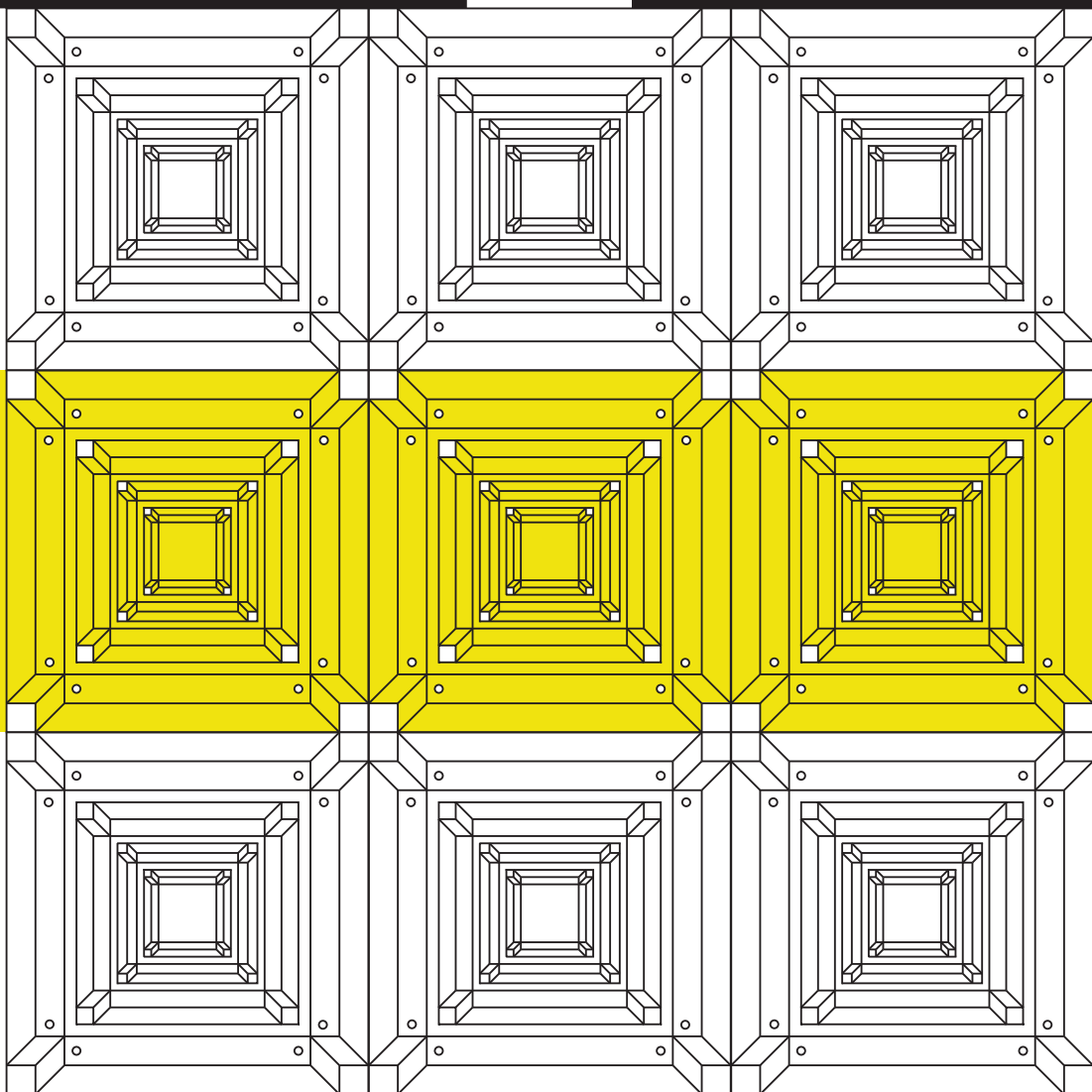

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

2

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 94(497.4)"18/19" UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Avguštin Malle, dr. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 24. 11. 2014

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektoriranje: Bojana Samarin, prof.

Prevodi: Borut Praper – angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:
720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za
raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije

Računalniški prelom:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:
Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract in
ERIH – European Reference Index for the Humanities

Kazalo

RAZPRAVE – ARTICLES

- Filip Čuček, Razmišljanja o demokraciji v avstrijski ustavni dobi in njeni recepciji na Slovenskem 7
Reflection on the Democracy in the Austrian Constitutional Period and Its Reception in Slovenia
UDK: 323.7(436-89:497.4)"1861/1914"
- Aleksej Kalc, Vprašanje nezakonitega izseljevanja vojaških obveznikov v Avstriji na predvečer prve svetovne vojne 30
The Question of Illegal Emigration of Military Conscripts in Austria on the Eve of World War I
UDK: 355.21: 314.151.3-054.72(436-89=163.6)"1914"
- Žarko Lazarević, Slovenski kmečki svet med fikcijo in gospodarsko zgodovino (Impresije iz imaginarijev kmečkega sveta do druge svetovne vojne) 45
Slovenian Peasant World between Fiction and Economic History (Impressions from the Imagery of the Peasant World until World War II)
UDK: 821.163.6.09-32"19":930(497.4)
- Jure Gašparič, Parlamentarna razprava v prvi Jugoslaviji 63
Parliamentary Discussion in the First Yugoslavia
UDK: 328(497.1)"1918/1941"
- Jurij Perovšek, *Pium desiderium* dr. Vekoslava Kukovca leta 1924 79
The Pium Desiderium of Dr. Vekoslav Kukovec in 1924
UDK: 329.12(497.4):323.1"1924"
- Marko Zajc, ORJUNA in PAČ na poti v Trbovlje: k zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju 101
Orjuna and Proletarian Action Units on the Way to Trbovlje: On the History of Physical Violence in the Context of Political Struggle
UDK: 070(497.4):343.615:329"1924"
- Marjan Malešič, Ekonomske sankcije Društva narodov: primera Kraljevine SHS in Kraljevine Italije 124
The League of Nations Economic Sanctions: Cases of the Kingdom of SCS and the Kingdom of Italy
UDK: 347.447.8:341.121(497.1+450) "1921+1935"

Tina Stele, Rojevanje otrok v ljubljanski porodnišnici v tridesetih letih
20. stoletja..... 142
Childbirth in the Ljubljana Maternity Hospital in the 1930s
UDK: 614.21: 618.2(497.4Ljubljana) "193"

Aleš Gabrič, Slovenščina in Jugoslovanska ljudska armada 155
Slovenian Language and the Yugoslav People's Army
UDK: 355/359(497.1=163.6) "1945/1991"

Marina Lukšič Hacin, Boštjan Udovič, »Rajš' ko Talijana,
sem zbrala Slovana«: analiza preseljevanj Slovencev na ozemlje
držav nekdanje Jugoslavije in njegove posledice 178
*»I Chose a Slav over an Italian«: an Analysis of the Slovenian Migration to the
Territories of the Former Yugoslav State and Its Consequences*
UDK: 314.15(497.1) "1850/1991"

ZAPISI – NOTES

Oto Lutar, Preimenovanje in izključevanje kot sestavni del
postkomunistične kulture spomina v Sloveniji 195
*Renaming and Exclusion as an Integral Part of the Culture of Memory
in Post-Communist Slovenia*
UDK: 94(497.4) "1941/1945":930(497.4)"2014"
395.4(497.4) "2014"

Éva Kovács, Predstavljanje "madžarske usode" – neohistoricizem
v politiki in ljudski kulturi..... 212
*Representation of the »Hungarian Destiny«: Neohistoricism in Politics
and People's Culture*
UDK: 323.1(439)"1998/2002":930

Carlo Spartaco Capogreco, Med zgodovino pisjem in državljsko zavestjo:
spomin na fašistična taborišča in dvajsetletje, ki jo je rešilo pozabe 225
*Between Historiography and Civic Consciousness: Memory of Fascist Camps and
Two Decades that Saved It from Oblivion*
UDK: 355.415.4(450)"1940/1945":930(497.4)"2014"

RAZMIŠLJANJA IN RAZPRAVLJANJA –
REFLECTIONS AND DISCUSSIONS

Janko Pleterski, Instrumentalizacija pietete 263

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Árpád Hornyák, Árpád Hornyák, Találkozások-ütközések, fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok történetéből (Andreja Jakšič)	275
Tomaz Teropšič, Štajerska v plamenih: taktika, orožje in oprema štirih vojsk na Štajerskem v drugi svetovni vojni (Vinko Skitek)	280
Urška Stankovič Elesini, Estera Cerar, Alenka Pavko Čuden, Tekstilne poti po ljubljanskih ulicah (Mojca Šorn)	284

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšje zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov – 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije – kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana 1996, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1–2, str. 43–57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.cepica@inz.si).

1.01
Prejeto 12. 6. 2014

UDK: 323.7(436-89:497.4)"1861/1914"

Filip Čuček*

Razmišljanja o demokraciji v avstrijski ustavni dobi in njeni recepciji na Slovenskem

IZVLEČEK

V prispevku avtor analizira temeljne ravni avstrijske demokracije po letu 1848 (oz. 1861), prek katerih se je avstrijski politični prostor v drugi polovici 19. stoletja precej demokratiziral in se lahko postavil ob bok »modernim« evropskim demokracijam (Anglija, Francija). Povsem nove dimenzije je v politiko vnesla uvedba občine (lokalne samouprave), ki je hitro postala temelj, na katerem so »gradile« bolj reprezentativne institucije avstrijskega predstavnškega sistema. Na njih je bila vezana volilna pravica, v njih so se kalili mladi politiki, skratka predstavljala je »šolo« avstrijske demokracije. Glavni dejavnik demokracije so bile sicer (sprva precej omejene) volitve, glavne »zasluge« za politično demokratizacijo pa so imele volilne reforme. Z večanjem političnih pravic je v politiko vstopalo vedno več ljudi oziroma so postajali ključni dejavnik pri oblikovanju parlamentarne večine. Ta proces je na drugi strani sovpadal s procesom nacionalizacije. Tako se je pred prelomom stoletja (tudi na Slovenskem) na eni strani oblikovala moderna nacionalna struktura prebivalstva (in prostora), na drugi strani pa so skonstruirani narodi (ki so dokončno izoblikovali vso potrebno infrastrukturo za definiranje naroda) vse bolj »osvajali« moderni demokratski diskurz.

Ključne besede: Avstrija, 19. stoletje, politična zgodovina, demokracija, nacionalizem

ABSTRACT

REFLECTION ON THE DEMOCRACY IN THE AUSTRIAN CONSTITUTIONAL PERIOD AND ITS RECEPTION IN SLOVENIA

In the following contribution the author analyses the basic levels of the Austrian democracy after 1848 (or after 1861). The Austrian political space became notably more democratic in the second half of the 19th century and could then easily be compared with the »modern« European democracies (England, France). The implementation of municipalities (or local self-government) introduced completely new dimensions into politics and quickly became the foundation which the more representative institutions of the Austrian representation system were »built« on. The voting right depended on the municipalities, young politicians gained experience here... In short: municipi-

* Dr. znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; filip.cucek@inz.si

palities represented the »school« of Austrian democracy. The main factor of democratisation may have been the (initially quite limited) elections, but the electoral reforms had the greatest »merit« for political democratisation. As the political rights expanded, an increasing number of people entered politics or became a key factor in the formation of the parliamentary majority. Furthermore, this process coincided with the process of nationalisation. Thus before the turn of the century, on one hand, the modern national structure of the population (and space) was formed (also in Slovenia); while on the other hand the constructed nations (which finally established all of the infrastructure needed for defining a nation) kept »learning« the modern democratic discourse.

Keywords: Austria, 19th century, political history, democracy, nationalism

Uvod

Čeprav je politični sistem nekaterih nemških držav v predmarčnem obdobju temeljil na ustavi in (omejeni) parlamentarni demokraciji, je bilo uveljavljanje liberalnih tendenc v ozemeljsko in politično razdrobljeni Nemški zvezi zelo težavno. Prusija in vodilna sila Avstrija sta odločno nasprotovali političnim reformam ter zatirali liberalna in nacionalna opozicijska gibanja. Kljub temu da so se po dunajskem kongresu intelektualci in študenti zavzemali za temeljito spremembo družbenih razmer, so bili zaradi stroge cenzure, odprave avtonomije univerz, prepovedi študentskih zborovanj in oblikovanja centralne preiskovalne komisije uspehi liberalnega gibanja opazni le v nekaterih južnonemških državah. Zvezna skupščina v Frankfurtu je namreč leta 1820 potrdila dunajsko sklepno listino in določila monarhično načelo kot temeljni politični model Nemške zveze, zaradi krepitve liberalne opozicije po julijski revoluciji v Franciji pa je leta 1832 (ob sprejetih ukrepih za zagotovitev reda in miru) skoraj popolnoma odpravila svobodo tiska in združevanja. Nemški prostor je tako postal simbol za konservativno blokado političnega prostora. Vzorci južnonemških »ustavnih« držav, ki so vsebovali širok spekter liberalno-demokratskih elementov, pa so bili vseeno toliko močni, da so tudi v konservativni Avstriji (temeljila je na Metternichovem sistemu politične represije) na predvečer marčne revolucije sprožili prve ideje o oblikovanju konstitucionalizma. Toda šele revolucija je prisilila slaboumnega cesarja in njegov krog, da so se naslonili na ta model in sprejeli ustavo (na drugi strani je intelektualni javnosti že postajalo jasno, da je parlamentarizem (in demokratizacija družbe) eden izmed segmentov modernizacije, ki se mu niti avstrijska monarhija ne bo mogla izogniti).¹

Ko je cesar Ferdinand I. po izbruhu revolucije odpustil Metternicha, ukinil cenzuro in obljubil ustavo, je avstrijsko prebivalstvo zajelo navdušenje, politika pa je čez noč postala meščanska »moda«. Večina meščanov je zaupala cesarju in vladi, da bo uresničena tiskovna svoboda, enakopravnost pred zakonom, zborovalna in dru-

¹ Več o tem gl. Janez Cvirn: Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918). Ljubljana 2006 (dalje Razvoj ustavnosti), str. 1–4.

štvena svoboda, svoboda govora, varstvo osebe in imetja, odprava fevdalizma, javno in ustno sodstvo, porotna sodišča, svobodne volitve na podlagi (omejene) volilne pravice, samouprava občin, enakomernejše obdavčenje, dvig osnovnega šolstva, parlamentarni sistem z odgovornostjo ministrov in nacionalna enakopravnost. Odprava cenzure in cesarjeva obljuba novega tiskovnega zakona je sredi marca 1848 sprožila pravo poplavo najrazličnejših letakov in časopisov na Dunaju in v večjih mestih monarhije, nasploh pa povzročila »eksplozijo branja« tudi v provinci. Na Slovenskem je začela spomladi in poleti izhajati vrsta političnih in nepolitičnih člankov v nemškem in slovenskem jeziku (največ v Ljubljani, nato v Novem mestu in v Celju).²

Glede na to, da se je avstrijski sistem praktično čez noč prelevil iz zemljiškogospodske fevdalne ureditve v parlamentarni družbeni ustroj, je povsem logično, da velika večina (zlasti kmečkega) prebivalstva o novem družbenem sistemu ni imela pojma. Na Slovenskem je veliko težav povzročalo že izrazoslovje, ki so si ga večinoma povsem narobe razlagali. »Konstitucijo« so tako nekateri enačili s popolno prostostjo brez vsakršnih obveznosti, drugi so v njej videli nove davke. Še najbolj se je vsebini konstitucionalnega sistema približal urednik Novic Janez Bleiweis, ki je »konstitucijo« prevajal s takšno »vladijo, ktera pripusti, de prihodnjč ne bo le samo gosposka, temuč da bojo tudi deželni in mestni stanovi, ki bojo zato od ljudstva izvoljeni, pravico imeli govoriti, svoje želje in vošila v prihodnjih postavah in davkih pred tronam Cesarja odkritoserčno razodeti, in pa tudi zvedeti, kako in kam se deržavno premoženje vsako leto obračuje.« Tudi Matija Majar Ziljski je v svojem letaku Kaj Slovenci terjamo? ustavo imenoval »zlat, prav cesarski dar« in v cesarjevem sklicu pomnoženih deželnih zborov videl prvi korak h konstitucionalizmu in uveljavitvi temeljnih pravic človeka in državljana.³

S težko pričakovano ustavo (za izdelavo listine je bil zadolžen notranji minister Franz Pillersdorf, zato Pillersdorfova ustava), ki je bila izdana 25. aprila 1848, je bila javnost več ali manj zadovoljna, saj je prinašala vrsto liberalnih paragrafov. Zgledovala se je po ustavi Badna iz leta 1818, vključevala pa je tudi nekatera določila iz liberalnih ustav Belgije (1831) in Hannovera (1833). Kljub temu da je cesar ohranjal velike pristojnosti, je ustava jasno uveljavila delitev oblasti, kjer si je moral zakonodajno oblast deliti s parlamentom, izvršno oblast z vlado, medtem ko naj bi bila sodna oblast ločena od uprave. V posebnem poglavju je ustava definirala precej liberalen katalog temeljnih pravic človeka in državljana, ki je državljanom zagotavljal osebno svobodo, pravno varnost, svobodo govora in tiska, nedotakljivost pisemskih pošilk, pravico do združevanja (ustanavljanja društev) in svobodnega ukvarjanja s pridobitno dejavnostjo. Ustava je zagotavljala tudi neodvisnost sodstva in sodnikov ter svobodo veroizpovedi.⁴ Seveda pa se moramo zavedati, da demokracija nikakor ni dozorela čez noč. Če so Slovenske celjske novine pisale,⁵ da je ustava pravzaprav

² Janez Cvirn: »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila.« Avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848-1914). V: Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana 2010 (dalje Cvirn, »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila.«), str. 18-22.

³ Cvirn, Razvoj ustavnosti, str. 5-6.

⁴ Prav tam, str 6-11.

⁵ »Naj se velki zbor na mesto postavi, na katerimu bi vsi različni narodi radi stali, to je, na mesto

identična z demokracijo, in da bo prav ustavnost temelj bodoče demokratizacije javnega in političnega prostora (pri čemer se pravzaprav niso veliko zmotile), je jasno, da je bilo »osvajanje« demokratskih vrednot dolgotrajen proces. Moralo je namreč preteči še veliko vode, da so nove ideje dozorele v »glavah« ljudi (sprva pri ozki politični eliti, kasneje pa tudi pri širših množicah). Mobilizacija »ciljne publike« je (podobno kot nacionalizem) pravzaprav potekala vse do začetka 20. stol.

Vsesplošni demokratični »val« je sicer že poleti 1848 zajezil strah meščanstva pred radikalizacijo revolucije. Oktobrsko revolucijo na Dunaju, ki so jo sprožile radikalnejše politične skupine, je vojska do konca meseca zatrla. Novi cesar Franc Jožef je vse od začetka decembra, ko je zasedel prestol, pripravljal »teren« za dokončni obračun z revolucijo. Z oktroirano ustavo (datirano s 4. marcem 1849), ki je sicer vsebovala nekaj temeljnih svoboščin in pravic državljanov, a je ostala mrtva črka na papirju, je mladi cesar 7. marca razpustil parlament, poleti pa obračunal še z revolucijo v Benetkah in (s pomočjo Rusov) na Ogrskem. Dokončno sta z revolucijo »opravila« silvestrska patenta leta 1851, s katerima je oblast ponovno uvedla absolutizem (z birokracijo, vojsko, žandarmerijo in katoliško Cerkvijo na čelu). Kljub temu so demokratične ideje v desetletju politične represije – v ospredju neoabsolutistične politike je bila sicer težnja po splošni (še sploh gospodarski) modernizaciji monarhije – še vedno ostale žive. Do zasuka avstrijske politike pa so pripeljali dogodki na mednarodnem prizorišču. Po izgubi Lombardije se je bila monarhija na začetku 60. let prisiljena (ponovno) oprijeti parlamentarne prakse. S centralističnim februarским patentom (leta 1861) je Avstrija stopila na pot (sicer precej omejene) parlamentarne demokracije, v kateri je cesar še zmeraj ohranjal velike pristojnosti. Toda moči demokratizacije, ki je vse bolj »trkala na vrata«, tudi Avstrija ni mogla uiti.⁶

Avstrijska demokracija 19. stoletja – preživeta ali moderna »ustanova«?

Če je za »avstrijsko-nemški« parlamentarni prostor 19. stol. dolgo časa veljalo, da je bil nedemokratičen in politično zastarel, novejšje študije prinašajo povsem drugo sliko in ga postavljajo na primerljivo raven z zahodno Evropo. Margaret Lavinia Anderson (Univerza Berkeley) je na primeru parlamentarne prakse v združeni Nemčiji prepričljivo pokazala, da je bil nivo demokracije na podobni (ali pa celo višji) stopnji kot npr. v Angliji (ki je sicer imela dolgo parlamentarno tradicijo, demokratične reforme pa je prav tako uvajala v drugi polovici 19. stol.).⁷ Otto von Bismarck je leta 1867 v parlamentu Severnonemške zveze udejanjil splošno moško volilno pravico

demokracije (ustavne narodo-vladije). De ga bodo vsi razumeli, naj le v onimu jeziku govori, kateriga vsi narodi vmejo, to je, v jeziku prave in resnične svobode. ...! Naj bo tedaj državna ustava tajisti primerjena, potlej bodo odrešeni narodi mirno med seboj prebivali, in vse narodnosti si bodo ko prosti bratje roke podale.«
– Celjske slovenske novine, 26. 7. 1848.

⁶ Cvirn, Razvoj ustavnosti, str. 72–89, 119–124.

⁷ Prim. The National Archives,

http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/citizenship/struggle_democracy/getting_vote.htm, 10. 4. 2014.

(leta 1871 jo je razširil na celoten nemški »rajh«), medtem ko jo je Anglija uvedla šele ob koncu prve svetovne vojne. Seveda se je po drugi strani treba vprašati, ali so Bismarcka pri uresničevanju njegove politike dejansko vodila demokratična načela (podobna vprašanja si je vsekakor treba zastaviti tudi pri obravnavi zahodnoevropskih demokracij 19. stol.). S splošno moško volilno pravico je pruski kancler skušal zgolj pospešiti nemško integracijo, preko nje pa je usmeril pritisk na katoliško opozicijo v parlamentu (stranka Centra) in katoliško Cerkev (kasneje pa na socialistično gibanje, ki se je okrepilo med gospodarsko krizo). Kljub temu da je v 80. letih začel uvajati socialno zakonodajo, ki je izboljšala položaj delavcev, mu je demokra(tiza)cija služila predvsem kot orodje za doseg cilja, saj je bil po svojem prepričanju monarhist in zagovornik nemških junkerjev (plemstva), kapitala in cesarske oblasti. A kljub temu je nemški parlament v njegovem »mandatu« sprejel številne reforme, ki so na eni strani izpostavljale temeljne človekove pravice in svoboščine, na drugi strani pa pospeševale vsesplošno modernizacijo (s tem pa tudi demokratizacijo) družbe.⁸

Podoben »model« demokra(tiza)cije se je po obnovi ustavnega življenja vse bolj uveljavljal tudi v Avstriji. Kljub temu da je bil avstrijski parlamentarizem vezan na omejeni volilni sistem, ki je zagotavljal politično participacijo po izobrazbi in po plačanem davku (zaradi tega je velika večina avstrijskega (moškega) prebivalstva (vse do leta 1907) ostala »odrezana« od političnega življenja), je bila avstrijska demokracija povsem sodobna »ustanova«. Z društvenim in zborovalnim pravom, liberalizacijo tiska, volilnimi reformami in s širjenjem volilne pravice (pa tudi s Taaffejevo reformno socialno zakonodajo po Bismarckovem zgledu) je v politično življenje monarhije vstopal vedno večji del prebivalstva. »Transformacija« od podložnika do državljana se je v javnosti in v političnem življenju (na papirju) sicer hitro zasedrila. Vzporedno s tem je teklen tudi proces nacionalizacije (sprva le jezikovno ločenega) prebivalstva, ki je (še do nedavnega) živelo v harmoničnem sožitju. Toda nacionalizem in demokra(tiza)cija, v drugi polovici 19. stol. med seboj tesno povezana in prepletena procesa, sta se »prijemala« le počasi. Demokratične ideje so se postopoma prebijale v politično in javno življenje, z večanjem političnih (in demokratičnih) pravic pa je podobno pridobival tudi nacionalizem in »osvajal« vedno širše množice, ki z vodilno vlogo nemštva v monarhiji nikakor niso bile več zadovoljne.

Uvedba volilne parlamentarne monarhije, temelječe na ustavni listini, je seveda pomenila velik »preskok« od tradicionalne stanovske ureditve. Kljub temu so bile reakcije na prvo avstrijsko ustavo leta 1848 v glavnem pozitivne. Mnogi liberalno usmerjeni intelektualci so pozdravili predvsem katalog temeljnih pravic človeka in državljana, ki je dejansko prinašal vrsto pravic in svoboščin, in uvedbo parlamentarnega sistema, ki je omejil absolutno cesarsko moč. Toda ustava je naletela tudi na dokaj ostre kritike. Največ jih je bil deležen oktroi, saj stanovskega centralnega odbora, ki je sodeloval pri pripravi listine, mnogi niso smatrali za ljudsko predstavništvo. Ostrih kritik je bil deležen tudi zgornji dom (senat) parlamenta. Njegovo sestavo so

⁸ Prim. Margaret Lavinia Anderson: *Lehrjahre der Demokratie. Wahlen und politische Kultur im Deutschen Kaiserreich*. Berlin 2009.

mnogi označevali za »plemiško zbornico«, saj je bila v popolnem nasprotju z modernim ljudskim predstavnštvom. Ne nazadnje pa so se na udaru znašle tudi prevelike pristojnosti cesarja, še zlasti njegova pravica absolutnega veta na vse (v državnem zboru) sprejete zakone. Tako je cesar pod težo revolucije maja 1848 obljubil ustavodajni parlament (ukinil je zgornji dom) in ukinitve volilnega cenzusa, ministrski svet pa je znižal starostni cenzus za pasivno volilno pravico s 30 na 24 let in razširil aktivno volilno pravico na »samostojne« mezdne delavce, ki so šest mesecev bivali na območju volilnega okraja (s čimer jo je v bistvu spet zožil).⁹

Volilni sistem, ki je leta 1848 prinašal politično participacijo približno desetine prebivalstva, je tako (kljub vsem omejitvam) temeljil na enaki (ne pa splošni) volilni pravici. Če je bila volilna pravica še v kromeriškem ustavnem osnutku razmeroma široka, jo je oktroirana marčna ustava že nekoliko zožila.¹⁰ Po obnovi ustavnega življenja pa je (na podlagi februarkega patenta iz leta 1861) volilno geometrijo »sestavil« notranji minister Anton Schmerling. Osnova je postala leta 1849 ustanovljena občina (volivci so ostali razdeljeni v volilne razrede), najvišje predstavniško telo, izvoljeno na neposrednih volitvah, pa je predstavljal deželni zbor. Deželnozborska volilna pravica je temeljila na zastopstvu interesov (štiri kurije, med katerimi je bila kmečka kurija najslabše zastopana) in ni bila ne enaka kakor tudi ne splošna. Volivci kmečke kurije so volili 40 % poslancev, kljub temu da so predstavljali 80 % prebivalstva, medtem ko je četrtno poslancev izvolila mestna kurija, ki je imela manj kot petino prebivalstva. V kmečki in mestni kuriji je bila (aktivna) volilna pravica pogojena z občinsko volilno pravico (o tem več v nadaljevanju). Privilegirani sta bili veleposestniška in trgovsko-obrtna kurija, ki sta volili nad četrtno vseh poslancev. (Sem so spadali še nevoljeni člani oziroma virilisti – rektorji univerz in škofje). Državnozbornice so do leta 1873 posredno volili v deželnih zborih, tako da je bil državni zbor na eni strani zastopstvo dežel, na drugi strani pa kurijalno zastopstvo interesov. Sestava državnega zbora je bila podobna sestavi deželnih zborov, ki seveda (zaradi volilnega sistema) niso bili odraz realnih socialnih in nacionalnih struktur. Ustava je namreč utemeljevala politični sistem na »posesti in izobrazbi« ter v deželnozborskih volilnih redih favorizirala meščanstvo in veleposest. Razlikovanje med aktivnimi in pasivnimi državljani je tako ločilo enakost pred zakonom od politične enakopravnosti.¹¹

Čeprav je habsburška monarhija s februarkega patentom (1861) obnovila parlamentarni sistem, je šele decembrska ustava iz leta 1867 – le-to je nemška liberalna parlamentarna večina izsilila za privolitev v dualizem – vnesla v avstrijsko polovico monarhije pravo politično dinamiko in Cislajtanijo postavila na trdnejše demokratične »temelje«. Za demokratizacijo političnega življenja sta bila izjemno pomembna zakona o društvenem in zborovalnem pravu, ki ju je cesar sankcioniral 15. novem-

⁹ Leta 1848 je imelo državnozbornice volilno pravico 10 % prebivalstva (skoraj dvakrat več kot pri prvih direktnih državnozbornicah (1873) po obnovi ustavnega življenja in nekaj manj kot pri volitvah v frankfurtski parlament). – Cvirn, *Razvoj ustavnosti*, str. 24.

¹⁰ Prav tam, str. 24–25, 50–55, 62–71.

¹¹ Prav tam, str. 90–96; prim. Janez Cvirn: *Deželnozborska volilna reforma na Štajerskem*. V: *Studia historica Slovenica*, 2001, št. 2, str. 345–355.

bra 1867. Konec decembra je sankcioniral še pet zakonov. Velik korak k uresničitvi pravne države je predstavljal temeljni zakon o temeljnih pravicah državljanov, ki so v februarški ustavi leta 1861 popolnoma umikale (enakost državljanov pred zakonom in pri zasedanju javnih služb, osebna svoboda, nedotakljivost lastnine, zaščita tajnosti pisem, pravica do združevanja, zbiranja in oblikovanja peticij, svoboda govora, verska svoboda, svoboda raziskovanja in poučevanja, svobodna izbira poklica, enakopravnost vseh narodov in njihovih jezikov). K zagotovitvi temeljnih državljskih pravic je prispeval državni temeljni zakon o ustanovitvi najvišjega državnega sodišča, v zadnji instanci pristojnega za razsojanje v pritožbah državljanov, ki so jim bile kršene temeljne državljske (politične) pravice. Za normalno funkcioniranje pravne države je bil bistvenega pomena državni temeljni zakon o sodni oblasti, ki je dokončno izvedel ločitev sodstva od uprave, zagotovil neodvisnost sodnikov in vzpostavil javni sodni postopek. Z zakonom, ki je napovedal tudi ustanovitev najvišjega upravnega sodišča (ustanovljeno je bilo šele leta 1875), je bila uresničena klasična zahteva liberalcev po dosledni delitvi oblasti. Pomemben korak k demokratizaciji političnega sistema pa je pomenil državni temeljni zakon o izvajanju »vladne in izvršilne oblasti«, ki cesarjeve oblasti ni več definiral zgolj kot oblast »po milosti božji«, pač pa je (poleg še vedno izjemnih pristojnosti) od njega zahteval, da svojo oblast izvaja v skladu z obstoječimi zakoni. Enako je veljalo za vse ostale predstavnike izvršilne oblasti (od ministrov do županov občin). Decembrsko ustavo so maja 1868 dopolnili s tremi pomembnimi zakoni (cesar jih je sankcioniral 25. maja 1868, zato »majski zakoni«), ki so (z delno revizijo konkordatne pogodbe) urejali odnos med državo in katoliško Cerkvijo (zakon o zakonski zvezi, ki je zakonsko pravo podredil civilnemu, zakon o odnosih med šolo in cerkvijo v smislu popolne emancipacije šolstva od katoliške Cerkve in zakon o ureditvi interkonfesionalnih razmerij v skladu z načelom enakopravnosti državljanov).¹²

Vse te ustavne »reforme« so dokončno sprožile politično in nacionalno mobilizacijo prebivalstva, avstrijski del monarhije pa se je (z volilnimi reformami leta 1873, 1882, 1896 in 1907, ki so najbolj zadevale državni zbor) istočasno vse bolj demokratiziral. Toda ta proces se nikakor ni odvijal premočrtno. Ustava je sicer omogočala širjenje volilne pravice, a na drugi strani so deželni zbori vse do propada monarhije ohranili kurijalni volilni sistem. (Tudi na občinski ravni ni prihajalo do večjih sprememb; volilni sistem je vseskozi temeljil na volilnih razredih.) Motivi za demokratizacijo družbe niso izvirali iz klasičnih zahtev po demokratičnosti, ampak so bili predvsem orodje za doseg političnih ciljev. (Npr. uvedba direktnih volitev v državni zbor leta 1873 ni bila posledica demokratičnosti nemških liberalcev, pač pa so si s tem zagotovili politično prevlado v državnem zboru; na drugi strani pa so s tem povzročili, da se je predstavniški sistem izoblikoval v vseh segmentih političnega življenja, od občine do dunajskega parlamenta.)

¹² Prav tam, str. 121–124.

Slovenska »izkušnja« s sodobnimi demokratičnimi trendi (s poudarkom na splošni volilni pravici)

Tudi na Slovenskem je ustavna doba »odpirala vrata« modernim demokratičnim idealom. »Modernizacija« političnega (in javnega) življenja je sprožila postopno mobilizacijo množic, preko časopisja pa je prinašala med širši krog ljudi nove poglede in sveže (nacionalne) ideje. Vse to je ustvarjalo podobo dokaj normalnega političnega delovanja.¹³ Hkrati pa so nacionalne težnje pripeljale do odločilnega zasuka v smeri nacionalizma, ko se je bilo meščanstvo prisiljeno nacionalno opredeliti.¹⁴ (Opredeljevanje je bilo vsekakor posledica novega parlamentarnega življenja, ki je nudilo možnosti za politično participacijo širših množic, s tem pa je odločilno vplivalo na delitev prebivalstva po nacionalnem ključu.)¹⁵ Znotraj nacionalne diferenciacije so se tako oblikovale različne politične opcije. Na eni strani nemška (italijanska) stran, na drugi strani pa šibka slovenska stran, ki je v težkih pogojih pričela s svojim delom. Znotraj obeh nacionalno-političnih polov je bila sprva dejavna zgolj peščica ljudi. Med »elito« se je prištevalo izobrazeno meščanstvo, ki se je na podlagi politične orientacije oziroma naklonjenosti eni ali drugi politično-kulturni usmeritvi opredelilo za eno ali drugo stran. (Na podeželju se mobilizacija prebivalstva – seveda s strani »elite« – za eno ali drugo stran še niti ni dobro pričela). Politika še ni poznala moderne politične »infrastrukture« (oziroma klasičnega strankarstva). Politiki so delovali po načelu pripadnosti določenim političnim vizijam, takšne usmeritve pa so se (po navadi) združevale v (»nacionalne«) politične skupine.

Pri tem procesu (kakor tudi v kontekstu razumevanja in učenja demokracije nasploh) je ključno vlogo odigrala občina (vpeljana leta 1849), ki je predstavljala temelj demokratične ureditve v Avstriji (po liberalnem načelu »Temelj svobodne države je svobodna občina«). Kot posebna organizacijska struktura je dokončno zaživela po obnovi ustavnega življenja. Ker je bila občinska volilna pravica predpogoj za vse ostale volitve, je občinska samouprava bistveno vplivala na druge politične institucije (in na ostalo politično življenje) v monarhiji. Prav tako so se v občinskih svetih kalili in začeli svojo kariero mladi politiki, ki so z leti prevzemali vidne funkcije tudi v bolj reprezentativnih predstavnških telesih. Deželno- in državnozborski poslanci so se praviloma »izsolali« na občinski ravni in tako izoblikovani vstopali v bolj ekskluzivna predstavnška telesa.

Občinske volitve sicer niso (kot vse ostale) potekale po kurijalnem sistemu, ampak so bili volivci razvrščeni v (praviloma tri) volilne razrede po višini plačanega davka. Pogoj za občinsko volilno pravico je bilo sicer avstrijsko državljanstvo. Starost in polnoletnost nista bila določena, prav tako ni bil pogoj moški spol. Občinska volilna pravica je bila vezana na davke in na izobrazbo, ne pa na človeka. Kdorkoli je bil

¹³ Prim. Cvirn, »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila.«, str. 31–41.

¹⁴ Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1867–1914). Maribor 1997 (dalje Cvirn, Trdnjavski trikotnik), str. 9–12.

¹⁵ Prim. Janez Cvirn: Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune : Dragotin Dežman in slovenstvo. V: Zgodovina za vse, 2007, št. 2, str. 38–56.

obdavčen, je imel volilno pravico (moški, ženska, otrok, ustanova itd.), medtem ko so v inteligenčni volilni skupini volili duhovniki, državni in deželni uradniki, upokojeni oficirji, vojaški uradniki, profesorji in učitelji ter častni meščani (edini pogoj za volilno pravico te skupine je bila domovinska pravica v občini). V obeh skupinah (in v veleposestniški kuriji ostalih predstavniških teles) so imele volilno pravico tudi ženske, ki pa niso imele pravice osebnega glasovanja (kakor otroci ali osebe pod varuštvom). Ženska občinska volilna pravica nikakor ni bila znak priznanja ženske enakopravnosti, temveč le neposredna povezava volilne pravice z davki in v drugi skupini s položajem oziroma s poklicem (učiteljice). Namesto poročene ženske je tako glasoval mož, namesto vdove, ločenke ali neporočene pa moški, ki ga je ženska za to pooblastila.¹⁶

Če je bila občina sicer nepogrešljiv dejavnik avstrijske demokracije, pa se je na drugi strani občinski (oziroma lokalni) nivo v procesu demokratizacije najmanj demokratiziral. Občinski volilni sistem je vse do propada monarhije temeljil na volilnih razredih in na višini plačanega davka, medtem ko je do glavnih demokratičnih »premikov« prišlo na državnozborski ravni. Do leta 1873, ko so bile uvedene neposredne državnozborske volitve, so najvišjo stopnjo »demokratično« izvoljenega predstavniškega telesa v Cislajtaniji predstavljali deželni zbori. Toda tudi deželni zbori so bili vse prej kot demokratično usmerjene »zbornice«, pač pa ostanki deželnih avtonomij, ki so radi ohranjali nekakšen stanovski tradicionalizem (obdržali so kurijalni sistem do propada monarhije). Tako je »glavno vlogo« v kontekstu demokratizacije odigral državni zbor in v nekaj desetletjih »pripustil« k volitvam (in s tem v politično življenje) širše množice. Na deželni oziroma občinski ravni pa je bila »nižja stopnja« demokracije tudi posledica ostrega nacionalnega spopada, kjer je (predvsem v jezikovno mešanih območjih) pogosto izšla kot zmagovalka močnejša nemška (ali italijanska) stran.

Znotraj (širše) lokalne samouprave so na Štajerskem, Češkem in v Galiciji delovali tudi okrajni zastopi, ki so bili »po teži« nekje med občino in deželnim zborom. Predstavljali so »ostanek« večje deželne avtonomije, ki se je vzpostavila po marčni revoluciji.¹⁷ Sprva so se (praviloma) pokrivali z mejami sodnih in političnih okrajev, po letu 1868, ko so bila obnovljena okrajna glavarstva (ki so se v primerjavi s prejšnjimi političnimi okraji povečala), pa je določeno glavarstvo zajemalo več okrajnih zastopov.¹⁸ Volitve v okrajne zastope so potekale po kurijalnem siste-

¹⁶ Več o volitvah gl. Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem. Ljubljana 1965, str. 115–156.

¹⁷ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich (RGBL), 1862/18, § 17; prim. Ernst Mayrhofer: Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, Zweiter Band. Wien 1896, str. 434–437, 868–881; Oskar Gluth: Bezirksverbände. V: Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes, Erster Band. Wien 1905, str. 501–514; Ernst Mischler: Bezirkshaushalt. V: prav tam, str. 514–517.

¹⁸ Georg Schmitz: Organe und Arbeitsweise, Strukturen und Leistungen der Landesvertretungen. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/2. Wien 2002, str. 1382; Jože Žontar: Poročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Graz-Klagenfurt-Ljubljana-Gorizia-Trieste 1988, str. 102; prim. Peter Urbanitsch: Die Wahlen in die Bezirksvertretungen der Untersteiermark. Rechtliche und Nationalitätenpolitische Aspekte im

mu,¹⁹ v veleposestniški kuriji pa so imele volilno pravico tudi ženske.²⁰ Preko tega so tudi okrajni zastopi v času nacionalnega zaostrovanja predstavljali dodaten vir za dosego slovenske ali nemške/italijanske večine v določenem okraju. Demokratičnost je pri tem marsikje ostala zgolj na papirju, saj so v praksi odborniki pogosto zasledovali »višje« (nacionalne) cilje.

Najvišje predstavniško telo avstrijskega parlamentarizma pa je bil nedvomno državni zbor (oziroma do leta 1873 deželni zbori). Sistem, ki se je (ponovno) vzpostavil po letu 1861, je sprva deloval od občin do deželnih zborov (in posredno voljenega državnega zbora), po prvi državnozborni reformi, ko so bile uvedene direktne volitve v dunajski parlament, pa neposredno do državnega zbora (vloga deželnih zborov se je s tem seveda zmanjšala). Ne glede na to, da je igral vse do konca habsburške monarhije v političnem življenju veliko vlogo plačani davek, je bila stopnja demokratičnih »dosežkov« v Avstriji na razmeroma visoki ravni. Čeprav je kurijalni volilni sistem temeljil na zastopstvu interesov, so številne volilne reforme in nižanje (pogojnega) volilnega cenzusa vse do propada dvojne monarhije Cislajtanijo kljub temu uvrščale med moderne konstitucionalne evropske parlamentarne države.

Uvedba neposrednih državnozbornih volitev leta 1873 je omogočila »demokratične« volitve (seveda po sistemu štirih kurij) državnozbornih poslancev. Vsekakor se je s tem tudi na Slovenskem sprožila politična dinamika, ki je bila dotlej značilna za deželnozbornsko raven. Toda zaradi Lasser-Auerspergove (nemško liberalne) vlade, ki je v 70. letih s pritiskom na uradništvo onemogočala razvoj nacionalnih (predvsem nenemških) gibanj, je bil rezultat prvih državnozbornih volitev zelo relativen. Slovenska javnost je reformo sicer sprejela z mešanimi občutki. Ker se je državnozborna volilna pravica več ali manj navezovala na deželnozbornsko, je slovensko časopisje potezo nemških liberalcev sprejelo z velikim ogorčenjem. »*Volilna reforma je tedaj po kroni sankcionirana. Se enkrat in zopet je zmagala tista stranka, katere edini cilj je nemška hegemonija nad Slovani; storila je zopet korak naprej na potu, katerega so dosta jasno zaznamovale peticije zoper volilno reformo, odposlane iz vseh cislajtanskih dežel. Se pred nekoliko tedni smo nekoliko upali, da si bode krona, glede na ogromne nasprotno izjave večine narodov, pomislila pritrditi sklepu državnega zbora. Pa kaže se, da je krona volje, ustavovercem pustiti prosto roko; naj dejansko dokažejo, kar obetajo blagosti, ki bode po tem preustroji ustave izvirala za Avstrijo.*«²¹ Schmerlingova volilna geometrija se je tako (brez slabe vesti) iz deželnih zborov preslikala tudi v dunajski parlament, nemški ustavoverci pa so si na ta način zagotovili premoč.

Toda že naslednje volitve leta 1879 (na volitvah je zmagala naveza nemških klerikalcev in nenemških narodov) so pokazale, da je državnozbornsko večino vedno bolj kreirala volja volivcev (ti so postajali ključni dejavnik pri razdelitvi mandatov). Še

Späten 19. Jahrhundert. V: Arhivistika – zgodovina – pravo. Vilfanov spominski zbornik. Ljubljana 2007, str. 308.

¹⁹ Landesgesetz und Verordnungsblatt für das Herzogthum Steiermark (LGBl), 1866/19, § 8, 9; prim. Urbanitsch, Die Wahlen in die Bezirksvertretungen, str. 309.

²⁰ LGBl, 1866/19, § 7, 14, 15.

²¹ Slovenski narod, 5. 4. 1873.

posebej je to prišlo do izraza leta 1882, ko je Taaffejeva vlada znižala pogojni davčni cenzus (z 10 na 5 goldinarjev) pri državnozborskih volitvah. Za ta korak, ki je sicer pomenil prehod od cenzusne k množični demokraciji in razširil volilno pravico, se vlada ni odločila zaradi težnje po demokratizaciji, pač pa je s tem želela še bolj oslabiti nemško liberalno opozicijo. »*Vsled volilne reforme /.../ pripuščajo se na volišče tisti krogi, kateri dosedaj niso bili deležni najvažnejše ustavne pravice, akoravno k državnim potrebščinam donšajo predpisane jim davke — volilno pravico ima sedaj vsak, kdor plačuje pet goldinarjev neposrednega davka in ima vse lastnosti, katerih treba po volilnem redu za državni zbor. S tem preustrojem volilnega reda pomnožilo bode se število volilcev, nikakor pa poslancev.*«²² Ta poteza je leta 1885 upravičila Taaffejeva pričakovanja, ko je okoli 400.000 novih volivcev (»petakarjev«) v glavnem volilo protiliberalno in ji zagotovilo mnogo boljše izhodišče.²³ »*Da po novih volitvah večina ni izgubila ampak pridobila v številu glasov, to se je že naprej vedelo, ker so se bile odpravile nekatere tistih umetnih naprav volilnega reda, s katerimi si je mislila liberalna stranka za vselej zagotavljeti večino in ker ima vsaka vlada, zlasti pa pri nas v Avstriji kolikor toliko upliva na izid volitev. Grof Taaffe si sme torej danes častitati, videč v zboru pred seboj okrepcano večino, nasprotnike pa razcepljene v dva tabora. Ako se ne zgodi kaj nepričakanega prihodnjih šest let, ni se mu bati.*«²⁴

Zahteve po demokratizaciji volilnega sistema (oziroma splošni volilni pravici) so se na začetku 90. let okrepile. Taaffe je bil sprva indiferenten do zahtev, toda zaradi šibke podpore v parlamentu se je jeseni 1893 odločil za temeljito spremembo volilnega sistema. Njegov predlog volilne reforme je še vedno ohranjal kurijalni sistem, predvideval pa je znižanje davčnega cenzusa (kakršen koli znesek direktnih davkov) v kmečki in mestni kuriji, s čimer bi se volilna pravica razširila s 15 na 34 % moškega prebivalstva.

Toda reforma ni padla na plodna tla.²⁵ Njegov naslednik, knez Windischgratz, je že konec leta 1893 napovedal volilno reformo, ki je predvidevala ukinitvev kurijalnega sistema in davčnega cenzusa. Toda njegov predlog, ki ga je konec februarja 1894 predstavil v poslanski zbornici, je zgolj vpeljeval peto (oziroma splošno) kurijo, v kateri bi dobili volilno pravico vsi pismeni polnoletni avstrijski državljani, ki vsaj šest mesecev bivajo v volilnem okraju. Ker pa je vlada leta 1895 padla zaradi celjskega gimnazijskega vprašanja, je reformo leta 1896 uspela realizirati Badenijeva vlada (predlog je predvideval 72-člansko peto kurijo, izvoljeno na podlagi splošne moške volilne pravice; volilno pravico je dobil polnoletni državljani, ki je vsaj šest mesecev prebival v volilnem okraju, ne glede na to, ali je že imel volilno pravico v kateri iz-

²² Slovenski narod, 12. 10. 1882.

²³ Cvirn, Razvoj ustavnosti, str. 141-142.

²⁴ Slovenski narod, 23. 9. 1885.

²⁵ Cvirn, Razvoj ustavnosti, str. 143; prim. Helmut Rumpler: Im Vorfeld des allgemeinen Wahlrechtes. Die Wahlreformdebatten im Cisleithanischen Reichsrat 1891-1893. V: Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, str. 711; William A. Jenks: The Austrian Electoral Reform of 1907. New York 1950, str. 20-22.

med ostalih štirih kurij; s tem je vlada skušala pomiriti nasprotnike splošne volilne pravice).²⁶

Medtem je nastanek modernih političnih strank tudi na Slovenskem odpiral novo polje v dojemanju demokratičnih tendenc in »svobodne« svetovnonazorske usmeritve (ki je pod slogaškim »skupnim imenovalcem« sicer obstajala že prej). Potem ko je bila na Kranjskem leta 1892 ustanovljena Katoliška narodna stranka (njeno jedro je temeljilo na leta 1890 ustanovljenem Katoliškem političnem društvu), je liberalna stran leta 1894 ustanovila Narodno napredno stranko (NNS). Obe novi stranki sta se hitro »opremili« z vso potrebno strankarsko infrastrukturo. (Leta 1896 se jima je pridružila še Jugoslovanska socialdemokratska stranka, tako da so bili sredi 90. let znotraj kranjske slovenske politike oblikovani bloki vseh treh idejno-političnih usmeritev.) Vsi trije idejno-politični bloki so že pri novi volilni reformi leta 1896 na Kranjskem nastopali ločeno. Čeprav si je socialdemokracija še najbolj od vseh prizadevala za ukinitve davčnega cenzusa in za razširitev volilne pravice, je bilo razpoloženje vseh treh strank v prid predlagani reformi, kljub temu da ni zadovoljila apetitov po splošni volilni pravici. *»Državni zbor se zdaj peča z volilno preosnovo, ki jo je izdelala sedanja Badenijska vlada. 'Preosnova' ali reforma se prav za prav ne bi smela imenovati, ker nič ne preosnuje, ampak le 'dodatek', ker pušča v dozdanjih štirih kurijah vse pri starem in doda le še novo, peto kurijo volilcev. Navdušiti se za to Badenijsvo predlogo nihče ne more, morda razun kakega vladnega časnika. «²⁷ Toda vseeno se je javnost zavedala dejstva, da se s tem zmanjšuje moč privilegiranih kurij. »Velika ovira kaki pametni volilni reformi bili so dosedaj veleposestniki, ki so v vedni skrbi za svoje predpravice. Vpliv veleposestnikov v dotedanji zbornici je bil velik, kajti imeli so skoro četrtno poslancev v državnem zboru. Sedaj ko pride v državni zbor še 72 poslancev, se bode upliv veleposestnikov močno pomanjšal, kajti sedaj bodo imeli samo petino v zbornici. Če se pomisli, da bodo nemške liberalce večjidel izpodrinili narodni Nemci, ki so tudi za razširjenje volilne pravice, smemo upati, da čas ni daleč, ko se v Avstriji pomeže z volilnimi privilegiji nekaterih stanov.«²⁸*

Reforma leta 1896 je že predstavljala prvi »premik« k splošni volilni pravici, saj so dobili volilno pravico vsi nad 24 let stari moški državljani s šestmesečnim bivanjem v isti občini. S tem so se vrata parlamenta dejansko že odprla delavstvu, toda reforma še zmeraj ni zadovoljila širših množic. Socialdemokrati, ki so leta 1897 osvojili 15 poslanskih sedežev v parlamentu, so v peti kuriji videli zgolj novo stopničko na poti k splošni volilni pravici. Razširitev volilne pravice je zaradi ohromljenega državnega zbora (obstrukcija po Badenijskih jezikovnih naredbah) podpiralo vedno več skupin, saj so videle v uvedbi splošne in enake volilne pravice sredstvo za normalizacijo političnega življenja. Ministrski predsednik Ernst Koerber je leta 1900 resno razmišljal o temeljiti razširitvi volilne pravice po poti oktroia. Njegov načrt je predvidel oblikovanje »vsedržavne stranke« (gesamtstaatliche Partei), stabilne parlamentarne koalicije, ki bi si prizadevala za vsesplošno modernizacijo države. To je želel uresničiti s pomočjo vo-

²⁶ Cvirn, Razvoj ustavnosti, str. 143–144.

²⁷ Slovenec, 24. 4. 1896.

²⁸ Slovenski narod, 29. 9. 1896.

lilne reforme, ki je bila mešanica splošne moške volilne pravice in novega kurijalnega sistema, kjer bi 60 % poslancev izvolili na podlagi splošne moške volilne pravice, 40 % pa v inteligenčni kuriji in v kuriji industrije.²⁹

Kljub temu da njegov predlog ni bil sprejet, so se zahteve po uvedbi splošne in enake volilne pravice nadaljevale. Mnogi so bili prepričani, da bi demokratizacija volilnega sistema prerodila ohromljeno parlamentarno življenje, drugi so naivno razmišljali, da bi bila s tem odpravljena nacionalna nasprotja v Avstriji. Volilna reforma pa je na koncu izšla iz krize med cesarjem in madžarsko opozicijo na Ogrskem. Novi ogrski ministrski predsednik baron Geza Fejervári je namreč julija 1905 predlagal uvedbo splošne volilne pravice, s katero bi omejil moč ogrskih magnatov v parlamentu. Kljub vladnim nasprotovanjem je jeseni 1905 (predvsem zaradi odločnosti socialdemokracije) zahteva po uvedbi splošne volilne pravice tudi v Cisaljtaniji postala vsesplošna.³⁰

Toda pot do nje ni bila enostavna. Ker je bil sprejem volilne reforme vezan na kvalificirano večino v parlamentu, so se začela dolgotrajna, več kot leto dni trajajoča pogajanja med strankami. Ministrski predsednik Gautsch je bil sicer mnenja, da bi bilo v Avstriji mogoče uvesti splošno volilno pravico le v primeru, če bi se prej rešilo nacionalno vprašanje. Toda zaradi številnih demonstracij po večjih mestih monarhije (zaradi obljube ruskega carja po razširitvi volilne pravice v dumo) se je cesar odločil za razpravo v državnem zboru o morebitni volilni reformi. Ker pa demonstracije niso prenehale, je Gautsch napovedal pripravo osnutka zakona (kjer je uvedba splošne moške volilne pravice v javnosti naletela na vsesplošno odobravanje). Za uvedbo splošne in enake volilne pravice so se poleg socialdemokratov in krščanskih socialcev zavzemali zlasti Slovani (z delno izjemo Poljakov, ki so se bali povečane moči Rutencev), proti enaki volilni pravici pa so bile zlasti nemške nacionalne (liberalne) stranke, ki so se bale izgube svoje politične prevlade.³¹

Ko je vlada konec februarja 1906 predstavila predlog volilne reforme (predvideval je ukinitvev kurij in davčnega cenzusa, odstranitev nekdanjih meja med mestom in podeželjem ter oblikovanje nacionalno homogenih volilnih okrajev v nacionalno mešanih deželah) v poslanski zbornici, z njim ni bil nihče zadovoljen. Nemci se niso strinjali s favoriziranjem Čehov in Slovencev, Čehi s favoriziranjem Nemcev, Poljaki s favoriziranjem Rusinov. Tudi Slovincem se je zdel vladni predlog nepravilen, še zlasti pri razdelitvi mandatov na Štajerskem in Koroškem. Kljub temu je večina poslancev marca 1906 glasovala za vladni predlog, novi odbor za volilno reformo pa naj bi pripravil predvsem pravičen predlog sestave volilnih okrajev. Medtem je odstopila Gautscheva vlada, nova Hohenlohe-Schillingfürstova vlada pa prav tako ni dolgo zdržala. Tako je odbor z delom nadaljeval šele po imenovanju nove Beckove vlade junija 1906 (razpravljal je o številu in sestavi volilnih okrajev v posameznih deželah, se spopadal za vsak posamični mandat in sprožal številne polemike v javnosti). Ko-

²⁹ Cvirn, Razvoj ustavnosti, str. 145-146.

³⁰ Prav tam, str. 146.

³¹ Prav tam, str. 147-148.

nec oktobra je svoj predlog predstavil v poslanski zbornici, ki je v začetku decembra zakon tudi sprejela, cesar pa je zakon sankcioniral (po »privolitvi« gosposke zbornice) konec januarja 1907. Reforma je bila kljub določenim nedoslednostim velik korak naprej. Odpravljala je kurije in uvajala splošno moško volilno pravico, uzakonjala osebne in tajne volitve, natančno določila volilni postopek (volitve so bile na isti dan) in predvidela sankcije glede kršiteljev. Po volitvah leta 1907 se je socialna struktura poslanske zbornice bistveno spremenila, nekoliko manj pa je posegla v ustrezno zastopanost posameznih dežel in narodov, ki jo je uvedla Schmerlingova volilna geometrija. (V državnem zboru so bili še zmeraj favorizirani »zgodovinski« narodi).³²

Na Slovenskem (najbolj na Kranjskem) je že sam predlog volilne reforme sprožil ideološki boj za politično prevlado, kjer je demokratičnost igrala obrobno vlogo. Liberalci so se namreč dobro zavedali moči, ki jo je imela katoliška stran s svojo razvejano in odlično organizirano župnijsko mrežo na deželi (lokalni župnik je seveda imel ogromen vpliv na verno in »bogaboječe« prebivalstvo). *»Splošna in enaka volilna pravica je nesmisel, če ni obenem zagotovljena popolna svoboda volitev. Dr. Krek (Janez Evangelist, op. a.) je mnenja, da je svoboda volitve zadosti zagotovljena, če je volilni akt tajen, ali vsak razumen človek mora vedeti, da temu ni tako. Tudi če je volilni akt tajen, je vendar prav lahko mogoče, da volitev ni svobodna. /.../ Dr. Krek se je poslužil male zvijače. Dejal je, da čisto politična vprašanja ne spadajo v cerkev in da zasluži duhovnik kazen, če bi razpravljaj na leci o volilni pravici ali o nagodbi z Ogrsko. To se prav lepo sliši, ali to je, kakor rečeno, zvijača. V tem, da se sploh pod plaščem cerkvene avtoritete razpravlja o političnih rečeh, tiči omejitev volilne svobode. Ali se bavi duhovnik na leci in v spovednici s specialnimi političnimi vprašanji ali le splošno s politiško agitacijo, to je čisto vseeno — kajti pogoj vsake svobode pri volitvah je, da se nihče v svoji uradni lastnosti vtika v volitve in da svojega uradnega vpliva ne zlorablja za agitacijo. Kaj bi rekli ljudje, če bi na primer kak sodnik v uradnem talarju v sodni dvorani oznanil ljudem, da, kdor ne voli njegovega kandidata, tistemu ne bo sodil po zakonu in po pravici? Vihar bi nastal in ta vihar bi gotovo odnesel dotičnega sodnika. A ravno tako je z duhovniki. Na leci in v spovednici je duhovnik javen uradnik in če dela na svojem uradnem mestu, v svoji uradni lastnosti politično propagando, če ene obsoja, ker nečejo voliti njegovega kandidata in jim odreka pravico na pr. do odveze ali do zadnje popotnice, potem zlorablja svojo oblast. Praktične izkušnje so nas izučile, koliko uspehov dosežejo duhovniki s tako zlorabo svoje uradne oblasti; vse, kar so dosegli, izvira iz te zlorabe lece in spovednice in zato je kanzelparagraf *conditio sine qua non* vsake volilne reforme. /.../ Ljubljanski škof Jeglič na pr. še ni kaznoval nobenega duhovnika zaradi tega, kar je v surho politične agitacije uganjal na leci in v spovednici, nasprotno, še podžigal jih je in jim dajal nagrade za kar mogoče najhujšo agitacijo. Da pri takih razmerah ne more ostati, če dobe volilno pravico politično nesamostojni in intelektualno zaostali sloji, je pač samo ob sebi umevno. Ako*

³² Prav tam, str. 148-152; o ustavni dobi v Avstriji prim. Helmut Rumpler: *Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914*. V: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band VII/1. Wien 2000, str. 667-894; Lothar Höbelt: *Parteien und Fraktionen im cisleithanischen Reichsrat*. V: prav tam, str. 895-1006.

dobi masa v roke oblast, ako bo masa majorizirala izobraženstvo, potem je neizogibno potrebno, da se zagotovi ravnovesje agitacijskih meči, enakost v borbi, a to je samo mogoče, če se s kancelparagrafom odstrani krivični privilegij duhovščine, da sme agitirati v svoji uradni lastnosti in zlorabljeni za agitacijo leco in spovednico ter zakramente.»³³

Po uvedbi splošne kurije so bile posamezne dežele v državnem zboru še vedno nenakomerno zastopane. Slovenci so dobili 24 poslancev, kar je sicer ustrezalo deležu slovenskega prebivalstva v Avstriji, vendar pa poslanski sedeži niso bili enakomerno porazdeljeni po deželah (razen na Kranjskem so bili povsod drugod nesorazmerno zastopani). Po nekaterih deželah so se še ohranili posebni mestni volilni okraji kot ostanek nekdanje mestne kurije. Tako je bilo na Štajerskem, kjer pa so na slovenskem ozemlju uvrstili v mestne volilne okraje le občine z nemško večino. Odprava mestnih volilnih okrajev na Kranjskem je seveda pomenila hud udarec za slovenske liberalce. Namesto treh prejšnjih mestnih poslancev so lahko računali le še na enega (ljublanskega).³⁴ Kot absolutna zmagovalka je izšla Slovenska ljudska stranka (SLS), ki je (po združitvi v Vseslovensko ljudsko stranko) na zadnjih volitvah v Avstriji dobesedno »pometla« s konkurenco.

* * *

Čeprav so se že po uvedbi splošne kurije pričele reformne akcije tudi za splošno in enako deželnozborsko volilno pravico, se deželni zbori v skladu z reformno politiko državnega zbora niso nikjer uvedli. Z zamudo je bila uvedena zgolj splošna kurija, ki pa je bila izglasovana po dolgotrajnih pogajanjih med vlado in glavnimi strankami (nov deželnozborski volilni red, s katerim so uskladili dotedanji sistem »zastopstva interesov« z načelom splošne in enake volilne pravice, je na Goriškem stopil v veljavo leta 1907, na Kranjskem, v Istri in v Trstu pa leta 1908; v bistvu je petina volilnih upravičencev odpadla na splošno kurijo; na Koroškem, kjer so volilno reformo izvedli že leta 1902, in Štajerskem, kjer je volilni reformi leta 1904 sledila obsežnejša leta 1909 – ta je določala, da so volili poslance splošne kurije le tisti, ki v drugih kurijah niso imeli volilne pravice – je na splošno kurijo odpadla le desetina volivcev). V pogajanjih so določali bodoče razmerje moči posameznih nacionalnosti in političnih strank ter oblikovali volilne okraje in sestavo kurij. Toda nacionalno vprašanje kljub temu ni bilo rešeno. Slovenci niso nikoli dosegli večine v goriškem deželnem zboru, Hrvati in Slovenci v Istri (kljub večinskemu prebivalstvu) niso uspeli premagati Italijanov, ne na Štajerskem in ne na Koroškem ni slovenska stran dobila ustreznega zastopstva. Privilegiji, ki jih je »izumil« Schmerling, vse do konca monarhije niso ugasnili v državnem zboru, kaj šele v deželnih zborih.³⁵

³³ Slovenski narod, 7. 11. 1905.

³⁴ Prim. Vasilij Melik: Demokratizacija volilnega sistema (1907) in njeni učinki. V: Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918. Razprave in članki. Maribor 2002 (dalje Melik, Slovenci 1848–1918), str. 655–662.

³⁵ Ferdo Gestrin, Vasilij Melik: Slovenska zgodovina. Od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966, str. 250–251.

Ko je po petletnem »boju« vlada konec marca 1906 predložila v obravnavo predlog deželnozborske volilne reforme, je tudi v kranjskem deželnem zboru prišlo do političnega boja. Liberalni poslanci so hitro uvideli, da je vladni predlog pisan na kožo klerikalcem in nemškimi veleposestnikom.³⁶ Čeprav je bila NNS pripravljena na kompromisna pogajanja s SLS in nemškimi veleposestniki, pa vlada ni več sklicala deželnega zbora. Zato je februarja 1908 prišlo do deželnozborskih volitev na podlagi starega volilnega sistema, reformo pa je kranjski deželni zbor potrdil šele maja 1908. Pretkanost SLS je bila tedaj več kot očitna. NNS, ki je pri kompromisnih pogajanjih dosegla dva nova mestna mandata, se je sicer zadovoljila z obljubo SLS, da glede razmejitve med mestno in kmečko kurijo ne bo prišlo do nobene »nasilne interpretacije« nejasnih določb dotedanjih formulacij; zato ni vztrajala, da bi v novem deželnozborskem volilnem redu natančno razmejili mestne in kmečke volilne okraje. Ko pa so bile volitve v splošno kurijo, s katero so dobili klerikalci absolutno večino v deželnem zboru, končane, je verifikacijski odbor (s klerikalno večino) predlagal, da se volitve v postojnskem in novomeškem volilnem okraju ne verifirajo, češ da v mestnem volilnem okraju niso volile cele občine.³⁷

Opogumljena s popolno prevlado na Kranjskem je SLS skušala »razbiti« tudi ljubljanski liberalni občinski svet. Zato je v kranjski občinski reformi (na začetku leta 1910 jo je izglasoval kranjski deželni zbor, veljati je pa začela oktobra 1910), ki je na svojevrsten način povezala splošno volilno pravico s starim sistemom volilnih razredov,³⁸ videla odlično priložnost za »napad« na mesto. To ji je v določeni meri tudi uspelo, saj so liberalci na prvih (in zadnjih) volitvah po sprejemu reforme leta 1911 (kljub siceršnji zmagi) izgubili absolutno večino v občinskem odboru.³⁹

»Demokratizacija« občinskega volilnega reda pa ni bila zgolj epizoda na Kranjskem. Občinske oblasti so skušale načelo splošne volilne pravice marsikje uskladiti z obstoječimi občinskimi volilnimi razredi. Tako so tudi na Štajerskem v začetku leta 1914, potem ko je graški občinski odbor odobril demokratizacijo občinskega volilnega reda v štajerskem glavnem mestu, poskušali na predlog slovenskih poslancev

³⁶ Slovenski narod, 4. 4. 1906.

³⁷ Slovenska kronika XX. stoletja (1900–1941). Deželnozborska volilna reforma na Kranjskem. Ljubljana 1995, str. 85–86.

³⁸ Vsak od teh treh razredov je sedaj volil tretjino občinskih svetovalcev, vendar so število članov občinskega sveta dvignili na 45 in odpravili vsakoletno obnavljanje tretjine odbornikov z volitvami. V prvi volilni razred so vključili dve petini po višini davka razvrščenih davkoplačevalcev, torej premožnejše meščane. V drugi volilni razred so uvrstili ostale tri petine plačevalcev občinskim dokladam podvrženih davkov – tiste, ki so plačevali več kot 30 kron osebne dohodnine, in inteligenco. V tretjem volilnem razredu so volili preostali davkoplačevalci in vsi moški, ki niso plačevali davkov, a so vsaj tri leta redno bivali v Ljubljani. Posebnost tretjega razreda je bila ta, da so v njem volili še enkrat vsi iz prvega in drugega volilnega razreda, kar je bilo naperjeno proti socialdemokraciji. V novi volilni zakonodaji se je »znašla« tudi ženska volilna pravica, po kateri so ženske smele glasovati osebno (a na ločenem volišču). Veliko novost in popoln odmik od načela absolutne večine ter svobode glasovanja za kogarkoli pa je pomenil tudi proporcionalni sistem. Po novem volilnem redu je bilo treba pripravljati kandidatne liste in jim dati oznako stranke, politične, socialne ali druge skupine volivcev. – Prav tam, Občinska volilna reforma v Ljubljani, str. 108–109.

³⁹ Prav tam, Ljubljanske občinske volitve, str. 116.

Ivana Benkoviča in Karla Verstovška s podobno metodo okrepiti slovenske pozicije v štajerskih avtonomnih mestih Celje, Maribor in Ptuj. Toda namera slovenskih poslancev se ni posrečila, naletela je na odpor spodnještajerskega nemštva, ki je demokratizacijo na lokalni ravni zavrnilo in obdržalo svoje pozicije vse do prevrata.⁴⁰

Namesto zaključka

Volitve (in z njimi povezane volilne reforme) seveda niso bile edini dejavnik demokratične ureditve, toda preko njih se je demokracija (kljub številnim volilnim mahinacijam)⁴¹ najlažje manifestirala v družbi. Z njimi je prebivalstvo (sicer le tisto, ki je – do leta 1907 – zadostilo cenzusu) delegiralo poslance (ki naj bi izražali voljo ljudi) v predstavnika telesa. Če so volilne reforme (kot njihov sestavni del) nedvomno prinesle največji premik pri demokratizaciji političnega življenja in uveljavljanju nenemških narodov v monarhiji, pa še zdaleč niso prinesle dejanske demokracije in enakopravnosti. Še bolj kot za državni zbor je to veljalo za deželne zборе. Z reformami tudi ni bilo mogoče rešiti nacionalnih nasprotij, ki so postajala vse ostrejša.⁴² Kljub temu da se je politična participacija prebivalstva povečevala, so zaostrene nacionalne razmere prebivalstvo pogosto postavljale v odvisen položaj od gospodarsko močnejšega (nemškega oziroma italijanskega) prebivalstva. Demokratičnost, ki je sicer vse bolj pridobivala »na teži«, je v tem kontekstu precej izostala, saj je »odvisno« prebivalstvo moralo ravnati povsem pragmatično in si velikokrat ni moglo privoščiti odločitve po lastni presoji.

Takšne in drugačne mahinacije so bile po letu 1880, ko je bila v popisne pole dodana rubrika občevalni jezik, prisotne tudi pri popisih prebivalstva. Rubrika občevalni jezik je bila ob zaostrovanju nacionalnih konfliktov odličen pripomoček gospodarsko močnejšega (nemškega oziroma italijanskega) elementa. Manipulacija z maternim in občevalnim jezikom je tako služila kot orodje za pridobitev politične moči na lokalni (in širši) ravni.⁴³ Če je vprašanje občevalnega jezika na Kranjskem (delež Nemcev je v Ljubljani vseskozi upadal, slovenska stran pa je popolnoma obvla-

⁴⁰ Janez Cvirn: Celjsko nemštvo in poskus demokratizacije občinskega volilnega sistema na Spodnjem Štajerskem 1914. V: *Zgodovinski časopis*, 1990, št. 1, str. 113–116.

⁴¹ Samih volitev in volilnih mahinacij v razpravi nisem podrobno analiziral, ampak sem poskušal prikazati demokratizacijo političnega prostora preko volilnih reform. Z obdelavo posameznih lokalnih volilnih primerov se rdeča nit razprave bistveno ne bi spremenila, pač pa bi tekst narasel vsaj za tretjino. Kljub vsemu sem kot primer navedel dvoje mahinacij (s popisi prebivalstva in z žensko volilno pravico), ki so demokratičnost pogosto postavljale na preizkušnjo.

⁴² Prim. Andrej Pančur: *Politično življenje po volilnih reformah*. V: *Slovenska novejša zgodovina*. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005 (dalje *Slovenska novejša zgodovina*), str. 40–41.

⁴³ Več o tem gl. Vlado Valenčič: *Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880*. V: *Zgodovinski časopis*, 1974, št. 3–4, str. 287–294; Janez Cvirn: *Nemci na Slovenskem (1848–1941)*. V: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana 2002 (dalje Cvirn, *Nemci na Slovenskem*), str. 105; prim. Fran Zwitter: *Nemci na Slovenskem*. Sodobnost, 1938, str. 483–497; Andrej Studen: *Zapleti okrog občevalnega jezika*. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja (1861–1883)*. Ljubljana 2003, str. 351–352.

dovala tudi mestno kurijo)⁴⁴ imelo nekoliko manjšo politično vlogo, je bil položaj v jezikovno mešanih deželah, kjer se je slovenska stran vseskozi »borila« v prikazu svoje »prisotnosti«, vse od 80. let povsem zaostren.⁴⁵ Ker je »mnogoteri hišni posestnik ali družinski oče mislil, da se v dotičnej rubriki samo vpraša, ali on zna nemški ali ne zna in je vpisal sebe in otroke mej Nemce, dasiravno poslednji ne znajo niti besedice nemškega, a on komaj malo za silo nemško tolče«, prav tako pa so pod rubriko občevalni jezik med Nemce vpisali svoje posle nemški obrtniki (med njimi so se znašli celo kakšni narodnjaki, ki so bili »nevprašani mej Nemce vpisani«),⁴⁶ je jasno, da je nova rubrika (npr. na Štajerskem) igrala mnogo pomembnejšo vlogo. V Celju je leta 1890 delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom padel za 10 %, kar je bila glavna zasluga celjskega Nemškega društva, ki je pred štetjem od vseh Celjanov zahtevalo, da v rubriko »občevalni jezik« vpišejo »deutsch«.⁴⁷ Pred popisom leta 1900 je celjska »vahterca« »trobila«, češ da je od rezultatov popisa odvisna nadaljnja »usoda« spodnještajerskih Nemcev.⁴⁸ Pri zadnjem popisu leta 1910 je delež ljudi s slovenskim občevalnim jezikom na Koroškem padel s slabih 30 % (1880) na dobrih 18 %.⁴⁹ Goriški in tržaški Slovenci so zaradi protizakonitega postopanja mestnih magistratov pri popisu 1910 enoglasno zahtevali revizijo štetja. V Trstu jim je uspelo po ponovni »analizi« popisnih pol povečati število Slovencev za več kot 20.000, v Gorici pa za slabih 5.000 ljudi.⁵⁰ Na Štajerskem je celjsko društvo Naprej že konec leta 1910 izvedlo nekakšno »privatno« štetje in ugotovilo drugačno strukturo prebivalstva, kot so jo predstavljale uradne statistike⁵¹ (zaradi tega se je delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom v Celju povzpел za 8 %).⁵² Toda to ni veliko zaleglo. Štajerski

⁴⁴ Andrej Pančur: Nastanek političnih strank. V: Slovenska novejša zgodovina, str. 32–36; isti, Nacionalni spori. V: prav tam, str. 37; Vasilij Melik: O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti 1861–1918. V: Melik, Slovenci 1848–1918 (dalje Melik, O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti), str. 210–212.

⁴⁵ Prim. Emil Brix: Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Wien-Köln-Graz 1982 (dalje Brix, Die Umgangssprachen), str. 177–182; Melik, O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti, str. 208–209.

⁴⁶ Slovenski narod, 6. 1. 1881.

⁴⁷ Janez Cvirn, Andrej Studen: Etnična (nacionalna) struktura mest na Spodnjem Štajerskem (1880–1910). V: Prvi i drugi mednarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj 2001/2002. Varaždin-Zagreb 2002 (dalje Cvirn, Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest), str. 119; Brix, Die Umgangssprachen, str. 155; prim. Special-Orts-Repertorium von Steiermark. Wien: K. k. Statistische Central-Commission, 1893, str. 1.

⁴⁸ Deutsche Wacht, 30. 12. 1900. Predstojnik celjskega mestnega urada Thomas Fürstbauer je tik pred odhodom v pokoj konec leta 1905 celo prosil za enkratno denarno nadomestilo kot nagrado, ker je pri ljudskem štetju leta 1900 pazil na to, da se je vpisovala kot občevalni jezik le nemščina. – Janez Cvirn: Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907. V: Zgodovinski časopis, 1988, št. 1, str. 29.

⁴⁹ Bogo Grafenauer: Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes. V: Koroški zbornik. Ljubljana 1946, str. 165–196. Janko Pleterski navaja za štetje leta 1910 sicer 21 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. – Andrej Pleterski: Pomen koroške preteklosti od srednjega veka do prve svetovne vojne. V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana-Celovec 1984, str. 30.

⁵⁰ Prim. Soča, 25. 7. 1912; Brix, Die Umgangssprachen, str. 166–177, 183–209.

⁵¹ Cvirn, Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest, str. 121; Brix, Die Umgangssprachen, str. 160; prim. SB, 1. 11. 1910; Marburger Zeitung, 15., 18. 3. 1911.

⁵² Cvirn, Nemci na Slovenskem, str. 107.

državnozbornski poslanec Karel Verstovšek je zaradi tega vložil interpelacijo v poslanski zbornici, kjer je obtoževal nemško stran načrtne agitacije v jezikovno mešanih okrajih, nemške hišne gospodarje pa načrtnega vpisovanja nemškega občevalnega jezika za svoje stranke. Rezultate popisa je na koncu svojega izvajanja označil kot »null und nichtig«. Do potvarjanja podatkov je prišlo npr. v slovenjegraški bolnišnici, kjer so triintridesetim osebam »pomotoma« vnesli nemški občevalni jezik.⁵³ V Westnovi tovarni emajlirane posode v Celju so slovenski delavci občutili pritisk delodajalca, ki jim je zagrozil z odpustitvijo, če bodo v popisne pole navedli slovenščino kot občevalni jezik.⁵⁴ Še najbolj pa se je nemška premoč leta 1910 odrazila v Šoštanju. Če je bilo Nemcev v Šoštanju leta 1900 dobrih 15 %, pa so števeni komisarji pri zadnjem štetju, ko je občinsko politiko ponovno narekovala nemška stran, našteali kar 70 % Nemcev.⁵⁵

Do podobnih mahinacij je prihajalo tudi pri ženski volilni pravici (predvsem pri občinskih volitvah), ki je v jezikovno mešanih območjih nudila dodatne glasove za eno ali drugo (npr. slovensko ali nemško) stran. Nemška stran je tako večkrat ignorirala demokratičnost volilnega mehanizma in z raznimi obljubami izsilila ženski glas v svojo korist. Lep primer takšnega postopanja se je pokazal v celjski okoliški občini, ki je bila po večini prebivalstva slovenska. V njenem občinskem odboru je po obnovi ustavnega življenja postopoma prevladala nemška »stranka« (z izjemo druge polovice 70. let, ko je Slovincem uspelo dobiti en mandat).⁵⁶ Od 80. let naprej pa se je nemška stranka z vedno večjo nenaklonjenostjo odzivala na slovenske kulturne zahteve. Zato je postal eden izmed glavnih ciljev vedno bolj samozavestnih celjskih Slovencev, da (leta 1883) občino spet iztrgajo iz rok »narodnih sovražnikov«.⁵⁷

Toda celjski Nemci (več kot polovica jih je imela zunaj mesta parcelo, s tem pa so dobili tudi volilno pravico v okoliški občini) so se na volitve bolj pripravili. Najlažjo pot do zmage v tretjem razredu, ki je bil odločilen, so videli v pridobitvi volilnih pooblastil ženskih volilnih upravičenk, ki v skladu z občinskim volilnim redom niso smele voliti osebno.⁵⁸ Brez večjih težav jim je hitro uspelo prepričati več volivk, da so svoje volilno pooblastilo zaupale nemški strani, to pa ji je zagotovilo tudi zmago.⁵⁹

Slovenska stranka se je nemškega manevra zavedla tik pred volitvami in uspela večino »zapeljanih« slovenskih volilnih upravičenk prepričati, da so ji tik pred volitva-

⁵³ Cvirn, Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest, str. 121; Brix, Die Umgangssprachen, str. 161-164.

⁵⁴ Za nacionalno strukturo delavcev v Westnovi tovarni prim. Janez Cvirn: Urbanizacija ter njeni vplivi na socialno in nacionalno strukturo Celja (1867–1914). V: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci. Rogaška Slatina-Maribor 1993, str. 300–302.

⁵⁵ Hansu Woschnaggu je nemška Südmarka spisala nekrolog ob smrti leta 1911, v katerem se mu je zahvalila za pomemben vnos v Šoštanj. Več o tem gl. Cvirn, Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest, str. 116.

⁵⁶ Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice, II. del. Celje 1974, str. 87–88.

⁵⁷ O Nemcih v Celju gl. več Cvirn, Trdnjavski trikotnik.

⁵⁸ Zgodovinski arhiv Celje, Občina Celje okolica, a. š. 18, Volilni imeniki I., II. in III. volilnega razreda (1883).

⁵⁹ Prav tam, Preklic volilnih pooblastil, dopis na okr. glavarstvo (15. 12. 1883).

mi dale nova pooblastila. Toda volilna komisija tega ni upoštevala, pač pa je priznala volilno pravico nemški stranki,⁶⁰ ki je volitve tudi dobila. Slovenska stranki je volitve (s pritožbami na štajersko namestništvo) sicer uspelo razveljaviti, poleg tega pa je dosegla, da so izvolili nepristransko reklamacijsko komisijo. Bistveno manj uspešna pa je bila pri imenovanju volilne komisije, kjer so bili spet le pristaši nemške stranke. Kljub temu da ji je v reklamacijskem postopku uspelo temeljito »revidirati« volilni imenik, zaradi strožje kontrole volitev pa je lahko upala, da bo volilna komisija na volitvah ravnala korektno in nepristransko, je na koncu volitve proti pričakovanjem ponovno izgubila, saj sta odločili dve pooblastili, ki sta tehtnico (ponovno sumljivo) prevesili na nemško stran.⁶¹

Povzetek

Čeprav je politični sistem nekaterih nemških držav v predmarčnem obdobju temeljil na ustavi in (omejeni) parlamentarni demokraciji, je bilo uveljavljanje liberalnih tendenc v ozemeljsko in politično razdrobljeni Nemški zvezi zelo težavno. Uspehi liberalnega gibanja so bili opazni le v nekaterih južnonemških državah. Vseeno pa so bili ti vzorci toliko močni, da so tudi v konservativni Avstriji na predvečer marčne revolucije sprožili prve ideje o oblikovanju konstitucionalizma. Toda šele revolucija je prisilila slaboumnega cesarja in njegov krog, da so se naslonili na ta model in sprejeli ustavo.

Ko je cesar Ferdinand I. po izbruhu revolucije odpustil Metternicha, ukinil cenzuro in obljubil ustavo, je avstrijsko prebivalstvo zajelo navdušenje, politika pa je čez noč postala meščanska moda. S težko pričakovano (Pillersdorfovo) ustavo (izdana 25. aprila 1848) je bila javnost več ali manj zadovoljna, saj je prinašala vrsto liberalnih paragrafov. Vsesplošni demokratični »val« pa je že poleti 1848 zajezil strah meščanstva pred radikalizacijo revolucije. Novi cesar Franc Jožef je vse od začetka decembra, ko je zasedel prestol, pripravljal »teren« za dokončni obračun z revolucijo. Dokončno sta z revolucijo »opravila« silvestrska patenta leta 1851, s katerima je oblast ponovno uvedla absolutizem (z birokracijo, vojsko, žandarmerijo in katoliško Cerkvijo na čelu).

»Avstrijsko-nemški« parlamentarni prostor 19. stol. (za katerega je sicer dolgo časa veljalo, da je bil nedemokratičen in politično zastarel) je bil (kljub omejenemu volilnemu sistemu) povsem sodobna ustanova, primerljiva z zahodno Evropo. Z društvenim in zborovalnim pravom, liberalizacijo tiska, volilnimi reformami in s širjenjem volilne pravice je v politično življenje monarhije v avstrijski ustavni dobi vstopal vedno večji del prebivalstva. Volilno geometrijo je po obnovi ustavnega življenja »sestavil« notranji minister Anton Schmerling. Osnova je bila občina (volivci so ostali razdeljeni v volilne razrede), najvišje predstavniško telo, izvoljeno na neposrednih volitvah, pa je predstavljal deželni zbor (po letu 1873 državni zbor). Volilna

⁶⁰ Slovenski gospodar, 20. 12. 1883.

⁶¹ Südsteirische Post, 26. 7., 31. 7. 1884.

pravica je temeljila na zastopstvu interesov (štiri kurije, med katerimi je bila kmečka kurija najslabše zastopana) in ni bila ne enaka kakor tudi ne splošna. (Schmerlingova volilna geometrija je favorizirala premožnejše družbene sloje vse do propada monarhije.) Ne glede na to je decembrska ustava iz leta 1867 vnesla v avstrijsko polovico monarhije pravo politično dinamiko in Cislajtanijo postavila na trdnejše demokratične »temelje«. Vse to je dokončno sprožilo politično in nacionalno mobilizacijo prebivalstva, avstrijski del monarhije pa se je (z volilnimi reformami 1873, 1882, 1896, 1907, ki so najbolj zadevale državni zbor) istočasno vse bolj demokratiziral.

Tudi na Slovenskem je ustavna doba »odpirala vrata« modernim demokratičnim idealom. »Modernizacija« političnega (in javnega) življenja je sprožila postopno mobilizacijo množic, preko časopisja pa je prinašala med širši krog ljudi nove poglede in sveže (nacionalne) ideje. Vse to je ustvarjalo podobo dokaj normalnega političnega delovanja. Hkrati pa so nacionalne težnje pripeljale do odločilnega zasuka v smeri nacionalizma, ko se je bilo meščanstvo prisiljeno nacionalno opredeliti. Znotraj nacionalne diferenciacije so se oblikovale različne politične opcije. Na eni strani nemška (italijanska) stran, na drugi strani pa šibka slovenska, ki je v težkih pogojih začela s svojim delom. Znotraj obeh nacionalno-političnih polov je bila sprva dejavna zgolj peščica ljudi. Med »elito« se je prištevalo izobraženo meščanstvo, ki se je na podlagi politične orientacije oziroma naklonjenosti eni ali drugi politično-kulturni usmeritvi opredelilo za eno ali drugo stran. (Na podeželju se mobilizacija prebivalstva – seveda s strani »elite« – za eno ali drugo stran še niti ni dobro začela). Politika še ni poznala moderne politične »infrastrukture« (oziroma klasičnega strankarstva). Politiki so delovali po načelu pripadnosti določenim političnim vizijam, takšne usmeritve pa so se (po navadi) združevale v (»nacionalne«) politične skupine.

Pri tem procesu (kakor tudi v kontekstu razumevanja in učenja demokracije na sploh) je ključno vlogo odigrala občina (vpeljana leta 1849), ki je predstavljala temelj demokratične ureditve v Avstriji. Ker je bila občinska volilna pravica predpogoj za vse ostale volitve, je občinska samouprava bistveno vplivala na druge politične institucije (in na ostalo politično življenje) v monarhiji. Prav tako so se v občinskih svetih kalili in začenjali svojo kariero mladi politiki, ki so z leti prevzemali vidne funkcije tudi v bolj reprezentativnih predstavniških telesih. Deželno- in državnozbornski poslanci so se praviloma »izšolali« na občinski ravni in tako izoblikovani vstopali v bolj ekskluzivna predstavniška telesa.

Najvišje predstavniško telo avstrijskega parlamentarizma je bil nedvomno državni zbor (oziroma do leta 1873 deželni zbori). Sistem, ki se je vzpostavil po letu 1861, je sprva deloval od občin do deželnih zborov (in posredno voljenega državnega zbora), po prvi državnozbornski reformi, ko so bile uvedene direktne volitve v dunajski parlament (1873), pa neposredno do državnega zbora (vloga deželnih zborov se je s tem seveda zmanjšala). Ne glede na to, da je igral vse do konca habsburške monarhije v političnem življenju veliko vlogo plačani davek, je bila stopnja demokratičnih »dosežkov« v Avstriji na visoki ravni. Čeprav je kurijalni volilni sistem temeljil na zastopstvu interesov, so številne volilne reforme (1873, 1896, 1907) in nižanje (pogojnega) volilnega cenzusa (1882) vse do propada dvojne monarhije Cislajtanijo uvrščale med

moderne konstitucionalne evropske parlamentarne države. (Nastanek modernih političnih strank je od 90. let naprej tudi na Slovenskem odpiral novo polje v dojemaju demokratičnih tendenc in »svobodnih« svetovnonazorskih usmeritev.)

Volitve (in z njimi povezane volilne reforme) seveda niso bile edini dejavnik demokratske ureditve, toda preko njih se je demokracija (kljub številnim volilnim mahinacijam) najlažje manifestirala v družbi. Z njimi je prebivalstvo (sicer le tisto, ki je do leta 1907 zadostilo cenzusu) delegiralo poslance (ki naj bi izražali voljo ljudi) v predstavniška telesa. Če so volilne reforme (kot njihov sestavni del) nedvomno prinesle največji premik pri demokratizaciji političnega življenja in uveljavljanju nemških narodov v monarhiji, pa še zdaleč niso prinesle dejanske demokracije in enakopravnosti. Še bolj kot za državni zbor je to veljalo za deželne zборе. Z reformami tudi ni bilo mogoče rešiti nacionalnih nasprotij, ki so postajala vse ostrejša.

Filip Čuček

REFLECTION ON THE DEMOCRACY IN THE AUSTRIAN CONSTITUTIONAL PERIOD AND ITS RECEPTION IN SLOVENIA

SUMMARY

Although the political system of certain German countries in the pre-March period was based on the constitution and (limited) parliamentary democracy, the introduction of liberal tendencies in the territorially and politically fragmented German Confederation was very difficult. The successes of the liberal movement were only noticeable in certain south German states. Nevertheless these models were strong enough to give rise to the first ideas about the formation of constitutionalism in the conservative Austria on the eve of the March Revolution. However, only the revolution itself forced the feeble-minded Emperor and his circle to resort to this model and adopt a constitution.

After the Emperor Ferdinand I dismissed Metternich, abolished censorship and promised a constitution after the revolution broke out, the Austrian population was filled with enthusiasm. Overnight politics became a bourgeois fashion. The public was more or less content with the eagerly expected (Pill-ersorf) Constitution (adopted on 25 April 1848), as it introduced numerous liberal articles. Already in the summer of 1848 the overall democratic »tide« was stemmed by the bourgeois fear of the radicalisation of the revolution. Ever since December when he ascended to the throne, the new Emperor Franz Joseph was preparing the »terrain« in order to finally put an end to the revolution. Ultimately the revolution was »dealt with« by the New Year's Eve Patents of 1851, reintroducing absolutism (headed by the bureaucracy, army, gendarmerie and the Catholic Church).

Despite the aforementioned electoral system, the »Austrian-German« parliamentary space in the 19th century (seen as non-democratic and politically outdated for a long time) was a completely modern institution, comparable with Western Europe. With the legislation on societies and assemblies, liberalisation of the press, electoral reforms and expanding voting right, an increasingly larger percentage of the population kept joining the political life of the Monarchy in the Austrian constitutional period. After the restoration of the constitutional life, the electoral geometry was »outlined« by the Minister of the Interior, Anton Schmerling. Municipalities represented the basis (the voters remained divided into electoral groups), while the Provincial Assembly (after 1873 the National Assembly) was the highest representative body elected at direct elections. The voting right was based on the representation of interests (four curiae, of which the peasant curia had the weakest representation) and was by no means equal nor universal. (Schmerling's electoral geometry favoured the wealthier social strata until the very decline of the Monarchy.) Nevertheless, the December Constitution of 1867 introduced true political dynamics into the Austrian half of the Monarchy and placed Cisleithania on sounder democratic »foundations«. All of this resulted in the political and national mobilisation of the population, while

the Austrian part of the Monarchy kept becoming increasingly democratic (with the electoral reforms in 1873, 1882, 1896, 1907, which had the greatest impact on the National Assembly).

In Slovenia the constitutional period »paved the way« for the modern political ideals as well. The »modernisation« of the political (and public) life resulted in the gradual mobilisation of the masses, while through the press it also introduced new and fresh (national) ideas among the wider circle of people. All of this created an impression of quite normal political activities. At the same time the nationalist aspirations led to a decisive push in the direction of nationalism, when the bourgeoisie was forced to declare itself nationally. In the context of the national differentiation various political options were formed: on one hand the German (and Italian) side, and on the other hand the weak Slovenian side, which started working under difficult conditions. Initially merely a handful of people were active on either side of the national and political spectrum. The educated bourgeoisie counted itself among the »elite« and supported either side on the basis of its political orientation or inclination towards one or the other political and cultural orientation. (In the rural areas the mobilisation of the population – by the »elite«, of course – for either of the two sides had not even begun properly.) Politics was still unfamiliar with the modern political »infrastructure« (or classic political party activities). Politicians acted in accordance with the principle of adherence to certain political visions, and such orientations (usually) came together in (»national«) political groups.

Municipalities, which were introduced in 1849 and represented the basis of the Austrian democratic system, played a key role in this process (as well as in the context of understanding and learning democracy in general). As the municipal voting right was the precondition for all other elections, the municipal self-government had a significant influence on all other political institutions (and political life) in the Monarchy. Furthermore, young politicians learned and started their careers in the municipal councils, gradually taking over notable functions in the more important representative bodies as well. As a rule, the members of the Provincial Assemblies and the National Assembly were »schooled« at the municipal level and afterwards entered the more exclusive representative bodies.

The National Assembly (or Provincial Assemblies until 1873) was the highest representative body of the Austrian parliamentarism. Initially the system established after 1861 functioned from the municipalities to the Provincial Assemblies (as well as the indirectly-elected National Assembly). However, after the first National Assembly reform, when direct elections into the Vienna Parliament were introduced in 1873, the system reached the National Assembly directly (consequently the role of the Provincial Assemblies diminished, of course). Regardless of the fact that taxes played a vital role in the political life until the very end of the Habsburg Monarchy, the level of democratic »achievements« in Austria was quite high. Although the electoral system of curiae was based on the representation of interests, numerous electoral reforms (1873, 1896, 1907) and increasingly relaxed conditions for the electoral census (1882) before the disintegration of the Dual Monarchy placed Cisleithania among the modern constitutional European parliamentary countries. (Also in Slovenia, the formation of the modern political parties since the 1890s opened a new area in the comprehension of democratic tendencies and »liberal« ideological orientations.)

Naturally, elections (and the related electoral reforms) were not the only factor of the democratic system. However, through them it was easier for democracy to manifest itself in the society (despite numerous electoral machinations). At the elections the population (even if just the part of it that fulfilled – until 1907 – the conditions of the census) chose the members of the representative bodies (and these members were supposed to express the will of the people). If the electoral reforms (as their integral part) undoubtedly resulted in the most profound changes in the democratisation of the political life and assertion of non-German nations in the Monarchy, they certainly did not bring about the actual democracy and equality. This was true of the National Assembly, but even more so in case of the Provincial Assemblies. The reforms were also unable to solve the national oppositions, which kept becoming increasingly tense.

1.01
Prejeto 21. 8. 2014

UDK: 355.21: 314.151.3-054.72(436-89=163.6)"1914"

Aleksej Kalc*

Vprašanje nezakonitega izseljevanja vojaških obveznikov v Avstriji na predvečer prve svetovne vojne

IZVLEČEK

Prispevek obravnava poostrene policijske ukrepe, ki so jih v Avstriji uvedli marca 1914 v boju zoper ilegalno izseljevanje vojaških obveznikov. Do ukrepov je prišlo v okviru dolgotrajnih neuspelih prizadevanj za zakonsko ureditev izseljenskega vprašanja in njegovih različnih vidikov, med katerimi je vojaške kroge begala vse številčnejša odsotnost nabornikov. Vzpostavljen je bil poostren nadzorni sistem na mejah in vzdolž izseljenskih poti znotraj državnega ozemlja, ki je imel nalogo preverjati vojaški položaj izseljencev ter prestrezati tiste brez ustreznih dovolilnic za izhod iz države. Nadzorna služba je vključevala poleg policijskih organov tudi organe carinskih uprav in železničarsko osebje. Ukrepi niso uvajali novih omejitev izseljevanju vojaških obveznikov, ampak so bolj dosledno udejanjali obstoječe. Kljub temu so naleteli na nasprotovanja znotraj vlade in povzročili politične proteste, ker so postavljali pod vprašaj ustavno načelo o svobodi izseljevanja in kazali na brezbržnost države v odnosu do gospodarskih potreb prebivalstva. Prispevek temelji na dokumentarnem dosjeju o vpeljavi in učinkih poostrenega nadzornega sistema nad izseljevanjem v arhivskem fondu tržaškega namestništva.

Ključne besede: vojaška Austro-Ogrskam, obveznost, vojaški ubežniki, izseljevanje, policija

ABSTRACT

THE QUESTION OF ILLEGAL EMIGRATION OF MILITARY CONSCRIPTS IN AUSTRIA ON THE EVE OF WORLD WAR I

The following contribution focuses on the stringent police measures implemented in Austria in March 1914 against the illegal emigration of military conscripts. The measures took place in the context of the unsuccessful long-term efforts to regulate the issue of emigration and its many aspects, of which the military circles were most concerned by the increasingly frequent absence of military conscripts. A stricter system of control at the borders and next to the emigration routes within the state territory was introduced with the aim of checking the military situation of the emigrants and intercepting those who did not have suitable permits to leave the state. Besides the police force the

* Dr., izr. prof., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; AKalc@zrc-sazu.si

surveillance service also included the customs administration and railroad personnel. The measures did not introduce any new restrictions with regard to the emigration of military conscripts, but they did implement the existing ones more strictly. Nevertheless they resulted in the opposition within the government and caused political protests, as they questioned the constitutional principle of the freedom of emigration and indicated that the state was careless in its attitude towards the economic needs of the population. The article is based on the documentary dossier about the introduction and effects of the stricter system of controlling the emigration from the archive collection of the Government in Trieste.

Keywords: Austro-Hungary, military conscription, deserters, emigration, police

Izseljensko vprašanje in nacionalni interesi

V letih pred prvo svetovno vojno se je Avstro-Ogrska soočala z najbolj množičnim odlivom prebivalstva v tujino v svoji zgodovini. Od začetka stoletja si je monarhija z Italijo in Rusijo delila prvenstvo v prekomorskem izseljevanju iz Evrope in zabeležila odhod večine od 4,3 milijona državljanov, kolikor se jih je od sedemdesetih let 19. stoletja podalo na izseljensko pot. Proces, ki se je kljub močnim letnim nihanjem v povprečju stopnjeval, je dosegel rekordne viške leta 1907 s 386.000 in leta 1913 s 310.000 odhodi. Dobra polovica izseljencev je izvirala iz avstrijske polovice, več kot 80 odstotkov jih je bilo namenjenih v ZDA, preostali pa največ v Argentino in Brazilijo ter v Kanado.¹ Z naraščanjem toka je bilo izseljensko vprašanje vse pogostejše tudi na dnevnem redu politike, v raznih vejah državnega aparata in v javnosti. Sodilo je v srž državnih oziroma narodnih interesov, in to ne samo na gospodarskem in socialnem področju, ampak tudi z etičnega, političnega in vojaškega oziroma varnostnega vidika. Razsežnost problematike se je ne nazadnje stopnjevala zaradi zamujanja pri urejanju izseljenskega vprašanja, ki se je ob nesoglasjih in navzkrižnih interesih vlekla desetletja brez konkretnih rezultatov. To sicer ne velja toliko za ogrsko polovico, ki je leta 1903 vendarle sprejela izseljenski zakon v zaščito svojih izseljencev in narodnih interesov, 1909 pa zakon, ki je vladi omogočal omejevanje izseljevanja. Izrazito pa se je kazalo v Cislajtaciji, kjer zakonskim osnutkom ni uspelo priti niti do parlamentarne razprave. Tako je Avstrija ostala skupaj z Rusijo do konca svojih dni edina evropska država brez izseljenskega zakona, ki bi na enem mestu urejal pravice in dolžnosti izseljencev in gospodarskih oseb, ki so se ukvarjali s t. i. izseljenskimi posli, državo pa pravno in organizacijsko usposobil za nadzorovanje dogajanja in uravnavanje procesov v prid sebi in svojim državljanom.² Nadzorovanje je postajalo z leti posebno

¹ Hans Chmelar: Höhepunkte der österreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905–1914. Wien 1974 (dalje Chmelar, Höhepunkte der österreichischen Auswanderung), str. 20–50.

² Aleksej Kalc: Razvojni obrisi izseljenske zakonodaje v 19. stoletju in do 1. svetovne vojne. V: Dve domovini / Two Homelands, Ljubljana, 1997, št. 8 (dalje Kalc, Razvojni obrisi), str. 17–18.

žgoča tema, tudi ker je bilo med izseljenci veliko vojaških obveznikov. Prav vojaška obveznost je predstavljala edino neposredno zakonsko omejitev svobodi izseljevanja in zaradi nje so mnogi odhajali ilegalno. To in pa odsotnost velikega števila moških v vojaški starosti, ki so se zadrževali v tujini, je burilo duhove vseh, ki jih je skrbela vojaška sposobnost monarhije, in posebno vojaške kroge. Ti so bili najizrazitejši zagovorniki omejitve izseljevanja in posega, s katerim je na začetku leta 1914 Avstrija vzpostavila poostren sistem nadzora nad izseljevanjem v tujino za preprečevanje uhanja avstrijskih, ogrskih in bosansko-hercegovskih vojaških obveznikov.

Ilegalno izseljevanje: stara zgodba

Ilegalno zapuščanje državnega teritorija je spremljalo množično izseljevanje že od samih začetkov. Povezano ni bilo le z odhajanjem vojaških obveznikov in izogibanjem vojaški suknji, kar se nanaša na moške med 17. in 36. letom starosti, ampak tudi z drugimi oblikami omejevanja izseljenske svobode in z naravo ter organizacijo prekomorskega izseljevanja iz Avstro-Ogrske. Mnoge občine, na primer, niso izdajale dovoljenj za potne liste osebam, če so domnevale, da se v tujini ne bodo obnesle in bosta njihova repatriacija ali vzdrževanje njihovih sorodnikov v domovini bremenila javne blagajne.³ Dolgo in slabo varovano državno mejo je bilo sicer mogoče razmeroma zlahka prestopiti tudi brez ustreznih dovoljenj in se napotiti proti raznim severnoevropskim pristaniščem, kjer ni bilo treba več dokazovati legalnosti izseljenskega koraka. Ponekod so bile same mejne kontrole zelo prepustne. Tako se je na poti, ki je vodila čez Liechtenstein in Švico, ilegalno izseljevanje odvijalo pred očmi avstrijskih organov. Ti niso mogli preverjati legitimacij vseh potnikov preprosto zaradi tega, ker so imeli vlaki po mednarodnih dogovorih le nekaj minut postanka.⁴ Avstrijske in ogrske oblasti so izvajale dosledno kontrolo nad prekomorskimi izseljenci samo v Trstu in na Reki, kjer so leta 1903 vzpostavili ladijske proge za izseljence. Vendar je čez nacionalni pristanišči potekal le majhen del prometa: reško progo je uporabljala četrtnina izseljencev iz ogrske polovice monarhije, tržaško pa komaj 7 odstotkov izseljencev iz Cislajtanijske. Temu je botrovala krajša severnoatlantska povezava s Severno Ameriko in iz glavnih avstrijskih izseljenskih bazenov do pristanišč ter v avstrijskem primeru pomanjkanje zakonskih instrumentov za usmerjanje tokov čez domače pristanišče. Za tako naravnost izseljenskih poti pa je stal tudi mogočni Severnoatlantski ladjarski kartel, ki je prek kapilarnega agenturnega sistema zagotavljal večino izseljenskega prometa nemškimi in belgijskimi pristaniščem. Pri tem je izseljencem nudil nemoteno in že utečeno pot v Ameriko, ki je po potrebi vodila tudi mimo avstrijskih zakonskih in birokratskih ovir.⁵ V nedovoljene izseljenske posle, vključ-

³ Javier Grossutti: *Via dall'Istria. L'emigrazione istriana dalla seconda metà dell'Ottocento ai primi anni Quaranta del Novecento*. Trieste 2014 (dalje Grossutti, *Via dall'Istria*), str. 23–25.

⁴ Chmelar, *Höhepunkte der österreichischen Auswanderung*, str. 88–89.

⁵ Prav tam, str. 126; Aleksej Kalc: *Prekooceansko izseljevanje skozi Trst 1903–1914*. V: *Zgodovinski časopis*, 1992, št. 4 (dalje Kalc, *Prekooceansko izseljevanje skozi Trst*), str. 493–495; Richard Riedl: *Die Organisation der Auswanderung in Österreich. Bericht über die vorläufigen Ergebnisse der im k.k.*

no s favoriziranjem odhajanja vojaških obveznikov, so bile vpletene celo nekatere organizacije podpornega značaja. Za njihovimi humanitarnimi cilji so se v resnici skrivale gospodarske koristi.⁶ Problem kršenja vojaških obveznosti pa ni izviralo samo iz ilegalnega izseljevanja, ampak tudi zato, ker se obvezniki niso vračali v domovino v predpisanih rokih.

Leta 1913 se je problem ilegalnega izseljevanja in odsotnosti vojaških obveznikov močno zaostрил, k čemur so pripomogla burna dogajanja na področju prevozov za izseljence. Povod sta jim dali t. i. kanadska afera in zavzetost, s katero se je avstrijska država v tej fazi spoprijela z izseljenskim vprašanjem in stopila v bran s tem povezanih nacionalnih interesov. Kanadska afera je izbruhnila potem, ko je kanadski prevoznik Canadian Pacific Railway Company (dalje CRP) vzpostavil potniško linijo za Kanado v Trstu in na ta način zarezal v interese Severnoatlantskega ladjarskega kartela. Dunajska vlada je CRP-ju izdala koncesijo v okviru prizadevanj za »nacionalizacijo izseljevanja«, se pravi, da bi svojim izseljencem povečala možnost potovanja čez domače pristanišče in zmanjšala odvisnost ter vpliv, ki so ga imeli na avstrijsko izseljevanje in izseljenske posle tuji ladjarski koncerni in pristanišča. Izbruhnila je gospodarska vojna, v kateri je Severnoatlantski kartel v prvi bojni črti zastopala avstrijska ladjarska družba Austro-Americana, ki je v Trstu odprla konkurenčno progo za Kanado in z zniževanjem cen prevoza ovirala nasprotnika. Še prej pa se je začela širokopotezno zrežirana propagandna kampanja, ki je kanadsko družbo obtoževala prevažanja ilegalnih izseljencev in vojaških obveznikov. Zaradi teh prekrškov so oblasti naročile zapreti dunajsko centralo in vsa predstavništva kanadske družbe v Avstriji.⁷ Nadaljnje vladne preiskave o organizaciji izseljevanja pa so pokazale, da so vse družbe in potovalne agencije, delujoče na ozemlju Cislajtanije, zaradi ekonomskih koristi sistematično kršile prepoved spodbujanja k izseljevanju in odpravljanja vojaško obveznih ter drugih ilegalnih izseljencev.⁸ Pri tem je bila zelo aktivna tudi domača Austro-Americana, ki je zaradi tega utrpela zaprtje svojih predstavništev v Krakovu, Lembergu in Czernowitzu ter aretacijo več funkcionarjev in uradnikov.⁹

Hkrati s kanadsko afero, ki je privedla do odstopa CPR od podjetja, in posledično ukinitve konkurenčne proge s strani Austro-Americane, je v vsej državi potekala tudi živahna razprava o vladnem osnutku izseljenskega zakona, ki naj bi končno pripeljal do ureditve vprašanja v vseh njegovih vidikih. Kot že ob prejšnjih poizkusih so se tudi tokrat pokazali različni interesi in delitve, ki so razdvajali samo državno upravo in odpirali vprašanja pristojnosti med ministrstvi. Trgovinsko ministrstvo je

Handelsministerium durchgeführten Untersuchung. Wien 1913 (dalje Riedl, Die Organisation der Auswanderung).

⁶ Chmelar, Höhepunkte der österreichischen Auswanderung; Riedl, Die Organisation der Auswanderung, str. 50–64.

⁷ Osservatore Triestino, 20. 10. 1913, Per favoreggiamento di emigrazione.

⁸ Riedl, Die Organisation der Auswanderung, str. 30–50.

⁹ Osservatore Triestino, 21. 10. 1913, A proposito del procedimento contro la CPR; 4. 11. 1913, Le misure del governo per l'affare dell'emigrazione. O kanadski aferi in ladjarskem konkurenčnem sporu podrobneje Chmelar, Höhepunkte der österreichischen Auswanderung, str. 144–152.

bilo na strani trgovskih in ladjarskih interesov in je z njimi zastopalo liberalno linijo v odnosu do izseljenskega vprašanja. Ta linija je predvidevala največjo možno svobodo izseljevanja po načelu ustavnega zakona o državljanskih svoboščinah iz leta 1867. Kanadsko afero in spor znotraj Severnoatlantskega ladjarskega kartela, ki ji je sledil, je izkoristilo, da je domačo ladjarsko družbo Austro-Americano iztrgalo iz rok nemške kontrole in Trstu zagotovilo večji delež izseljenskega prometa iz srednje ter vzhodne Evrope.¹⁰ Veleposestniški in industrijski krogi, ki jim nista bila po godu množično zapuščanje agrarnih območij in izguba cenene delovne sile, pa so se zavzemali za zavezitev izseljevanja. V kampanji zoper CRP so torej še posebej poudarjali vojaške in patriotične razloge. Pri tem so se sklicevali na zgovorne številke: leta 1913 so v Galiciji med 181.000 nabornimi obvezniki zabeležili kar 81.000 odsotnih, v Bukovini pa je v letih 1911–1913 od 19.000 letnih obveznikov izostalo zaradi izseljevanja 4.800 oziroma 6.100.¹¹ Vojno ministrstvo si je zaradi tega pojava že leta prizadevalo, da bi avstrijske oblasti pridobile pravico do kontrole izseljencev v nemških pristaniščih, nemške oblasti pa so to vselej odločno zavračale.¹² Vse bolj je pritiskalo tudi na vladne kroge in politiko, da bi nekaj ukrenili na tem področju.

Potrebna sta poostreni nadzor in novi kontrolni sistem

Da bi zajezili uhajanje vojaških obveznikov in ilegalno izseljevanje nasploh, je notranje ministrstvo na začetku 1913 odredilo poostren nadzor na mejnih prehodih v državi.¹³ Vzpostavilo je tudi policijske organe na nekaterih dotlej nenadzorovanih mestih, skozi katera so vodile izseljenske poti. Tak nadzor pa ni zadostoval, zato se je notranje ministrstvo skupaj z vojnim, finančnim ministrstvom in ministrstvom za železniški promet odločilo vpeljati širši kontrolni sistem. K sodelovanju so povabili tudi deželne uprave, ki so najbolje poznale razmere na svojih ozemljih, in sporočile, kakšne so potrebe ter organizacijski vidiki novega sistema. Ta se ni omejeval samo na mejna področja, ampak je delokrog raztegnil na celotno državno ozemlje, posebno pa na območja, iz katerih je izviralo izseljevanje, in na ozemlja, preko katerih se je odvijal izseljenski promet. Slonel je na treh nadzornih organih: mejnih postajah, nadzornih postajah in premični nadzorni službi. Mejne postaje (Grenzkontrollstationen) so izvajale nadzor na mejnih prehodih, in sicer na tistih delih državne meje, preko katerih je potekala glavnina prometa. Opazovalne postaje (Beobachtungsstationen) so imele nalogo nadzorovati promet v notranjosti države in preprečevati, da bi

¹⁰ Kalc, Prekooceansko izseljevanje skozi Trst, str. 493–495.

¹¹ Archivio di Stato di Trieste (AST), I. R. Luogotenenza del Litorale in Trieste (Luogotenenza), Atti generali, š. 2792, N. VIII/72/1914: Organisation der Überwachung der Auswanderungsbewegung (dalje Organisation der Überwachung): Stenographisches Protokoll der am 18. August 1913 im Ministerium des Innern abgehaltenen Konferenz über die praktische Durchführung einer Verordnung wegen Verhütung von Wehrpflichtverletzungen durch Verlassen der Monarchie (dalje Stenographisches Protokoll), str. 11, 13.

¹² Chmelar, Höhepunkte der österreichischen Auswanderung, str. 124.

¹³ Osservatore Triestino, 21. 10. 1913, A proposito del procedimento contro la CPR.

izseljenci zapuščali državno ozemlje, kjer ni bilo mejnih kontrolnih postojank. Postavljene so bile v zbirnih mestih, kjer so se izseljenske poti združevale v magistrale, ki so nato vodile proti meji. To so bila železniška in druga prometna križišča. Premična služba (Ambulante Polizei Organe) pa je nadzorovala promet tako, da je spremljala izseljence na glavnih železniških progah in opravljala preglede med vožnjo.

Na čelu kontrolnega sistema je stala dunajska policijska direkcija, ki je kot centralna postojanka postala neposredni izvršilni organ notranjega ministrstva, pristojen za nadzorno službo. Večino postojank je tvorila že obstoječa mreža policijskih organov, katerim so pridružili še nekatere nove postojanke. V večjih središčih so bile za nadzor pristojne policijske direkcije, na mejah mejne policijske postaje in ekspoziture, v manjših centrih in podeželskih območjih pa okrajna glavarstva. Za potrebe posameznih postojank in potujoče službe je ministrstvo namestilo dodatnih 20 policajev, ki so jih načeloma dodelili določenim mestom in železniškim progam, lahko pa so jih tudi po potrebi premikali.¹⁴ Da bi bil sistem čim bolj kapilaren in učinkovit, so pri izvajanju nadzora policijskemu aparatu pridružili še osebje železniške in finančne oziroma carinske uprave.¹⁵ Pri prvem so prišli v poštev sprevodniki, postajovodje, vratarji in postreščki, predvsem pa uradniki, ki so prodajali vozne karte. Železničarsko osebje ni imelo neposrednih kontrolnih nalog, temveč je bilo v oporo sistemu s spremljanjem dogajanja, s signaliziranjem premikov večjih transportov izseljencev in z informacijami za identificiranje potencialnih kršilcev predpisov. Carinskemu osebju pa je bil zaupan nadzor na mejnih območjih in carinskih mestih stran od glavnih prometnic, kjer ni bilo policijskih organov. To mrežo je sestavljalo 268 carinskih uradov in carinskih postaj.¹⁶ Carinsko osebje je ljudi legitimiralo in jih v primerih kršitve predalo policijskim organom.¹⁷

Izseljensko vprašanje je imelo v posameznih avstrijskih deželah in kronovinah različno relevantnost. V skladu s tem in smermi izseljenskega prometa je bila sestavljena tudi mreža postojank nadzornega sistema (glej razpredelnico). Največja bazena izseljenskih gibanj sta bili Galicija, ki je prednjačila po absolutnem in relativnem številu izseljencev, in Bukovina. Tu so prihajali do največjega izraza tudi vprašanje ilegalnega izseljevanja vojaških obveznikov in nelegalno novačenje ter odpravljanje izseljencev v tujino. Izrazite izseljenske dežele so bile tudi Kranjska s številčno sicer neprimerljivo manjšimi, a glede na obseg prebivalstva zelo močnimi izseljenskimi kontingenti, in predvsem Dalmacija. Dalmacija je bila tudi tretja na lestvici dežel po kršenju predpisov o vojaški obveznosti s kar 14.000 odsotnimi obvezniki leta 1913. Na Koroškem je bilo izseljevanje posebej opazno v nekaterih dolinah, kjer je odhajanje kmečkih družin vzbujalo skrb za gospodarstvo. Manj občuten je bil problem v drugih deželah. Na Moravskem so se ljudje iz južnih območij izseljevali v Ameriko, a so se redno vračali in se predstavljali na naboru. Tudi s sezonskimi delavci iz Šlezije,

¹⁴ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 2132/14, 6. 2. 1913.

¹⁵ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 31054 MI, 16. 8. 1913.

¹⁶ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 12943 MI, 25. 4. 1914

¹⁷ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 31054 MI, 16. 8. 1913; 12501, 13. 11. 1913; 5458/16, 5.3.1914.

ki so odhajali v Prusijo, ni bilo nobenih težav, tako da je statistika beležila na 12.000 obveznikov le 15 kršitev vojaške obveznosti. Podobno je veljalo za sezonce iz južne Tirolske. Na Koroškem, Tirolskem, v Šleziji, Primorju, pa tudi na Kranjskem, v Spodnji Avstriji in na Solnograškem, pa so se zelo izrazito kazali problemi, povezani s prehajanjem izseljencev, tako tistih iz avstrijskih in ogrskih dežel kot tudi iz drugih držav. Na Koroškem sta bili dve pomembni izhodni postaji in železniški progi, Dunaj je bil kot železniško vozlišče sploh glavno križišče in zbirališče izseljenskih poti na tuje. Podobno so izseljenske poti vodile z vzhoda in juga proti severu in zahodu čez Ljubljano, tržaško železniško postajo in pristanišče ter čez mejne prehode v Goriški-Gradiški. Šlezija je bila izrazito prehodno ozemlje za izseljence iz Galicije in Ogrske, skozi Tirolsko pa so poleg tokov iz avstrijskih dežel vodili tudi italijanski, namenjeni v Nemčijo, in ruski v Švico in v severna pristanišča.¹⁸

Vzroki za odsotnost vojaških obveznikov so bili v osnovi socialnogospodarske narave in ponekod vezani na tradicionalne dejavnosti. Tako je na posvetovalni konferenci za dodelavo nadzornega sistema na notranjem ministrstvu dne 28. 8. 1913,¹⁹ sekretar zadrškega namestništva opozarjal na potrebo ustrezne interpretacije problema, ki ga ni bilo mogoče gledati zgolj z ozkega vidika kršenja vojaške zakonodaje. Predvsem na otokih je bila namreč odsotnost prebivalstva že tradicionalno in stoletja povezana z udejstvovanjem v pomorskih poklicih, ki so se za različno dolga obdobja zadrževali daleč od domovine. Razloge za tako številno odsotnost je bilo treba iskati v gospodarskih razmerah in v psihologiji prebivalstva, ki je bilo po naravi pustolovsko in je v Ameriki videlo drugo domovino ter jo čutilo bližje kot monarhijo. Večini statistično odsotnim vojaškim obveznikom torej ni bilo mogoče očitati namere izogiba vojaški službi. Vkrcali so se na ladje in sami niso vedeli, kdaj se bodo vrnil, niso pa odhajali za stalno. Motivacije za odhajanje tudi drugod niso bile bistveno drugačne, saj je bilo izseljevanje odgovor na težke gospodarske in socialne razmere. Res pa je bilo, da so za razliko od sezonskih, ki so se redno vračali, prekomorski izseljenci v velikem številu ostajali na tujem dlje oziroma se tam ustalili. Predstavniki Kranjske je tako povedal, da so se delavci podajali v Ameriko zaradi zaslužka, mnogi so se vračali, a jih je potreba silila nazaj čez ocean in mnogi so v Ameriki tudi ostajali. Podobno je veljalo za izseljence iz Galicije in Bukovine.²⁰ Ni pa bilo mogoče trditi, da k pojavu ni prispevalo tudi namerno izogibanje vojaški službi in tudi ne, da so izseljenci hoteli ali nehote s svojo odsotnostjo kazali brezbrizen odnos do vojaške obveznosti.

¹⁸ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, Stenographisches Protokoll, 11–23. O smereh in vozliščih izseljenskega prometa v Avstriji gl. tudi Franz Markitan: Auswanderungsverkehrswege in Österreich. Wien 1912.

¹⁹ Konferenca so se udeležili poleg predstavnikov notranjega ministrstva še predstavniki vojnega ministrstva in ministrstva za deželno brambo, finančnega ministrstva in predstavniki deželnih političnih oblastev (AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, Stenographisches Protokoll, str. 1).

²⁰ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, Stenographisches Protokoll, str. 11–23.

Pravni vidiki in postopki nadzorne službe

Poostreni nadzor izseljenskega prometa za zatiranje prekrškov zoper vojaško obveznost in ilegalno prehajanje državne meje je temeljil na vojaški zakonodaji, ki je določala obveznosti in pravice vojaških obveznikov, in na zakonodaji o potnih listih ter izkazovanju osebne identitete. Na teh pravnih podlagah so kontrolni organi lahko preverili vsako osebo, pri kateri je prišla v poštev morebitna kršitev vojaške obveznosti. Ukrep je veljal tako za avstrijske kot za ogrske državljane in pripadnike Bosne in Hercegovine. Izvzeti so bili vsi državljani, ki niso imeli obvez z vojaškim služenjem, tujci, tisti, ki so se podajali v tujino zaradi turizma ali iz službenih dolžnosti, in prebivalci mejnih območij, ki jim je bilo premikanje čez mejo redna in organom znana praksa, povezana z vsakodnevnimi gospodarskimi in socialnimi potrebami. Slednja izjema je bila povezana s skrbjo, da sistem ne bi kakorkoli škodoval socialnemu in gospodarskemu življenju ter mednarodnemu prometu. Organi so morali sploh ravnati tako, da niso ovirali in po nepotrebem zadrževali oseb (vključno tistih v vojaški starosti), ki so spoštovale zakonodajo.²¹

Nadzor je slonel na pregledovanju osebnih dokumentov in preverjanju vojaškega položaja moških med 17. in 36. letom starosti za prestrezanje tistih, ki niso razpolagali z ustreznimi dovolili za zapuščanje državnega ozemlja. Vojaški položaj je bilo mogoče izkazati s potnim listom ali drugo legitimacijo, veljavno za potovanje v tujino,²² z dokazilom o plačani vojaški taksi, s potrdilom o odpustu iz vojske oziroma deželne brambe, s potrdilom, da je oseba oproščena vojaških obveznosti ter z izkazom, iz katerega je bilo razvidno, da oseba ni državljan, oziroma, da je mlajša od 17 in starejša od 36 let. Obveznikom zakonodaja ni prepovedovala izhoda iz države, ampak je od njih zahtevala pravočasni odziv na predpisane naborniške in vojaške obveznosti. S 17. letom so mladeniči stopili v starost naborne dolžnosti, z 21. letom so morali naborniki pristopiti k naboru in v primeru potrditve vojaške sposobnosti so v istem letu za dobo dveh do štirih let oblekli vojaško suknjo (prezentna služba), v primeru nesposobnosti pa so bili službe oproščeni. V primeru, da so bili začasno odklonjeni, so morali nabor ponoviti v naslednjih dveh letih še drugič oziroma tretjič, preden so bili sprejeti ali dokončno izvrženi. Po odsluženju prezentne dolžnosti je vojaška obveznost terjala od rezervistov še udeležbo na treh do petih orožnih vajah. V celoti je vojaška obveznost trajala 12 let.²³

Obvezniki niso bili v prekršku in niso postali naborni oziroma vojaški ubežniki, s tem da so odhajali ali da so se nahajali v tujini, ampak s tem, da so zapuščali domovino ali se zadrževali v tujini z namenom, da se izognejo državljanski dolžnosti. Za

²¹ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 2132 MI, 19. 1. 1914.

²² To so bile delovne knjižice, poselske knjižice in knjižice dolge plovbe, v katere so organi vpisali dovoljenje za pot v tujino.

²³ France Goršič: Naborna dolžnost in Amerika. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1911. Celovec 1910 (dalje Goršič, Naborna dolžnost in Amerika), str. 122–123; podrobno o zadevi Zakon, s katerim se uvaja novi vojni zakon od 5. 7. 1912, Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, št. 128.

odhajanje so morali pridobiti potne legitimacije, ki so jih izdajala okrajna glavarstva z upoštevanjem predpisov in pristojnosti vojaških oblasti in občin, in to namensko za vsak izhod iz države. Veljava dokumenta je bila krajša od običajne in z uvedbo novega nadzornega sistema je bilo priporočeno, naj izseljenci pridobijo potne liste raje kot potna dovoljenja v delavskih, poselskih knjižicah ali knjižicah dolge plovbe.²⁴ Ker je bilo izseljevanje gospodarskega pomena za državo in posameznika, potnih dovoljenj niso izdajali samo na podlagi vojaških predpisov, ampak tudi upoštevajoč potrebe prosilca. Legitimacije so torej lahko pridobili tisti, pri katerih za trajanja odsotnosti ni bil predviden vpoklic k opravljanju vojaške dolžnosti, kot tudi tisti, pri katerih je bil predviden, a so obstajali tehtni gospodarski razlogi za iskanje pridobitnih priložnosti v tujini. Mladeniči od 17. leta dalje so tako lahko pridobili potne liste do nabora oziroma do začetka vojaškega služenja ali prvega vojaškega urjenja (erste militärische Ausbildung). Neaktivni obvezniki so, dokler niso opravili predzadnjih orožnih vaj, lahko pridobili potne dokumente do vsakih naslednjih vaj. Sezonskim izseljencem, ki so se vračali v teku leta in so lahko pravočasno izpolnili vojaške dolžnosti, so oblasti še bolj pomagale, enako osebam, ki so se v tujino podajale iz osebnih razlogov, zaradi trgovskih dejavnosti in zaradi študija. Po opravljenih predzadnjih orožnih vajah ni bilo načeloma več nobenih ovir za izdajo potnih dovoljenj.²⁵

Predpostavka za pridobitev potnega dovoljenja za tujino je seveda bila, da prosilec dosledno spoštuje vojaške obveznosti, če mu tega le ne prepreči bolezen ali kakšna druga zavora, neodvisna od njegove volje. Zato je bilo pomembno izkazovati zaupljivost in oblasti prepričati o pošteni nameri in obljubi pravočasne vrnitve. V ta namen so priporočali, naj prosilca k oblastem pospremi oče oziroma naj njegovo odkritosrčnost in dobronamernost potrdi župan ali druga zaupanja vredna oseba. Če prosilec ni užival zaupanja, so mu potno dovoljenje zavrnil, ali pa mu ga izdali za krajše obdobje. V času ogroženosti, mobilizacije ali vojne pa je bilo takim osebam prepovedano izdati potna dovoljenja. Za kršitev vojaške obveznosti je bil torej merodajen ubežni naklep, ki je bil seveda neizpodbitno dokazan pri tistih, ki se niso vračali iz tujine na opravljanje državljske dolžnosti brez ustreznega opravičila, in s tem, da so obveznika zasačili pri poskusu odhajanja brez dokumentov ali z neveljavnimi potnimi dokumenti.²⁶

Pregledovanje potnih dokumentov je z novim nadzornim sistemom terjalo več dela, tudi ker prej sezonskih izseljencev niso podrobneje pregledovali, in ker so organi morali natančneje preverjati istovetnost vojaško obveznih oseb, da ne bi odhajale s ponarejenimi dokumenti. Zato je moralo biti potno dovoljenje opremljeno s fotografijo. Sum o ponarejenosti je zadostoval za sodno obravnavo primera ali administrativno, če je šlo za pomanjkljivost v dokumentaciji. Da bi preverjanje dokumentov teklo čim hitreje in se ne bi podvajalo, so organi ob prvem pregledu v osebni doku-

²⁴ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 31054 MI, 16. 8. 1913.

²⁵ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 16003 MI, 19. 4. 1914.

²⁶ Goršič, Naborna dolžnost in Amerika, str. 123; AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 31054 MI, 16. 8. 1913.

ment nalepili poseben kolek oziroma pritisnili pečat. Ob naslednjih pregledih se tako tak dokument ni več preverjal.²⁷

Preprečevanje nedovoljenega zapuščanja državnega ozemlja vojaškim obveznikom je bilo torej eden od dveh smotrov novega kontrolnega sistema. Drugi, brez katerega ni bilo mogoče pričakovati pravega uspeha, je bilo nadzorovanje izseljenskega prometa z organizacijskega in gospodarskega vidika, se pravi delovanja ladijskih predstavništev, potovalnih agencij in drugih gospodarskih osebkov, ki so bili soudeleženi pri izseljenskih poslih. Kot so posebej poudarjali predstavniki dežel med pripravami na uvedbo poostrene nadzorne službe, so ti osebki vselej našli način, kako obiti kontrole na mejah. Izseljencem so priskrbeli ponarejene dokumente, jih preusmerjali stran od železniških prog, jih vozili z avtomobili in »fakarji« ali jih vodili peš preko nevarovanih mejnih območij. Ljudi so preoblekli v drugačna oblačila, da niso vzbujali pozornosti itd. Na jadranski obali so mnogi odhajali po morju. Predstavniki iz Dalmacije je zato predlagal, da bi s pomočjo ladijskega osebja poostriili nadzor tudi na ladjah. To je bilo mogoče doseči vsaj pri domačih in subvencioniranih družbah, medtem ko je bil nadzor na italijanskih povezavah med Italijo in Dalmacijo problematičen, ker avstrijskim organom ni bilo dovoljeno stopati na italijanske ladje, da bi preverjali avstrijske potnike in avstrijsko osebje, ki je na njih dobilo službo.²⁸ Mnogi so se namreč zaposlovali na tujih ladjah in v dogovorih z ladjarjem onstran oceana dezertirali. Na ta način so si plačali tudi izseljensko pot.²⁹

Bolj natančno so morale nadzorovati dogajanja tudi občinske uprave in žandarmerije. Vsi v sistem vključeni organi so zbirali informacije in vodili evidence o izseljenskem gibanju, poteh izseljenskih transportov, ladijskih družb in njihovih izpostavah, potovalnih agencijah in ilegalnih izseljenskih agentih. Vodili so seveda tudi statistiko delovanja kontrolnega sistema, ki so jo okrajna glavarstva in policijski organi pošiljali z mesečnimi poročili deželnim vladam in dunajski centrali.³⁰ Pred uvedbo sistema je bil na dunajski policijski direkciji osemdnevni informacijski tečaj za policijske organe, soudeležene v nadzorni službi.³¹

Sporni vidiki in sporni sadovi

Nadzorni sistem za zatiranje prekrškov zoper vojaško obveznost in ilegalno prehanje državne meje je stopil v veljavo 1. marca 1914. Sprva so načrtovali, da ga bodo uvedli že novembra 1913 z ukazom, ki ga je predvideval vojni zakon iz leta 1912 za

²⁷ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 31054 MI, 16. 8. 1913; 2132 MI, 19. 1. 1914; 24167 MI, 22.6.1914.

²⁸ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, Stenographisches Protokoll, str. 11-23. Gl. tudi Riedl, Die Organisation der Auswanderung, str.77-81.

²⁹ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 20/321/III-14, 12. 3. 1915. O tej v Dalmaciji in Istri utečeni praksi podrobneje Grossutti, Via dall'Istria, str. 39, 44.

³⁰ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 12501 MI, 13. 11. 1913.

³¹ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 5845 MI, 13. 2. 1914.

primere, ko je bilo treba ohraniti integriteto vojaške moči države.³² Ker je taka oblika naletela na ustavnopravne pomisleke ministrstva za pravosodje, so ukrep uvedli z interno direktivo.³³ Vpeljava sistema je takoj povzročila zmedo in negotovost, saj se je razširila vest o omejitvi in celo prepovedi izseljevanja v vojaško obvezni starosti. Že med pripravami so mnogi člani delovne skupine opozarjali na možnost, da bo ukrep izzvenel kot sprememba obstoječega stanja. Izkušnje pa so tudi učile, da javnost ni poznala ali pravilno razumela, pod katerimi pogoji so se smeli vojaški obvezniki izseljevati. Ker nekateri vojaški predpisi niso bili objavljeni ali dovolj jasno razloženi, je negotovost vladala pri samih nižjih upravnih organih in pogosto so mladeniči v napačnem prepričanju, da ne smejo zapustiti države, ubirali ilegalne poti.³⁴ Da bi demantiralo napačne informacije in pomirilo prebivalstvo, ki je zaradi kriznih gospodarskih razmer računalo na možnost zaslužka v tujini, je notranje ministrstvo izdalo komunike, v katerem je javnosti pojasnjevalo, da ukrep ne spreminja obstoječih norm o vojaški dolžnosti in pravicah izseljevanja, temveč zasleduje njihovo dosledno spoštovanje. Komunike je vseboval tudi vse potrebne informacije pravnega značaja in birokratske postopke, povezane z izseljevanjem.³⁵ Krajevna upravna oblastva so ga razobesila na oglasnih deskah, zanj so zaprosili tudi mnogi župnijski uradi, objavili so ga tudi časopisi.³⁶ Hkrati je ministrstvo izdalo inštrukcijo okrajnim glavarstvom glede postopkov, ki jih morajo upoštevati pri izdajanju potnih dovoljenj izseljencem.³⁷

Poostreni nadzor je takoj obrodil sadove. Od okrajnih glavarstev in policijskih organov so prihajali sezname številnih aretiranih obveznikov, ki so jih predajali deželnim sodnim organom, ogrske državljane in bosansko-hercegovske deželne pripadnike pa tamkajšnjim policijskim organom. S pomočjo krajevnih uprav je bila sestavljena tudi natančna evidenca poslovnih osebkov, ki so se ukvarjali z organizacijo izseljevanja na avstrijskem ozemlju in izven njegovih meja. Razkrili so njihovo nedovoljeno delovanje, propagandni material, korespondence z natančnimi navodili izseljencem za izogibanje kontrolam in najrazličnejšim načinom, s katerimi so jih agenturne organizacije spravljale iz države.³⁸ Razkritih je bilo tudi mnogo ilegalnih agentov, ki so delali za priznane in nekoncesionirane ladjarske družbe ter potovalne

³² 17. paragraf, 4. točka, 2. odstavek Zakona, s katerim se uvaja novi vojni zakon, od 5. 7. 1912, Državni zakonik za kraljevino in dežele, zastopane v državnem zboru, št. 128. Pravno podlago je nudil tudi Cesarski ukaz o uvedbi novega sistema potnih listov z dne 9. 2. 1857, Reichsgesetzblatt, št. 31 (AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 31054 MI, 16. 8. 1913).

³³ Chmelar, *Höhepunkte der österreichischen Auswanderung*, str. 156.

³⁴ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, *Stenographisches Protokoll*, str. 11–23.

³⁵ Tudi o umestnosti tega pojasnjevalnega komunikeja so zlasti na območjih sezonskega izseljevanja vladali pomisleki. Razloge je lepo izrazilo tolminsko okrajno glavarstvo, ki je letno izdalo 1400 potnih listov izseljencem. Prekrškov v zvezi z vojaško dolžnostjo pa ni bilo, ker je hvala konstantnemu podučevanju tudi v najzakotnejših gorskih krajih vsakdo vedel, kaj vse potrebuje za pot v tujino. Od objave komunikeja so zato pričakovali negativne učinke, ker naj bi ga ljudje razumeli kot spreminjanje pravil (AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 3721/1-14, 15. 6. 1914).

³⁶ *Osservatore Triestino*, 7. 5. 1914, *Obbligo militare ed emigrazione*.

³⁷ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 16003 MI, 19.4.1914; 22293 MI, 10. 5. 1914.

³⁸ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 12915 MI, 18.4.1914.

biroje, ki so svoje posle opravljali iz tujine. Ob začetku vojne so nadzorno službo dodatno poostrili s prerazporeditvijo agentov na pomembnejša prehodna mesta in vzpostavitev štirih dodatnih nadzornih postaj na Češkem.³⁹

Hans Chmelar sodi, da je bil ukrep za poostritev nadzora za preprečevanje uhanja vojaških obveznikov čista šikana pristašev zajeitve izseljevanja, ki so hoteli postaviti izseljenska gibanja pod nadzor države in jih uravnati v skladu s konservativnimi političnimi načeli in interesi.⁴⁰ Da je bil ukrep sporen in je razdvajal same vladne kroge, govori že to, da so ga namesto z ukazom iz politične oportunisti vpeljali z notranjo direktivo. Negativne odmeve in ostre reakcije pa je izzval tudi v parlamentu in v javnosti. Obsodilo ga je več poslancev in tirolski deželni zbor, ki so v svojih interpelacijah in pozivih vladi zahtevali večjo občutljivost za gospodarske potrebe prebivalstva in brezposelne, katerih obstoj je bil odvisen od dela na tujem.⁴¹ V prepričanju, da gre za polno omejitev izseljevanja za dvanajstletno trajanje vojaške obveznosti, je Arbeiter Zeitung, takoj ko je novica o ukrepu prišla v javnost, trdil, da si notranje ministrstvo samovoljno jemlje pravico omejevanja svobode državljanov, ki ga vojaška zakonodaja ne predvideva. Strinjal se je, da se kaznuje obveznika, ki se zoper zakon pregreši s tem, da se iz tujine ne vrne na izpolnjevanje državljanske dolžnosti. Kot absurdno pa je označil preprečevanje oziroma pogojevanje izhoda iz države ljudem z vojaškimi dovoljenji, tistim, ki izpolnijo triletno služenje v vojski in bi nato radi v tujino, ne zato, da bi pridobili drugo državljanstvo, pač pa v iskanju dela in kruha, ki ju v domovini ni. Država je s tem pokazala, da se za bedo svojih državljanov ne zmeni. Šlo ji je zgolj za zagotavljanje človeškega mesa in izkoriščevalne delovne sile militarizmu in kmečki veleposesti. Taka politika je bila po mnenju glasila avstrijskih socialdemokratov provokativna in javnemu redu nevarna tudi v primeru, da bi bila zakonita.⁴² Kot smo videli, ukrep ni spreminjal obstoječih norm in ni prepovedoval izseljevanja vojaških obveznikov. Poostreno preverjanje in izdajanje potnih dokumentov, pri čemer je igrala pomembno vlogo birokratska diskrecionanost, pa sta dejansko postavljala pod vprašaj načelo o polni svobodi izseljevanja.

Razporeditev mejnih kontrolnih postojank, opazovalnih postaj in premične kontrolne službe na železniških progah

Dežela	Mejne kontrolne postojanke	Opazovalne postojanke	Premična služba
Bukovina	Itzkany (železniška postaja)	Czernowitz (železniška postaja)	Czernowitz-Itzkany Hatna-Dorna-Watra
	Nowosielitza (železniška postaja)		
Galicija	Skala (železniška postaja)	Lemberg	Iwanie-Puste

³⁹ AST, Luogotenenza, Organisation der Überwachung, 8641 M.I., 25.7.1914.

⁴⁰ Chmelar, Höhepunkte der österreichischen Auswanderung, str. 156.

⁴¹ Prav tam, str. 159.

⁴² Arbeiter Zeitung (Wien), 11. 3. 1914, Ein Anschlag auf die Freizügigkeit. Die Regierung hebt das Staatsgundgesetz auf!

Dežela	Mejne kontrolne postojanke	Opazovalne postojanke	Premična služba
	Husiatyn (železniška postaja)	Krakow	Nadbrzezie-Dembica Nadbrzezie-Sobow- Rozwatos-Przeworsk
	Podwoloczyska (železniška postaja)	Kolomea	Krakow-Wadowice- Biala Krakow-Sucha- Saybusch-Biala
	Brody (železniška postaja)	Stanislau	Podgorce-Szewina- Oswiecim
	Stojanow	Tarnopol	
	Sokal	Przemysl	
	Uchrynov	Jaroslau	
	Belzec	Drohobycz	
	Majdan Sieniawski	Trzebinie	
	Nadbrzezie	Podgorce	
	Szczucin	Nowy Targ	
	Kocmyrcow	Muszyna	
	Szczakowa		
	Oswiecim		
Šlezija	Dzieditz		Dzieditz-Oderberg
	Bielitz		Bielitz-Friedek
	Oderberg		Oderberg- Schonbrunn
	Mäheisch-Ostrau		Troppau-Schönbrunn Troppau-Jägerndorf
	Troppau		
	Freiwaldau		
Moravska		Brno	
		Prerau	
Češka	Králíky	Praga	Praga-sever, Praga- severovzhod, Praga-severozahod, Praga-jug
	Meziměstí		
	Podmokly		
	Děčín		
	Cheb		
Zgornja Avstrija	Passau	Linz	Passau-Scharding
	Braunau		
Salzburg	Salzburg		

Dežela	Mejne kontrolne postojanke	Opazovalne postojanke	Premična služba
Tirol-Vorarlberg	Kufstein	Innsbruck	
	Feldkirch		
	Bregenz		
	Ala		
	Riva		
Primorje	Grigno		
	Trst	Gorica	
	Krmin		
	Cervignano		
Kranjska	Pulj		
		Ljubljana	Ljubljana-Beljak, Ljubljana-Kamnik, Ljubljana-Sv. Peter- Trst
Štajerska		Kamnik	Graz-Fehring
		Pragersko	
Koroška	Pontafel		
		Beljak	Beljak-Franzensfeste, Beljak-Schwarzach- St. Veith, Beljak- Gorica
Dalmacija	Zadar		
	Šibenik		
	Split		
	Dubrovnik		
	Gravosa		
	Kotor		
	Novigrad		
	Metković		
Spodnja Avstrija		Dunaj	Vse smeri

Alekselj Kalc

THE QUESTION OF ILLEGAL EMIGRATION OF MILITARY CONSCRIPTS IN AUSTRIA
ON THE EVE OF WORLD WAR I

S U M M A R Y

The article describes the stringent police measures implemented in Austria on 1 March 1914 in order to prevent the illegal emigration of military conscripts. These measures were implemented after long-term efforts to regulate the issue of emigration and its many aspects. The military circles were most concerned with the increasingly frequent absence of military conscripts. This phenomenon was related to the illegal emigration of the military conscripts, moving abroad without the necessary permits. Furthermore, men fit for military duty who emigrated legally frequently remained abroad longer than they were allowed to, thus avoiding conscription and military service. This issue had been a topic of the political discussions for a long time. However, in 1913 the situation with regard to the responsibility of the shipping companies for the illegal emigration of military conscripts became more serious.

Unlike the old system of control, which was quite lenient, the new system was not limited to supervising the state borders. Instead it was based on three control authorities: the control stations at the state border crossings; control stations at the railway and other nodes of the emigrant transport within the state; and the field service, carrying out the checks during the railway transport. The control system was headed by the Vienna Police Directorate, and included – besides the police – the customs administration and railway personnel.

The control services targeted the emigrants between 17 and 36 years of age, who had to prove, with proper documents, that they had either been excused from military service, that they had already carried out their duties, or that they had not yet carried out their duties but had acquired a permit for emigration under certain conditions. As it was, the new legislation did not prohibit emigration. However, the emigrants had to promptly observe the prescribed conscription and military duties. The new system imposed much more work on the police and all other personnel that took part in it, but it allowed for a more efficient interception of the military conscripts who attempted to emigrate illegally. These men were then turned over to the judicial authorities. The stricter supervision of shipping and other companies, involved in emigration, contributed to this as well.

The new control system resulted in considerable confusion due to the spreading opinion that it introduced additional restrictions and even prohibited the emigration of military conscripts. In order to deny these rumours and appease the population, which counted on the possibility of earning an income abroad due to the economic crisis at the time, the Ministry of the Interior released a communiqué explaining that the measure did not change the existing norms with regard to the military duty and rights to emigration, but rather enforced their stricter observance. Nevertheless the measure gave rise to second thoughts within the government itself and underwent several parliamentary interpellations. Various political groups denounced the stricter control as a breach of the constitutional principle of the freedom of emigration. The loudest protests were voiced by the ranks of the social democrats, who reproached the state and the conservative forces striving to stem the tide of emigration with being careless in their attitude towards the economic needs of the population.

The article is based on the documentary dossier from the archive collection of the Government in Trieste about the introduction and effects of the stricter system of emigration control.

1.01
Prejeto 12. 5. 2014

UDK: 821.163.6.09-32"19":930(497.4)

Žarko Lazarevič*

Slovenski kmečki svet med fikcijo in gospodarsko zgodovino (Impresije iz imaginarijev kmečkega sveta do druge svetovne vojne)

IZVLEČEK

Na primeru treh besedil, ki po svojih značilnostih brez dvoma sodijo v opus kmečkih povesti, avtor predstavlja nekaj primerov obravnave ekonomskih razmer v slovenskem leposlovju do druge svetovne vojne. Skozi proces kritičnega soočanja pisateljske naracije in spoznanj historične stroke se slikajo manifestacije širših zgodovinsko razvojnih potez oziroma dokumentiranje aktualnih družbenih in ekonomskih procesov.

Ključne besede: Slovenija, kmetje, zgodovina, leposlovje, zgodovinopisje

ABSTRACT

*SLOVENIAN PEASANT WORLD BETWEEN FICTION AND ECONOMIC HISTORY
(IMPRESSIONS FROM THE IMAGERY OF THE PEASANT
WORLD UNTIL WORLD WAR II)*

On the basis of three texts which, due to their characteristics, certainly belong to the opus of peasant tales, the author of the following article presents a few examples of how the economic situation was depicted in the Slovenian literature before World War II. Through the process of a critical comparison between the literary narration and realisations of the historical science, the manifestations of wider historical and developmental changes are revealed and the ongoing social and economic processes are documented.

Key words: Slovenia, farmers, history, literature, historiography

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; zarko.lazarevic@guest.arnes.si

Uvod

V registru historičnih del je v zadnjih desetletjih nastopila tendenca preseganja tradicionalnih (celo ortodoksnih) pojmovanj kategorije historičnih virov. Ena največjih sprememb je priznanje relevantnosti leposlovja kot verodostojnega vira. Leposlovje druge polovice 19. stoletja in časa med obema vojnama (zlasti zvrsti realizma) je bilo prepoznano kot pomemben vir pri oblikovanju historične stvarnosti teh obdobj. Prepoznana mu je bila družbena podstat, ki je onkraj fikcije. Leposlovje namreč omogoča vstop v mikrokozmose človeških razmerij, statusnih položajev, pripisovanih pomenov, formaliziranih in neformalnih institucij družbenega, socialnega ter ekonomskega okolja in dodatno argumentacijo ideoloških (moralnih, tudi moralizatorskih) razmer v proučevanih obdobjih, in to kljub izpričani subjektivnosti avtorjev leposlovja. Da se je to zgodilo, so bile potrebne metodološke in konceptualne spremembe tudi znotraj zgodovinopisja samega. Z dekonstrukcijo zgodovinarskega dela je nastopilo spoznanje, da zgodovinarske interpretacije določenih obdobj, fenomenov in pojavov nastajajo v interakciji dveh časovnih dimenzij – v interakciji med historičnimi viri in aktualnim okoljem v času poteka raziskave. Presečišče, točneje agens tega dialoga, pa je nosilec raziskave; zgodovinar, ki je tesno vpet v prostor in čas svojega življenja. Torej je tudi zgodovinarjeva interpretacija subjektivna in impresionistična. Po delni oziroma pogojni, raje simbolni statusni izenačitvi leposlovja in zgodovinopisja na osnovi subjektivnosti je bila odprta pot (čeprav je trajalo dolgo) leposlovnim delom med relevantne vire za spoznavanje preteklosti.¹

V tem kontekstu bo predmet te razprave refleksija ekonomskih (obrobno tudi socialnih) vprašanj v slovenski kmečki povesti. Ker gre za obširno temo, je namen te razprave znatno bolj omejen, celo skromen. Na primeru treh besedil, ki po svojih značilnostih brez dvoma sodijo v opus kmečkih povesti, želim predstaviti nekaj primerov obravnave ekonomskih razmer v slovenskem leposlovju do druge svetovne vojne, bolj natančno, želim skozi proces kritičnega soočanja pisateljske naracije in spoznanj historične stroke izluščiti manifestacije širših zgodovinsko razvojnih potez oziroma dokumentiranje potekajočih družbenih in ekonomskih procesov. Pri tem sem z upoštevanjem referenčne monografije Mirana Hladnika, ki predstavlja najbolj celovito tematizacijo in vrednotenje fenomena kmečke povesti pri Slovencih, izbral tri besedila: dva romana in eno zbirko kratkih zgodb. Zbirka kratkih zgodb je izšla leta 1939, romana leta 1942 in 1943. Namenoma sem izbral za predmet analize dela, ki so izšla tik pred drugo svetovno vojno ali med njo. Izhajal sem iz predpostavke, da mi tak časovni presek omogoča daljšo časovno perspektivo analize.

Besedila, kategorizirana kot kmečka povest, ponujajo zgodovinarjem obilo gradiva za globinsko spoznavanje sveta kmečke družbe, to je tistih nians kmečkega vsakdana in potekajočih sprememb, ki so pred pojavom teh del ostajala zakrita. Drugi

¹ Jerome Blum: *Fiction and the European Peasantry. The Realistic Novel as a Historical Source*. V: *Proceedings of the American Philosophical Society* 126, 1982, str. 122–139; James Smith Allen: *History and the Novel. Mentalite in Modern Popular Fiction*. V: *History and Theory* 22, 1983, str. 233–252.

viri omogočajo spoznavanje t. i. vrhnje (makro) dimenzije, to je relacije oziroma interakcije kmečke družbe z drugimi entitetami (fevdalci, oblastni organi, ekonomska politika, ekonomsko okolje ...), kar je bilo dolgo časa osrednje raziskovalno vprašanje ekonomskih zgodovinarjev. Tako je izostal večplastni in večpomenski svet notranjih struktur in vzajemnih razmerij kmečke družbe same. Kmečke povesti po svoji motivni zasnovi omogočajo prav to. Omogočajo vpogled v različne odtenke kmečkega življenja in gospodarjenja. Avtorje tovrstnih povesti, praviloma so izhajali iz kmečkih vrst, lahko ocenimo kot glasnike kmečkega sveta, ki ob bok drugim družbenim skupinam postavljajo dinamiko vzporednega časa kmečke družbe. Preko njih lahko spoznavamo potek družbenih in ekonomskih procesov na ravni posameznikov, družin ali vasi. Zaradi te pričevalne vrednosti, ob upoštevanju širšega družbenega in ekonomskega konteksta in nujne kritične obravnave, imajo kmečke povesti za zgodovinarje lahko enak pomen kot ustni viri za preučevanje sodobnosti, oziroma tak pomen, kot ga imajo taki viri za druge družboslovne in humanistične discipline.²

Slovenska kmečka povest je bila v historičnem repertoarju široko zastopana literarna zvrst. Po besedah Mirana Hladnika je »kmečka tematika prinesla v slovensko pripovedništvo veliko oblikoslovnih novosti in vrsto ontoloških del«. V času do druge svetovne vojne so v slovenskem prostoru natisnili 234 besedil v različni obliki (romani, novele, črtice ...), ki jih je mogoče uvrstiti v kategorijo kmečke povesti. Tako kot v evropskem prostoru je motivna strukturiranost združevalna podlaga korpusa tovrstnih del. Kmečka povest po Hladniku stoji na štirih motivnih stebrih: kmetija, vaška skupnost, odnos mesto – vas in npravstvena kritika. Iz prvega motivnega sklopa lahko izpostavimo pogoste momente nasledstva, dedovanja, konfliktnih razmerij znotraj družine, razmerij med hlapci in gospodarji, različne oblike ljubezenskih razmerij na osnovi premoženja, izvora, statusnih položajev ... Drugi motivni sklop združuje vsebine na ravni skupnosti, razmerij med individualnostjo in kolektivnostjo, razmerij med interesi posameznika in skupnosti, vpetosti v širši družbeni kontekst in momentov socialnega nadzora ... Tretji motivni sklop prinaša vsebine razmerja med mestom in vasjo kot dveh dihotomičnih in konfliktnih entitet na ozadju ekonomskih in socialnih modernizacijskih razvojnih tendenc. Četrty motivni steber pa sloni na npravstveni (moralni) kritiki, kot izpostavlja Hladnik. To pomeni kritiko življenjskih praks in stilov na podeželju (pijančevanje, hazardiranje, prekomerno zadolževanje, lakomnost, prešuštvo, egoizem ...), ki so odstopali od socialno sprejemljivih norm. Nadalje velja omeniti še pogost motiv nasprotja med formalnimi in neformalnimi družbenimi institucijami, kot je na primer nasprotje med naravnim (ljudskim) pravom in kodificiranim pravom.³

² Več o metodoloških vprašanjih in drugih dimenzijah oralne zgodovine gl. Valerie Raliegth Yow: Recording Oral History. A Guide for the Humanities and Social Sciences. Altamira 2005.

³ Miran Hladnik: Slovenska kmečka povest. Ljubljana 1990, str. 5, 13–14.

Ozadja

Vnos kmečke tematike v motivni repertoar slovenskega leposlovja je pomenil odmik od do tedaj prevladujočega vzorca (meščanske) motivike, ki je služila kot motivacijska podlaga narodno emancipacijskega gibanja. Uveljavitev kmečke pove-
sti v slovenskem leposlovju in ideološko-političnem imaginariju je bila povezana s
strukturnimi spremembami od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. Tako kot v
evropskem prostoru⁴ ima vnos kmečke tematike v družbeni imaginarij tudi dodatne
dimenzije, saj je sovpadal z vstopom množic v politično življenje, tudi kmečkih, za-
radi širitve volilne pravice. To je spremenilo razmerje političnih sil, percepcijo druž-
bene strukturiranosti in imelo vpliv na oblikovanje agend v različnih podsistemih.
Afirmacijo in soglasje je bilo mogoče pridobiti le s spremembo strategij in praks
javnega političnega delovanja, koncipiranja razvojnih prioritet ekonomije in družbe,
odpiranja novih pomenskih in vsebinskih dimenzij v umetnosti (kmečka povest!)
in znanosti. Vse te spremembe so bile sintetizirane v javnem diskurzu, ki ne sme
diskriminirati kmečkih množic, temveč jih postavlja v sredico nacionalne ideologije.
Približno v istem času, to je konec 19. stoletja, so v slovenskem prostoru nastopili
tudi bolj izraziti procesi ekonomske in družbene modernizacije.

V tem procesu izpostavljam štiri trditve, ki po mojem mnenju zaznamujejo slo-
venske razmere v času do prve svetovne vojne. Te trditve bi bile naslednje: slovenska
družba je bila ekonomsko in socialno homogenizirana na predmodernih postavkah;
profesionalna (izobrazbena) struktura je bila poklicno nerazčlenjena s prevlado hu-
manistične inteligence kmečkega izvora; slovenski prostor obvladujejo protirazvojne
ideologije, to je vztrajnost ekonomskemu razvoju nenaklonjenega družbenega ozra-
čja; zapoznala afirmacija vidikov tehnologije in ekonomske učinkovitosti v družbeni
percepciji. Vse štiri trditve so med seboj vzročno povezane in so določale temeljne
parametre slovenskega gospodarskega in družbenega razvoja. Se pa med seboj razli-
kujejo v času svojega učinkovanja. Prvi dve točki se kažeta kot dolgoročna stalnica,
tretja je delno izgubila naboj v času med obema vojnama, ko je začela učinkovati
četrti.

Slovenska družba in gospodarstvo sta bila pred prvo svetovno vojno v nekem
vmesnem stanju, momenti modernosti so se začeli postavljati ob bok predmoder-
nosti. Toda prevlada predmodernih gospodarskih in socialnih oblik je bila očitna.
Industrializacija je zelo pozno, v osemdesetih ali devetdesetih letih 19. stoletja, dobila
značaj procesa, vzpostavila se je tudi osnovna infrastruktura (prometna, finančna,
energetska). Vse to se je dogajalo s kar nekajdesetletnim zaostankom za drugimi, bolj
razvitimi okolji. Temeljna gospodarska dejavnost je bila kmetijstvo. In prav kme-
tijstvo je bilo zaradi ekonomske in socialne samozadostnosti velika ovira na poti v
modernizacijo ekonomije. Stopnja komercializacije je bila nizka, raven samooskrbe
še velika. Brez modernizacije kmetijstva, to je dviga produktivnosti in rasti dohodkov

⁴ Werner Rösener: Die Bauern in der europäischen Geschichte, 1993. Citirano po slovenski izda-
ji: Werner Rösener: Kmetje v evropski zgodovini. Ljubljana, 2007, str. 7–22.

kmečkega prebivalstva pa ni moglo biti hitrejše industrializacije. Primanjkovalo je tako kakovostnih virov, človeških in naravnih, kot tudi kapitala in tehnologije, ali pa so bili nezadostno in neučinkoviti uporabljani. Glede znanja in tehnologije je bil slovenski prostor vezan na uvoz manjkajočih virov. Enaka trditev velja tudi za kapital v primeru ambicioznejših podvigov, ne samo do razmaha domačega bančništva, temveč tudi potem. Slovensko okolje je bilo v tem času ujeto v začarani krog revščine.

Slovenska družba tega časa je bila nerazčlenjena in homogenizirana, ne glede na to, ali govorimo o izobrazbeni, poklicni ali premoženjski strukturi. Kot pretežno predmoderna družba se tudi ni ubranila refleksa antimodernizacijskega vzdušja, statični razvojni vzorec je bil z antikapitalizmom in primesmi antisemitizma logično zaključen. Individualizem in podjetništvo sta bila nizko vrednoteni lastnosti. Enostranskost slovenskih elit je vplivala na percepcije in konstrukcije družbene realnosti. Med maloštevilno inteligenco so prevladovali predstavniki humanističnih (duhovniki, učitelji) ali družboslovnih disciplin (pravniki). Njihov miselni svet je bil razdvojen med tradicijo in moderno. Ni prav tvegana ocena, da je bil z večjo zazrtostjo v tradicionalno družbeno in gospodarsko sestavo manj naklonjen modernim gospodarskim in socialnim tokovom. Zaznavna je prevlada obrambnega javnega diskurza, ki je temeljni poudarek dajal ohranjanju in utrjevanju obstoječega stanja. Razvoj se ni zavračal v celoti. Ekonomski napredek že, toda ta bi moral biti zelo počasen, skrajno previden in nikakor ni smel rušiti tradicionalnega socialnega modela. V logični konsekvenci je tako izhodišče pomenilo, da je prevladujoče nastopila tudi homogenizacija ljudstva na podlagi postulatov osebne in družbene revščine.

Ob tem ni mogoče prezreti dejavnosti, ki so imele namen zavračanja vsega, kar je rušilo homogenizacijo ljudstva in pospeševalo premoženjsko ali intelektualno diferenciacijo. Modernizacijski pojavi so bili moteči za takratni red zamejenosti znotraj lastnih nacionalnih in socialno-političnih meja. Nemalokrat je v primeru izkazovanja različnosti sledil naslednji korak, javna diskreditacija. Diskvalifikacija je slonela na dveh momentih javnega diskurza, na moraliziranju in oporekanju pristne narodnosti ali pripadnosti stanu (denimo kmečkemu!). Moderno umetnost so na primer diskreditirali kot nemoralno, tudi anacionalno. Premoženjsko in podjetniško diferenciacijo so znali karakterizirati kot kapitalistično dejavnost, ki je bila izenačena z grabežljivostjo in sebičnostjo. Da je kot taka povsem v nasprotju z imaginarnim slovenskim nacionalnim značajem, je pričakovano. Krog je bil tako sklenjen.

Z vstopom v jugoslovansko državo se je spremenil relativnostni gospodarski položaj. Zato se v času med obema vojnoma, ko nastopi nekoliko hitrejša industrializacija, spreminjajo tudi poudarki. V dvajsetih letih nastopi podjetništvu bolj naklonjen pristop, ekonomskemu in socialnemu razvoju bolj prijazen narativ, tudi družbeno diferenciacijo se sprejema bolj spravljivo. Ta prenovljeni diskurz podjetniške delavnosti (pomena individualizma v gospodarski pobudi) postane vzporeden retoriki zaščite delovnih ljudi. V javnih nastopih se začne uveljavljati bolj profiliran ekonomski in socialni razvojni diskurz. Zelo intenzivno se pojavljajo svarila o nujni potrebi pospešene industrializacije, kajti le tako bi bilo mogoče rešiti socialno vprašanje zaradi prenaseljenosti podeželja. Značilne so bile besede Antona Pevca: »V Sloveniji bo treba ali

*dvigniti kmetijsko produkcijo ali pa število kmetijskega prebivalstva za najmanj polovico reducirati. Slednje se bo izvršilo samo od sebe pod pritiskom razmer, rodeč veliko gorja in nezadovoljnosti, če ne še kaj hujšega, — ali pa mirnim potom vsled razvoja industrije. Prvo mora biti v vsakem primeru skrb takozvanih voditeljev naroda, globoko mislečih narodnih gospodarjev in svetovno naobraženih kmetijskih strokovnjakov».*⁵

Trideseta leta, leta velike gospodarske krize, so temeljito zaznamovala slovensko okolje. Dotedanji recepti uravnavanja družbenega in gospodarskega življenja niso več zalegli; kriza je spodbudila številna razmišljanja, ki so bila plod velikih sprememb tudi na miselnem področju. Vzroke za tako stanje so iskali in našli v aktualni gospodarski ureditvi, v gospodarskem liberalizmu. Spoznanje o izčrpanosti dotedanjega razvojnega modela je bilo splošno sprejeto. Tako je nastopila digresija, ko se zopet bolj opazno krepil verbalna »anti-kapitalistična« nota, dvom v verodostojnost podjetništva v ekonomiji in na koncu s posvojitvijo korporativistične družbene in ekonomske ideologije ponoven pomik k bolj tradicionalni refleksiji družbenih in gospodarskih razmerij. To pa je prihajalo v nasprotje z ideologijo potrošništva, ki je na široko prodrla v vse družbene sloje med obema vojnama. Slovenska industrija se je uveljavila na področju izdelkov široke potrošnje. Povečani industrijski produkciji dobrin v slovenskem prostoru je sledil razmah oglaševanja in znamčenja. Število slovenskih blagovnih znamk oziroma znamk s slovenskega prostora se je zvišalo, hkrati pa kot take nastopajo tudi v javnosti prek zakupa prostora v časopisih in revijah. Potrošništvo se je uveljavilo kot eden pomembnih dejavnikov rahljanja tradicionalnega družbenega modela. Skozi potrošništvo se je oblikovala nova estetika bivanja, nova estetika telesa in videza. Zlasti na področju oblačilne kulture, kjer čas med obema vojnama pomeni uveljavitev mode kot dejanja individualizacije, a hkrati tudi pripadnosti in statusnih relacij do drugih skupin. Na časopisnih straneh je mogoče najti podobe novih, modernih oblačil in ženskih teles, ki vzpostavljajo nov kanon ženstvenosti. Skozi modne smernice je vstopala tudi seksualizacija ženskega telesa. Ta kot sestavni del novega modela ženstvenosti, ki ga omogoča ekonomska emancipacija žensk (40 % zaposlenih v industriji), radikalno spreminja tradicionalno podobo ženske. S svojo privlačno močjo drugačnosti in navidezno možnostjo zunanjega statusnega izenačevanja z drugimi družbenimi skupinami pa se nezadržno širi med prebivalstvom in pridobiva atribut konsenzualne legitimnosti ne glede na poskuse ideološkega discipliniranja.

Tradicionalna slovenska družba je bila v obdobju med vojnama v intenzivnem prestrukturiranju in to tako glede gospodarske kot tudi socialne strukture. Procesi modernizacije so to družbo nepovratno preoblikovali. Kljub temu pa ni možno zatrditi, da je bila ta družba že povsem moderna. Prepletala so se različna stanja modernosti, saj modernizacija ni imela enakega ritma. Slovensko družbo tega časa bi lahko opredelili kot družbo nasprotij, druga ob drugi, nemalokrat tudi druga mimo druge, so obstajale predmoderne in moderne ekonomske in socialne oblike. To je bila še vedno družba, ki je bila razpeta med napredujočo modernizacijo in tveganji, ki jih prinašala. Zato je znaten del družbe še naprej gojil svojevrstno kulturo strahu, znano

⁵ Anton Pevc: Kmetijska produkcija. V: Slovenec, 13. 6. 1924, str. 5.

že iz prejšnjih obdobj. Tako je ta družba še vedno živela v strahu pred kritičnim in inventivnim intelektualcem; v strahu pred umetnikom, ki ne priznava družbenih in umetniških konvencij in išče poti ustvarjalnega izražanja prek teh meja; v strahu pred žensko, ki je na osnovi ekonomske samostojnosti sposobna polno živeti svojo ženskost; v strahu pred prihajajočo homogenizacijo prebivalstva na ravni potrošniških modelov in na tem temelječe individualizacije. Digresija tridesetih let je obstoječim strahovom dala nove perspektive. Pojavi, kot so bili padec cen in kupne moči, upadajoči dohodki, dolžniška kriza in obsežna brezposelnost so postali stvarna grožnja blagostanju vsega prebivalstva. In v teh kriznih časih se je velik del (zlasti humanistične) inteligence zazrl v antidemokratske, antikapitalistične in antirazvojne ideologije, to je antimoderne ideologije. Brez težav so se bili pripravljene odreči osebnim, političnim, socialnim in gospodarskim svoboščinam, in to ne glede na nazorsko usmeritev katoliškega ali liberalnega izvora.⁶

Bog, zemlja in družina

Eden zelo pomembnih motivov v kmečki povesti je zemlja, njena metafizična moč in vzvišeno razmerje med kmetom in zemljo. Za predstavitev tega vidika se bom naslonil na kmečki roman Goričanec.⁷ Avtor dogajanje umesti na vinorodno področje Slovenske Štajerske (Prlekije, ljutomersko-ormoških gor). Časovno sicer ne zamejuje dogajanja, vendar je iz konteksta zgodbe jasno vidno, da poteka v času med obema vojnama, ko se je avtor oblikoval kot osebnost, kot mlad in nadarjen pisatelj. Zgodba romana je preprosta. Lakičeva kmetija je na tem, da propade. Dedek Janez je star in nima več moči, da bi obrnil tok dogodkov. Njegov sin Konrad nima ne volje ne želje po kmetovanju, bolj donosna se mu zdi trgovina s konji. Kaj pomeni vino kot ekonomski potencial kmetije? Konrad sredi vinorodne pokrajine sanjari o črpanju petroleja, o novem, sodobnem viru bogastva. Kot je opozoril Stanko Janežič⁸ ob izidu romana, avtor na tej točki naredi obvod. Tradicionalna praksa prehajanja z očeta na sina se prekine, saj dedek duhovno zaživi v svojem vnuku, ki postane nosilec tradicije. Vnuk Ludvik je junak romana. Je posebjeno nasprotje svojega očeta. Kot dedek je predan zemlji, nobeno delo za napredek kmetije mu ni pretežko. »Ludvika je oblikoval breg. Tako popolnoma je zemlja razpolagala z njim, da ni nikdar storil ničesar kar ne bi bilo z gruntom v skladu. Zelo zgodaj se ga je polastila zemlja, zato ga je še tem trdneje držala. Kakor je bilo gruntu prav, tako je mislil, govoril in delal od nekdaj kot pravi goričanec.«⁹ Ludvik z veliko delovno vnemo ne samo ohrani kmetijo, temveč jo s preudarnim vlaganjem v obnovo vinogradov tudi gospodarsko okrepi. Vsi njegovi naporji temeljijo na pričakovanju poroke z Julijo, hčerko trdnega in spoštovanega so-

⁶ Žarko Lazarevič: Družba in gospodarstvo med vojnama: vprašanje ravni modernizacij. V: Zgodovinski časopis, 2013, št. 1-2, str. 110–134.

⁷ Stanko Kociper: Goričanec. Ljubljana 1942.

⁸ Stanko Janežič: St. Kociper, Goričanec. V: Dom in svet, 1942, str. 300–304.

⁹ Navedbe so povzete po: Stanko Kociper: Goričanec. Maribor 1993 (dalje Kociper, Goričanec), str. 337.

sednjega kmeta, kar mu omogoči socialno promocijo in statusno izenačitev. Roman se zaključí z rojstvom sina, kateremu mora Ludvik ohraniti rodno zemljo in kmečki dom. To je dolžan zemlji!

Po svoji motivni strukturi se roman Goričanec uvršča v klasične predstavnike žanra kmečke povesti. Gradi na kombinaciji posameznih elementov iz vseh štirih stebrov kmečke povesti. Tako vključuje motive kmetije, vaške skupnosti, dihotomijo mesta in vasi ter moralni nauk. Podoba kmečkega sveta, ki jo izriše avtor, je idealizirana podoba zvestobe tradiciji v gospodarskem, socialnem in religioznem pomenu. Tradicija vključuje zaupno razmerje z zemljo, ki vedno ekonomsko in duhovno nagradi tistega, ki se ji predaja z dušo in srcem. Tradicija vključuje tudi upoštevanje formalnih in neformalnih norm socialno sprejemljivega obnašanja, ki ob ekonomskem uspehu zagotavlja visoko družbeno pozicioniranje v lokalnem okolju. Pravi tradicionalni kmet tudi ne opušča Boga, ga tudi ne more, če je le predan zemlji. Bližnji stik z naravo (zemljo!) utrjuje predanost božjemu. »Zemlja sama, ki oblikuje življenje teh ljudi, jih s svojim skrivnostnim presnavljanjem kliče k živemu verovanju v Boga. Samo zavoljo nedoumljivega preobraževanja zemlje je goričančeva duša tako nagnjena k verovanju.«¹⁰ V tem konceptu je zemlja podstat življenja, podlaga tradicije, vir navdiha in življenja: »Zemlja vse poplača. Le ljubiti in služiti ji je potrebno.«¹¹ V ta koncept je umeščen Ludvik Lakič, ki predstavlja podobo slovenskega kmeta, ki zna trdno in preudarno gospodariti (obnove vinogradov); ki ima socialni čut (pravično plačevanje najemnih delavcev); ki ljubeče skrbi za ožjo in širšo družino; ki prek sina vzpostavi kontinuiteto v času in prostoru; ki v ljudeh vidi le dobro; ki je primer, da se trdo delo izplača.

V okvir te zgodbe je avtor vpletel tudi ekonomske in socialne refleksije svojega časa. Skozi triado ded-sin-vnuk je opozoril na pasti ekonomsko socialnih procesov, ki so potekali med obema vojnama. Napredujoča industrializacija in penetracija potrošniških modelov tudi na podeželje je predstavljala izziv tradicionalni podobi kmečkega sveta. Odpirale so se nove perspektive zaslužka in življenjskih stilov. Avtor ta precep kmečkega prebivalstva zelo dobro izrazi v podobi Konrada. Konradu ni do zemlje, večjo možnost blagostanja vidi izven kmetijskih dejavnosti. Konrad hoče drugačno življenje ne samo zase, tudi za druge. Ima vizijo, celo poslanstvo o drugačnem svetu. Drugi morajo samo spoznati, da zemlja ni vse, pa se bo odprl svet velikih možnosti. »Navsezadnje človek tudi trpi. O, saj dosti prenese človeška para! ... kajpak moraš imeti nekaj kar zbujá upanje. Ti ljudje tega nimajo. Od nekdaj je njihov delež trpljenje, pomanjkanje in glad. Vse to jim je še čut upanja povsem otopilo. V pomanjkanju so bili rojeni, v pomanjkanju žive in v pomanjkanju rodijo bledolične otroke s starikavimi obrazi. Tako gre ta začarani krogotek iz roda v rod in ni ga človeka, ki bi ga lahko presekal. Konrad je sodil, da se temu nihče ne more izogniti zaradi zemlje. Zemlja je zagrabila Goričance v strasten objem in ne morejo se ji odreči... Kakor da jih je začarala.

¹⁰ Prav tam, str. 405.

¹¹ Prav tam, str. 417.

*Tako je sodil Konrad Lakič*¹² Konrad z idejo črpanja petroleja med vinogradi ponudi vaški skupnosti možnost iskanja alternativnih ekonomskih potencialov zemlje. Vendar mu skupnosti in tudi njegovih bližnjih ne uspe prepričati. Nerazumljen tragično umre. V njegovem primeru se pokaže nesmiselnost borbe z usodo. Človek mora vzeti nase »narobenost« v kmečki svet. Pravi kmet ne eksperimentira, temveč ostaja v okvirih tradicionalnega gospodarjenja.

Konradova usoda ponazarja ideološko-politični moment dobe nastanka romana. Za ta čas, čas tridesetih let, je značilno okrepljeno nagibanje k bolj tradicionalnemu pojmovanju družbenih razmerij in umeščanja posameznika v tako zamišljene vloge. Kmet je odgovoren zemlji. Odtujitev od zemlje je pomenila odtujitev od boga, kmetije in družine. Na ta motiv avtor naveže momente izseljevanja. Le bežno nakaže vzroke, to je nesorazmerno razdelitev zemlje in kot posledico agrarno prenaseljenost. Šlo je za pereč družbeni problem, ki je bil zelo izrazit prav v okolju dogajanja romana. Med vojnama je bil na tem področju delež kmečkega prebivalstva prek 80 %, stopnja poselitve obdelovalne zemlje pa med nadpovprečnimi v Sloveniji.¹³ Skrb zbujajoča je bila materialna in socialna beda t. i. »viničarjev«, najemnih delavcev, svojevrstnega kmečkega proletariata, ki so dobivali plačilo v obliki stanovanja in dela pridelka.¹⁴ Skromni ekonomski potenciali in s tem pomanjkanje preživetvenih možnosti so bile vzrok izseljevanja s podeželja v urbana industrijska središča v Sloveniji med vojnama in pred tem v Združene države Amerike ob koncu 19. stoletja. Avtor na tem mestu kaže izrazito nerazumevanje teh procesov. Moralistično obsoja ravnanje dela obubožanega kmečkega prebivalstva, ki je iskalo zaslužek v mestih doma ali v tujini. Razkrije, da je njegovo videnje kmečkega sveta pisano s stališča posameznika, ki nima težav z zagotavljanjem lastne eksistence; ki ima tako veliko posest, da je ne more obdelati sam z družino, temveč potrebuje še dodatne delavce. Sicer razume, da ljudje odhajajo v sili »...*Ne zadržiš ju več. Težko je delo, če si lačen; trikrat hujše če nimaš upanja, da bi ti bilo kdaj dobro. Škoda je mladih moči za to revščino...*«. Dela je dovolj doma, na zemlji, pri kmetih in lastnikih vinogradov. Kociper migracije predstavlja kot beg pred zemljo. S tem tudi beg pred samim seboj, pred svojo identiteto, pred svojo naravno skupnostjo. Odtujitev pa ni prinašala nič dobrega. Nastopi za kmečke povesti tako značilna dihotomija med mestom in vasjo. Mesto kot prostor emigracije nastopa kot vir idej, ki so v opreki s tradicionalnim modelom kmečke družbe, za katerega pledira Kociper. Tako položi Ludviku v usta naslednje besede: »*Če vsi delate doma, čeprav pri gospodu, boste tudi nekaj zaslužili, da si boste kupili kruh. Rad bi Škorjančevemu Petru povedal, da se bosta izgubila v svetu in se vrnila s sovraštvom do zemlje v srcu...*«¹⁵ Na eksistencialna vprašanja staršev izseljencev: »*Kaj pa bodo tu?...*

¹² Prav tam, str. 91–92.

¹³ Svetozar Ilešič: Agrarna prenaseljenost Slovenije. V: Tehnika in gospodarstvo, 1940, št. 3–4, str. 61.

¹⁴ Slovenski gospodar, 18. 2. 1931, str. 8, Težak položaj viničarjev; Mojca Ramšak: Življenjski pogoji viničarjev v Svečinskih gorica pred 2. svetovno vojno. V: Etnolog (Nova vrsta), 1996, str. 295–328.

¹⁵ Kociper, Goričanec, str. 172.

Kaj bodo vse leti rili po zemlji, ko pa na sezonskem delu v enem tednu zaslužijo več? Veš, vse premajhno je življenje med bregovi. Nič nimaš od tega, da trošiš moči–»,¹⁶ je odgovorjal z naivno argumentacijo in strahom pred spremembami: »In še ti so se po vrsti vračali celo iz Amerike in od drugod, razočarani in bolni in pokvarjeni«¹⁷... »Vračajo se in govorijo stvari, da se Bogu smili ... Kaj bo iz tega?...«¹⁸ Tudi do novih potrošniških modelov v obliki modnih smernic, ki so nezadržno prodirale na podeželje, ne najde dobrih besed. Ludvik je kljub svoji mladosti »...poznal dekleta, ki so odhajala v mesto. Vračala so se smešno našarjena in s torbicami pod pazduho. S tisto zoprno navlako, kot bi tiščale kravjek k sebi. Pa na glavi tudi nekaj temu podobnega...Kako lepa so vendar dekleta, ki jim barva lica sonce iz goric, kadar gredo v nedeljo k maši...«¹⁹

Beg pred revščino, pred težkimi življenjskimi razmerami in želja po drugačnem svetu ni kmečka lastnost. Kmet vztraja vsemu navkljub, »kmet ni žalosten, le trd videz dobi«.²⁰ Izseljenci pa postanejo žalostni zaradi razočaranja ob izgubi bistvenega dela svoje »kmečke« osebnosti: »...usak njihov stok je krik po zemlji, po domu...vse je rodila zemlja, med delom so bili spočeti...«²¹ Moralni nauk je nedvoumno izpeljan. Vrniti se je treba domov, v varno zavetje tradicionalnega kmečkega sveta in njegovih pravil. Zemlja vedno zvesto čaka in sprejme svoje ljudi, ne glede na njihova dejanja: »...Zemlja bo ostala vedno enaka. Našli boste pot nazaj ... In zemlja ne zahteva drugega! Samo to zahteva, da se vanjo zagrižeš. Čimbolj strastno, tem bolj se bohota njena klijočca, zoreča in radodarna ljubezen ...«²²

Kmečki svet v preoblikovanju

V prejšnjem poglavju se je pred bralca razgrnil idealiziran kmečki svet, v katerem so bili konflikti le na daleč nakazani. Povsem nasprotno pa je Jože Dular v zelo obsežnem romanu (507 strani) Krka umira ponudil v branje drugačno percepcijo kmečkega sveta, kar je opazila tudi sočasna literarna kritika.²³ To je svet avtoritarnega uveljavljanja lastnih ekonomskih in socialnih interesov na eni strani ter konfliktov znotraj kmečkega občestva. Tudi ta roman po svoji vsebinski strukturi posega po motiviki, ki smo jo po Hladniku povzeli v obliki štirih stebrov. V primerjavi s prejšnjim je več kot očitna odsotnost moraliziranja. Avtor svoje junake z vsemi človeškimi lastnostmi razume. Junakov ne presoja s stališča moralnih izhodišč. Njihova dejanja sooča v interakciji z dejanji drugih in v takem spletu slika kmečki svet kot ekonomski, socialni in družinsko-sorodstveni svet medsebojno prepletenih, a vse prevečkrat

¹⁶ Prav tam, str. 176.

¹⁷ Prav tam, str. 141.

¹⁸ Prav tam, str. 164.

¹⁹ Prav tam, str. 140.

²⁰ Prav tam, str. 332.

²¹ Prav tam, str. 167.

²² Prav tam, str. 167.

²³ France Vodnik: Jože Dular, Krka umira (Ljubljana, 1943). V: Dom in svet, 1944, str. 131–133. Navedbe v nadaljevanju so povzete po izdaji: Jože Dular: Krka umira. Novo mesto 1992 (dalje Dular, Krka umira).

nasprotujočih si razmerij in človeških slabosti. Gre za roman, ki v ospredje postavlja vas in medsebojna razmerja.

Osrednja zgodba je postavljena v leto 1881. Roman je zgrajen okoli vaškega veljaka Urbihe, ki ekonomsko in socialno obvladuje vas Vavtovec. Temelj njegove ekonomske in socialne moči je monopol pri lovu rakov v reki Krki. Urbiha je predstavljen kot silno avtoritarna osebnost, ki svoja dejanja kroji po meri lastnih interesov. Taki presoji tudi prilagaja občevanje z ljudmi. Ljudi skuša instrumentalizirati za uresničevanje lastnih interesov. Z vsemi po vrsti, vključno z lastno družino. Tipičen primer je njegov odnos do religije. Je sicer ljudsko religiozen, drugače pa povsem mlačen. V cerkev ne hodi, kar ne pomeni, da materialno, če je potrebno, tudi zelo obilno, ne podpira župnije, ker mu je to v korist pri socialnem nadzoru vasi. Urbiha kroji ekonomsko usodo vasi. Lov na rake si s pridobitvijo koncesije na licitaciji povsem prisvoji. Vsak poseg v reko, tudi za prehrano najrevnejših, v kali zatre ob pomoči oblasti. Nasploh ne trpi ugovarjanja. Njegovo ravnanje povzroči pravi upor vaščanov, ki napadejo njegovo kmetijo, delno oropajo in uničijo naprave za lovljenje rakov. Vaščani enostavno ne morejo razumeti, da ne smejo več loviti rakov, kot so jih njihovi predniki lovili že od nekdaj. S tem prestopijo prag zakona in so seveda tudi kaznovani. Oblast po Urbihovi prijavi vzpostavi red in mir, s tem tudi zavaruje obstoječa ekonomska in socialna razmerja.

Če je bil Urbiha v javnosti še kdaj pa kdaj, če je tako velela korist, pripravljen molčati, pa je bilo znotraj družine povsem drugače. Ker ve, kaj prav in kaj narobe, se mu morajo vsi družinski člani pokoravati. Vsak pomislek razume kot rušenje lastne avtoritete, tradicije, in se odzove s fizičnim nasiljem. To je najbolj razvidno iz usode obeh sinov. Pri enem, Damijanu, se zaradi prekomernega psihičnega in fizičnega nasilja razvije duševna bolezen. Na ta način se vsaj delno izmakne očetovemu nadzoru. Drugi, Tomaž, se upira prisilni poroki, ki bi bila po mnenju Urbihe njegovemu stanu primerna. V precepu med zvestobo očetu (domu in tradiciji) in ljubezni se Tomaž odloči za ljubezen. In na tej točki se Urbiha zamisli. Če želi nadaljevanje svojega roda, in to je prvenstvena naloga sina, mora spremeniti pristop do Tomaža. Soočen je z dejstvom, da nasilje ne deluje. Pod silnim pritiskom moralnih institucij, javnega mnenja in cerkve, težko, a vendarle, pristane, da vzame pod lastno streho Tomaža in njegovo nosečo izbranko. Naredi še drugi korak, prezre njen izvor, saj je iz najrevnejše plasti vaškega prebivalstva, poleg tega je bil njen oče tudi kolovodja upora. A to je le navidezna spokoritev. Urbiha v ozadju snuje scenarije, kako osamiti in podrediti Tomaževo izbranko. Njegova prednost je v dejstvu, da vaščane in člane družine njegovo spremenjeno obnašanje bega. Urbiha ostaja pri svojem cilju: *»...nekoč bi to razumel, danes pa gleda čisto drugače. To so samo ukoreninjene navade, nekaka neumna mišljenja, preko katerih mora človek, če hoče sebi in hiši dobro. Hiši predvsem! Zato je treba žrtvovati marsikaj, in če ni drugače, tudi tisto neumno stvar, ki so jo ljudje krstili za ljubezen. ... Treba je samo stisniti zobe, zamahniti z roko in iti mimo...«*²⁴

A usoda je neizprosna. Tomaževa izbranka na porodu umre, otrok preživi. Čez

²⁴ Prav tam, str. 55.

čas se Tomaž, duševno strt, povsem pokori očetu in pristane na dogovorjeno poroko. Nastopi trenutek Urbihovega zmagoslavja. Zdi se, da vendarle dobi zadoščenje in potrdilo, da je treba v življenju brezobzirno stremeti k uresničitvi cilja z vsemi sredstvi. Za dosego cilja je treba iti preko vseh prepek. Svoje ravnanje opraviči z argumentacijo, da so interesi kmetije pred vsemi drugimi interesi. Za kmetijo je treba skrbeti, da jo predaš svojim naslednikom. To je edina naloga trenutnega gospodarja. Pomemben je dolgoročen obstoj kmetije, ki edina nudi podlago obstoja Urbihovega roda. To je vzvišeno poslanstvo, ki ga je Urbiha prejel od svojega očeta in ga želi prenesti na svojega sina. A v tem trenutku zmagoslavja se vse podre. Roman se zaključuje zelo dramatično. Raki zaradi kuge začno umirati in končno izumrejo. Urbihova podlaga ekonomske in socialne moči se razblini. Sicer z nekoliko več premoženja, a vendarle, postane samo eden od vaščanov.

V kmečkem svetu Jožeta Dularja so podeželski ljudje v medsebojni komunikaciji, zlasti moški, grobi in neotesani (pomanjkanje izobrazbe zaradi revščine), ženske pa pohlevne in ponižne. Kmečki ljudje so tudi nezaupljivi do vseh institucij (slabe izkušnje), sumničavi do cerkve (kleriki kot del oblasti), sumničavi do političnih oblasti in obstoječe ekonomske ureditve, sumničavi do sodstva kot orodja ekonomsko in politično močnih. S tem izhodiščem je Dular predstavil kmečki svet, ki se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja znašel v globokem procesu ekonomske in socialne tranzicije. Vsesplošna komercializacija življenja kot posledica institucionalizacije kapitalističnih form gospodarstva, je vnašala veliko negotovost in strah pred prihodnostjo. Kmetijstvo je bilo v več desetletni krizi, pravi transformacijski depresiji, ki se je z delno spremembo strukture pridelave in prireje unesla proti koncu 19. stoletja.²⁵ Račja kuga, ki je bila resničen pojav,²⁶ torej nastopa kot alegorija kapitalizacije gospodarskih odnosov, ki je v temelju spreminjala ekonomska in človeška medsebojna razmerja na slovenskem podeželju.

Drugo, v romanu naslovljeno vprašanje, je razmerje med javnim in zasebnim, med ljudskim pravom in kodificiranim pravom. Vse skupaj kulminira v pravici do lova na rake, ki je jedro spora. Ali je mogoče najprej monopolizirati (država!) in nato privatizirati (Urbiha prek koncesije) javni vir? Ali je mogoče privatizirati nekaj, kar je bilo do tedaj skupno in podvrženo skupni rabi? To ruši tradicionalno simbolno enakost članov in kohezijo vaškega občestva. Umirajoča Krka priča, da so bile v kmečkem svetu premoženjske razlike in različni statusi vaščanov sprejemljivi, ker je šlo za tradicionalna stratifikacijska razmerja. Povsem drugače, z odporom, pa so vaščani občutili diskriminacijo pri dostopu in rabi javnih naravnih virov. Ne samo da so bili ekonomsko prikrajšani, tudi simbolno so bili ponižani, da niso smeli posegati po javni dobrini, do katere so imeli tradicionalno vso pravico. Zamenjajmo rake z različnimi postopki delitve srenjskih zemljišč (gmajne) ali urejanja služnostnih

²⁵ Žarko Lazarevič: *Plasti prostora in časa*. Ljubljana 2009, str. 106–112.

²⁶ Račja kuga je bila epidemija, ki je povsem iztrebila populacijo rakov v slovenskih vodotokih v desetletjih pred koncem 19. stoletja. Šlo je za proces evropskih dimenzij. Račjo kugo so v evropske vode vnesli z uvozom ameriških rakov. Ameriški raki so bili proti kugi odporni, evropski pa ne. Več v: Novice, 39, 1881, str. 213–214; Novice, 1889, str. 1–3.

pravic, in pred nami se odprejo procesi redefinicije lastninskih razmerij na slovenskem podeželju po odpravi fevdalizma v drugi polovici 19. stoletja.²⁷ Avtor je zelo sugestivno, skorajda v maniri Cankarjevega Hlapca Jerneja,²⁸ ubesedil strahove in pomisleke, ki so se porajali na slovenskem podeželju ob teh procesih: »...jaz mislim, možje in fantje, da mora biti pravica za vse! Ni Krka zavoljo Urbihe in tudi Urbiha ni zavoljo nje! Nam vsem pripada! Takole postavim svoje besede, da me ne bi kdo razumel napačno: če posadiš njivo, je tisto kar zraste tvoje; če oskrbiš trto, jo na spomlad obrežeš, potem okopavaš, poleti škropiš in poleti varuješ, bo v jeseni tisto, kar bo na njej zraslo, tvoje! Če imaš mladi prase in ga čez leto porediš, boš za božič sam jedel klobase in pa tisti, katerim jih boš ti dal! Taka je moja pamet: če si sejal boš tudi žel! Toda rakov ne seje nihče, če pa jih je treba žeti, jih bomo želi mi vsi in ne samo Urbiha... Raki so naši in mi jih bomo lovili! Če piješ v krčmi vino, ga plačaš, ker je to vino krčmarjevo; če pa piješ vodo, je ne plačaš, ker je voda že od nekdaj skupna last. In ker je voda skupna last, je skupno tudi vse tisto kar je v njej! ... Vse je skupno, to je vendar jasno kot beli dan! Vse, čisto vse!«²⁹

Težko breme obljubljenih dot

Tretje delo je sicer kratko, a vsebinsko zelo pomembno. V razpravo vnaša dodaten element, ki ga v prejšnjih primerih ni bilo zaslediti. Gre za delo Ignaca Koprivca³⁰ o procesu poroke in s tem povezano vprašanje dote. Pred bralcem se nazorno riše krog socialne pogojenosti ekonomskih odločitev in dolgoročnih posledic takega stanja v spreminjajočih se ekonomskih okoliščinah. Besede so govorne: »*Usedli so se za mizo. Gospodar je postavil pred nje slatinar najboljšega vina, natočil krožice in zaklical Lizi, naj prinese kaj peneciga iz kuhinje. Prišla je, postavila na mizo skledo mesa, dala iz miznice žlice in kruh ter hotela oditi, a stric Damiš jo je potegnil nazaj, jo posadil ob sebi na stol in se pošalil: 'Ne bi nam teknilo brez tebe! Star človek kot sem jaz, se rad naje ob taki svežini. Če bi bil trideset let mlajši, bi bilo v naši hiši letos gostuivanje. Potem pa bi kuhala za mene. No, če bo vse po sreči, pa bova vsaj v žlahti.'* Smejali so se in se delali, kakor da ne vedo, kaj pomeni njegovo namigovanje. Ko so se nekoliko napili ter si potešili glad, je stric Damiš začel: 'Martinec, si že kaj premisli zaradi Lizine dediščine? - Tomažev grunt je eden najboljših v Bišu. Brez dolga je. Mica, ki je poročena v Ločiču, je izplačana. Vse skupaj je vredno par sto tisočev, odstopi še gorice v Oblačnjaku! Viš goric Tomažu manjka, tebi pa še ostanejo dvoje. Boljše ne boš omožil Lize, to ti pravim. Ne zato, ker sem vogle-dnik, kot dober znanec ti pravim. Fanta poznaš sam. - Pa telico boš še dodal.'

Martinec je sedel za mizo pod križem, ki je visel v kotu. Sprva je bil videti dobre volje, ko pa je začel Damiš govoriti o doti, ki bi jo naj dal Lizi, se mu je obraz spačil. Otožna guba mu je stisnila lica, sicer živahne oči pa so postale nebogljene. Usekoval se je v predpasnik, si brisal nos še z rokavom in javkal: 'Ne morem, Matjaž moj ljubi, ne morem! Vse

²⁷ Za ilustracijo teh razmerij na področju reguliranja služnostnih pravic gl. Alenka Kačičnik Gabrič: O kmečkih dolgovih drugače: problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik. Ljubljana 2004.

²⁸ Ivan Cankar: Zbrano delo, knj. 16. Ljubljana 1972, str. 7–72.

²⁹ Dular, Krka umira, str. 67–68.

³⁰ Ignac Koprivec: Kmetje včeraj in danes. Sv. Lenart 1939, str. 38–47.

sem dal, kar je bilo mogoče. Goric pa ne morem dati. Takšne dote ne bo imela nobena! Telico dodam, goric pa ne morem. Saj je dekle, da je malo takih! Vesel je naj bo, a goric ne morem dati. Imejte usmiljenje z menoj, ljudje, saj smo kristjani!

Gospodinja je kimala. Tudi ona je bila videti vsa skrušena, in prej ko slej je stala tudi ona na stališču, da goric ne morejo odstopiti, kajti z njimi je zvezan uspeh njihovega gospodarstva. Če se je Martinec obrnil z glavo k nji ter jo vprašal: 'Kajne mati?' je naglo potrdila, pogledala vse po vrsti, in kljukasti nos, ki je bil dolg in ploščat, se ji je pozibaval na prijaznem obrazu. Oči, za katerimi se je opazila prevejanost, je pobožno preobračala in se delala, kot da ne bi razumela ničesar drugega, kakor to, da ne sme dati iz rok goric.

Vzgedniki so vztrajali. Šestdeset tisoč, gorice, telico, žrebico, in vse kot so se domenili zadnjič. Po smrti staršev pa še travnik na Seču in gozd v Andrencih. ... Prepirali so se. Nekajkrat so se začeli že kregati, mlada dva pa sta molčala, kakor bi se ju mešetarija ne tikala. ... 'Če ne obljubiš tudi goric, Martinec, vstanemo in gremo!' je pretil Damiš desetič in Martinec se je vdal. 'Pa imejte v imenu božjem, da vama pri pijači ne bo sile!' se je obrnil k mladima. Onadva pa sta se samo smehljala, pila in molčala. Nato so določili še čas poroke.«³¹

Živopisen primer snubitve in pogajanj za doto nam izpričuje več dejstev. Najprej nam nazorno predstavi vzdušje in interes dveh strani, ki skušata v pogajanjih minimizirati oziroma maksimirati svojo korist. Ker ni bilo nekih arbitrarnih meril, je bila dota kot ekonomska kategorija odvisna od družbenih razmer in razmerij. Dota tako postane presečišče gospodarskih razmer in moment socialno-kontrolnih mehanizmov. Postane primer ukoreninjenih neformalno institucionaliziranih norm in njihovega velikega vpliva na ekonomsko učinkovitost. Bolj kot ekonomska zmožnost kmetije so bile pomembne socialne okoliščine, norme vaškega okolja, norme ljudskega prava, ljudske pravičnosti. Vaška skupnost je še tako visoke dote imela za nezadostne. Starše so ožigosali za skopuhe, ki svojim hčeram ne privoščijo gmotno dobro podprtega življenja. O pomenu socialnega pritiska govori pripetljaj z Lizino doto, ko se je njen oče dolgo upiral predaji vinograda. Sovaščani, zlasti ženska populacija, je njegove pomisleke komentirala z naslednjimi besedami: »Naj ga le vrag vzame, skopuha!.....Mladima ne privošči ničesar. Sam bi rad ležal na tisočakah in se kopal v vinu, mlada dva pa se naj ubijata v življenju brez denarja in brez goric.«³²

Z dejstvom določanja višine dot mimo ekonomskih kriterijev nastopi pojav nerealno visokih dednih odpravkov, ki so postali pereč družbeni in ekonomsko-politični problem v obdobju med vojnama. Kar tretjina prekomerne zadolžitve slovenskih kmetov je bila posledica instituta dote.³³ Na splošno je veljalo, da naj bi zgornja meja dote vsaj približno ustrezala zakonskemu predpisu o nujnem deležu, to je polovici tistega dela premoženja, ki bi ga po smrti svojih staršev dobil vsak otrok, če le-ti ne bi napravili oporoke.³⁴ To je seveda bilo priporočilo, življenje pa je šlo svojo pot.

³¹ Prav tam, str. 44–46.

³² Prav tam, str. 47.

³³ Ivan Bratko: Kmetijski dolgovi. V: Tehnika in gospodarstvo, 1939, str. 232.

³⁴ Viktor Maček: Dota in oprema. V: Koledar Kmetijske matice za leto 1936. Ljubljana 1935, str. 58.

Starši so želeli preskrbeti svoje hčere, otrok pa ni bilo malo. Posamezne dote bi še zmogli, ko pa jih je bilo treba izplačati več, poskrbeti pa je bilo treba tudi za sinove, so tovrstne terjatve postale veliko breme.

Zlasti so postale dote problematične v tridesetih letih, in to zaradi dejstva, da so jih kmetje obljubljali hčeram v dvajsetih letih, ko so bile cene kmetijskih pridelkov in vrednost zemlje še visoke. Take razmere in izkušnje z inflacijo v prvi polovici dvajsetih let, ko so bile stare terjatve in obljube z lahkoto odplačane, ker jih je inflacija zelo znižala, če že ni povsem izničila njihovo realno vrednost, so spodbujale širokogrudne obljube. Ob tem pa se je pozabljal, da so bili mnogi, zaradi odsotnosti revalorizacije, če je šlo za dote hčeram in druge dedne odpravke sinovom, določene v denarnem znesku, zelo oškodovani in prikrajšani. Dobili so veliko manj, kakor jim je bilo obljubljen v razmerah izpred prve svetovne vojne.³⁵

Nova, odraščajoča generacija kmečkih deklet, ki so stopale zakonski zrelosti naproti v drugi polovici dvajsetih let, pa je bila v bistveno drugačnem položaju. Obljubljenih visokih denarnih zneskov, razen v redkih primerih, kmetje niso zmogli takoj izplačati. Da bi obljube imele trajnejšo veljavo, so zneske potrjevali z notarskimi pogodbami. Pravice do dot pa so bile tudi zemljiškoknjižno zavarovane. Kmetje so obljube preložili v prihodnost. Praviloma so obljube hčeram slonele na prometni vrednosti kmetij, ne pa na pričakovanem donosu. Da so se starši mnogokrat ušтели, ni bilo razvidno, dokler so bile razmere bolj ali manj stabilne in cene kmetijskih pridelkov niso zanihale navzdol. Dotlej so kmetje še lahko stregli lastnim in željam svojih hčera, vaškega okolja. Toda prišla so trideseta leta in z njimi kriza, takrat pa so se izkazali vsi dobri nameni za neupravičene in nestvarne. Cene kmetijskih pridelkov so drastično padle, z njimi vred kmečki dohodki in vrednost zemlje, donosnost kmetij ni več zagotavljala sredstev za redno poravnavanje obveznosti, zemljiškoknjižne terjatve pa so kot kamen visele na vratu preobremenjenih kmetij.

Zaključek

Izbrane leposlovne vsebine kmečkega življenja so v center pozornosti postavile tri pomembne procese iz gospodarske zgodovine ne le slovenskega, temveč tudi širšega prostora. Vse tri avtorje družijo univerzitetna izobrazba, kmečki izvor in dejstvo, da so se kot osebnosti in pisatelji oblikovali v tridesetih letih 20. Stoletja, se pravi v letih, ko je bil slovenski prostor kot del širšega sveta v kontekstu velike gospodarske krize soočen s spraševanjem o nujnosti spremembe razvojnega družbenega modela; s spraševanjem o temeljnih načelih kapitalistične ekonomske ureditve. Avtorji so izzive tega časa predstavljali zelo različno, z različnimi poudarki, kot je bila v vseh pogledih pluralna oziroma notranje razčlenjena tudi slovenska družba. Njihovi subjektivni pristopi ne zmanjšujejo pomena njihove refleksije družbenih procesov in fenomenov. Vsaka predstavljena refleksija je imela pomembno mesto v družbenem in ekonomskem kontekstu Slovenije pred drugo svetovno vojno.

³⁵ Alojzij Jamnik: Vzroki našega siromaštva. Ljubljana 1931, str. 36.

S prvo obravnavo izpod peresa Stanka Kocipra je stopilo v ospredje vprašanje ekonomskih in socialnih razvojnih tendenc na podeželju v kontekstu modernizacije zlasti v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize. Stanko Kociper (1917), pravnik po izobrazbi, je bil zastopnik tradicionalističnega pojmovanja družbenih razmerij in po svojih političnih preferencah izrazil protikomunist, ki je po drugi svetovni vojni emigriral v Argentino, kjer je umrl. Tradicionalistična naravnost je jasno vidna iz njegovih del.³⁶ V romanu *Goričanec* je izrazito prisotna interpretacija kmečkega sveta kot binarnega pola urbanega načina življenja, čustvovanja in dela. Stik z naravo je stik z bogom, zvestoba bogu (katoliški cerkvi) pa pomeni zvestobo tradiciji, zvestobo narodu. V svojem odnosu do modernizacije je izrazito ambivalenten. Ekonomske modernizacije ni zavračal v celoti, kajti kmetje so se je morali oprijeti, da bi obstali kot kmetje. Odločno pa je zavračal momente socialne modernizacije, ker so spreminjali tradicionalistični idealizirani imaginarij patriarhalnega kmečkega sveta. Socialno modernizacijo je imel za grožnjo kmečki (posledično tudi narodni) identiteti. Kociper je tako izražal stališča večinskega dela slovenske družbe pred drugo svetovno vojno, ki je bil razpet med dvema imperativoma. Na eni strani je bil imperativ ekonomske modernizacije, na drugi imperativ omejevanja socialne modernizacije, ki je dolgoročno rahljala tradicionalni družbeni model kmečkega sveta.

Pri Jožetu Dularju (1915), avtorju drugega analiziranega romana, pa ambivalence ni bilo. Jože Dular (1915) je izhajal iz okolja socialno kritičnega dela slovenske javnosti pred drugo svetovno vojno. Študiral je slavistiko, romanistiko in primerjalno književnost. Ob pisanju je delal še v založništvu in muzealstvu.³⁷ Osrednje vprašanje analiziranega romana *Krka umira* je pomen in obseg pojma družbene in ekonomske pravičnosti. Naslavljal je torej pomembno vprašanje iz procesa družbene in ekonomske modernizacije. Na ozadju zgodbe o rakih je kot družbeni fenomen izpostavil redefiniranje lastninskih pravic na podeželju. V njegovem delu z vso silovitostjo nastopa problematiziranje vprašanja družbene legitimnosti privatizacije javne dobrine, kar v temelju spreminja vzpostavljena družbena in ekonomska razmerja. Vprašanje razmejevanja med javnim in zasebnim in socialnimi implikacijami privatizacije javnih dobrin je predstavil s problematiziranjem koncepta pravičnosti. Koncept pravičnosti je po Dularju etična kategorija in roman izzveni kot obsodba prevlade kapitalske moči v ekonomskih in socialnih razmerjih mimo etičnih norm. V tem kontekstu se je Dular uvrščal v prevladujoči del slovenske javnosti v tridesetih letih, ki je izhajajoč iz kritike obstoječih razmerij, terjal reformo aktualne ureditve s povečevanjem družbene odgovornosti kapitala.

Tudi tretje delo je nadaljevalo vprašanje socialnih norm v ekonomskem življenju. Ignac Koprivec (1907), po izobrazbi slavist in komunistične politične usmeritve, obravnava pereče družbeno vprašanje, to je vpliv družbene institucije (dote!) na ekonomsko življenje. Vprašanje družbene pravičnosti problematizira na drugačen način kot Dular. V ospredju njegovega razmisleka so meje in racionalnost pravičnosti s

³⁶ Helga Glušič: *Sto slovenskih pripovednikov*. Ljubljana 1996, str. 94–95.

³⁷ Prav tam, str. 42–43.

stališča skupnosti in posameznika. Na primeru dote opozarja na konfliktno razmerje med javno normo pravičnosti, osebne ekonomske koristi in smotrnosti ne/upoštevanja javne norme s stališča posameznika. V tem se pridružuje Dularju pri prezentiranju podeželja kot konfliktnega prostora nasprotujočih si socialnih in ekonomskih interesov. Koprivčevo pisanje odlikuje socialno realističen pristop, ki je bil značilen za komunistično usmerjene pisce v Sloveniji tridesetih let. S premišljenim izborom tematike in sugestivnim načinom predstavitve je Koprivec bralcem ponudil prepričljivo kritiko tradicionalističnega imaginarija kmečkega sveta. Zaradi takega pristopa je njegova knjiga doživela tudi organizirane javne proteste z argumentacijo, da sramoti in zlonamerno prikazuje kmečki svet, način življenja, dela in čustvovanja.³⁸ Protesti, ki so izhajali iz tradicionalistične percepcije kmečkega sveta, niso izražali samo ogorčenja nad »nerealističnim« prikazom kmetov. Njihovo sporočilo je bilo tudi širše, saj so z zamišljanjem »pravega« kmečkega sveta govorili predvsem o sodobnosti. Govorili so o nelagodju večinskega dela slovenske družbe s potekajočo ekonomsko in družbeno modernizacijo. Izhajajoč iz te predpostavke ni daleč do sklepa, da se v odstiranju tančic kompleksnih družbenih in ekonomskih procesov zgodovinarska in pisateljska naracija lahko produktivno dopolnjujeta.

Žarko Lazarević

SLOVENIAN PEASANT WORLD BETWEEN FICTION AND ECONOMIC HISTORY
(*IMPRESSIONS FROM THE IMAGERY OF THE PEASANT WORLD UNTIL WORLD WAR II*)

S U M M A R Y

On the basis of three texts which, due to their characteristics, certainly belong to the opus of peasant tales, the author of the article presents a few examples of how the economic situation was depicted in the Slovenian literature before World War II. Through the process of the critical comparison between the literary narration and realisations of the historical science, the manifestations of wider historical and developmental changes are revealed, and the ongoing social and economic processes are documented as well. The selected literary contents depicting the peasant life focused on three important processes from the economic history before World War II, not only in Slovenia but also more generally. The authors presented the challenges of these times very differently and with various emphases, just like the Slovenian society was plural or internally divided in all aspects. Their subjective approaches do not diminish the importance of their reflection on the social processes and phenomena. Each reflection that was presented had an important place in the social and economic context of Slovenia before World War II. The first text, written by Stanko Kociper, underlines the issue of the economic and social developmental tendencies in the rural areas in the context of modernisation, especially in the 1930s, during the Great Depression. Kociper expressed the standpoints of the majority of the Slovenian society before World War II, divided between two imperatives: on one hand the imperative of economic modernisation, and on the other hand the imperative of limiting the social modernisation, which, in the long-term, kept loosening the traditional social model of the peasant world. However, there was no ambivalence in the second novel analysed, written by Jože Dular. This text stemmed from the environment of the socially-critical part of the Slovenian public before World War II. The central issue of the novel entitled

³⁸ Slovenec, 10. 5. 1940, str. 5, Za čast Slovenskih goric in Prelekije.

Krka umira (*Krka is Dying*) is the significance and scope of the concept of social and economic justice. Dular belonged to the dominant part of the Slovenian public in the 1930s, which – on the basis of criticising the existing relations – demanded a reform of the contemporaneous system by increasing the social responsibility of capital. The third work also addressed the issue of social norms in the economic life. Ignac Koprivec deals with the influence of a social institution (dowry!) on the economic life. He especially focuses on the limits and rationality of justice from the viewpoint of the community and the individual.

1.01
Prejeto 2. 10. 2014

UDK: 328(497.1)"1918/1941"

Jure Gašparič*

Parlamentarna razprava v prvi Jugoslaviji

IZVLEČEK

Avtor v prispevku analizira ključne značilnosti parlamentarne razprave v Narodni skupščini Kraljevine SHS/Jugoslavije. Pri tem izhaja iz teze, da je bila razprava javno zrcalo parlamenta in točka, skozi katero je moč sklepati o zaznavi problemov v državi in siceršnjih demokratičnih standardih. V prispevku najprej predstavi parlamentarna (poslovniška) pravila, nato značilnosti proračunske razprave, v nadaljevanju pa se posebej posveti »nevralgličnim momentom« – uporabi neparlamentarnih izrazov, prekinitvam sej, »kravalu«. Ti so bili osrednji razpoznavni znak parlamenta. Prispevek zaključí z analizo razprave v tridesetih letih, ko je bila parlamentarna demokracija po formalni in vsebinski plati okrnjena.

Ključne besede: Jugoslavija, politika, parlament, parlamentarna demokracija

ABSTRACT

PARLIAMENTARY DISCUSSION IN THE FIRST YUGOSLAVIA

In the following contribution the author analyses the key characteristics of the parliamentary discussion in the National Assembly of the Kingdom of SHS / Yugoslavia. He builds on the thesis that the discussion was the public mirror of the parliament and the aspect which allows us to make conclusions about how the problems in the state were perceived as well as about the general democratic standards. The article first presents the parliamentary (procedural) rules, then describes the characteristics of the budgetary discussion, and finally focuses specifically on the »critical moments« – use of non-parliamentary expressions, interruptions of the sessions, and disturbances. These were characteristic of the parliament. The contribution concludes with the analysis of the discussions taking place in the 1930s, when the formal and substantive aspects of parliamentary democracy were limited.

Key words: Yugoslavia, politics, parliament, parliamentary democracy

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; jure.gasparic@inz.si

»Kraval« v skupščini

V zadnjih dneh marca 1924 je beograjska skupščina v sklopu proračunske razprave obravnavala budžet Ministrstva za ustavotvorno skupščino in izenačenje zakonov. Delokrog ministrstva je bil na načelni ravni izjemno pomemben, saj je v Kraljevini SHS ob njenem nastanku veljalo pet različnih zakonodaj. T. i. ministrstvo za konstituantno je tako nedvomno bilo ena prvih front nastajajoče države, toda v praksi se je izkazalo za povsem »sterilno«. Učinka ni bilo. V državi je še zmerom veljalo pet zakonodaj, vse pristojnosti in »inventar« ministrstva pa so po besedah poslanca Ivana Vesenjaka sestavljali minister, njegov tajnik, ministrov avtomobil in uradni prostor. Smiselnost njegovega obstanka je bila v političnih krogih vse bolj vprašljiva. Nič čudnega torej, če si je prvi govornik o tej temi, poslanec Svetozar Đorđević, dovolil spomniti kolege poslance, da jih je veliko svojim volivcem obljubilo ukinitve »popolnoma nepotrebne« ministrstva.¹ Ciljal je na poslance vladne večine, ki pa njegovih besed niso sprejeli ravno dobrohotno. Nasprotno, v skupščini se je med Đorđevićevim govorom razbesnel pravi vihar ...

V vsesplošnem trušču se je najprej jasneje zaslilo poslanca Alekso Žujevića, kako je vpil o umorih Ljubisava Simića in Radomira Paljevića, dveh predsednikov občin, ter govorniku zabrusil: »Ti si ortak ubica!« Đorđević mu ni ostal dolžan. Poslal ga je »u Kosmaj« in v še večjem hrupu pribil: »U ludu kuću ćeš ti da završiš na Guberevcu!« Žujević je spet ponovil, da je govornik »ortak ubica«, ta pa je bistroumno odvrnil: »Tebe je Bog kaznio, ali te nije dokusurio.« Obči kraval je postajal neznosen, slišalo se je samo še Žujevićev vzklik »Kukavico jedna«, preden je podpredsednik skupščine Ljuba Bakić poslance vljudno prosil, da se umirijo. Dvorana je zares utihnila in Đorđević je lahko nadaljeval s svojim proračunskim govorom ter ga z nekaj medklici in lastnimi vložki (»Ako te uhvatim jedanput, ja ću te naučiti pameti.«) tudi končal.²

Nedvomno se ekscesna »izmenjava mnenj« med poslansko tovarišijo beograjske skupščine, ki ni imela prav veliko skupnega z obravnavano točko dnevnega reda in sploh s proračunom, gotovo zdi zabavna in lahkotna marginalija. Vesela zgodba pač, ki pa vendarle dobro pokaže lastnosti politične debate tedanjega »hrama demokracije«. Najprej zato, ker opisani primer ni bil osamljen, temveč je sodil k rednim in ustaljenim parlamentarnim ritualom, drugič pa zato, ker kaže vlogo in (ne)moč skupščinskega (pod)predsednika. Po predsednikovi (sicer pozni) intervenciji je hrup prenehal.

Prav ta dva momenta lahko razberemo tudi iz zaskrbljenega govora poslanca Nikodija Miletića, ki mu za ugled in storilnostno sposobnost državnega parlamenta očitno ni bilo vseeno. Miletić je že aprila 1922 ugotovil, da je »kod nas u ovo poslednje vreme izbila jedna vrlo neugodna i vrlo ružna pojava, koja preti da se udomači u Skupštini. Ta je pojava takva da ona remeti red i onemogućava slobodno iskazivanje

¹ Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SBNSKSHS), mar-rec 1924, str. 578–579.

² Prav tam.

pri glasanju i što je jo gore – od skupštinske sale stvori jedno vašarište gde mu se ne zna ni reda ni kraja ...».³ V mladem zakonodajnem telesu Kraljevine SHS je po njegovem vse prevečkrat vladal nered, kjer so v vsesplošnem hrupu poslanci s številnimi medklici motili pogosto žaljivega in nekonstruktivnega govornika. Skupščinskega predsednika Ivana Ribarja je zato povsem utemeljeno povprašal, če misli taki praksi storiti konec. Ugledni Ribar je s poslančevu ugotovitvijo soglašal in mu dejal, kako se on s svojega mesta že zelo dolgo bori, da bi uvedel red, in »neprestano« poziva poslance k ustreznemu obnašanju – k obnašanju, kot ga zahteva »dostojanstvo skupščine«.

Ribarjevo sklicevanje na »dostojanstvo« seveda nikakor ni bilo del prazne politične retorike, temveč posledica golega dejstva, da je v jugoslovanskem parlamentu, tako kot v vseh drugih sodobnih parlamentih, veljala poslanska »svoboda govora«, zavarovana z imuniteto. Za besede in dejanja, ki jih je poslanec izrekel na skupščinski seji, ni bil nikomur nikdar odgovoren, razen sami skupščini. Torej ... poslanec je lahko veselo razpredal svoje globoke misli, navrgel kako bistroumno opazko kolegu ... A če so poslanci (tudi nehote) v žaru politične debate za narodov blagor prešli meje »dostojanstva«, predolgo in neproblemsko govorili, je bilo delo parlamenta ohromljeno. Kot posledica svobode izražanja v parlamentu so se zato oblikovala parlamentarna pravila, ki jih je uporabljal in tolmačil skupščinski predsednik.

Parlamentarna pravila

Potreba po pravilih, ki naj bi jim sledil parlament pri svojem delu, je stara toliko kot prve ideje o prvih protoparlamentih. Množica ljudi, ki se je sestala, razpravljala in odločala, je seveda morala osmisлити določene norme, sicer bi se smisel parlamenta izgubil v kakofoniji zvokov gorečih parlamentarcev. Srednjeveški angleški parlament je sprva sledil pravilom sodnega procesa, iz katerega so se sčasoma in postopoma razvila specifična pravila dela parlamenta. V glavnem so uravnavala in varovala svobodo govora, avtonomijo poslancev in parlamenta ter seveda zagotavljala razumno, enakopravno in vodeno razpravo. Ta naj bi končno transparentno in vsestransko peljala k sprejetju določene odločitve.⁴

Vprašanje, kakšna naj bodo parlamentarna pravila, zbrana v t. i. poslovniku, in zlasti, kdo naj pravila sprejme, je bilo v modernem parlamentarizmu na tem prostoru pogosto prvovrstno politično vprašanje. Ko so se po ponovni vzpostavitvi ustavnosti v stari Avstriji novi poslanci maja 1861 sešli na svoji prvi seji, jih je na njihovih klopah čakalo presenečenje – državnozbornski poslovnik, ki ga je že v naprej pripravila vlada. Vsebinsko se je zgledoval po poslovniku, sprejetem decembra 1848 v kromeriškem parlamentu, in je torej tudi simbolično nakazoval pot nazaj v nasilno končan parlamentarizem. Toda poslanci ga temu navkljub niso sprejeli za svojega, določili so

³ Ilija A. Pržić: Poslovnik Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sa objašnjenjima iz parlamentarne prakse i zakonskim odredbama. Beograd 1924 (dalje Pržić, Poslovnik sa objašnjenjima), str. 190.

⁴ Jan Wintr: Česká parlamentní kultura. Praha 2010 (dalje Wintr, Česká parlamentní kultura), str. 24–26.

mu status začasnega dokumenta. Zmotilo jih je zlasti dejstvo, da jim je vlada želela poslovnik oktroirati in tako že v začetku krepko poseči v avtonomijo parlamenta. V naslednjih mesecih so nato svoj poslovnik izdelali in sprejeli sami.⁵

Ravnanje dunajskih poslancev leta 1861 je bilo povsem v duhu tedaj aktualne ideje konstitucionalizma in predstav o položaju in vlogi parlamenta; predstav, ki so še zmerom aktualne. Parlament kot predstavniško telo je namreč bil (in je) zamišljen kot samostojna in od drugih državnih organov kar najbolj neodvisna institucija. Skozi parlamentarno zgodovino se je problem (ne)odvisnosti v politični praksi največkrat izražal ravno v odnosu do vlade. Četudi je bila formalno parlamentu enakovpravna, je navadno bila politično močnejša. Parlament je zato nujno potreboval (in potrebuje) avtonomni položaj, da je lahko izvajal (in izvaja) svoje funkcije. Kako se bo pri tem organiziral, kako posloval, po kakšni poti sprejemal predpise ..., je skozi zgodovino vse bolj postajala izključno njegova lastna stvar, področje izrazite parlamentarne avtonomije.

Po oblikovanju prve jugoslovanske države so poslanci Začasnega narodnega predstavništva uporabljali poslovnik srbske Narodne skupščine, poslanci prvega pravega (voljenega) parlamenta – ustavodajne skupščine – pa so se kot de ja vu srečali s podobno poslovniško situacijo kakor njihovi dunajski kolegi pred več kot pol stoletja. Po predlogu ministra za konstituento Lazarja Markovića naj bi namreč začasni poslovnik za ustavodajno skupščino predpisala kar vlada. Ministrovo pojasnilo je bilo praktično; taka ureditev je smiselna zato, da bi skupščina lahko čim prej začela z delom. Kljub številnim ugovorom je bil vladni predlog na koncu le delno spremenjen.⁶ Po sprejeti dikciji se ministrski svet »pooblašča, da sporazumno z odborom za volilni zakon po kraljevi uredbi predpiše začasen poslovnik za ustavotvorno skupščino, ki bo veljal, dokler ga ustavotvorna skupščina sama ne izpremeni ali ne sklene drugega«. ⁷ Toda naposled tudi tako sprejeta procedura ni bila spoštovana. Vlada je poslovnik sprejela brez soglasja odbora za volilni zakon – torej nezakonito – zgolj štiri dni pred prvim zasedanjem novoizvoljene ustavodajne skupščine.

Zaradi načina sprejetja poslovnika, še bolj pa zaradi njegove vsebine in dejstva, da je vlada s predpisovanjem poslovnega reda skupščini okrnila njeno suverenost, se je ta tema znašla v središču uvodnih parlamentarnih debat in je nato še nekaj časa zaposlovala poslance.⁸ Opozicija je v prvi vrsti poudarjala, da nezakonito vsiljen poslovnik onemogoča resno skupščinsko delo in nadzor nad vlado, omejuje svobodo

⁵ Janez Cvirn: Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918). Ljubljana 2006 (dalje Cvirn, Razvoj ustavnosti in parlamentarizma), str. 215.

⁶ Neda Engelsfeld: Poslovnik ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1921. godine. V: Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu = Recueil des travaux de la Faculte de droit de l'Universite de Zagreb = Collected papers of the University of Zagreb Law School, 1994, št. 4 (dalje Engelsfeld, Poslovnik Ustavotvorne skupštine), str. 391–393.

⁷ Uradni list deželne vlade za Slovenijo, 106/1920, Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

⁸ Josip Hohnjec: O ustavi naše države. V: Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928, str. 308.

razprave in v naprej predvideva monarhično državno obliko. Anton Korošec, prvi slovenski politik in načelnik SLS, pa je v imenu Jugoslovanskega kluba še zahteval, da bi v poslovnik uvrstili člen, ki bi za izglasovanje ustave predpisal dvotretjinsko večino poslancev. Toda zahteve opozicije niso bile uveljavljene. V novem poslovniku, ki ga je skupščina potem sicer sama sprejela januarja 1921, so bile le malenkostne spremembe.⁹

Po sprejetju vidovdanske ustave, ko se je Ustavodajna skupščina prelevila v klasično zakonodajno skupščino, so poslanci pristopili k izdelavi novega poslovnika. Imenovali so poseben odbor pod predsedstvom advokata Čede Kostića in za poročevalca postavili izkušenega politika Ninka Perića. Odbor je izdelal celovit načrt, zbral ločena mnenja in jih predložil skupščini, ki je po obsežni razpravi 2. marca 1922 končno sprejela Poslovnik Narodne skupščine. V naslednjih letih je bil nato večkrat spremenjen, najbolj korenito v tridesetih letih, po razglasitvi t. i. oktroirane ustave, a je strukturno v temelju vseboval večino standardnih poslovnških poglavij in rešitev.¹⁰ Urejal je postopek konstituiranja, določal besedilo poslanske prisage, podrobno opredeljeval zakonodajni postopek, sestavo parlamentarnih odborov in način glasovanja, razčlenjeval pravico parlamenta do interpelacij, anket in preiskav ter določal pravila razprave.¹¹

* * *

Parlamentarna razprava je bila (ob glasovanju) osrednja lastnost in razpoznavni znak slehernega parlamenta. Tedaj so se zvrstili medsebojni besedni spopadi, nizali argumenti, navajali primeri ... Suhi predlog zakona ali drugega akta, prej očiščen vsega odvečnega, je postal naenkrat predmet obsežnih obrazložitev in vsestranskih analiz. Prav zato je bila razprava velikokrat zrcalo parlamenta in sploh tista točka, skozi katero je moč sklepati o zaznavi problemov v državi in siceršnjih demokratičnih standardih. Zdi se, da je njen izplen velik in bogat, četudi je pogosto v naprej znan in predvidljiv. Kakor naj bi se izrazil že britanski politik 19. stoletja Richard Cobden: »V tej zbornici sem slišal že veliko besed, zaradi katerih bi ljudje potočili solzo – nikdar pa nisem slišal besede, ki bi spremenila izid glasovanja.«¹² Parlamentarna razprava je tako že v 19. stoletju bila dobrodošla in zanimiva, a v glavnem ni vplivala na odločanje poslancev. Kakšen je torej bil njen smisel?

Prav takšen kot je še danes – razprava je v prvi vrsti služila predstavitvi argumen-

⁹ Več o poslovnški debati Engelsfeld, Poslovnik Ustavotvorne skupštine, str. 394–406 in Branislav Gligorijević: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929). Beograd 1979 (dalje Gligorijević, Parlament i političke stranke), str. 89–94.

¹⁰ Poslovnik Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd 1922; Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine 80/1931, Zakon o poslovnem redu v narodni skupščini; 82/1931, Zakon poslovnem redu v senatu.

¹¹ Pržić, Poslovnik sa objašnjenjima in Slobodan Jovanović: Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd 1924 (dalje Jovanović, Ustavno pravo Kraljevine SHS), str. 158–174, 192–196, 282–289.

¹² Nav. po: Wintř, Česká parlamentní kultura, str. 18.

tov za in proti sprejetju neke politične odločitve. V sodobnih parlamentih je imela (in ima) redko »kreacijsko« funkcijo, redko dejansko pripelje do odločitve, njen temeljni namen je »legitimacijski«. V demokratični družbi mora namreč biti vsaka odločitev (zlasti vsak zakon) ustrezno obrazložena in s tem legitimirana, pri čemer pa ni nepomembno, kako se sam legitimacijski proces odvije. Ta mora steči v svobodnem okolju, javno, pred predstavniki ljudstva; odviti se mora po jasnih pravilih, ki omogočajo učinkovito konfrontacijo argumentov in celovit pogled v razsežnosti neke odločitve. Retorične sposobnosti govornikov, besedni in poslovniški triki ter iskrivost nastopov so pri tem vsekakor pomembni, vendar nikakor ne odločilni. Razprava je v prvi vrsti simbolični in stvarni prikaz in dokaz procesa, ki je stekel do sprejetja neke politične odločitve.¹³

V dunajskem parlamentu v času habsburške monarhije so poslanci zmerom morali govoriti na pamet, pri čemer so si za govornico sledili v zaporedju govornik za predlog – govornik proti predlogu – govornik za – govornik proti ... Tudi znani nekajurni filibustrski govori so bili govorjeni na pamet, poslanec si je lahko pomagal le z opomnikom, kamor si je zapisal kakšno številko ali detajl. Smisel govorjenja na pamet je po eni strani temeljil v prepričanju, da le živa beseda v ustnem postopku izmenjave mnenj lahko pripelje do odločitve (kar ustreza kreacijski funkciji razprave), po drugi strani pa so osmišljevalci habsburškega parlamentarizma v tem videli garancijo za poslansko svobodo in avtonomijo. Kajti poslanec, ki govori in utemeljuje neko zadevo nekaj časa na izust, tako tudi misli, če bi govor prebral, pa bi lahko menil drugače. Nekdo bi mu ga lahko napisal in ga »vodil« skozi parlamentarno proceduro.¹⁴

Podobno kot dunajski poslanci so smisel razprave razumeli tudi poslanci stare srbske skupščine in posledično so se podobna pravila uveljavila v jugoslovanskem parlamentu. Govorniki so se morali izmenjevati v zaporedju za – proti – za – proti ..., svoje govore so morali časovno omejiti (na sicer velikodušnih uro in pol za predstavnike poslanske skupine in uro za ostale poslance v načelnem pretresu in uro za predstavnike skupin in pol ure za poslance v specialni debati), predvsem pa so morali paziti, da so se vsebinsko strogo držali točke dnevnega reda. Govoriti so morali na pamet. V poslovniku je bilo posebej zapisana tudi omejitev, po kateri ni bilo dovoljeno razpravljati o nikogaršnji zasebnosti (!).¹⁵

Takšna so bila tedaj pravila; po vsebini in duhu moderna in praktična, predvsem pa povsem primerljiva s poslovniki in ureditvami v številnih drugih evropskih parlamentih. Toda skupščina je kljub temu vse prevečkrat bila »jedno vašarište«, sredina, ki je odstopala od zamišljenega parlamentarnega ideala. In pri tem to, da se poslanci v praksi pogosto niso držali dnevnega reda, da so govorili tjavendan in da so govore včasih brali, niti ni bilo najbolj problematično.¹⁶ V parlamentu so bili prisotni še veliko bolj razkrajajoči trenutki.

¹³ Prav tam, str. 18–23.

¹⁴ Cvirn, Razvoj ustavnosti in parlamentarizma.

¹⁵ Pržić, Poslovník sa objašnjenjima, § 38, 40, 43.

¹⁶ Pržić, Poslovník sa objašnjenjima, str. 125–126. Ko je marca 1931 poslanec bral govor, je skupščina vzrojila »ne sme čitati«. Poslanec je opravičujoče dejal, da si le »ispomaže«. – SBNSKJ, 5. 3. 1932.

Proračunska razprava

Skupščinske debate, ki so trajale najdlje in bile v povprečju najbolj kritične, a tudi najbolj stvarne in problemske, so bile tiste, ki so zadevale državni proračun. Pretres proračuna je potekal po partijah (postavkah), kar pomeni, da je opozicija lahko secirala delo vsakega ministra posebej.¹⁷ Razprave o proračunskih ekspozicijah ministrov so velikokrat spominjale na interpelacije, saj so opozicijski poslanci ostro opozarjali na probleme v posameznem resorju, dokumentirali napake, videli korupcijo ... in za vse skupaj seveda krivili politično odgovornega ministra oz. kar celo vlado. Pogosto so poslanci imeli na voljo zares veliko raznovrstnega materiala. Že v Začasnem narodnem predstavništvu, ki je razpravljalo o proračunskih dvanajstinah, je predsednik vlade Stojan Protić potarnal, kako se »govori od dva sata, u kojima se tretira celokupna vladina politika i u kojima se tretiraju poslovi svih resora, nikad se u debati o dvanaestinama ne drže.«¹⁸ Poslanci so si za razpravo vselej vzeli veliko časa, največkrat ves poslovniško dovoljeni čas – dva meseca. Proti koncu roka so običajno pohiteli, kakor leta 1924, ko so prisluhnili apelu predsednika Ljube Jovanovića: »Ovaj se posao može svršiti samo tako, ako mi budemo uredno dolazili, ako budemo uredno počinjali sednice i uz to skraćivali debatu.«¹⁹ Proračuni, četudi pogosto nerealizirani in planirani v utopični ekonomski realnosti, so tudi eden najpomembnejših političnih dokumentov, ki jih je skupščina po vrsti sprejemala. Poleg zelo počasi nastajajoče jugoslovanske zakonodaje so zagotavljali vsaj približno spodobno funkcioniranje države.

K proračunu je zmerom sodil tudi t. i. finančni zakon. To je bil nekakšen zbir števil in najrazličnejših ministrskih sklepov, vladnih uredb ter drugih aktov, ki so potrebovali proračunsko pokritje. Od leta 1922 dalje – od prve proračunske razprave po sprejetju ustave – se ga je prijelo šaljivo ime »omnibus«. Nanj so namreč »skočili« številni posamezniki, ki so k potrebam države pristavili svoj lonček. Finančni zakon je bil tako kaotičen, da pogosto tudi samim ministrom ni bil jasen in ti niso znali odgovoriti na konkretna vprašanja v parlamentu. Pravi »gospodarji« finančnega zakona so bili visoki uradniki, načelniki uradov, šefi kabinetov ... Za drobno protiuslugo so zmogli v finančni zakon spraviti (skoraj) vse. Nekateri primeri protekcionističnih absurdov so sicer pogosto privreli na dan, zlasti takrat, ko so bili vanje vpleteni ministri ali poslanci. Znani poslanec radikalne stranke Stevan Janković je tako v finančni zakon »proturio« tolmačenje, po katerem je postala srednja gozdarska šola v francoskem Nancyju, ki jo je za časa prve svetovne vojne končal njegov sin Đura, adekvatna beograjski Kmetijsko-gozdarski fakulteti.²⁰ »Gozdar« Đura je lahko postal višji državni uradnik in odprla so se mu vrata v politiko. Bil je poslanec, v vladi Milana Stojadinovića leta 1935 celo minister; najprej brez portfelja, kasneje

¹⁷ Pržić, Poslovnik sa objašnjenjima, § 66.

¹⁸ Pržić, Poslovnik sa objašnjenjima, str. 153.

¹⁹ Prav tam, str. 154.

²⁰ Ivan Ribar: Politički zapisi. Beograd 1948 (dalje Ribar, Politički zapisi), str. 48–49.

seveda za gozdove in rude. V vsedrjavni stranki JRZ je napravil kariero; postal je šef propagande,²¹ samooklicani jugoslovanski Göbbels. Vse zahvaljujoč očetu in vsemogočnemu finančnemu zakonu. Po letu 1941 je podpiral generala Milana Nedića in njegovo kvizlinško vlado.

Da je bilo proračunsko gradivo zahtevno in obsežno, razprava pa težka, ostra in naporna, priča detajl s prve proračunske seje leta 1922. Bila je sobota, ura je že odbila osem zvečer, ko je prišlo po programu dela na vrsto ministrstvo za pošto. Minister Žarko Miladinović se je po besedah skupščinskega predsednika Ivana Ribarja resno pripravil na svoj ekspoze. Predvidoma naj bi govoril dve uri. Toda poslanci so bili od predhodnih postavk proračuna izdelani, utrujeni, imeli so vsega dovolj. V soboto zvečer so predvsem želeli domov. Toda točke ni bilo več mogoče prestaviti, s proračunom se je namreč mudilo. K besedi se je zato javil hrvaški opozicijski poslanec Stjepan Barić, sicer tesen sodelavec poslanca slovenske SLS. V imenu opozicije je ugotovil, kako so pošte, telefoni in telegrafi v takšnem »totalnem neredu«, da je bolje o tem molčati, saj bi sicer morali o tem razpravljati več tednov. V znak protesta proti takemu stanju, ki ga podpira minister, so izjavili, da zapuščajo sejo. Ošvrknili so ministra in udobno odšli domov ...

V sejni dvorani so ostali le poslanci vladne večine. Spogledali so se, se zavistno ozrli proti klopem opozicije in na mah planili na ministra. »Nikar ne govori, če ni poslanca opozicije,« so mu zaklicali, in minister, »sav u nepravici«, se ni upal prijaviti k besedi. Razpravljali tudi ni nihče od preostalih poslancev. Pretres je bil tako končan, na vrsti je bilo le še glasovanje. Poslanec vladne večine je bilo dovolj in proračun ministrstva za pošto je bil izglasovan.²² Ribar je lahko sejo zaključil in vsi so lahko odšli domov. Naslednji dan je bila nedelja.

Skupščinska razprava – in znotraj nje zlasti proračunska debata – je razgaljala jugoslovansko družbo in njene probleme, opozarjala na zmote in prikazovala nemoč soočenja s težavami. Razprava je tako nedvomno imela svoj smisel, saj je artikulirala pulz »naroda«. Toda govorniki so po drugi strani velikokrat prestopili meje spodobnega in bili žaljivi, destruktivni ter celo nasilni. Nezmožnost doseganja temeljnega političnega konsenza se ni kazala v gentlemanskem zbijanju parlamentarnih šal, značilnih za westminstrske hodnike, marveč v nestrpnem obrekovanju in v odkritih grožnjah. Ključni problem jugoslovanskega parlamentarizma ni bila razprava v celoti, prav tako ne trenutki »kravala« in vpitja, problematičen je bil *način*, ko je do njih prihajalo. Parlamentarni trušč je bil od vsega začetka obarvan z žaljivimi in osebnimi toni.

Neparlamentarni izrazi, nemir in prekinitve sej

Leta 1924 je mladi asistent na beograjski univerzi Ilija A. Pržić sestavil izjemni priročnik z dolgočasnim in nepretencioznim naslovom: Poslovník Narodne skup-

²¹ Todor Stojkov: Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937). Beograd 1985 (dalje Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića), str. 57–58.

²² Ribar, Politički zapisi, str. 50.

štine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sa objašnjenjima iz parlamentarne prakse i zakonskim odredbama.²³ Tedaj sveži doktorand Pržić, kasnejši ugledni profesor mednarodnega prava, ki je svojo življenjsko pot končal pod streli na Banjici v prvih dneh po osvoboditvi Beograda leta 1944, je v knjigi na 264 straneh zbral primere praktične uporabe prav vseh členov poslovnika. Delo je tako po eni strani temeljit vir za proučevanje parlamentarne pravne zgodovine, po drugi pa ilustrativen prikaz številnih proceduralnih situacij, ki so se zgodile v parlamentu. Pržić je v maniri najboljšega avstrijskega uradnika nizal in nizal primere, dogodke, izjave ... od birokratsko dolgoveznih do zanimivih, od običajnih do nevsakdanjih, od redkih do pogostih. Včasih je pri kakem členu dopisal le literaturo, saj ob njem ni bilo nobenega omembe vrednega dogodka (denimo ob § 115, ki je govoril o tem, da izda predsednik skupščine vsakemu članu posebno legitimacijo), včasih pa je z navedbami strani iz stenografskih beležk polnil vrstice in cele odstavke. Členi, ob katerih je mrgolelo največje število najrazličnejših primerov, so sodili v zgovorno poslovniško poglavje Disciplinske kazni (poslanec).²⁴

Intervencije predsedujočega skupščine, pozivi k miru, opomini poslancev, odvzemi besede, izključitve s sej in prekinitve sej so bili tisti dogodki, ki so s svojo pogostostjo zaznamovali delo parlamenta. Že groba poslovniška statistika tako opozarja na značilnost parlamentarne razprave v Kraljevini SHS v njenih prvih letih. Govori so bili ob vsej resnosti, polemičnosti, argumentaciji ... prevečkrat nespoštljivi, odzivi nanje pa ravno tako. Politična strast, nujna sestavina vsake dobre politike, je prerasla meje dostojnega, meje »dostojanstva skupščine«. V parlamentu je bilo vse prevečkrat slišati »neparlamentarne izraze«; besede, ki so bile bodisi žaljive bodisi na sploh neprimerne (oz. jih je za take razglasil predsedujoči skupščine).

Pržić je svojemu Poslovníku priložil kratek slovar neparlamentarnih izrazov, ki je v prvih nekaj letih jugoslovanskega parlamentarizma dosegel zavidljivo številko 74, pri čemer so bili nekateri bolj priljubljeni in uporabljeni večkrat. Poslanci so se obkladali z besedami: »Ti si bitanga«, »bezobrazan«, »bumbar«, »vucibatino«, »izdajica«, »nevaljao čovek«, »nitkov«, »hulja«, »fukaro«. Včasih so žaljivko zavili v vnaprejšnje opravičilo: »Ti si jedna skupštinska, izvini na izrazu, budala.« Skupščina je bila razglašena za »vavilonsko kulo«, država za »žandarmsko zemljo«. Zelo priljubljene so bile izpeljanke besede laž: »lažete«, »lažov«, »lažljivo«, »lažno« in izraz »lopov« oz. »lopužo«. Katoliškim poslancem so nasprotniki radi rekli »klerikalci«, katoliškemu duhovniku pa »pop«. Nekateri izjave so bile odkrito grozeče, kakor »creva ću ti prosuti«, »kučko jedna matora«, nekatere šaljivo-žaljive, kakor »Čovek kome fali jedna daska ne treba da govori!« in »Vi ste jedan od najgorih i najlenjih članova u parlamentu!«, nekatere pa že groteskne, kakor izjava nekega poslanca, ki jo je zabrusil kolegu: »Bio si kuvar!«. To je bilo točno, vendar je v parlamentarni debati neparlamentarno omenjati zasebno življenje poslancev.²⁵

²³ Pržić, Poslovník sa objašnjenjima.

²⁴ Prav tam, § 96–105.

²⁵ Pržić, Poslovník sa objašnjenjima, str. 247–255.

Vsakič ko je poslanec izrekel neparlamentarni izraz, je sledila burna reakcija nanj. Skorajda ni bilo seje, na kateri ne bi predsednik zvonil s svojim zvončkom in vpil »Molim mir«, iz poslanskih klopi pa bi se razlegal neznanski trušč. Neutrudni in natančni skupščinski stenografi, budni zapisovalci vseh izrečenih besed, so vse besedne vpade in glasove iz ozadja neumorno zapisovali, vse dokler so še kaj razločno slišali. Potem so po navadi napisali »žagor« ali »graja«, včasih »buka«, neredko »velika graja i larma«. Takrat se ni razumelo ničesar več, vsi so vpili drug čez drugega in predsedujoči je moral prekiniti sejo, navadno za deset minut.²⁶ To je bilo dovolj, da so se strasti umirile in poslanci so lahko nadaljevali z delom ... vse do naslednje prekinitve. Nemira včasih sploh ni (neposredno) podžgal govornik, kar bi bilo logično pričakovati v parlamentu, ampak je izbruhnil spontano v zadnjih skupščinskih klopeh. Julija 1922 je tako med govorom poslanca Stevana Mihaldića nenadoma izbruhnil nerazumljiv »žagor«, čigar netilo je bil duel med poslancema Simo Ševićem in Mihajlom Vidakovićem v ozadju sejne dvorane. »Vi lažete, vi ste nevaljao čovek!«, je vpil Šević, Vidaković je pristopil k njemu, kolegi so sekundirali in predsednik Ribar je moral pred zmedenim govornikom prekiniti sejo.²⁷

Po letu 1925 je bilo delo skupščine povsem paralizirano, razprave pa so postajale še bolj vroče. Poslanci opozicije so bili frustrirani, saj pravzaprav sploh niso več sodelovali v političnem življenju države. Zaradi negotovega in nenavadnega odnosa znotraj strank vladajoče koalicije so se vladne krize reševale izven parlamenta, poslanci so bili o dogajanju zgolj obveščeni. Parlament se je vse bolj odkrito pogrezal, na političnem nebu pa je vse jasneje svetila zvezda monarha, kralja Aleksandra Karađorđevića.²⁸ Dogajanje po volitvah leta 1927 je takšen vtis le še izostrilo. Razprava v skupščini je bila vse bolj videti kakor žolčni izliv in je zlahka prerasla v nasilje. Ekscesi so se množili, meje političnega boja so se podirale. Možno je postajalo prav vse ...

* * *

V petek, 25. februarja 1927, je z naslovnice vseh jugoslovanskih listov udarjala le ena beseda: škandal. Naj je šlo za liberalno Jutro, katoliškega Slovenca ali prestižno beograjsko Politiko, takrat so si bila vsa uredništva enotna, ne glede na siceršnja politična, nazorska, nacionalna in vsakršna druga razhajanja.²⁹ Prejšnji dan se je zgodil škandal, kakršnega južnoslovanski svet ne pomni; škandal, katerega prizorišče je bil sam parlament. Da se je resnično zgodilo nekaj izjemnega, so ugotavljali tudi tuji korespondenti, ne le domače skupščine vajeni jugoslovanski reporterji. Isti dan, 25. februarja, je namreč zgodbo na naslovnici objavila tudi ugledna dunajska Neue Freie

²⁶ Npr.: SBNSKSHS, 90. redovna sednica, 6. 7. 1922, str. 261–262.

²⁷ SBNSKSHS, 91. redovna sednica, 7. 6. 1922, str. 286.

²⁸ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 225–230.

²⁹ Jutro, 25. 2. 1927, Nečuven škandal v Narodni skupščini; 26. 2. 1927, Gol človek v Narodni skupščini; Slovenec, 25. 2. 1927, Žalosten dogodek; 26. 2. 1927, Vpijoča dejstva; Slovenski gospodar, 3. 3. 1927; Politika, 25. 2. 1927, Skandal u Narodnoj skupštini.

Presse. »Eine beispiellose Szene in der jugoslawischen Skupschtina,« so udarno zapisali v mastni gotici in poudarili: »Denn alle Beispiele solcher Entblössungen aus dem Altertum, sie waren doch nur Episoden, nicht zu vergleichen mit dem Schauspiel, das gestern in der Skupschtina geboten wurde.«³⁰

Le kaj je torej moglo biti tako »škandalozno«, da je pritegnilo tolikšno pozornost? Dotlej je namreč bila beograjska skupščina že prizorišče najrazličnejših izpadov, vulgarnosti, iskrivo primitivnih besednih duelov, dretja, »galame« in osebnih žalitev. Milan Stojadinović, kasnejši premier, je v svojih spominih (sicer netočno in tendenciozno) zapisal: »Atmosfera u Narodnoj skupštini bila je već duže vremena jako zategnuta. Odnosi između Vlade i opozicije, koju su predvodili dva do krajnosti impulzivna i bezobzirna šefa kao što su bili Radić i Pribičević, bili su ne može biti gori. Sve loše navike austrijskog i mađarskog Parlamenta bile su uvedene i u beogradsku Skupštinu. Mi Srbi, sa našom starom Narodnom skupštinom, nismo bili navikli na takve scene kao što su lupanje poklopcima od poslaničkih klupa dok se ne razbiju, vika i galama da bi se sprečio govor nekog poslanika, lične uvrede najgore vrste i tome slično.«³¹ A omenjeni pojavi so tudi po Stojadinovičevem mnenju ostali v sence dogodka, ki je bil unisono razglašen za škandal in ki je glede na okoliščine zares brutalno podiral uveljavljene norme tistega časa.³² Moralni okvir, kolikor ga je v politiki in družbi še bilo, je bil prizadet. V parlamentu se je takrat pojavil nag človek; razkazalo se je golo telo.

Podrobna časnikarska poročila so dejansko enoznačna, v detajlih, poudarkih in pretiravanjih se nekoliko razlikujejo, a temeljnega okvira zgodbe ne najedajo. Geneza škandala je bila povsem spontana. Tistega dne je v skupščini tekla razprava o interpelaciji na notranjega ministra Božo Maksimovića, imenovanega Kundak (puškino kopito). Številni pričevalci o srečanjih z njegovo policijo so zapisali, da vzdečka ni nosil zaman. Policijsko nasilje je bilo tudi eno osrednjih torišč interpelacije. Zanimanje je bilo veliko, poslanske klopi so bile gosto zasedene, ravno tako galerije in diplomatska loža. Lepo odetih dam ni manjkalo (o njihovih reakcijah na dogodek so kasneje zaokrožile številne pikantne, a po večini izmišljene podrobnosti).

Vzdušje je bilo že od vsega začetka nervozno. Medklice in provokacije je bilo slišati ves čas branja interpelacije, izbruhnil je tudi manjši »kraval«. Ko je za govornico stopil minister Maksimović in predstavil svoj odgovor, pa se je trušč preselil na skupščinske hodnike. Odmeval je glasen prepir in naenkrat dogajanje v naelektreni dvorani ni bilo več zanimivo. Vsi so se ozrli proti vratom, ki so se naglo odprla. V ozkem prostoru so zagledali drenjajoče se poslance Davidovičeve stranke, med

³⁰ Neue Freie Presse, 25. 2. 1927, Eine beispiellose Szene in der jugoslawischen Skupschtina.

³¹ Milan M. Stojadinović: Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata. Rijeka 1970 (dalje Stojadinović, Ni rat ni pakt), str. 252.

³² Prav odstopanje od konsenzualnega vrednotnega sistema je ključna lastnost škandalov. – O teoriji škandala: Bodo Hombach: Zur definition des Skandals. V: Skandal-Politik! Politik-Skandal! Wie politische Skandale entstehen, wie sie ablaufen und was sie bewirken. Bonn 2013, str. 11–17; Frank Bösch: Wie entstehen Skandale? Historische Perspektiven. V: Gegenworte, 29, Frühjahr 2013, str. 12–19.

njimi dva bivša ministra Žiko Rafajlovića in Rista Jojića, kako so vpili »Sramno!«, »Užas!« in »Dole vlada!«. Na rokah so nosili povsem potolčenega in krvavečega človeka. Predsedujoči Marko Trifković je nekje v daljnem in odsotnem ozadju zvonil, vpil »Mir, gospodo! Ovo je skupština«, a ga ni nihče slišal. Vsi so odprtih ust gledali neponovljiv prizor, ki se je odvil v nekaj trenutkih. Sredi skupščinske dvorane se je znašel zmeden človek upognjene glave v potrغانih oblačilih. Opozicijski poslanci, ki so ga prinesli, so ga vsem na očeh slekli, vzdignili v zrak ter odnesli proti vladnim klopem. Slika krvavečega telesa se je mešala s histeričnimi kiki z galerij in utapljala v splošnem dretju. Tu in tam se je zaslišalo opozicijo: »Ovo je vaše delo! Evo vam dokaza za optužbu!«.

Pretepeni mož je bil Jovan Ristić, beograjski občinski uslužbenec, nehoteni in naključni »junak« škandala. Prejšnjega dne je v neki kavarni politiziral s prijateljem in po naključju naletel na zloglasnega komisarja topčiderske policije Sokolovića. Po manjšem verbalnem duelu ga je Sokolović odpeljal in z njim »obračunal«. Zjutraj so za dogodek izvedeli Davidovićeви poslanci in ga uspeli izvleči iz zapora. Takoj se jim je porodila neokusna misel, da so našli »corpus delicti« za svojo interpelacijo; pretepeni Ristić, ki je bojda krvavel iz nosa in oči, je postal »živa ilustracija« obtožb.

Celo najmilejši komentatorji so zapisali, da »dogodek presega formalne meje parlamentarne dopustnosti in ne dviga dekoruma narodnega predstavnštva«, a hkrati svareče zatrdili, da pod tedaj aktualno vlado vendar teče kri. Liberalni list Jutro je privoščljivo pisal, kako so se na divji seji ministri fizično bali »in se je bojazen brala že z njihovih obrazov. Smrtno bled je bil ministrski predsednik Uzunović.«³³ Politična situacija je bila resnično »do skrajnosti poostrena«. Zaključila se je s strelji in žrtvami, ki so padle po skupščinskem parketu. Parlamentarizma je bilo kmalu konec, kralj Aleksander je razglasil osebno diktaturo, a jo je kmalu omilil z novo ustavo in psevdoparlamentarno ureditvijo.

Razprava v tridesetih letih 20. stoletja

Klopi nove »postdiktatorske« skupščine, ki je bila tudi simbolično nameščena v drugi zgradbi, so v prvi polovici tridesetih let greli skrbno izbrani pristaši kraljevega režima. Pa so zato kaj bolj spoštovali nove poslovniške odredbe o redu in disciplini na sejah? V začetku incidentov skorajda ni bilo, skupščina je v glavnem unisono vzklikala kralju Aleksandru, pozdravljala »jugoslovansko edinstvo« in vznesene govornike bodrila z vzkliki »Živeo!«. Neredko je bilo slišati »dolgotrajno odobravanje in frenetično ploskanje«.³⁴ Le včasih, ko je kateri od bolj kritičnih poslancev opozoril na kakšen prestopok ali nepravilnost, je bilo slišati medklince in tudi »medsebojna žolčna pojasnjevanja«.³⁵ Med temi poslanci je posebej izstopal Alojzij Pavlič, kontroverzni in pogosto nerazumljeni ekscentrik. Oktobra 1932 je brez dlake na jeziku obtožil

³³ Jutro, 25. 2. 1927, Nečuven škandal v Narodni skupščini.

³⁴ SBNSKJ, 11. redovna sednica, 25. 1. 1932, str. 23.

³⁵ SBNSKJ, 15. redovna sednica, 29. 2. 1932, str. 158.

prosvetnega ministra Kojića, da vodi škodljivo politiko in zahteval njegov odstop,³⁶ mesec kasneje pa je napadel še ministra Alberta Kramerja. Četudi je bil v svojih tezah precej (a ne povsem!) osamljen, je zmerom povzročil odziv nemirnih poslancev vladne večine. Ti so kljub številčni premoči reagirali podobno kakor poslanci leta 1928.

Novembra 1932 je Pavlič začel svoj govor zelo populistično: »Ministre bez portfelja nema ni jedna vlada na kugli zemaljskoj osim naše, siromašne Kraljevine Jugoslavije. Zato tražim od ministara bez portfelja, apelujući na njihovo patriotsko osećanje, da podnese ostavke na ministarstvo bez portfelja, a da se taj novac troši za gladne i nezaposlene.« Bil je čas velike gospodarske krize. Nato je posebej izpostavil svojega rojaka, ministra brez resorja Alberta Kramerja: »Naročito ministar g. Kramer, sa svojim netaktičnim radom kod reduciranja i premeštanja profesora i državnih činovnika i opštinskih uprava, naročito je on time uspeo da postane najneomiljenija ličnost u čitavoj Dravskoj banovini.« Kramerja tedaj v dvorani ni bilo in to je sprožilo prva negotovanja, medklice in proteste. Predsednik skupščine Kosta Kumanudi je prvič opomnil govornika. Pavlič je nadaljeval: »Inteligencija, radnici i seljaci ne vole dr. Kramera« in takoj sprožil novi val protestov. Z vsako njegovo besedo se je »graja« stopnjevala, Kumanudi je opozarjal, spet se je zaslišalo »lupanje po klupama«. »Kramerjeva« poslanca Ivan Urek in Rasto Pustoslemšek sta zavpila »To je lopovština!«, zvrstili so se medsebojni besedni dvoboji in Kumanudi je moral sejo prekiniti.³⁷ Kakor nekoč ...

Zgodba se je nadaljevala še naslednji dan, ko so želeli Kramerjevi pristaši »sanirati« škodo in so skupščini predložili izjavo, v kateri so »polni ogorčenja« obsodili »strahopeten« napad Alojzija Pavliča. Besedilo je to pot razvnelo maloštevilne kritike režima in znova je izbruhnila »velika graja«. Predsedujoči, podpredsednik skupščine Kosta Popović, je moral prekiniti sejo ... Dve prekinitvi v dveh dneh. »Gospodo narodni poslanici,« je po prekinitvi roteče začel Popović, »molim vas da čuvate dostojanstvo Narodne skupštine i da se uzdržavate sličnih incidenata u ovome Domu, jer ovakvi ispadi unižavaju ugled same Skupštine i svih nas.«³⁸ S podobnimi besedami je leta 1922 kolege poslance nagovarjal tudi tedanji skupščinski predsednik Ivan Ribar ...

Poslanec Pavlič je v svojem prepoznavnem slogu razpravljal tudi v nadaljevanju mandata. Pozival je, opozarjal, govoril o stvareh, ki niso imele zveze z dnevnim redom. Kolegom je vse bolj načenjal živce. Novembra 1933 so ga med govorom z medklici in protesti prekinili celo »njegovi« opozicijski poslanci. Ko so jim zaradi Pavličevih besed pritegnili še poslanci večine, je v dvorani znova zadišalo po dvajsetih letih. Stenografi so zabeležili: »Lupa u klupe, protesti i povici: dosta s time, dosta!« Pavliča je takrat skupščina na predlog podpredsednika Karla Kovačevića kaznovala z izključitvijo s petih sej.³⁹

Tisto leto, 1933, bi sicer bilo v zgodovini skupščinskih nemirov povsem povpreč-

³⁶ SBNSKJ, 56. redovna sednica, 19. 10. 1932, str. 105–106.

³⁷ SBNSKJ, 9. redovna sednica, 17. 11. 1932, str. 108–109.

³⁸ SBNSKJ, 10. redovna sednica, 18. 1. 1932, str. 119–120.

³⁹ SBNSKJ, 5. redovna sednica, 15. 11. 1933, str. 74.

no, podobno prejšnjemu in naslednjemu, če ga ne bi zaznamovalo drobno zimsko razburjenje, ki nikakor ni bilo tipično za pregrete situacije v skupščini. To, kar se je zgodilo 16. februarja, je bilo prej videti veselo in posmehljivo. Nemir je zanetilo kontroveržno poročilo odbora za proučitev novega zakona o občinah. Dolg dokument je temeljito seciral povsem na novo zamišljeno vlogo in pomen občine; sestavo občinskih odborov, pristojnosti, pogoje za ustanovitev, komasacijo ... in volilno pravico. Po predlogu zakona so smeli na občinskih volitvah voliti vsi prebivalci, ki so bili vpisani v volilni imenik, je dejal poročevalec odbora Miloslav Stojadinović ... rutinski stavek, a s pomenljivim nadaljevanjem. Stojadinović je še dodal: »Gospodo, u odboru se ocrtavalo raspoloženje, da se i ženama da pravo glasa.« Takoj se je zaslišalo »Dabogme!« in sprožila se je plejada medklicev, komentarjev ... Predsedujoči je moral poslance opozoriti, naj ne motijo govornika. Stojadinović je nato idejo mirno in zavzeto pojasnil: »Ja znam, da diskusije ove vrste izazivaju i raspoloženja i neraspoloženja. To je u samoj prirodi stvari. Tako je bilo i na strani, dokle se nije došlo do ostvarenja prava glasa za žene.« Kolege je spomnil, da bi bila ženska volilna pravica skladna z ustavo, saj je oktroirana ustava določala, da se bo ženska volilna pravica regulirala s posebnim zakonom, prav tako je poudaril, da temu v prid govorijo mnogi »kulturni in nacionalni« razlogi. Spregovoril je o enakopravnosti, omenjal kompromisne rešitve (volilno pravico bi dobilo omejeno število žensk, ki opravljajo samostojen poklic), a ves čas poslušal le besedne vpade in grajo. Poslanec Dragović je vmes vzkliknil: »Žene imaju više kuraži nego ljudi!« in v skupščinski dvorani je zadonel prisrčen smeh.⁴⁰ Večina je tovrstna razmišljanja gladko zavrnila. Zdi se, da vprašanje ženske volilne pravice ni bilo percipirano kot nekaj politično relevantnega, kakor nekaj pomembnega, sporočilnega, kakor nekaj, kar bi spreminjalo ali moderniziralo politično krajino. Ob vseh težavah v državi to niti ni nerazumljivo. Ko so leta 1906 z veliko volilno reformo na Finskem (še okviru carske Rusije) prvi uvedli žensko volilno pravico, tega prav tako niso storili izključno zaradi globoke zavesti o ženski enakopravnosti, marveč jih je vodila predvsem želja sporočiti, da vendarle niso tako zelo zaostala gozdna provinca.

Obdobje relativno mirnih skupščinskih sej v prvi Jugoslaviji ni trajalo dolgo. Zaključilo se je sredi tridesetih let, potem ko so pod patronatom kneza Pavla Karađorđevića oblikovali vlado Milan Stojadinović, Anton Korošec in Mehmed Spaho. Omenjena trojica, zlasti predsednik vlade Milan Stojadinović, je v skupščini naletela na »unakrsnu vatru«, ki so jo sprožali goreči privrženci prejšnjega režima, sledilci politike generala Petra Živkovića. Ti so sicer bili v manjšini, a so prav zato pogosto uprizarjali divjo obstrukcijo, zelo podobno nekdanji atmosferi v dunajskem državnem zboru. Sedeli so na levi strani skupščinske dvorane in se zato imenovali levica.⁴¹ Znova so se razpletali proceduralni zapleti, skupščina je obtičala v vsesplošnem trušču in razbijanju, prekinitve sej so postale stalnica. 18. februarja 1936 je skupščinski stenograf v oklepajih zapisal: »Ogorčeni i žučni protesti na levici. – Poslanici sa levice

⁴⁰ SBNSKJ, 26. redovna sednica, 16. 2. 1933, str. 103–120.

⁴¹ Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića, str. 125–134.

i desnice u uzbudenosti ustaju sa svojih mesta, prilaze jedni drugima i vrlo žučno objašnjavaju se među sobom. – Velika larma i međusobna svađa između pojedinih poslanika sa levice i desnice.«⁴²

Atmosfera se ni več kaj veliko razlikovala od tiste leta 1928. Povsod kaos in neznosno vpitje ... Eno od skupščinskih sej je Jovan Gašić, šef Stojadinovićevega kabineta, videl tako: »U jedan čas nastavlja se sednica. Na levisi graja i traži se poime-nično glasanje. Sekretar Mulalić pokušava u graji da govori, ali ne uspeva i izjavljuje sa govornice da podnosi ostavku. Posle toga napušta svoje mesto i gubi se u hodni-cima Skupštine. Graja se sa strane levice sve više pojačava, dok desnica sedi mirno i posmatra šta ovi rade (mirnost desnice je treba vzeti z rezervo, saj je avtor poročila vladni človek, op. J. G.). U larmi i lupanju po klupama ističu se naročito Drag. Milovanović, Vukanović (Srpko), Tasa Dinić, Barićević, Dragiša Stojadinović, (koji na momente vrši snimanje malim filmskim aparatom), Vas. Trbić, Jov. Nenadović, Kabalin (Nikola). Graja traje ¼ časa, rad je nemoguć i predsednik Ćirić u 1 i 20 čas. zaključuje sednicu i zakazuje je sutra u 10. čas. – Posle prekida sednice Drag. Milovanović usred sale demonstrira i spaljuje jedan primerak lista 'Vreme' (to je bil poluradni vladni tednik, op. J. G.)...«⁴³ Filmski posnetki Dragiše Stojadinovića bi prav gotovo bili izjemen vir za proučevanje ozračja v parlamentu; njihov morebitni obstoj vznemirja raziskovalca, čeprav najbrž niso preživeli burnega srbskega 20. stoletja. Poročilo Jovana Gašića je najverjetneje iz februarja 1936. Manj kot mesec dni zatem so v parlamentu znova počili revolverski streli.

Zaključek

Če je smisel demokratične skupščine in parlamentarnega dela povsem svobodno iskrenje mnenj, spopad argumentov in konceptov predstavnikov ljudstva (ljudskih volj), potem je posledično zmerom možno, da se argumentirana skupščinska debata prelevi v »kraval ali mlatenje prazne slame«. Prav zato so disciplinske norme s kaznimi vred, ki jih je skupščina v težnji po ohranjanju lastnega ugleda in zagotavljanju učinkovitega dela predpisala sama sebi, bile v prvi Jugoslaviji še kako potrebne. Vzrokov za (ne)red in (ne)disciplino v skupščini torej ne gre iskati v disciplinskih določbah poslovnika, saj so bile sodobno zapisane, primerljive z ureditvijo v zahodnih demokracijah⁴⁴, in ne nazadnje – včasih tudi učinkovite. Razlogi za viharo skupščinsko ozračje prejkoslej temeljijo v obliki politične kulture, kar pa je seveda bilo v prvi vrsti pogojeno z različno kulturno-zgodovinsko in politično dediščino območij, ki so se spojila v jugoslovansko državo. To je naposled rezultiralo v preveč dobesednem razumevanju demokracije in samosvojem dojemanju demokratičnega procesa.

Ko je češki filozof in državnik T. G. Masaryk v letih pred prvo svetovno vojno raz-

⁴² SBNSKJ, 14. redovna sednica, 18. 2. 1936, str. 198.

⁴³ Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića, str. 128.

⁴⁴ Maximilian Weigel: Die Lehre von der parlamentarischen Disziplin in rechtsvergleichender Darstellung. Leipzig 1909.

vijal svojo idejo demokracije, je vse misli povzel v znamenit, a zares pogosto napačno razumljen stavek: »Demokracie – toť diskuse.«, torej: Demokracija, to je diskusija. S tem je želel povedati, da demokracija ni zgolj formalna, zaobjeta v splošni in enaki volilni pravici, temveč veliko več. Demokracija je način družbene komunikacije, ki ne velja le v političnem, marveč tudi v vsakodnevem življenju. Toda Masaryk se je seveda hkrati zavedal, da demokracija ni samoumevna in da za svoj obstoj potrebuje dokaj zahteven pogoj – tolerantno družbo.⁴⁵ Če tega ni, kulturnega dialoga pač ni mogoče voditi. Formalna demokracija lahko v takem primeru sproža številne probleme, in trdimo lahko, da jih je povzročala tako v prvem desetletju obstoja prve jugoslovanske države kot tudi kasneje, po njenem razpadu.

Jure Gašparič

PARLIAMENTARY DISCUSSION IN THE FIRST YUGOSLAVIA

S U M M A R Y

Parliamentary discussions were (besides voting) characteristic and indicative of the Yugoslav parliament in the interwar period. At these occasions mutual verbal conflicts and arguments took place, examples were referred to... Precisely for this reason the discussions often held a mirror to the parliament and represent the point where the perception of the problems within the state as well as general democratic standards can be identified. The rules of the discussion were detailed by the rules of procedure. The speakers had to make their statements in sequence (in favour – against – in favour – against)... The duration of the speeches was limited (during the general discussion to a generous hour and a half for the representatives of the parliamentary groups and an hour for the other Members of Parliament; and during the special debate to an hour for the parliamentary group representatives and half an hour for the MPs). The speakers had to make sure to adhere strictly to the points of the agenda as far as the contents of their speeches were concerned. They had to speak without notes. Furthermore, the rules of procedure contained an explicit restriction prohibiting the speakers to discuss anyone's private life.

In view of the contents and spirit, these rules were modern and practical, and certainly completely comparable with the rules of procedure of many other European parliaments. Nevertheless the Assembly was far too often like a »fairground«, quite different from the envisioned parliamentary ideals. Parliamentary discussions – especially the budgetary debates – revealed the Yugoslav society and its problems, brought the attention to errors, and displayed helplessness when it came to facing problems. Thus the discussions undoubtedly had meaning, as they articulated the pulse of the »nation«. However, on the other hand the speakers often became indecent, offensive, destructive, and even violent. The inability to ensure a basic political consensus was not reflected in gentlemanly parliamentary jokes, characteristic of the Westminster halls, but instead manifested itself as intolerant slurs and open threats. Neither discussions as a whole nor the moments of ruckus and yelling represented the main problem of the Yugoslav parliamentarism. What was problematic was the *way* of how these disturbances started – ever since the beginning the parliamentary commotion had been offensive and personal.

⁴⁵ Dušan Kováč: Demokracia, politická kultúra a dedičstvo totality v historickom procese. V: Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný. Bratislava 2008, str. 349–350.

1.01
Prejeto 18. 6. 2014

UDK: 329.12(497.4):323.1"1924"

Jurij Perovšek*

Pium desiderium dr. Vekoslava Kukovca leta 1924

IZVLEČEK

V razpravi je predstavljena pobuda enega od vodilnih slovenskih liberalnih politikov v prvih desetletjih 20. stoletja dr. Vekoslava Kukovca z začetka avgusta 1924, da bi liberalci opustili brezobzirni politični boj proti katoliški strani. Ker je razpravo vodstvo slovenske liberalne politike zavrnilo, je Kukovec iz njega izstopil. Po Kukovčevem neuspešnem poskusu, da bi liberalci podprli idejno umiritev na Slovenskem, je na osnovi njegovega nastopa med liberalno in katoliško stranjo konec avgusta 1924 prišlo do polemike, v kateri sta obe strani izrazili značilno idejno nepopustljivost tedanjega kulturnega boja. *Pium desiderium* – pobožna želja Vekoslava Kukovca, da bi ga pospravili v »ropotarnico«, se ni uresničila. Kako bi ob ponujeni liberalni roki idejne in politične umiritve, za katero se je zavzel Kukovec, ravnala katoliška stran, lahko sicer razmišljamo na različne načine in v različnih smereh, dejstvo pa je, da je liberalizem s tem izgubil priložnost, da bi ideološki nestrpnosti in miselnemu nasilju na Slovenskem odrekel podporo in se odrešil zgodovinske odgovornosti za njune posledice. Toda nič od tega se ni zgodilo. Slovenski ideološki kompleks je živel naprej in se razraščal v nadaljnje boleče razsežnosti.

Ključne besede: Vekoslav Kukovec, liberalizem, klerikalizem, kulturni boj, Samostojna demokratska stranka, Slovenska ljudska stranka, Kraljevina SHS

ABSTRACT

THE PIUM DESIDERIUM OF DR VEKOSLAV KUKOVEC IN 1924

The following discussion presents the initiative of one of the leading Slovenian liberal politicians in the first decades of the 20th century, Dr Vekoslav Kukovec, in the beginning of August 1924: that the liberals should withdraw from the ruthless political struggle against the Catholic side. When the leadership of the Slovenian liberal politics refused this initiative, Kukovec resigned. After this unsuccessful attempt at convincing the liberals to support the ideological appeasement in Slovenia, Kukovec's efforts resulted in a debate between the liberal and Catholic side, in which both sides expressed the characteristic contemporaneous ideological rigidity of the cultural struggle. The "pium desiderium" – pious hope of Vekoslav Kukovec to put an end to this struggle did not come to pass. We can only speculate about how the Catholic side would have reacted had the

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; jurij.perovsek@inz.si

liberal side offered ideological and political appeasement that Kukovec argued for. However, it is certain that by not doing so liberalism lost an opportunity to denounce the ideological intolerance and intellectual violence in Slovenia and thus exempt itself from the historical responsibility for the consequences. However, none of this happened. The Slovenian ideological complexes lived on and attained further painful dimensions.

Keywords: Vekoslav Kukovec, liberalism, clericalism, cultural struggle, Independent Democratic Party, Slovenian People's Party, Kingdom of SHS

I.

Po strankarski razdelitvi celotne jugoslovanske Slovenije v prvem desetletju po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) se na Slovenskem skorajda ni več pojavila težnja, da bi presegli splošno uveljavljeno medsebojno politično izključevanje. Pri tem je narodovo substanco še vedno najbolj razjedala delitev med t. i. klerikalce in liberalce, ki je temeljno zaznamovala politično življenje Slovencev že v avstrijski dobi. Volje po njeni ohranitvi in poglobitvi je bilo tudi po letu 1918 dovolj.

Do enega redkih, morda celo edinega predloga po oblikovanju jugoslovanske države, da bi utišali »stari in oguljeni klerikalno-liberalni strankarski duet«,¹ je prišlo poleti 1924. Takrat je eden najvidnejših slovenskih liberalnih politikov v prvih desetletjih 20. stoletja dr. Vekoslav Kukovec² v Narodnem dnevniku objavil članek, v katerem je svaril pred brezobzirnim političnim bojem proti katoliški strani.³ Članek

¹ Janko Pleterski: Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev. Ljubljana 2008, str. 210.

² Vekoslav Kukovec (1876–1951) je med študijem prava na Dunaju in v Gradcu deloval v liberalno usmerjenih akademskih društvih. Po opravljeni promociji leta 1902 se je naselil v Celju kot odvetniški pripravnik. Tu je leta 1906 skupaj z Vekoslavom Spindlerjem ustanovil liberalno Narodno stranko za Štajersko in postal njen predsednik. Vodil jo je do leta 1918. Leta 1909 je bil kot edini slovenski liberalni poslanec izvoljen v štajerski deželni zbor. Leta 1918 so ga izbrali za enega od štirih podpredsednikov nove vseslovenske liberalne stranke – Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), v istem letu pa je bil tudi član Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro v Ljubljani in član Narodnega Vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu. Leta 1918 je kot poverjenik za finance deloval tudi kot član Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani. V letih 1919–1922 je bil predsednik slovenskega dela vsedržavne Jugoslovanske demokratske stranke, v katero se je leta 1919 združila slovenska JDS. Leta 1919 je prevzel vodenje likvidacijske komisije za Štajersko, izbran pa je bil še za člana Začasnega narodnega predstavništva Kraljevine SHS. Leta 1920 je bil izvoljen v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS in bil poslanec do konca leta 1922. V letih 1920–1921 je bil v treh vladah minister za socialno politiko ter trgovino in industrijo. Leta 1922 se je preselil v Maribor, odprl odvetniško pisarno ter sodeloval v delu oblastne organizacije JDS za mariborsko oblast.

³ Vekoslav Kukovec: Beseda v važnem trenutku. V: Narodni dnevnik, 2. 8. 1924. – Narodni dnevnik, ki je izhajal v Ljubljani kot »neodvisen političen list«, so v začetku leta 1924 ustanovile obnovljena liberalna Narodno napredna stranka, slovenska organizacija vsedržavne Narodno radikalne stranke (NRS) ter liberalni Samostojna kmetijska in Narodno socialistična stranka (NSS). Ustanoviteljice lista

je izšel po odstopu sedme Pašičeve vlade 27. julija 1924, ki sta jo sestavljali NRS in konec marca 1924 oblikovana nova vsedrjavna Samostojna demokratska stranka (SDS). SDS je nastala po izstopu njenega centralističnega krila pod vodstvom Svetozarja Pribičevića iz vsedrjavne JDS. Pribičević in njegovi podporniki, med katerimi so bili – vključno s Kukovcem – tudi slovenski demokrati, namreč niso soglašali s politično preusmeritvijo predsednika JDS Ljube Davidovića, ki se je v začetku marca 1924 s svojim strankinim krilom povezal z avtonomističnima Slovensko ljudsko stranko (SLS) ter Jugoslovansko muslimansko organizacijo (JMO) v t. i. Opozicijski blok. Njegovo oblikovanje je temeljilo v prizadevanju omenjenih strank, da bi zagotovile ustrezne možnosti za rešitev žgočega vprašanja državne ureditve in izpeljale revizijo centralistične Vidovdanske ustave. Priložnost, da bi uresničile svojo zamisel, se jim je ponudila po odstopu Pašičeve vlade in njihovem prevzemu oblasti. Ker pa sta politiki nove vlade, ki jo je vodil Ljuba Davidović,⁴ z grobim in nedemokracijskim ravnanjem nasprotovala dvor in prejšnja prva vladna stranka NRS, le-ta ni bila uspešna. Njeni nasprotniki so dosegli, da je Davidovićeve vlada 15. oktobra 1924 odstopila.⁵

Nastop Davidovićeve vlade 27. julija 1924, v kateri je bila tudi katoliška SLS, je v slovenski SDS vzbudil močno politično jezo in bolj ali manj prikrito ideološko vznemirjenje. Na svojo zgodovinsko nasprotnico je morala po njenem odhodu v opozicijo v začetku leta 1921 znova gledati kot na dejavnika oblasti, in to celo edinega, ki je v vladi predstavljal Slovenijo.⁶ To je še povečalo občutek politične nemoči, ki ga je slovenski SDS po absolutni zmagi SLS na skupščinskih volitvah marca 1923

so v njem svobodno zagovarjale svoja programska načela, k njegovemu izdajanju pa jih je navedla težnja, da se zoperstavijo slovenski JDS, ki so jo od leta 1923 obvladovali t. i. liberalni »mladini«. (Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimira Ravniharja. Ljubljana 1997 (dalje Ravnihar, Mojega življenja pot), str. 170; O liberalnih »mladinah« gl. Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana 1996 (dalje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva), str. 245–246).

⁴ Davidovićevo vlado so sestavljali Demokratska stranka (Davidovićevo krilo prejšnje vsedrjavne JDS), SLS, JMO in predstavniki skupine Neodvisnih radikalov. V vladi so bila prihranjena mesta tudi za predstavnike federalistične Hrvaške republikanske kmečke stranke (HRKS), ki jo je vodil Stjepan Radić. SLS je imela v vladi tri ministre – svojega načelnika dr. Antona Korošca, ki je postal minister za prosveto, prof. Antona Sušnika, ki je postal minister za promet, in prof. Ivana Vesenjaka, ki je postal minister za agrarno reformo.

⁵ Podrobneje o tem gl. Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina), str. 278–281. O Vidovdanski ustavi gl. Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1–2, str. 17–26.

⁶ Pred 27. 7. 1924 je bila SLS edina slovenska predstavnica v vladi Kraljevine SHS tudi v času od 19. 2. do 17. 5. 1920. V vseh drugih vladah, v katerih je do tedaj sodelovala, pa so bili poleg njenih predstavnikov člani vlade tudi pripadniki slovenskega liberalnega in marksističnega tabora (JDS in Jugoslovanske socialnodemokratske stranke). Vekoslav Kukovec je s predstavnikom SLS Antonom Koroščem sodeloval v prvi in drugi vladi Milenka Vesnića (17. 5. 1920–18. 8. 1920, 18. 8. 1920–1. 1. 1921). Z nastopom prve Pašičeve vlade 1. 1. 1921 se je začelo slaba štiri leta trajajoče opozicijsko obdobje SLS. – Karl Kaser: Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980): II. Graz 1982, str. 3–4, 7–18.

od pomladi 1924 za kratek čas blažil vladni položaj vsedržavne SDS. V tistem trenutku je na osnovi svojih političnih izkušenj in poznavanja razpoloženja v stranki nastopil Vekoslav Kukovec, ki je želel preprečiti novo razplamtevanje ideoloških in političnih strasti na Slovenskem. Kot je kasneje zapisal v celjski Novi dobi, je že na dan nastopa Davidovićeve vlade 27. julija 1924 vodilnemu glasilu slovenske SDS Jutru v Ljubljano poslal članek, »ki svari pred prenačlenjenostjo v taktiki o imenovanju Davidovićeve vlade«. Ker Jutro članka ni objavilo, se je zaradi »terorja proti svobodi izražanja mišljenja« odločil, da o vprašanih, ki jih je obravnaval v odklonjenem članku, piše v Narodnem dnevniku.⁷ Članek, ki ga je pripravil za Dnevnik, je izšel 2. avgusta 1924, dan za tem, ko je Jutro napovedalo, da se centralistična »opozicija (...) pripravlja na oster odpor, da požene nesrečno kombinacijo (Davidovićevo vlado – op. J. P.) v nemožnost«. Ob tem je še zapisalo, da »divji zakon, ki ga je sklenila Davidovićeva skupina iz vladoželjnosti s federalisti, ne bo srečen zakon, kajti že prva noč je pokazala, da zahteva ta klerikalna postarana vdova in plesniva srednjeveška državo-pravna borniranost (duševna omejenost – op. J. P.) od Davidovićevih demokratov zelo opasna poročna darila (razveljavitev prejšnjih uradniških imenovanj ter temeljito spremembo dotedanje prosvetne politike – op. J. P.), da ne govorimo o apetitih, ki jih razvijajo v tej čudoviti četverki gg. muslimani. Ko izgine šminka, naložena kot umetno razburjenje v skupni mržnji, bodo gospodje Davidović in njegovi prijatelji videli, v kakšnem brlogu so se znašli. Izropani bodo kaj kmalu in ko jih ne bodo več rabili, jih bodo odstranili.«⁸ Jutro se je obrnilo tudi neposredno na SLS. »Gospoda od SLS,« je opozorilo, »Vi ste *danes tigri brez zob*. Ko ste pred desetimi leti grozili (mišljena je skrajno avstrijsko patriotska politika kranjske SLS poleti 1914, usmerjena tudi v dokončen obračun z njenimi domačimi političnimi nasprotniki – op. J. P.), ste bili opasni. Danes pa ve vsako dete, da Vi ne boste več nikogar ogrizli. Le las na glavi skrivite uradniku kateregakoli resora brez zakonitega temelja! En sam las, gospodje tigri, pa bo v vašo menažerijo stopil krotilec z bičem!« Svoja opozorila je sklenilo z besedami, namenjenimi strankinim somišljenikom: »Ne pozabite: Mi živimo v svobodni Jugoslaviji, v državi, v kateri je marsikdaj preveč svobode in premalo jugoslovanstva, in je zato marsikaj mogoče, eno pa ni mogoče: Da bi se leto 1914. ponovilo in da bičasna klerikalna vladna kombinacija mogla pomeniti izvajanje terorja. Ne pozabite: Tigri nimajo zob! Samo gobce imajo, da rjovejo (in žro), ter repe, da mahljajo, kakor je pač politični položaj, ki se menjava. Vsak poizkus izvrševanja črnega terorja naj prizadeti takoj javi strankini pisarni. Pred desetimi leti, danes in za vedno je naše geslo: 'Niste nas spečih, ne boste nas bdečih!'⁹

Kukovečev članek v Narodnem dnevniku je izražal povsem nasprotna stališča. Avtorjevo izhodišče je bilo, da je zelo vprašljivo, zlasti zanj, ki je dve desetletji vodil liberalno politiko na slovenskem Štajerskem, da bi tistim, ki so mu kdaj zaupali, svetoval, naj »slepo sledijo pozivu Nikole Pašiča, da je zdaj najnujnejša stvar rušiti režim«.

⁷ Vekoslav Kukovec: Moje stališče. V: Nova doba, 30. 8. 1924.

⁸ Jutro, 1. 8. 1924, uvodnik z dne 31. julija. Gl. tudi Slovenec, 31. 7. 1924, Za pravico.

⁹ Jutro, 1. 8. 1924, Renčanje brezobih tigrov.

Opozoril je, da je glede na svoje izkušnje v boju s Koroščevo stranko sicer zadnji, ki bi zaradi njega lahko podpiral novi režim, vendar je pripravljen verjeti Koroščevi izjavi, »da hoče kot predstavnik katoliške cerkve inauguirati v javnem življenju patrijotično smer te verske, sedaj v narodni državi narodne organizacije«. Prav tako je pripravljen verjeti tudi Radiću in njegovi federalistični stranki, da sta se odločila konstruktivno politično delovati. »Dolžnost nas, ki težko zaupamo, [pa] bodi opreznost za slučaj, da se nade ne uresničijo, kar se mora kmalu izkazati. Narod je dovolj zdrav, da se bo zavedel položaja, kakor treba.« Za nestrpnost v danem trenutku ni povoda. »Dokler ni zadnje upanje izginilo, da bode tudi slovenski inteligenci pod nastopivšim režimom mogoče z varovanjem svojega stališča pozitivno delovati na izgradbi države, dvignjenju gospodarstva in izčiščenju uprave, dotlej zlasti nam naprednjakom (liberalcem – op. J. P.) v mariborski oblasti ne kaže glede taktike nasproti novi vladi odločiti se definitivno. Čakati nam je deklaracije in dejanj nove vlade, med tem časom pa s pozitivnim delom med narodom utrjevati moralno bazo našega programa.« Kukovec se je za objavo navedenih opozoril – četudi »v listu, ki poudarja, da je nevtralen« –, odločil iz »čistih patrijotičnih nagibov, iz katerega dejstva pa nikdo po pravici ne sme izvajati domneve, da hočem svobodo odločevanja političnih organizacij motiti. Morebiti bode razvoj dogodkov kmalu pokazal, da so bile umestne moje besede.«¹⁰

Jutro oziroma ljubljansko vodstvo SDS v Sloveniji, ki mu je načeloval tedanji slovenski liberalni prvak dr. Gregor Žerjav, ni bilo prepričano v utemeljenost Kukovčevih besed. »Defetiste, ki iz podlosti v takem hipu hite podpreti nasprotnika, bo zlahka premagala naša preizkušena mirna odločnost, da ostanemo *tam in taki*, kakor smo to od nekdaj za prav spoznali in spoznavamo še danes«, je poudarilo 3. avgusta 1924.¹¹ Jutro je pri tem mislilo na Kukovca, na kar je kasneje tudi sam opozoril.¹² Drugače pa se je istega dne odzval katoliški Slovenec, ki je, razumljivo, Kukovčevo stališče pozdravil. Obenem je privoščljivo zapisal, da je Gregor Žerjav s svojim klicem po strnjeni liberalni opoziciji nasproti novi vladi ostal »sam, čisto sam ...« 'Ritter ohne Schwert, Reiter ohne Pferd'« (vitez brez meča, jezdec brez konja); Žerjavu naj namreč poleg Kukovca ne bi sledili tudi Samostojna kmetijska in Narodno socialistična stranka.¹³ Vendar Slovenčeva ocena o osamljenem Žerjavovem političnem položaju ni bila točna. Dva dneva po njeni objavi je mariborsko glasilo SDS Tabor na Kukovčevo prošnjo pojasnilo, da na podlagi njegovega povsem teoretičnega članka v Narodnem dnevniku ne gre »sklepati, da je g. dr. Žerjav osamljen glede politične taktike. G. dr. Kukovec je objavil s svojim podpisom in le na svojo lastno odgovornost v 'Nar. dnevniku' članek, ki le svari pred prenačlenostjo v določanju taktike. Vzrok je le v tem, ker kot star, izkušen politični delavec ocenjuje položaj in ima za umestno, da pravočasno informira javno mnenje o svojih nazorih in da se zavzame za odločitev,

¹⁰ Vekoslav Kukovec: Beseda v važnem trenutku. V: Narodni dnevnik, 2. 8. 1924.

¹¹ Jutro, 3. 8. 1924, uvodnik z dne 2. avgusta.

¹² Vekoslav Kukovec: Moje stališče. V: Nova doba, 30. 8. 1924.

¹³ Slovenec, 3. 8. 1924, Politične vesti. *Vse zaman*. – O skrajno zadržanem odnosu SKS in NSS konec julija in v začetku avgusta 1924 do Žerjava in politike, ki jo je poosebljal, gl. Kmetijski list, 30. 7. 1924, Nova vlada; Nova pravda, 2. 8. 1924, Vlada sporazuma.

ki se mu zdi prava. Poslužil se je 'Narodnega dnevnika', da tako tim manj prejudicira odločitvam. 'Slovenec' je na napačni poti, če sklepa na njegovo nelojalnost nesproti (nasproti – op. J. P.) drugim sodelavcem v stranki vsled omenjenega članka, ki ne prejudicira nikaki odločitvi in ki priporoča nebstveno drugo taktiko ko dnevno časopisje nacionalnega (centralističnega – op. J. P.) bloka.«¹⁴

Slovenec je v svoji oceni razmer v liberalnem taboru, objavljeni 3. avgusta 1924, že drugič v tistem letu pisal o razhajanjih med slovenskimi demokrati ter Kukovcem in Žerjavom. Prvič je do tega prišlo v aprilu, ko sta na domnevni razdor med demokrati opozorila tudi Narodni dnevnik in mariborsko glasilo SLS Staža.¹⁵ Vendar se je tedaj prav tako pokazalo, da novice o razdoru v slovenski SDS niso bile resnične.¹⁶ Kukovec se tako aprila kot avgusta 1924 s SDS ni razšel – to se je resnično zgodilo šele dve leti kasneje.¹⁷ Leta 1924 pa njegova pripadnost SDS ni bila sporna. Kot strankin kandidat je tudi nastopil na občinskih volitvah v Mariboru 21. septembra 1924 in bil izvoljen v mariborski občinski svet.¹⁸ Aktivno je sodeloval še v protestnih shodih, ki jih je po sprejetju sklepa Davidovičeve vlade, da za celotno Slovenijo imenuje velikega župana v Ljubljani, medtem ko naj bi v Mariboru kot delegat ljubljanskega velikega župana posloval le podžupan, sredi avgusta 1924 sklicala SDS za mariborsko oblast.¹⁹ Za polno delovanje samostojne in enakopravne oblastne uprave v Mariboru se je zavzel tudi v članku, ki ga je objavil Tabor 17. avgusta 1924.²⁰ Naj

¹⁴ Tabor, 5. 8. 1924, Doma in po svetu. *Odgovor »Slovencu«.*

¹⁵ Slovenec, 20. 4. 1924, Štajerske novice. *Dr. Vekoslav Kukovec*; prav tam, *Razcep med demokrati v Mariboru*; Narodni dnevnik, 23. 4. 1924, Razdor med slovenskimi demokrati; Straža, 28. 4. 1924, Iz Maribora. *Davidovičevi demokrati v Mariboru.*

¹⁶ O tem gl. Jutro, 24. 4. 1924, Politične beležke. »*Razdor med slovenskimi demokrati*«; Nova doba, 26. 4. 1924, Politične vesti. *Razcep med demokrati v Mariboru.* Prim. tudi Tabor, 30. 4. 1924, JDS. *Seja eksekutive načelstev ljubljanske in mariborske JDS.*

¹⁷ O tem gl. podrobneje Vekoslav Kukovec: *Iz mojih spominov na vojno in povojno dobo.* V: Večernik, 1. 12. 1938.

¹⁸ Tabor, 1. 8. 1924, Mariborske vesti. Pred obč. volitvami; 23. 9. 1924, Izvoljeni odborniki in namestniki; Jutro, 1. 8. 1924, Občinske volitve v Mariboru; 23. 9. 1924, Novi občinski svet v Mariboru; Slovenski narod, 2. 8. 1924, Iz Maribora; Nova doba, 5. 8. 1924, Dnevne vesti. *Kandidatna lista Narodnega bloka v Mariboru.*

¹⁹ O tem gl. Slovenec, 6. 8. 1924, Veliki župan celokupne Slovenije imenovan; Jutro, 7. 8. 1924, Politične beležke. *Upokojitev velikih županov v Sloveniji*; 12. 8. 1924, Iz Maribora. *Na protestnem shodu*; 14. 8. 1924, Kje je veliki župan za celokupno Slovenijo?; 19. 8. 1924, Politične beležke. *Shodi v mariborski oblasti*; Tabor, 19. 8. 1924, Prebivalstvo mariborske oblasti proti kršenju ustave. – Veliki župani so bili politični predstavniki vlade, ki so v posameznih oblasteh – upravno-ozemeljskih enotah, na katere je bila razdeljena Kraljevina SHS – vodili posle občne in državne uprave. Jugoslovanski del Slovenije je bil v Kraljevini SHS razdeljen na ljubljansko in mariborsko oblast. Ljubljanska oblast s sedežem v Ljubljani je obsegala jugoslovanski del nekdanje Kranjske z Jezerskim, sodne okraje Laško, Brežice in Sevnica iz nekdanje Štajerske ter hrvaški okraj Kastav, mariborska oblast s sedežem v Mariboru pa je razen preostalega dela jugoslovanske Štajerske obsegala nekdanji koroški prealjski okraj ter Prekmurje in Medjimurje.

²⁰ V.[ekoslav] Kukovec: Za mariborsko oblast. V: Tabor, 17. 8. 1924. – O dotedanjem Kukovčevem zavzetanju za decentralizacijo državne uprave v Sloveniji in oblikovanja posebne mariborske oblasti gl. Miroslav Stiplošek: Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slove-

povemo, da je oster odziv prebivalstva na Štajerskem očitno zalegel, saj vlada svojega sklepa ni uresničila. 19. avgusta 1924 je za Slovenijo imenovala dva nova velika župana, Teodorja Šporna za ljubljansko in dr. Frana Vodopivca za mariborsko oblast.²¹

Čeprav poleti 1924 do razhoda med Kukovcem in SDS ni prišlo, pa so razlike v njegovih pogledih in pogledih vodilnih strankinih predstavnikov na Slovenskem v vprašanju vodenja tedanje liberalne politike ostale. Ko je na proslavi ob zmagi Samostojne demokratske in Samostojne kmetijske stranke (SKS) na občinskih volitvah v Središču 12. avgusta 1924 govoril v tamkajšnjem Sokolskem domu, je poudaril, da mora danes napredna politika upoštevati naslednja temeljna načela: »1. *Vrže se naj v ropotarnico borba med klerikalizmom in liberalizmom.* 2. *Čuvajmo se izrabljanja nacionalne* (jugoslovanske – op. J. P.) *misli in degradacije iste z izgredi* (mišljen je spopad bojne organizacije SDS Orjuna s komunisti 1. junija 1924 v Trbovljah – op. J. P.). *Čuvajmo se istovetenja borbe za nacionalno* (jugoslovansko – op. J. P.) *državo z materijalističnimi težnjami gospodarskih grup.* 4. *Držimo se potrebe pozitivnega sodelovanja na temelju države v vsaki situaciji.*«²² Mariborski Tabor in ljubljansko Jutro v svojih poročilih o proslavi SDS in SKS v Središču tega dela Kukovčevega govora nista povzela. Navedla sta le, da je podal smernice za nadaljnje politično delo liberalnih strank, glavni poudarek pa sta namenila njegovemu protestu zoper odločitev vlade, da zniža upravni položaj mariborske oblasti. Po njunih poročilih naj bi zaradi omenjenega protesta ob odhodu s proslave doživel viharne ovacije.²³

Kukovec se je na tako poročanje 19. avgusta 1924 odzval v Narodnem dnevniku, v katerem je opozoril na idejna in politična načela, ki jih je zagovarjal na proslavi v Središču. Po njegovem zagotovitvi ovacij ni doživel zaradi protesta, ki je zadeval vprašanje upravnega položaja mariborske oblasti, pač pa potem, ko je govoril o vsebinskih vidikih liberalne politike. O njih je poleg že navedenih načel, ki naj jih le-ta upošteva, »brez ugovora zbranega naroda« govoril tudi na podlagi stališč, ki jih je zagovarjal v spisu, objavljenim »z odobravanjem v ‘Taboru’ in ‘Novi dobi’ meseca avgusta lanskega leta (1923 – op. J. P.)«. ²⁴ V njem se je zavzel za oblikovanje nadstrankarskega in gmotno neodvisnega Političnega društva za mariborsko oblast, ki bi na podlagi pokrajinskega (štajerskega) patriotizma in lastne politike reševalo temeljna vprašanja pokrajine. Društvo naj bi v načelnem pogledu prevrednotilo dotedanjo kulturnobojno delitev, saj bi se »moralo v prvi vrsti odločiti tudi glede vprašanja, ali naj bodo v t. i. (štajerski – op. J. P.) pokrajini kakor v sosednji ljubljanski še naprej alfa in omega vsake politike današnjim razmeram ne več odgovarjajoča borba kle-

nije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000, str. 46; Marko Žuraj: Med regionalizmom in jugoslovanstvom: »liberalizem« na Štajerskem med letoma 1918 in 1923. Maribor 2010 (dalje Žuraj, Med regionalizmom in jugoslovanstvom), str. 118–119, 128, 171, 184.

²¹ Melita Pivec: Kronološki pregled glavnih dogodkov. V: Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 770.

²² V.[ekoslav] Kukovec: Kaj sem v Središču govoril, ko sem doživel prisrčne ovacije? V: Narodni dnevnik, 19. 8. 1924 (dalje Kulovec, Kaj sem v Središču govoril).

²³ Tabor, 14. 8. 1924, Protest trga Središče zoper kršenje ustave; Jutro, 14. 8. 1924, Politične beležke. *Trg Središče proti kršitvi ustave.*

²⁴ Kukovec, Kaj sem v Središču govoril.

rikalcev in liberalcev«. Kukovčevo vodilo je namreč bilo: »Tudi nasprotniku skusiti priznati kaj dobrega, tudi sebe podvreči kritiki, vzbujati pa v narodu sploh optimizem, je v današnjih razmerah etična potreba, ker rinemo sicer v negotovost, narodno hiranje in morebiti v smrt.«²⁵

Skladno z gornjim poudarkom je Kukovec v Središču vztrajal, naj se liberalna politika usmerja po problemih Evrope in sveta, ne pa po malenkostnih vidikih. Liberalci morajo torej ne glede na to, ali so predstavniki SLS (»klerikalci«) v vladi ali ne, vzpostavljati razmere pozitivnega soodločanja in sodelovanja. »Klerikalizma [bo] tem prej konec, čim manj bodo naprednjaki o klerikalizmu in proticerkvenosti razpravljali, ker bodo s tem klerikalci prisiljeni k tekmi za resnejša načela, pri katerih mora biti zmagovita le napredna inteligenca«. Enako je treba postopati tudi proti radičevstvu in III. internacionali in »študirati (...) vzroke te boleznii«. Svoj govor je zaključil z izjavo, da strankam ne predpisuje, kako naj v formalnem in organizacijskem pogledu uresničijo cilje, za katere se zavzema, vendar se v bodoče ne čuti soodgovornega za nobeno politično dejanje, ki bi kazalo na neupoštevande njegovih kritičnih pripomb.²⁶

Kukovec nikoli ni mislil, da bi se moral s svojim političnim ravnanjem komu prikupiti. Raje je izrekel neprijetno resnico, kot da bi se poslužil demagogije, ki je sicer koristnejša.²⁷ Tako je ravnal tudi v Središču, čeprav s predlogi, da bi presegli zagrižen strankarski boj, pred tem že večkrat ni uspel. Že konec leta 1917 je kot predsednik Narodne stranke za Štajersko predlagal, naj bi Slovenci ustanovili enotno vseslovensko politično stranko, utemeljeno na deklaracijski ideji jugoslovanske združitve in narodne samoodločbe. Liberalci na Kranjskem so jo ob poudarku, da so idejne razlike v družbi neizogibne, zavrnili, pa tudi kranjska SLS v idejnem pogledu ni bila pripravljena na premirje z drugače mislečimi.²⁸ Po izdaji uredbe o razdelitvi države

²⁵ Vekoslav Kukovec: Politično društvo za mariborsko oblast. V: Nova doba, 25. 8. 1923. Gl. tudi na posameznih mestih vsebinsko skrčeno prvotno objavo v Taboru, leto IV (II), št. 189 (34), 23. 8. 1923, dr. Vekoslav Kukovec, Politično društvo za mariborsko oblast. O pripombi, da »ne bomo prejudicirali nobenemu stališču in želimo, da se čuje glas od vseh strani«, s katero je Tabor pospremil Kukovčev članek, gl. prav tam, Mariborske vesti. *Politično društvo za mariborsko oblast*. Pripominjam, da je, v nasprotju s Taborom, Nova doba Kukovčeva stališča konkretno podprla. Ugotovila je, »da je politično-strankarska razcepljenost zastrupila naše javno življenje tako daleč, da trpi pod tem cel narod in da trpi zlasti naša obmejna pokrajina Štajerska, ki v novih prilikah nujno potrebuje konsolidacije tako v gospodarskem kakor v narodnem in političnem pogledu«. Zato je prav, »da likvidiramo preteklost, ako je to v interesu napredka naroda. To je naše stališče, ki ga z ozirom na uvodoma priobčeno razpravo g. dr. Kukovca javno izpovedujemo, zavedamo se pri tem prav dobro, da nismo radi tega še nikaki izdajalci onih načel, ki so nam bila vsikdar vodilna v pogledu na naš narod«. (Nova doba, 25. 8. 1923, Politične vesti. *Politično društvo za mariborsko oblast*.)

²⁶ Kukovec, Kaj sem v Središču govoril. O Kukovčevem protikomunističnem stališču prim. Momčilo Zečević: Na zgodovinski prelomnici : Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929: I. knjiga. Maribor 1986, str. 124.

²⁷ Tabor, leto V (III.), št. 92, (16), 20. 4. 1924, dr. V.[ekoslav] Kukovec, Moje misli o velikonočni krizi.

²⁸ Jurij Perovšek: Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja. Ljubljana 2005 (dalje Perovšek, Na poti v moderno), str. 193–196. Pripadnik tedanje kranjske Narodno napredne stranke in njen poslanec v dunajskem državnem zboru dr. Vladimir Ravnihar v svojih spominih sicer pravi, da se je zamisel o ustanovitvi enotne vseslovenske politične

na oblasti, uredbe o občini upravi in uredbe o občinski in sreski samoupravi 26. aprila 1922 ni zaživila tudi njegova misel, da bi se pred prvimi volitvami v občinske skupščine vse stranke v mariborski oblasti ob ohranitvi svoje organizacijske individualnosti začasno združile v t. i. stranko dela za mariborsko oblast. Ta naj bi na podlagi skupnega delovnega programa nastopila na občinskih volitvah in na ta način zagotovila kar najbolj nepolitični značaj občinske skupščine za čas, dokler ne bi uredili temeljnih vprašanj konstituiranja pokrajine. Tako bi brez medsebojnih političnih bojov uspešno vzpostavili javno upravo, samoupravo in temeljne podlage gospodarskega razvoja mariborske oblasti.²⁹ Na liberalni strani je – ob pripombi, da bi bilo govoriti o »depolitizaciji strank (...) res kontradiktorno«³⁰ – njegov predlog podprla mariborska občinska organizacija JDS, oporekalo pa mu ni tudi ljubljansko Jutro.³¹ Zavrnilo pa so ga narodni socialisti, medtem ko SKS o njem ni razpravljala.³² Kukovčev predlog sta zavrnila še marksistična in katoliška stran. Glasilo mariborske občinske organizacije Socialistične stranke Jugoslavije Enakost je poudarilo, da »naš program izključuje vsako vezanje kandidatnih list z meščanskimi strankami, posebej pa še s strankami, ki so ustvarile delavskemu gibanju in demokraciji sovražne zakone«,³³ mariborsko glasilo SLS Straža pa je Kukovčev predlog imela za eno od »fint, ki naj bi vsaj za nekaj časa okrepile propadajočo idejo meščanskega liberalizma«. Straža je odklanjala »nekak politični Burgfrieden (državljanjski politični mir – op. J. P.)« in Kukovcu sporočala, »naj bo prepričan, da SLS ne bo delala demokratom nobene štafaže!« Zanj so na podlagi njene zahteve po zakonodajni avtonomiji Slovenije »občinski problemi« lanski sneg. (...) Nobenega kompromisa ne more biti z SLS!³⁴ Podobno je razmišljal tudi ljubljanski Slovenec, ki je v Kukovčevem predlogu videl težnjo, »da bi druge stranke pomagale Žerjavovim prijateljem na Štajerskem do mandata«. ³⁵ Nadaljnje razprave o Kukovčevem predlogu ni bilo, saj volitve v občinske skupščine leta 1922 niso bile razpisane. Do njih je prišlo šele januarja 1927.

Poleg gornjih predlogov Kukovec ni uspel tudi z že omenjenim predlogom, da bi

stranke porodila v Ljubljani, »vendar smo hoteli, da bi prišla pobuda od zunaj, da se ne bi govorilo o kakem diktatu iz Ljubljane in da bi tako prišla do izraza spontanost naših somišljenikov iz province«. (Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 121) Odziv Narodno napredne stranke na Kukovčevo pobudo in zgodovinska literatura omenjene trditve ne potrjujeta. O Kukovčevem prizadevanju za ustanovitev enotne vseslovenske stranke konec leta 1917 in v začetku leta 1918 gl. tudi Vekoslav Spindler: *Od Majske deklaracije do Jugoslavije. V: Ob dvajsetletnici Jugoslavije. Ljubljana 1938, str. 102–105; Žuraj, Med regionalizmom in jugoslovanstvom, str. 56–59, 62; Vlasta Stavbar: Politično delovanje dr. Vekoslava Kukovca do leta 1918: doktorska disertacija. Ljubljana 2011, str. 193–202, 234.*

²⁹ Vekoslav Kukovec: *Beseda o konstituiranju mariborske oblasti. V: Tabor, 25. 8. 1922.* – Omenjeni predlog je Kukovec podal na zboru JDS 24. 8. 1922 v Mariboru. Poročilo o zboru gl. v: *Tabor, 26. 8. 1922, Politične vesti. Razprava o konstituiranju mariborske oblasti.*

³⁰ *Tabor, 2. 9. 1922, »Volksstimme« in mariborska oblast.*

³¹ *Tabor, 5. 9. 1922, Zbor zaupnikov Demokratske stranke v Celju; Jutro, 25. 8. 1922, Stvarna beseda k občinski samoupravi.*

³² *Nova pravda, 2. 9. 1922, Politične vesti. Koncentrator Kukovec.*

³³ *Enakost, 8. 9. 1922, Nemogoči načrti v sedanjem položaju.*

³⁴ *Straža, 28. 8. 1922, Dr. Kukovec ustanavlja mariborsko »oblast«.*

³⁵ *Slovenec, 25. 8. 1922, Štajerske novice. Dr. Kukovec zopet koncentrina.*

oblikovali Politično društvo za mariborsko oblast. Odklonila ga ni le katoliška stran, pač pa v končni posledici tudi liberalna. Medtem ko se je Straža Kukovčevi zamisli odkrito posmehovala (med drugim naj bi bilo njegovo Politično društvo »politična pošast za bodočnost«),³⁶ je v glasilu Narodno napredne stranke Slovenski narod dr. Karel Müller že v dneh neposredno po objavi njegovega predloga spraševal, »če bo SLS ali če bodo razne socijalistične stranke pustile šolati svoje pristaše v tej novi šoli?«³⁷ Kukovčevemu predlogu se je kljub sprva ugodnemu odzivu v Taboru in Novi dobi odrekla tudi njegova stranka. Kot je pojasnil kasneje, na seji oblastnega načelstva JDS za mariborsko oblast 20. septembra 1923 niso podprli ustanovitve Političnega društva.³⁸ Kukovčeva zamisel je bila očitno v prevelikem nasprotju z ustaljenim razumevanjem političnega življenja, čeprav ji poleg Tabora in Nove dobe sprva ni oporekal tudi poslovodeči podpredsednik oblastnega načelstva JDS za mariborsko oblast dr. Franjo Lipold (leta 1922 izvoljeni predsednik načelstva Ivan Rebek je medtem zaradi bolezni funkcijo odložil).³⁹ Kukovčeva zamisel je zamrla in tudi glasila JDS, ki so poročala o seji mariborskega oblastnega načelstva JDS septembra 1923, je niso omenila.⁴⁰ To je Kukovca gotovo prizadelo, tako kot ga je bolela tudi politična razcepljenost liberalne strani, ki jo je krivil za svoj neuspeh na volitvah v Narodno skupščino Kraljevine SHS 18. marca 1923.⁴¹ Zaradi neenotnosti slovenskega liberalizma je na oblastnem občnem zboru JDS 25. novembra 1923 tudi odklonil mesto predsednika načelstva strankine mariborske oblastne organizacije, ki ga je nato prevzel Franjo Lipold. Oblastni občni zbor se je ob tem Kukovcu zahvalil za njegovo dotedanje politično delo, mu dal absolutorij in izrazil svoje polno zaupanje.⁴² Ko so slabe tri tedne kasneje v Mariboru ustanovili Politično gospodarsko društvo za kolodvorski okraj, le-to ni pomenilo uresničenja Kukovčeve zamisli, čeprav naj bi se po pisanju Jutra zgodilo prav to.⁴³

³⁶ Straža, 24. 8. 1923, Dnevne novice. *Kaj je zopet iztuhtal*.

³⁷ Slovenski narod, 26. 8. 1923, dr. [Karel] Müller: Nova politična organizacija v Mariboru.

³⁸ Nova doba, 30. 8. 1924, dr. Vekoslav Kukovec: Moje stališče.

³⁹ [Franjo] Lipold: Politično društvo za mariborsko oblast. V: Tabor, 26. 8. 1923. Gl. tudi [Franjo] Lipold: Politično društvo za mariborsko oblast. V: Nova doba, 28. 8. 1923.

⁴⁰ Tabor, 22. 9. 1923, Politične vesti. Oblastno načelstvo Demokratske stranke za mariborsko oblast; Nova doba, 22. 9. 1923, JDS. *Oblastno načelstvo za mariborsko oblast*; Jutro, 21. 9. 1923, Politične beležke. *Oblastno načelstvo JDS za mariborsko oblast*.

⁴¹ Vekoslav Kukovec: Mojim volilcem!. V: Nova doba, 22. 3. 1923.– O politični razcepljenosti slovenskega liberalizma po prvi svetovni vojni gl. Vasilij Melik: Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1–2, str. 19–24; Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 114–118.

⁴² Tabor, 27. 11. 1923, Oblastni občni zbor Demokratske stranke v Mariboru; Nova doba, 27. 11. 1923, JDS. *Občni zbor oblastne organizacije JDS za mariborsko oblast*; prav tam, Resolucije, sprejete na občnem zboru oblastne organizacije JDS za mariborsko oblast v Mariboru, dne 25. novembra 1923 v restavraciji »Narodnega doma«; 1. 12. 1923, Politične vesti. *Novo oblastno načelstvo JDS v Mariboru*; Jutro, 27. 11. 1923, Zbor zaupnikov mariborske oblastne organizacije JDS.

⁴³ Tabor, 18. 12. 1923, Na delu za napredek Maribora; Jutro, 18. 12. 1923, Politične beležke. *Gospodarsko politično društvo v Mariboru*. – Neupoštevanje Kukovčeve zamisli Političnega društva za mariborsko oblast so, poleg neprimerljivo manjšega prostorskega obsega delovanja Politično gospodarskega društva za kolodvorski okraj, potrdile tudi besede Franja Lipolda. Ta je na ustanovnem občnem zboru

II.

Kukovčeva prizadevanja, da bi liberalna stran v političnih razmerah, ki so nastopile ob oblikovanju Davidovičeve vlade, ravnala preudarno in ne bi podlegla ideološki vročici, je po odzivu Jutra na njegov članek, objavljen v Narodnem dnevniku 2. avgusta 1924, in zamolčanih poudarkih iz njegovega govora v Središču v strankinih vodilnih glasilih Tabor in Jutro, dokončno pokopal Slovenski narod. Narod je pozno jeseni 1923 prešel v roke Žerjavove skupine v demokratski stranki, ki je nato odločala o njegovem pisanju.⁴⁴ Slab teden po objavi članka v Narodnem dnevniku, v katerem je Kukovec opozoril na zamolčana stališča iz njegovega središčnega govora, je Narod objavil daljši uvodnik Malo poduka. V njem je vztrajal pri obstoječi kulturnobojni delitvi na Slovenskem in vzroke zanjo videl le na strani političnega katolicizma. »Naš mariborski prijatelj g. dr. Vekoslav Kukovec«, je 23. avgusta 1924 Slovenski narod začel svoje idejno sporočilo, »je te dni napisal poročilo o svojem štajerskem shodu, na katerem se je zavzemal za neke nove stvari. Taka stvar, ki naj se razglasi po vsi Sloveniji, je *odprava boja med klerikalizmom in liberalizmom*. Mi ne moremo presoditi, ali se je g. Kukovec pri tem stavku ravnal po zvenku besedi, ali mu je morebiti imponirala lepota drznega načela, ali pa ambicija, da za vsako ceno pove nekaj novega. Naj bo kakorkoli, tudi mi soglašamo z gosp. doktorjem, da bi se morala vreči stara borba med klerikalizmom in liberalizmom v 'ropotarnico', kakor se je izrazil, in da bi morali začeti novo življenje. Toda stvar ni tako enostavna, kakor izgleda, zlasti če izustimo samo stavek in če pri tem ne pomislimo, *kaj pomeni borba med klerikalizmom in liberalizmom in komu je treba odpravo tega boja pravzaprav priporočati*.

Besedica *liberalizem* je nekoliko obrabljena krilatica našega političnega življenja,« je nadaljeval Slovenski narod. »*V bistvu pomeni svobodoljubje v duševnem oziru, ljubezen do notranje, miselne svobode in samostalnosti, nadalje voljo do izvirnega življenja po svobodnih zakonih lastne vesti*. Tak je liberalizem, ki se je propovedoval pri nas. Moramo takoj reči, da je še danes na mestu, ker pomeni edino resno, stvarno in možno podlago kulturnega napredka. Ko smo se torej oprijeli takega liberalnega pokreta, smo ravnali dobro, ker smo s tem uvedli v slovensko kulturo svež element samotvorne energije na duševnem polju. Liberalizem pri nas ni nastopal proti pozitivnemu verstvu, ki ga je vsikdar spoštoval in celo branil. Pač pa je zagovarjal princip svobode na duševnem polju, kjer je smatral, da le on more regulirati medsebojne odnošaje različnih nazorov v kulturi, verstvu, filozofiji in življenju sploh. To, samo to, je bil liberalizem in pri nas. Mogoče, da pomeni liberalizem pri drugih narodih še nekaj drugega, recimo primes protestantske propagande. – Mi vpoštevamo liberalizem v navedenem plemenitem pomenu besede, kot *duševno svobodoljubje*. Liberalizem je še vedno na duševnem polju to, kar je bil za politično življenje demokratizem in parlamentarizem po dolgih stoletjih suženjskega podaništva v fevdalni in absolutistični dobi Evrope.

kolodvorskega društva 15. 12. 1923 dejal, da bo društvo postalo »torišče vsega strankinega delovanja in udejstvovanja«. (Tabor, 18. 12. 1923, Na delu za napredek Maribora)

⁴⁴ Ravnihar, *Moje življenje* pot, str. 163–164, 167–168.

Istočasno z liberalizmom v tem smislu se je pa med Slovenci pojavil klerikalizem, to je politična organizacija duhovnikov in cerkvenih dostojanstvenikov, ki nastopa z edino-zveličavnim političnim ter drugim programom in ki odreka ostalim strankam vsako upravičenost. *Klerikalizem je dejstvo*«, je poudaril Slovenski narod, »*in drugo dejstvo je to, da klerikalizma niso ustvarili liberalci, najmanj slovenski naprednjaki. Vreči boj med klerikalizmom in liberalizmom v 'ropotarnico' pomeni logično toliko, kakor odpraviti dejstvo klerikalizma med Slovenci, to se pravi obstoja klerikalne stranke in pa tistih ljudi, ki to stranko zagovarjajo in ki jo vzdržujejo*. Klerikalizma napredni Slovenci niso povzročili, niti ga niso ustvarili, zato nimajo nobene ingerence na to, da ga spravijo v ropotarnico. *Gosp. Kukovec bi bil moral to svojo najnovejšo modrost nasloviti na klerikalno stranko ter ji prijazno nasvetovati, naj likvidira. Upamo, da je tudi dr. Kukovec prepričan o nujnosti odprave klerikalizma med Slovenci in to ne samo v interesu čistega političnega življenja ter pristnega narodovega napredka, marveč tudi v interesu blagotvornega delovanja katoliške cerkve med Slovenci. Saj ni več skrivnost, da škoduje klerikalizem katoliški cerkvi in veri veliko več, kakor ji pa koristi. S politiko in političnim pritiskom ni mogoče pridobivati vernike ter jih utrjevati v ljubezni in udanosti do Božanstva*.

Stvari stoje torej nekoliko drugače!« je zaključil Narod. »Naš prijatelj g. dr. Kukovec se torej temeljito moti! Boj med klerikalizmom in liberalizmom, z drugimi besedami dejstvo obstoja klerikalizma med Slovenci je proketo resen fakt in danes žal tudi sila, ki se ne da streti s frazo o odpravi boja med klerikalizmom in liberalizmom. To idejo je treba propagirati med klerikalci. Napredni Slovenci pa do danes nismo hoteli res prav ničesar drugega, kakor odpravo klerikalizma, to je izrabe cerkve in vere v politične svrhe.«⁴⁵

Na pisanje Slovenskega naroda je še isti dan odgovoril Slovenec (izhajal je kot večernik), ki je prav tako kritično ocenil nasprotno stran. Narodovi zavrnitvi Kukovčevih predlogov se ni čudil, saj liberalci, če bi opustili boj s »klerikalizmom«, »sicer ne [bi] vedeli, čemu da danes sploh še obstojajo«. In nadaljeval: »Naš liberalizem od početka do danes ne dela drugega kakor da napada katolicizem in katoliško cerkev pod pretvezo 'klerikalizma'. Naš liberalizem je ljuto napadal katoliške verske dogme, jih proglašal za nasprotujoče golemu razumu in se iz njih norčeval ter proglašal za produkt paganizma, preostanek animizma in totemizma. Pravtako je napadal in še napada katoliško cerkev, njeno božjepravno uredbo in njen kulturni, javni in socialni delokrog, češ, da je to 'zloraba vere', ki da nima ničesar opraviti z javnim življenjem. To se pa pravi tajiti bistvo katolicizma.

Naš liberalizem«, je opozarjal Slovenec, »je zgodovinsko tesno zvezan s takozvanim prosvetljenstvom, z materializmom in vsemi ateškimi duhovnimi toki prošlega stoletja, z laicizmom in racionalizmom, kar je vse odkrito zagovarjal in propagiral. To vse ni samo izrecno protikatoliško, ampak tudi po bistvu protikrščansko, ako že hočemo ločiti med katolištvom kot konfesijo in pa drugimi krščanskimi veroizpovedmi. Dokaz za to je vseh 57 letnikov 'Slovenskega naroda'. Ako je to danes vsaj na-

⁴⁵ Slovenski narod, 23. 8. 1924, Malo poduka.

videz nekoliko drugače, ni to zasluga našega slovenskega 'naprednjaštva', ki živi dalje svoje samo v sebi zaključeno zaostalo življenje, ampak mogočnega časovnega toka, ki mu tudi naš starikasti liberalizem mora delati neizogibne koncesije.«⁴⁶

Slovenec je odločno oporekal Narodovi trditvi, da je liberalizem utemeljil svežo in samostojno duhovno moč slovenske kulture. Po njegovem je kulturna in politična zgodovina Slovencev govorila ravno nasprotno. »Nihče ni tako preganjal in tako malo spoštoval svobode nasprotnega prepričanja kakor ravno slovenski liberalizem. Kdor ni sprejel ploskih dogem našega naprednjakarstva, se je proglašal za nazadnjaka, rimskega hlapca, zarobljenca in nekulturen element. Nasprotno je naš katolicizem imel vedno odprta vrata za vsako resnično kulturno misel, socialni napredek in politično demokracijo. Naši politični zgodovinarji to enodušno sijajno izpričujejo. In ves boj zoper verska čustva, versko miselnost in versko orientacijo naše nacionalne kulture je začel in izzval naš liberalizem.«⁴⁷

Katoliška stran ni slovenskemu liberalizmu priznavala demokratičnega značaja tudi na političnem področju. Naš liberalizem demokratičen »nikdar ni bil in tudi danes ni« je zapisal Slovenec. »Baš naš liberalizem se je z vsemi štirimi branil demokracije, je srdito pobijal splošno in enako volivno pravico, napadal zadružništvo in delavsko strokovno združevanje ter se vsikdar zavzemal in tudi danes zavzema za absolutizem, centralizem, etatizem in socialno reakcijo proti demokratični svobodi in ljudskemu zamislu države.

Zato ves ta liberalizem spada samo še – v ropotarnico.«⁴⁸

Dan kasneje se je na pisanje Slovenskega naroda odzval še Narodni dnevnik. Opozoril je, da si ne lasti pravice odgovarjati Narodu v Kukovčevem imenu, vendar meni, da gre za razpravo o tako pomembnih načelnih vprašanjih, da želi o njih tudi sam povedati svoje mnenje. Pri tem je izhajal s stališča, »da je osnova članka v 'Slov. Narodu' popolnoma napačna in da bi bilo zato mnogo bolj umestno, če bi pisal 'Slovenski Narod' poduke sebi ko pa drugim.«⁴⁹

Narodni dnevnik je najprej opozoril, da v razpravi, ki se je odprla, ni bilo postavljeno vprašanje liberalizma kot duhovnega oziroma miselnega svobodoljubja, pač pa je tekla beseda »le o onem političnem liberalizmu, ki je strogo strankarsko opredeljen in ki je padel na stopnjo samo večnega oponiranja klerikalni stranki. Mislilo se je samo na liberalizem, ki avtomatično pravi belo, če reče klerikalizem črno. In da je tega liberalizma med nami mnogo, le premnogo, se je zlasti jasno pokazalo ob nastopu nove vlade.

Naravnost neverjetno je,« je ugotavljal Dnevnik, »s kako brezkritičnostjo je pisalo 'liberalno' časopisje da rabimo ta izraz, o novi vladi. Dejstvo, da so v tej vladi tudi klerikalci, je zadostovalo za najbolj površne sodbe in obsodbe. Noben argument se ni pretehtal, nobena vest kontrolirala, temveč čisti apriorizem [... je] vladal absolutno.

⁴⁶ Slovenec, 23. 8. 1924, V ropotarnico.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Narodni dnevnik, 24. 8. 1924, O liberalizmu.

Napredna misel pa je pri tem propadala in zato je moral doživeti silen odmev po vsej Sloveniji klic, da s starim liberalizmom v ropotarnico!

Ta klic je bil tem bolj upravičen, ker je danes vsak kulturni boj preuranjen in zato neumesten. Naloga naše politike je, da spravi najprej v red naše gospodarstvo, naše finance, našo upravo in šele potem, ko bo z gmotnim blagostanjem prebivalstva omogočen tudi njegov kulturni napredek, bo prišel čas za kulturnobojno politiko.

Toda tudi kulturni boj ne sme biti apriorističen, še manj pa površen in ozkogruden. Verstvo ima največji pomen za človeštvo in predstavlja še danes eno najboljših sredstev za moralno življenje narodov. Politike se tiče verstvo le v toliko, v kolikor sega v javno življenje, v kolikor si lasti prevelikih pravic. Brez vsega priznamo, da klerikalizem obstoji in zavedamo se, da bo treba ž njim voditi še težke in naporne boje.

Toda nad klerikalizmom je mogoče zmagati le s pravim svobodomiselstvom, ne pa s starim liberalizmom.

Predvsem pa je treba doseči to,« je poudaril Dnevnik, »da se ne bo od zgoraj doli dekretiralo, kako morajo in smejo misliti naprednjaki. Načelo svobodomiselstva je treba uveljaviti popolnoma ali pa bo klerikalizem tako napredoval kakor dosedaj. Koliko najboljših prizadevanj, koliko lepih misli je bilo ubitih samo vsled nesvobodomiselstva liberalcev. Kdor ni slepo sledil strankarskim doktrinam, kdor se ni hotel odreči objektivnosti, ta je bil proglašen za izdajalca in posledica tega je bila, da je število naprednih borcev padalo in da se je odtegnil od javnega življenja eden za drugim.

Vsi vemo,« je pribil Dnevnik, »da je največja lastnost (nesreča – op. J. P.) naprednjakov v njihovi razcepljenosti. Vsi pa vemo tudi to, da je nastala ta razcepljenost samo zato, ker se v vodilnih naprednih političnih krogih ni poznalo nobene liberalnosti, ker se ni iskalo sobojevnikov, temveč samo ubogljive in vsemu prikimajoče člane.«

In »nesreča naprednih in svobodomislenih Slovencev je, ker je prišla vsa njihova politična moč v roke ljudi, ki niso poznali svobodomiselstva, temveč samo klikarstva. Ti so pogнали skupino za skupino iz skupne napredne stranke in ti še danes večajo razdor, ker ne trpe nobenega drugega mnenja ko svojega. Vsem tem ljudem je pravo svobodomiselstvo tuje in zato je njih liberalizem postal navadno klikarstvo.

S starim liberalizmom je treba končati,« je sklenil Dnevnik. Treba ga je spraviti v »ropotarnico, med staro šaro. Živi pa naj pravo svobodomiselstvo in pravo naprednjaštvo, ki ima na svojem praporu zapisano: Naj živi kritika in ki je tako močno, da kritiko tudi prenese.

Končno pa je treba tudi delati, ne pa samo govoriti o naprednjaštvu. Svobodomiselstvo kot okrasek je mrtvo, samo svobodomiselstvo kot izvajana dolžnost ima zmisel.

V tem je zmaga nad reakcionarnostjo in v tem je zmaga nad klerikalizmom. Vse drugo pa je le govorjenje, nikomur v korist in nikomur v nevarnost.⁵⁰

Odziv Narodnega dnevnika je pokazal, da so Kukovčevemu razmišljanju pritrdili

⁵⁰ Prav tam.

tudi zunaj političnega prostora, ki ga je obvladovala SLS. Dnevnikov članek, katerega avtor je bil najverjetneje nekdanji liberalni »starin«, od aprila 1924 pripadnik NRS dr. Vladimir Ravnihar, je opozarjal na precej resnic o slovenskem političnem liberalizmu, tako kot je tudi pravilno poudarjal, da so Kukovčeve kritične misli zadevale le-tega in ne načela duhovne in politične svobode. Članek je podpiral idejno umiritev, ki je v medsebojnih, tudi upravičenih obtožbah nasprotne strani, nista sprejemala ne Slovenski narod in ne Slovenec. Nadaljevala sta tisto, kar je v svojih spominih kasneje zapisal Ravnihar: Slovenci so se »tudi v novi državi (Kraljevini SHS/Jugoslaviji – op. J. P.) šli liberalce in klerikalce [... in] ta zastareli inventar privlekli v svoje novo stanovanje, namesto da smo ga pustili v ropotarnici. Saj so čakali svoje rešitve povsem novi problemi, ki so zanimali vse Slovence brez razlike njihovih strankarskih otenkov in ki bi nam ob pravilni rešitvi zagotovili udobno, brezskrbno nacionalno življenje.«⁵¹

III.

Istega dne, ko je Slovenski narod Vekoslavu Kukovcu namenil svoj »poduk«, sta se v Rogaški Slatini na skupni seji zbrali načelstvi SDS za ljubljansko in mariborsko oblast. Zasedali sta dva dni in po razpravi o obstoječih političnih razmerah sprejeli sklepe, v katerih sta neomajno podprli jugoslovanski nacionalni in državni unitarizem. Davidovićevo vlado sta obtožili, da s svojo politiko ogroža nerazdeljivost države, zato razumeta »*padec sedanjega režima kot eksistenčno vprašanje našega nacionalnega obstoja ter najostrejšo borbo proti temu režimu kot svojo patriotsko dolžnost*«. Posebej sta poudarili »*še dolžnost vseh naprednih elementov med narodom, da neomajno vztrajajo v boju proti klerikalizmu kot najopasnejšemu sovražniku našega narodnega napredka in dosežene svobode*«. ⁵² S tem sta nedvoumno pokazali, da vztrajata pri doslednem liberalnem kulturnoboju stališču in ne odstopata od ostrega idejnega in političnega boja proti katoliški strani. Za Kukovčeva prizadevanja, da bi ga s suvereno idejno in politično držo na liberalni strani presegle, se nista zmenili, zato je Kukovec, »ker ne soglaša s točasno taktiko stranke«, na omenjeni seji izstopil iz mariborskega oblastnega načelstva JDS.⁵³

Po Kukovčevem izstopu iz vodstvenega kroga SDS na Slovenskem se je ponovno oglasil Narodni dnevnik, ki je opozoril, da je od ljubljanskih glasil SDS le Slovenski narod poročal o njegovem izstopu, medtem ko Jutro tega ni storilo. Dnevnik je nato navedel glavne poudarke, sprejete na seji načelstev SDS v Rogaški Slatini, in pripomnil, da je »po znanih člankih dr. Kukovca (...) jasno, da dr. Kukovec na tako resolucijo (sklepe – op. J. P.) ni mogel pristati, kakor je enako gotovo, da ne more

⁵¹ Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 267. O Ravniharjevih dotedanjih izkušnjah z liberalnimi »mladini« – »klikarji« v vodstvu slovenskega dela JDS/SDS – gl. str. 148–155, 158, 162–171, 174–177. O Ravniharjevem pogledu na vero in politični katolicizem gl. str. 267–273.

⁵² Tabor, 26. 8. 1924, Komunikacije seje JDS; Jutro, 26. 8. 1924, Iz demokratske stranke: seja načelstva JDS za ljubljansko in mariborsko oblast v Rogaški Slatini.

⁵³ Tabor, 26. 8. 1924, Doma in po svetu. Iz seje oblastnih načelstev JDS. Gl. tudi Slovenski narod, 26. 8. 1924, Politične vesti. Izstop dr. Kukovca iz načelstva demokratske stranke.

biti nobenega resnega politika, ki bi se mogel povzpeti do trditve, da je od sedanjega režima odvisen obstoj slovenskega naroda. Na tako slabotnih nogah pač ne stoji slovenski narod, da bi mogel ogroziti njegov obstoj kak režim, vsaj je ranjka Avstrija s svojimi izrecno protislovenskimi režimi zadostno dokazala, da je narod močnejši od vseh režimov.«⁵⁴

Narodni dnevnik, v katerem se je tudi ob tej priložnosti verjetno oglasil Vladimir Ravnihar, je znova opozoril še na značajske lastnosti voditeljev slovenske SDS in napake liberalne politike po letu 1918: gospodje v vodstvu SDS so pokazali, da so »nepomirljivi, da je slej ko prej njih deviza, da mora obveljati vedno le njihova volja, da je za nje celo kompromis nesprejemljiv«. – »In tako se je moralo zgoditi, da je izgubila samostojna demokratska stranka zopet enega svojih najodličnejših voditeljev in da je celo njen bivši minister izstopil iz njenega načelstva.

Nas seveda ne boli, kako se razvija navzdol samostojna demokratska stranka in tudi nas ne brigajo interne zadeve samostojne demokratske stranke,« je nadaljeval Dnevnik. »Toda vsa stvar je značilna in važna za vso napredno javnost in zato ne moremo iti preko nje z molkom, zlasti še, ko molči samostojno demokratsko časopisje, čigar sveta dolžnost bi bila, da stvar pojasni.« Dnevnik jo je takole:

»Od prevrata dalje se opaža v slovenski napredni politiki vedno isti pojav. Vodstva napredne stranke so se polastili gotovi ljudje in kdor se tem ljudem ni slepo pokoraval, kdor si je drznil imeti tudi svojo voljo, ta je postal v stranki nemogoč, tega se je z intrigami in napadi k izstopu skoraj prisililo. Tako se je zgodilo, da so po vrsti izstopali iz demokratske stranke napredni kmetje in vstopali v SKS in za njimi so izstopali nižji uradniki in delavci ter si ustanovili svojo NSS. Toda proces razpadanja še ni bil ustavljen in celo najzvestejšim je bilo nemogoče obstati v terorističnem ozračju JDS, kakor se je tedaj imenovala današnja samostojna demokratska stranka. Sledil je izstop NNS (mišljeni so nekdanji člani JDS, ki so od 20. januarja 1923 do 24. aprila 1924 delovali v okviru obnovljene Narodno napredne stranke – op. J. P.) in še pred tem vstop bivših članov JDS v NRS. In sedaj prihaja končno še dr. Kukovec do tega, da mora izstopiti iz načelstva one stranke, za katero je dolgo požrtvovalno delal in katero je obvaroval pred razpadom v najbolj kritičnih časih.

In zakaj to odpadanje, zakaj to stalno manjšanje samostojne demokratske stranke, zakaj ta desorganizacija napredne javnosti?

Odgovor je na dlani! Zato,« je pojasnil Narodni dnevnik, »ker vladajoča skupina v vodstvu samostojne demokratske stranke ne pozna nobenega svobodoljubja, zato, ker ne trpi nobenega mnenja poleg svojega. In naravna posledica tega je, da so obdani sedanji voditelji samostojne demokratske stranke samo s povprečnimi možmi, da pa so vse markantne osebnosti že davno zapustile njene vrste.« Bistvo naprednjaka je namreč, »da je kritičen, zato mora biti tudi prava napredna stranka liberalna do svojih pristašev, ne pa jim gotovo osebno mnenje vsiljevati. Naprednjaki ne morejo imeti zmisla za diktate in zato je moralo rasti število onih, ki se niso udeležili volitev, zato so bile 18. marca l.[anskega] l.[eta] tepene napredne stranke ne od SLS, temveč

⁵⁴ Narodni dnevnik, 27. 8. 1924, Samo mi!

od pasivnosti naprednih volilcev.« Na liberalni strani je torej treba zagotoviti prave demokratične razmere, pravo demokracijo, »ki bo dejanska, ne pa samo v pozabljenem programu svobodomiselna«. ⁵⁵

Na podoben način je razmišljal tudi Vekoslav Kukovec, ki je konec avgusta 1924 v Narodni dnevnik prispeval še en članek. V njem se je zavzel, naj liberalna stran brez ideoloških in političnih predsodkov gleda na reševanje vprašanja notranje državne ureditve. Po njegovem mnenju je bilo zagovornikom sodelovanja s SLS in HRKS pri rešitvi tega vprašanja neutemeljeno pripisovati naklonjenost »klerikalizmu« ali »radičevstvu«. Liberalnim in jugoslovanskim krogom zaradi tega ni treba, »da postanejo klerikalci ali radičevci, kakor je tudi samoobsebi razumljivo, da ne more biti nikakor škoda za stvar, ako na reševanju vprašanja z nami sodelujejo takozvani klerikalci in radičevci, ker je v soglasni rešitvi velikega vprašanja videti jamstvo solidnosti rešitve. Naši narodni stvari bo torej storil uslugo mož, ki brez predsodkov drobce slovenskega naprednjaštva, na katerikoli podlagi zbere in jih angažira pri pozitivnem sodelovanju na reševanju predstojećih vprašanj pod sedanjo vlado Ljube Davidovića.« Sicer pa: »Kdor misli, da mora biti v opoziciji, svobodna mu je opozicija, kdor ima občutek, da je naša rešitev v pozitivnem sodelovanju, mora mu biti svobodna pot, če dogovor ni mogoč. Za kako ulogo se jaz v tem položaju nikakor ne potegujem in bom Boga hvalil, če mi ostane moja svoboda, v kateri upam biti koristen svojemu narodu z odkrito besedo.« ⁵⁶

Kukovec od svojih stališč in kritičnih ocen politične usmeritve slovenske SDS ni odstopil. Na to je opozoril še v Novi dobi, ko je obenem poudaril, da ne zanika nevarnosti t. i. klerikalizma – »nasprotno. Vse to je tudi meni znano, ker sem hodil v isto šolo kakor dr. Žerjav. Tudi sam sem na seji (v Rogaški Slatini – op. J. P.) izjavil, da naj meni dela kake očitke, kdor je v boju zoper klerikalizem osebno več žrtvoval, nego jaz in da naj se meni dotičnik javi, kar se pa ni zgodilo. Vzroki mojega odpora so bili na imenovani seji obrazloženi od moje strani s tem, da želim jaz drugo pot za utrditev stranke in ne ono, po kateri hodi načelstvo JDS. (...) Jaz sem tudi izjavil na seji v Slatini, da se ne ločimo v programu, ampak v izvrševanju programa. Tak voditelj, kakor je dr. Žerjav, bi vsled svoje izvanredne nadarjenosti in energije lahko z drugimi sredstvi dosegal trajnejše uspehe.« Zato ni odobral sklepov slatinske seje in površnega boja proti klerikalizmu. »Ne bi se spodobilo, da sedim v vodstvu stranke, ako sem odločen za svoje ideje se boriti, ako mi izjavlja voditelj stranke, da bo šel mirno na dnevni red preko mojih patrijotičnih pomislekov. Ta borba je idejna borba in ne osebna in ne more nikomur škodovati, ampak narodu in stranki le koristiti.« ⁵⁷

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ V.[ekoslav] Kukovec: Radi orijentacije. V: Narodni dnevnik, 29. 8. 1924.

⁵⁷ Vekoslav Kukovec: Moje stališče. V: Nova doba, 30. 8. 1924. – Glede Kukovčevega odnosa do klerikalizma lahko opozorimo na njegovo opozorilo iz oktobra 1921, ko je na zboru zaupnikov JDS 16. 10. 1921 v Ljubljani kot njen predsednik izjavil, da Slovencem najbolj »škoduje klerikalizem, ki hoče zavreti konsolidacijo v državi«. (Jutro, 18. 10. 1921, Sijajni zbor zaupnikov JDS.)

IV.

Tako kot ni Kukovec odstopil od svojih stališč, niso od njih odstopili tudi v slovenski SDS. Slovenski narod, ki je po oblikovanju sedme Pašičeve vlade 27. marca 1924 izjavil, da »še nikdar niso bile šanse protiklerikalnega boja tako ugodne, tako na dlani, kakor v sedanji situaciji!«,⁵⁸ je na podlagi poudarka o istovetenju verskih interesov in političnega delovanja na katoliški strani,⁵⁹ vztrajal pri dotedanjih liberalnih idejnih, socialnih in političnih načelih.⁶⁰ Ponovil jih je v zadnjih dneh avgusta 1924, ko je v članku Dve strani zapisal, da ima slovenski politični katolicizem dvoje temeljnih značilnosti: »Najprvo tisto nametavanje zapadno-evropskih političnih in kulturnih gesel, potem pa duševno stališče napram ostalim, drugomislečim strankam«. To liberalno oceno političnega katolicizma je Narod izrekel ob opozorilu, da njegovi predstavniki zagovarjajo ideje, ki jih v resnici notranje ne priznavajo. Tako je bila demagoška Krekova ideja o ločitvi cerkve od države, saj ob tem ni priznaval načela, »da ni več mesta za klerikalno, to se pravi za cerkveno-politično stranko v svobodnem javnem življenju, ki se mora prejkoslej upravljati samo po strogo strokovnih stališčih«. Prav tako so »klerikalci propagirali združeno idejo (...) [in] to storili iz golega, strankarsko-sebičnega momenta, ker so v takem pokretu videli močan oslon klerikalno-strankarske politične organizacije«. In tako ravna tudi danes. Zavzemajo se za razne nove ideje, »ker upajo harangirati (spodbujati – op. J. P.) ljudske nagone in privabiti široke plasti neukega delavstva in seljaštva nazaj v klerikalne organizacije. Kaj hočejo klerikalci recimo s svojimi polkomunističnimi idejami, kaj s svojim krščanskim socializmom, ki ga v praksi sprovajajo kot kapitalistično gospodarstvo. (...) Enako je z idejami demokracije, ljudovlade, parlamentarizma itd., kar klerikalni strokovnjaki pobijajo kot izrodke modernega duha ter kažejo na hierarhični katoliški princip, kjer deluje mesto 'mase' načelo vodstva itd.«⁶¹

Slovenski narod je v navedenih poudarkih razkril temeljni paradoks v razmerju med katolicizmom in liberalizmom na Slovenskem. Kot je dokazal dr. Janez Markeš, je namreč moderni evropski liberalni projekt na Slovenskem udeležila katoliška ideološka sredina, ki se je prištevala k vrednotam predmodernosti in se je sami modernosti tudi upirala.⁶² To je izbral liberalizem, ki je brez utemeljitve v lastni ideologiji opozarjal na negativne strani v ravnanju katoliškega gibanja in do njega razvil »močno tekmovalno razmerje, ki se je vse manj utemeljevalo v modernosti in njenih vrednostnih podlagah, vse bolj pa na kulturnem boju in protikatoliških ideologijah.«⁶³ Modernost je postala orodje deloma celo sprevrženega ideološkega boja v imenu liberalizma.

»Naši klerikalci so dovolj pokazali, da znajo sovražiti moderne ideje«, je v smislu

⁵⁸ Slovenski narod, 23. 4. 1924, Priprave na volitve.

⁵⁹ Slovenski narod, 24. 8. 1924, »Liberalni« centralizem.

⁶⁰ O socialnem, političnem in idejnem značaju slovenskega liberalizma po oblikovanju Narodne oziroma Narodno napredne stranke na Kranjskem gl. Perovšek, Na poti v moderno, str. 49–59.

⁶¹ Slovenski narod, 26. 8. 1924, Dve strani.

⁶² Janez Markeš: Točka nacionalnega nesporazuma. Ljubljana 2001 (dalje: Markeš, Točka nacionalnega nesporazuma), str. 78, 79, 143. Prim. tudi str. 155, 247.

⁶³ Prav tam, str. 252.

gornjih ugotovitev v navedenem članku nadaljeval Slovenski narod. »Poglejmo našo književnost, njeno križevo pot! Spomnimo se preganjanja, ki so ga bili deležni slovenski učitelji, ker se niso pokoravali klerikalnim diktatom *in ker so želeli svobodno duševno življenje po lastni uvidevnosti in po notranji vesti, kar mora biti najsvetejša zadeva vsakega naroda in vsega življenja*. Kakšen odnos pa imajo klerikalci, ki se vedno bijejo na moderne ideje, do znanstva, do svobodnega znanstvenega izsledovanja?! Vse pobijajo, kar ne odgovarja njihovim interpretacijam Božanstva in drugih verskih pojavov v človeški zgodovini!

Oni so napram tistim, ki se jim ne pokoravajo, ki izpovedujejo druge ideje in druge zamisli tuzemskega življenja, države in narodnosti, največji demagogi«, je opominjal Narod. »Nikdar še niste slišali iz ust klerikalnega voditelja, inteligenta ali priprostega pristaša besedo spoštovanja in čislanja nasprotnega mnenja in stališča. Vse, kar ni klerikalno, nosi na sebi madež sebičnosti, omejenosti, nemoralnosti ter drugih sličnih grdih lastnosti. Klerikalizem (...) [se] dobro zaveda, da propade v trenutku, ko opusti pred svojimi masami drugo stališče, da zamre med pametnim slovenskim ljudstvom, čim prizna, da so na svetu mogoča še druga stališča in da ta druga stališča smejo in morajo uživati isto spoštovanje in isto upoštevanje, kakor lastna. *Odtod, iz tega nemoralnega stališča sodobnega klerikalizma do naše družbe, do naše kulture, do nasprotnih stališč in idej, do nasprotnih osebnosti in voditeljev, skratka do nasprotnih kulturnih in političnih pokretov izhaja sedanja osebna, nemoralna, demagoška nota našega političnega boja, ki pomeni resnično nevarnost naše kulturne bodočnosti*. Klerikalizem napreduje samo z moralnim osumljanjem nasprotnega tabora, *on živi od tega, da podstavlja egoistične, nizkotne [metode] nasprotnim idejam in ljudem, on deluje s profanacijo javnega boja, ki bi moral biti svež in čist, moralno čist, kakor se spodobi med človeškimi bitji, ki so se rodila, da žive skupno in da skupno proživljajo, premišljajoč in delujoč to kratko življenje*. Klerikalizmu ni čistost javnega boja in javnega življenja nobena svetinja. *Odkar je dr. Mahnič zaklical v svet, da se je treba ločiti v vseh panogah javnega in zasebnega življenja, je prišlo v slovensko družbo in v slovensko ljudstvo tisto razkolno razpoloženje, ki je ločilo brata od brata, sestro od sestre samo radi pristaštva h klerikalni organizaciji in stranki. To ločitev naše družbe in našega ljudstva propoveduje še danes klerikalizem, samo še s hujšimi in še bolj nemoralnimi sredstvi moralnega osumljanja in uničevanja nasprotnih stališč. Klerikalizem ne priznava enakovrednosti kulturnih in političnih stališč, ki izhajajo iz globoko-uverjenih osebnosti, iz vesti in prepričanja*. Mesto tega zahteva brezpogojno pokorščino in posnemanje tujih misli brez lastne uvidevnosti. Odtod tista moralna degradacija nasprotnih političnih strank. Klerikalizem živi od nagonov in ti nagoni se morajo poplaviti s sovražnostjo in z nizkotnim pogledovanjem na vse, kar ni istega klerikalnega mnenja.

To sta tisti dve črti, ki karakterizirata sodobni klerikalizem in posebej še klerikalizem med Slovenci«, je zaključil Slovenski narod. »*Jasno je, da sta najbolj nevarni točki našega duševnega in kulturnega ter političnega razvoja, ker ubijata vse zdrave kali človeške družbe in jo usmerjata k vsečloveškemu medsebojnemu poboju*.«⁶⁴

⁶⁴ Slovenski narod, 26. 8. 1924, Dve strani.

Težke Narodove besede so izražale značilno liberalno idejno nepopustljivost, ki pa se ji ni odrekel tudi Slovenec. Ta je nekaj dni pred tem liberalizmu očital, da hoče verstvo izbrisati vsaj iz javnega življenja, če ga že ne more iz zasebnega. »Kajti liberalizem, ki je svetovni nazor neomejenega pridobivanja in večanja materialnih dobrin, vidi v religioznem gledanju na svet svojega največjega nasprotnika.« Tudi v Kraljevini SHS so skušali z vsemi sredstvi ovirati, in če bi bilo mogoče, tudi povsem onemogočiti dejavno izražanje verskega mišljenja, kot je značilno le za katoliške narode v njej. Po Slovenčevem poudarku so poleg države hoteli katoliško versko zavest ubiti tudi slovenski liberalni jugoslovanski unitaristi, ki so prek telesnovzgojne organizacije Sokol, Organizacije jugoslovenskih nacionalistov in svobodomiselnega učiteljstva izjavljali, da je katolištvo največja ovira asimilaciji Jugoslovancev v en narod. Toda liberalni unitarizem se vara, če misli, da se lahko s sredstvi uradne jugoslovanske propagande uduši katoliško čustvo, izbriše verske razlike med Jugoslovanci ter Slovence, Hrvate in Srbe stlači »v en lonec versko-brezbrižnega poganskega lažinacionalizma. Vsi trije narodi bodo slejkoprej ostali samosvoje kulturne enote, ki bodo sodelovale v eni državi v duhu demokratskega sporazuma, nikakor pa ne postanejo ena homogena masa z oficielnim vsiljenim liberalno-etastičnim svetovnim nazorom na komando in pritisk od zgoraj in po propagandi peščice veri in ljudski duši odtujene inteligence.«⁶⁵

V.

Liberalizem in politični katolicizem sta ob Kukovčevem klicu leta 1924, da bi preseglji kulturni boj, ostala vsak na svojem bregu. Tako kot pred tem, je bilo katolištvo prisposoda za coklo napredka za liberalce, »napredneži« pa so bili v očeh tradicionalistov prisposoda za osebnostno, idejno in družbeno sprevrženost.⁶⁶ Liberalizem je svoje poglede o katoliški strani ob tej priložnosti podkrepil še s kritično opazko o prepričanju njenih predstavnikov, da imajo v zakupu vse velike ideje tega sveta, pri čemer SLS »pita javnost s svojimi večnimi načeli, dasi so v resnici (...) [le] zlitine modernih, po klerikalni inteligenci neprebavljivih idej«. Cerkev je danes brez razloga v boju z modernim človeštvom, ki hrepeni kvišku k svoji idealni popolnosti, je zatrdil Narod, izkrivljeni katolicizem, kakršnega oznanjajo klerikalne stranke, pa potrjuje, da se Cerkev ne sme mešati v zgodovinske pojave. Zato naj klerikalne stranke ne vežejo svojih programov, to je svojih tuzemskih, gospodarskih, socialnih in drugih programov z bistvom nebeškega poslanstva Katoliške cerkve in naj ločijo politiko od vere in Cerkve.⁶⁷

Zaključno besedo v Kukovčevi zgodbi leta 1924 pa si je vzel Slovenec. V članku, ki ga je obenem izkoristil za napad na Gregorja Žerjava in politiko SDS, je ugotavljal, da vse, »kar je med demokrati slabega in korumpiranega (pleve) pojde z Žerjavom,

⁶⁵ Slovenec, 20. 8. 1924, Živa priča. – O jugoslovanski narodnounitaristični misli in politiki slovenskih liberalcev v prvi polovici dvajsetih let gl. Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 119, 124–163, 175–178, 181–197, 238–257.

⁶⁶ Prim. Markeš, Točka nacionalnega nesporazuma, str. 220.

⁶⁷ Slovenski narod, 6. 9. 1924, Mnogoličnost in oportunitizem; 5. 9. 1924, Razorožitev.

a kar je poštenega (kleno zrno), kar slovensko čuti, je na strani Davidovićeve struje«.
– »Oni, ki so se ločili od Žerjava, naglašajo: Dovolj je bilo sovraštva; hočemo sporazum. Pribičević in Žerjav sta sejala samo sovraštvo. Nihče več ne verjame bajki, da so 'klerikalci' in Hrvati antidržaven element. To je samo bav-bav, s katerim sta operirala generala samostalne SDS.

Proces razpadanja Žerjavove stranke se nadaljuje. Dr. Kukovcu sledijo še drugi.«⁶⁸

* * *

Slovenčeva napoved o razpadanju SDS se ni uresničila, saj se je liberalizem, ki ga je tedaj posebjal Gregor Žerjav, ohranil kot politični dejavnik. V drugi polovici dvajsetih let se je celo okrepil, v prvi polovici tridesetih pa je, kot podpornik režima kraljeve diktature, imel dominantno politično vlogo na Slovenskem. Obenem s svojim političnim položajem je, čeprav se je v drugi polovici tridesetih let sesul, še nadalje ostril protikatoliško kulturnobojno ost in s svoje strani vzdrževal tradicionalno ideološko napetost na Slovenskem. *Pium desiderium* – pobožna želja Vekoslava Kukovca, da bi jo pospravili v »ropotarnico«, se ni uresničila. Kako bi ob ponujeni liberalni roki idejne in politične umiritve, za katero se je zavzel Kukovec, ravnala katoliška stran, lahko sicer razmišljamo na različne načine in v različnih smereh, dejstvo pa je, da je liberalizem s tem izgubil priložnost, da bi ideološki nestrpnosti in miselnemu nasilju na Slovenskem odrekel podporo in se od-rešil zgodovinske odgovornosti za njune posledice. Toda nič od tega se ni zgodilo. Slovenski ideološki kompleks je živel naprej in se skupaj s tretjim temeljnim ideološkim dejavnikom – komunizmom – razrašal v nadaljnje boleče razsežnosti.

Jurij Perovšek

THE PIUM DESIDERIUM OF DR VEKOSLAV KUKOVEC IN 1924

S U M M A R Y

After the political parties had divided the whole of the Yugoslav Slovenia in the first decade after the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia, virtually no aspirations appeared in Slovenia to overcome the generally established mutual political exclusion. The national substance was still most adversely affected by the division between the so-called clericals and liberals, which had already decisively characterised the political life of Slovenians even in the Austrian period. After 1918 this conflict only persisted and became even more evident.

One of the few proposals after the establishment of the Yugoslav state to appease the conflict between the Catholics and liberals – in fact possibly the only one – was made in the summer of 1924. At that time one of the most visible Slovenian liberal politicians in the first decades of the 20th century, Dr Vekoslav Kukovec, published an article entitled *Beseda v važnem trenutku* (A Word in a Vital Moment) in the independent political newspaper *Narodni dnevnik*, cautioning against the ruthless political struggle against the Catholic side. The article was published after the resignation of the government consisting of the Serbian National Radical Party and the all-Yugoslav Independent Democratic Party

⁶⁸ Slovenec, 5. 9. 1924, Dr. Kukovec proti dr. Žerjavu.

(hereinafter SDS), which also included the majority of the Slovenian liberal camp, taking place on 27 July 1924. On the same day a new government was formed, which included the Slovenian People's Party (hereinafter SLS) as a Slovenian representative.

This formation of the new government on 27 July 1924, which also included the SLS, resulted in strong political adversity as well as more or less concealed ideological distress in the Slovenian SDS. At that moment Vekoslav Kukovec, in his article published on 2 August 1924, wanted to prevent a new intensification of the ideological and political passions in Slovenia on the basis of his own political experience and knowledge of the disposition in his political party. However, the leadership of SDS in Slovenia ignored his warnings. The leading liberal newsletter *Jutro* proclaimed him a defeatist, but Kukovec refused to renounce his viewpoints. On 12 August 1924, at the gathering of the SDS and the liberal Independent Peasant Party in Središče, he argued that they should »put an end to the struggle between clericalism and liberalism« and that the liberal politics should orient itself on the basis of the European and global problems, not according to petty differences. Once again his appeal was unsuccessful. On 23 August 1924 the liberal newspaper *Slovenski narod* rejected him, stating that the Catholic side should first stop abusing the Church and religion for political purposes. Furthermore, at the two-day session on 23 and 24 August 1924 the leadership of the Slovenian part of the SDS adopted a decision that it was the duty of all liberally-oriented people to remain steadfast in the struggle »against clericalism as the most dangerous enemy of our nation's progress and freedom«. Consequently Kukovec resigned from the party leadership.

After this unsuccessful attempt at convincing the liberals to support the ideological appeasement in Slovenia, Kukovec's efforts resulted in a debate between the *Slovenski narod* and the Catholic Slovenec newspapers, in which both of these publications expressed the characteristic contemporaneous ideological rigidity of the cultural struggle. The "*pium desiderium*" – pious hope of Vekoslav Kukovec to put an end to this struggle did not come to pass. We can only speculate about how the Catholic side would have reacted had the liberal side offered ideological and political appeasement that Kukovec argued for. However, it is certain that by not doing so liberalism lost an opportunity to denounce the ideological intolerance and intellectual violence in Slovenia and thus exempt itself from the historical responsibility for the consequences. However, none of this happened. The Slovenian ideological complexes lived on, and together with the third basic ideological factor – communism – attained further painful dimensions.

1.01

UDK: 070(497.4):343.615:329"1924"

Prejeto 22. 9. 2014

Marko Zajc*

ORJUNA in PAČ na poti v Trbovlje

K zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju

IZVLEČEK

Osnovni namen članka je opozoriti na dvojno naravo fizičnega nasilja v političnem boju: ima tako splošne kot partikularne lastnosti. Fizično nasilje vedno povzroči materialno in človeško škodo, posledica nasilja je vedno uničenje, ki je nepovratno – nikoli ni mogoče povsem odpraviti posledic fizičnega nasilja. Po drugi strani pa se fizično nasilje vedno zgodi v historičnem kontekstu, ima svoje vzroke in posledice, akterje in strukturo. Avtor analizira ambivalentnost fizičnega nasilja v političnem boju na primeru spopada Organizacije jugoslovanskih nacionalistov (Orjune) s komunisti v dvajsetih letih 20. stoletja. Kakšna je razlika med diskurzom nasilja v Orjuni in Glasu svobode? Oba časopisa sta opravičevala nasilje pristašev v obrambne namene. Čeprav so orjunaši in komunisti oboji zagovarjali obrambno nasilje, pa lahko opazimo, da so si pojem obrambe različno razlagali. Orjuna je organizacija za »obrambo« jugoslovanskega naroda. Pojem obrambe uporabljajo orjunaši zelo široko. Ti »sovražniki« ogrožajo jugoslovanski narod že s svojim obstojem. Prava obramba je lahko tudi napad. Diskurz nasilja v komunističnem glasilu ima povsem drugačen značaj. Pojem »obrambe« dojemajo konkretno, kot obrambo pred »kapitalističnimi hordami«, ki napadajo delavce in njihove organizacije tu in zdaj. Fizično nasilje je za komuniste zgolj ena izmed metod proletarskega boja, ki ga je potrebno uporabljati v skladu s »pravimi« interesi delavskega razreda. Paradoksalna dvojnost med splošnimi lastnostmi nasilja (nasilje je vedno isto, prinaša uničenje) in med partikularnimi lastnostmi nasilja (nasilje je vedno različno) je »skrita« v vsakem posameznem nasilnem dejanju (ali dogajanju). Splošnih in partikularnih lastnosti nasilnih dejanj ne moremo ločiti.

Ključne besede: Slovenija, Jugoslavija, politika, nacionalno vprašanje, jugoslovanstvo, ORJUNA (Organizacija jugoslovanskih nacionalistov)

* Dr. znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; marko.zajc@inz.si

ABSTRACT

ORJUNA AND PROLETARIAN ACTION UNITS ON THE WAY TO TRBOVLJE
ON THE HISTORY OF PHYSICAL VIOLENCE IN THE CONTEXT
OF POLITICAL STRUGGLE

The primary purpose of the article is to bring the attention to the dual nature of physical violence in the political struggle: it has general as well as particular characteristics. Physical violence always causes material damage and casualties, and it always results in irreversible damage: the consequences of physical violence can never be completely eliminated. On the other hand physical violence always takes place in historical contexts: it has its causes and effects, perpetrators and structure. The author analyses the ambivalence of the physical violence taking place during the political conflict between the Organisation of Yugoslav Nationalists (hereinafter Orjuna) with the communists in the 1920s. What is the difference between the discourses of violence in Orjuna and the Glas svobode publications? Both newspapers justified the violence of their adherents for defence purposes. Although both the supporters of Orjuna as well as communists argued in favour of violence for defensive purposes, they interpreted the concept of defence differently. Orjuna was an organisation for the »defence« of the Yugoslav nation. They used the concept of defence very broadly, as their »enemies« threatened the Yugoslav nation by their very existence. True defence may also involve offence. However, the discourse of violence in the communist newsletter had a completely different character. There the concept of »defence« was interpreted concretely, as defence from the »capitalist hordes« which kept attacking the workers and their organisations there and then. For the communists physical violence merely represented one of the methods of the proletarian struggle that had to be resorted to in accordance with the »true« interests of the working class. The paradoxical difference between the general characteristics of violence (violence is always the same: it brings destruction) and particular characteristics of violence (violence is always different) is »hidden« in every individual violent act (or events). The general and particular characteristics of violent acts cannot be separated.

Key words: Slovenia, Yugoslavia, politics, national issue, Yugoslavism, ORJUNA (Organization on Yugoslav Nationalists)

Teza: dvojna narava fizičnega nasilja

Čeprav se zgodovinopisje tradicionalno veliko ukvarja s fizičnim nasiljem, pa se o naravi fizičnega nasilja ne sprašujemo pogosto. Če je klasično zgodovinopisje nasilje predvsem odkrivalo, datiralo in opisovalo, ter ga s tem »ohranilo«, pa se različne zgodovinopisne smeri v zadnjih štirih desetletjih preteklemu nasilju približujejo drugače, npr. z analizo družbenih in ekonomskih razmer. Predvsem pa se z upoštevanjem historične večglasnosti in osebnih pričevanj (analiza ego-dokumentov, ustna zgodovina) izrisuje pomen različnih percepcij nasilja. Kljub temu ostaja vprašanje fizičnega nasilja v politiki predvsem domena politične teorije in filozofije. Zakaj, ni težko razu-

meti, problem nasilja v širšem smislu je osrednji problem politike: kaj sploh je nasilje v politiki? Se nasilja med sabo razlikujejo? Se lahko nasilje upraviči?

Za eno izmed najbolj razširjenih razlag nasilja v polju kritične teorije v zadnjih letih je odgovoren globalni »kulturni kritik« Slavoj Žižek, ki je identificiral tri moduse nasilja: subjektivnega, objektivnega in simbolnega. Po njegovem je subjektivno nasilje, torej nasilje konkretnih družbenih agentov (posamezniki, represivni disciplinski aparati, fanatične množice), le najvidnejši vrh trikotnika. Simbolno nasilje je utelešeno v samem jeziku. Objektivno nasilje pa je opredelil kot sistemsko nasilje, nasilje, ki ga ekonomski in politični sistemi potrebujejo za gladko delovanje. Sistemskega nasilja kapitalizma ni mogoče pripisati konkretnim posameznikom, pač pa je to nasilje povsem objektivno in anonimno. Žižek opozarja, da se je treba upreti fascinaciji nad subjektivnim nasiljem in se osredotočiti na kontekst, ki generira konkretne izbruhe nasilja.¹

Žižkovi zaključki odkrito slonijo na marksistični tradiciji (geslo »kaj-je-rop-v-primerjaviz-ustanovitvijo-banke«), oziroma na kritičnih mislecih, kot so Walter Benjamin, Étienne Balibar, Michel Foucault itd. Naša naloga ni potrjevanje ali zavračanje njegovih tez oziroma preverjanje izvirnosti njegove misli. Kot zgodovinarji bi se morali predvsem vprašati o pomenu Žižkovih tez za historiografijo fizičnega nasilja. Zdi se, da je za zgodovinopisje v konceptualnem smislu najpomembnejše Žižkovo (bolj načelno kot pa sistematično) izpostavljanje konteksta in hkrati vztrajanje na splošnih značilnostih nasilja. Za razliko od Žižka, ki svetuje osredotočenost na objektivno nasilje, bomo v našem prispevku obrnili fokus na fizično nasilje v političnih bojih, ki je po svoji naravi konkretno in tudi subjektivno v Žižkovem smislu.

Osnovni namen članka je opozoriti na dvojno naravo fizičnega nasilja v političnem boju: ima tako splošne kot partikularne lastnosti. Fizično nasilje vedno povzroči materialno in človeško škodo, posledica nasilja je vedno uničenje, ki je nepovratno – nikoli ni mogoče povsem odpraviti posledic fizičnega nasilja: rane se lahko zacelijo, a posledice ostanejo, stavbe lahko popravimo, a jih ne moremo povrniti v prejšnje stanje. Fizično nasilje je konkretno in nepovratno spreminja okolje in ljudi (splošne lastnosti). Po drugi strani pa se fizično nasilje vedno zgodi v zgodovinskem kontekstu, ima svoje vzroke in posledice, akterje in strukturo. Je torej kontekstualizirano in ne more obstajati izven konteksta (partikularne lastnosti).

V nadaljevanju članka bomo poskušali predstaviti ambivalentnost fizičnega nasilja v političnem boju na primeru spopada Organizacije jugoslovanskih nacionalistov (Orjune) s komunisti v dvajsetih letih 20. stoletja. Najprej se bomo dotaknili politične teorije o nasilju in fašizmu, potem bomo poskušali umestiti Orjuno v kontekst sočasnega fašizma in ostalih radikalno-nacionalističnih gibanj. Nato bomo s pomočjo zgodovinske analize osrednjih glasil obeh organizacij opredelili razlike v diskurzu nasilja v mesecih pred spopadom v Trbovljah 1. junija 1924. Samo nasilno dejanje bo prikazano predvsem na osnovi časopisnih poročil in spominske literature udeležencev na komunistični strani.

¹ Slavoj Žižek: *Nasilje*. Ljubljana 2007, str. 17–19.

Fašizem in nasilje

Teoretiki politike in komparativni zgodovinarji so si edini, da je fašizem izredno težko opredeliti. Za eno izmed najbolj razširjenih definicij fašizma v zadnjih desetletjih je odgovoren angleški zgodovinar Roger Griffin. V središču njegove teorije je vprašanje, kako ločiti fašistične ideologije od ostalih ultra-nacionalističnih ideologij. Osnovo njegove teze predstavlja t. i. »fašistični minimum«, minimalne lastnosti, ki jih morajo imeti skupine, da zaslužijo pridevnik fašistični. Po Griffinovem mnenju lahko populistične ultra-nacionalizme opredelimo za fašistične takrat, ko imajo v svojem jedru »paligenetski mit«, mit o ponovnem rojstvu, ki je »najnižji skupni imenovalec« fašističnih gibanj. »Generični fašizem« pa je paligenetska oblika populističnega ultra-nacionalizma.² Griffinove teze o naravi fašizma niso splošno sprejete. Angleški politolog Daniel Woodley je mnenja, da daje sicer kulturološki pristop, ki ga razvija Griffin, velik prispevek k razumevanju kulturne produkcije. Iskanje fašističnega minimuma je omogočilo »niansirano« razumevanje fašističnih gibanj. Kar moti Woodlyja pri Griffinovem pristopu, je naslednje: kulturološki pristop predpostavlja programsko dojetje ideologije kot avtonomnega sistema idej, ki je ločen od socialne prakse.³

Ameriški zgodovinar Robert O. Paxton opozarja na to, da trije veliki »izmi« modernega sveta (konservativizem, socializem, liberalizem) temeljijo na bolj ali manj konsistentnih filozofskih sistemih, fašizem pa je v filozofskem in programskem smislu povsem zmeden in poln nasprotij. Fašizem ne temelji na konkretnih filozofskih izhodiščih, pač pa na kolektivnem čustvovanju, je izum, ki ga je omogočilo šele obdobje množične politike. Kot izpostavlja Paxton, fašizem nima enega bistva. »Fašistični minimum«, po katerem bi lahko »merili« gibanja in ideologije, ne obstaja.⁴ V humanistični tradiciji obstajajo tri glavne razlage fenomena fašizma: marksistična (fašizem kot radikalni kapitalizem), »weberjanska« (fašizem kot antimodernizem) in totalitaristična (fašizem kot totalitarni nacionalizem). Vse tri odkrivajo določene aspekte fenomena, a nobena ne more razložiti fašizma v svoji kompleksnosti.⁵

Za našo temo je še zlasti zanimivo razmerje med fašizmom in nasiljem. Kot opozarja Woodley, se fašizem razlikuje od liberalizma po estetizaciji boja in slavljenju nasilja kot glavne značilnosti političnih dejanj. Medtem ko se liberalci poskušajo distancirati od nasilja – fizično nasilje po navadi prepuščajo vojaškim oz. varnostnim strokovnjakom – za fašiste nasilje ni samo sredstvo, ampak bistvena vrednota samo na sebi.⁶ Nemški zgodovinar Sven Reichardt izpostavlja tri glavne funkcije fašistič-

² Roger Griffin: *The Nature of Fascism*. London-New York 1993, str. 32.

³ Daniel Woodley: *Fascism and Political Theory: Critical Perspectives on Fascist Ideology*. Routledge issues in contemporary political theory. New York 2010(dalje Woodley, *Fascism and Political Theory*), str. 2 .

⁴ Robert O. Paxton: *The Anatomy of Fascism*. New York 2004(dalje Paxton, *The Anatomy of Fascism*), str. 14 .

⁵ Kevin Passmore: *Fascism. A Very Short Introduction*. New York 2002, str. 13–23.

⁶ Woodley, *Fascism and Political Theory*, str. 105.

nega nasilja: slabitev nasprotnih gibanj s pomočjo fizičnega nasilja, krepitev bojnih izkušenj in solidarnosti med člani ter projiciranje fašistične moči in reda.⁷ Po Reichardtovem mnenju ima nasilje za fašiste povsem drug politični in mentalni pomen kot za komuniste. Za levico, tudi za stalinistične milice, je bilo nasilje vedno sredstvo za doseg ciljev. Medtem ko so bile komunistične bojne skupine globoko zakoreninjene v proletarskem miljeju, pa je militantnemu fašizmu manjkalo primerljive socialne zasidranosti. Fašizem je v svojem bistvu zgolj organizirano nasilje, ki je samo sebi namen in je naknadno površinsko »poplemeniteno« z ideologijo.⁸ Fašistična praksa nasilja je vzpostavila zarotniško skupnost. »Popolna integracija in nasilje se medsebojno pogojujeta,« trdi Reinhardt, »kajti možje, ki so skupaj morili, ne morejo niti nazaj niti se ne morejo ločiti. Kri žrtve producira sosterilstvo (Komplizenschaft).«⁹

Fašistično nasilje lahko obravnavamo kot »anti-prakso«, kot ritualiziran način politične aktivnosti, ki je brez refleksije o lastnem namenu in uničuje emancipatorno funkcijo politike s pomočjo »mitičnega terorja.«¹⁰ Revolucionarna praksa leveice (tudi nasilje) pa je »transformativna aktivnost« in temelji na teoretski koncepciji o svoji lastni naravi in na zavestnem prilagajanju dejanj za doseg bistvenih ciljev. Kot je opozoril Paxton, se Hitler in Mussolini nikoli nista trudila, da bi teoretsko opravičila svoja dejanja, medtem ko je Stalin neprestano dokazoval, da so njegova dejanja v skladu z Leninom in Marxom.¹¹ Fašistično nasilje je tesno povezano z drugo lastnostjo fašističnih gibanj: kolektivnim čustvovanjem, ki nadomesti racionalno razpravo. Kot je ugotovil Walter Benjamin leta 1936, je »senzualna izkušnja« fašizma politiko preoblikovala v estetiko. Ker je bistvena sestavina fašistične politike nasilje, je estetsko tudi fašistično nasilje. »Ultimativno« fašistično estetsko izkušnjo predstavlja vojna.¹² Benjamin, ki izhaja iz marksistične opredelitve fašizma, opozarja, da lahko samo vojna omogoči mobilizacijo vseh sodobnih tehničnih resursov brez sprememb lastniških razmerij v družbi.¹³

Organizacija jugoslovanskih nacionalistov

Organizacija jugoslovanskih nacionalistov (Orjuna) je bila ustanovljena marca 1921 v Splitu kot obrambna organizacija proti italijanskemu iredentizmu. Januarja 1923 je začela delovati tudi na Slovenskem. Formalno se je predstavljala kot neodvisna od strankarskih, verskih in razrednih interesov, dejansko pa se je že v začetku

⁷ Prav tam, str. 121.

⁸ Rüdiger Bachmann: Faschistische Kampfbünde. Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA by Sven Reichardt. V: Historische Zeitschrift, zv. 3 (december 2003)(dalje Bachmann, Faschistische Kampfbünde), str. 791–794 .

⁹ Prav tam, str. 794.

¹⁰ Woodley, Fascism and Political Theory, str. 121.

¹¹ Paxton, The Anatomy of Fascism, str. 18.

¹² Prav tam, str. 17.

¹³ Walter Benjamin: The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. V: Walter Benjamin: Illuminations. New York 2007, str. 241.

uveljavila kot udarna sila unitaristične JDS oz. po prelomu z Davidovičem – SDS.¹⁴ Postala je teroristična organizacija za obrambo centralistične državne ureditve in zatiranje delavskega gibanja. Navezala se je na tradicijo protinemških narodnih bojev, združevala je predvsem drobne obrtnike, nižje nameščence in t. i. »lumpenproletariat«. V organizacijo so se v večjem številu vključevali slovenski primorski emigranti, zato ni nenavadno, da je slovensko Orjuno vodil primorski emigrant Marko (Ferdo) Kranjec.¹⁵

Prve organizacije Orjune se omenjajo na Slovenskem spomladi leta 1922. Jedro ljubljanske organizacije, ustanovljene aprila 1922, so predstavljali dalmatinski študenti. Lokalne oblasti Orjuni v začetku niso bile naklonjene. Pokrajinski namestnik Ivan Hribar jim najprej ni hotel potrditi pravil organizacije. V primerjavi z ostalimi deli države se je Orjuna razširila k nam pozno, vendar je prav v slovenskih delih jugoslovanske kraljevine doživela velik razmah.¹⁶ Organizacija je imela do srede leta 1924 svoje izpostave v več kot šestdesetih krajih jugoslovanske Slovenije. Po mnenju srbskega zgodovinarja Branislava Gligorijevića je bila Slovenija številčno in akcijsko najmočnejše orjunaško območje.¹⁷ Očitno je, da Orjuna slovenskemu prostoru ni bila vsiljena od zunaj, Slovensko Orjuno imamo lahko kljub militantnemu jugoslovanskemu militarizmu za »avtentično« slovensko organizacijo.

Orjuna je pomenila na Slovenskem veliko novost. Z uniformami in paravojaškim videzom je odkrito spominjala na italijanske fašiste. Poleg zagovarjanja nekaterih tradicionalnih gesel slovenskega liberalizma (narodni boj, protikatolištvo, protikomunizem) je ta organizacija zavzemala stališča, ki bi jih težko povezali z liberalizmom. Stali so »na bazi absolutnega nacionalnega jedinstva, integralnega jugoslovanstva in jedinstvenega državnega organizma.«¹⁸ Sprejeli so tedaj moderne evgenične razlage in zagovarjali izgradnjo idealne jugoslovanskega rasnega tipa.¹⁹ Družbo so pojmovali organsko, vsak bi moral opravljati svojo vlogo v skladu s splošnimi koristmi naroda. Že v prvi številki glasila Orjuna so poudarili, da so nacije organizmi. Čeprav so priznavali, da so narodi razdeljeni na razrede, pa so bili prepričani, da je dolžnost vsakega pravega nacionalizma ureditev odnosov med razredi znotraj vsakega naroda. Zavrnilo so tako diktaturo proletariata kot kapitalizem, ki naj bi bil »kreatura židova«. Takšen nacionalizem bo, so trdili, umaknil razlike med družbenimi razredi in vzpostavil socialno pravičnost.²⁰ Orjuna je namesto diktature proletariata predlagala »diktaturo nacionalistov«. Ivo Mogorović, eden izmed ideologov Orjune na državni

¹⁴ Jurij Perovšek: Slovenci in jugoslovanska skupnost 1918–1941. V: Zgodovinski časopis, 2005, št. 3–4, str. 452.

¹⁵ Enciklopedija Slovenije, knj. 5. Ljubljana 1991, str. 388.

¹⁶ Branko Šuštar: O razširjenosti Organizacije jugoslovanskih nacionalistov na Slovenskem do sredine leta 1924. V: Kronika, 1988, št. 3 (dalje Šuštar, O razširjenosti Organizacije jugoslovanskih nacionalistov), str. 242.

¹⁷ Prav tam, str. 245.

¹⁸ Orjuna, 28. 1. 1923.

¹⁹ Orjuna, 14. 1. 1923.

²⁰ Ljubo D. Jurković: Nacionalizam i socializam. Orjuna, 1. 1. 1923.

ravni, je odkrito priporočal ukinitve strankarske politike in uvedbo nadstrankarske diktature.«²¹

Za doseg svojih ciljev so bili pripravljene uporabiti tudi nasilje, kar je bilo zapisano celo v statutu organizacije: »Namen organizaciji je s pomočjo vseh moralnih, intelektualnih, po potrebi pa tudi fizičnih moči svojih članov stati na braniku vseh političnih, kulturnih in gospodarskih uspehov, ki jih je jugoslovanski narod dosegel s svojim ujedinjenjem.«²² Udarne sile organizacije so bile oborožene akcijske čete. Eden izmed vodilnih mož gibanja v državi, Vojvodinec Dobroslav Jevđević je bil mnenja, da vojaške organizirane čete Orjune delujejo v interesu države zato, ker razvijajo potrebo po žrtvovanju za domovino in gojijo disciplino. Vojska SHS po njegovem ni več stara srbska narodna vojska, niti nova jugoslovanska narodna vojska, ampak vsebuje vse preveč protinarodnih elementov. »Vojska i žandarmerija nisu dobra odbrana za revolucionarne prepade, kada u njima ima nepouzdanih elemenata. One nisu spasile ni veliku Rusiju! Val revolucije najlakše razbija čistom silom i formalno povezane jedinice, dok svesno organizovane čete Orjune u svakom mestance-tu pružaju najbolju branu protiv prevratnih namera i pokušaja.«²³ Komunistom je Jevđević napovedal iztrebljenje, kar bodo dosegli bodisi s peresom bodisi s pomočjo »bombe ili kamna«.²⁴

Orjuna je, še zlasti na Slovenskem, združevala več nasprotij. Borba proti italijanskemu fašizmu je bila ena izmed velikih idealov gibanja. Kljub temu (ali pa ravno zato) so se orjunaši očitno zgledovali po fašističnih oddelkih. Z njimi jih je družilo več elementov: kolektivizem, uporaba nasilja, rasizem, strah pred tujci, paravojaška organiziranost itd. Kot oborožena sila Demokratske stranke kažejo takratno oddaljenost slovenskega liberalizma od splošnih liberalnih idealov. Za razliko od »klasičnih« fašističnih gibanj, ki so nastala »od spodaj« in si šele z množičnostjo pridobila podporo »od zgoraj«, je imela Orjuna manjšo ali večjo podporo v samem vrhu države. Še zlasti po 27. marcu 1924, ko je podpornik Orjune Pribičević s svojo SDS vstopil v novo Pašičevo vlado, ki je dobila ime P-P vlada.²⁵

Orjuna – fašizem da ali ne?

Je bila Orjuna fašistično gibanje? Slovensko zgodovinopisje je Orjuno najpogosteje označevalo kot teroristično in profašistično organizacijo, v podrobnejšo analizo pa se ni spuščalo. Izjemo do neke mere predstavljata Ervin Dolenc in Boris Mlakar. Ervin Dolenc je Orjuno uvrstil pod fašistoidna gibanja. Orjuno je s fašizmom poleg

²¹ Branislav Gligorijević: Profašistička organizacija »Orjuna« i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije. V: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1924*. Ljubljana 1975, str. 126.

²² Jelka Melik: Orjunaši na sodišču. V: *Kronika*, 1989, str. 3 (dalje Melik, Orjunaši na sodišču), str. 248.

²³ Dobroslav Jevđević: *Oružana snaga Orjune*. Izabrani članci. Novi Sad 1925, str. 10–13.

²⁴ Dobroslav Jevđević: *Komunisti i Orjuna*. Izabrani članci. Novi Sad 1925, str. 32.

²⁵ Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina), str. 278.

nacionalizma, čaščenja močne države in protikomunizma družilo tudi zagovarjanje fizičnega nasilja, vendar po njegovem Orjune ne moremo preprosto enačiti s fašizmom zaradi odnosa do »liberalizma in parlamentarne demokracije, ki so ju Orjunaši branili.«²⁶ Nobenega dvoma ni, da so Orjunaši branili državni unitarizem in podpirali vidovdansko ustavo, vendar zgolj v smislu državne in narodne enotnosti. Stališča Orjune so bila daleč o liberalizma. Če so imeli zaslobo v eni izmed največjih strank v državi, ki je nosila pridevnik demokratična, to še ne pomeni, da so podpirali parlamentarno demokracijo. Ne nazadnje so bile njihove nasilne metode nasprotne temeljem parlamentarne demokracije.

Boris Mlakar je, drugače kot Dolenc, sledil predvsem tezam Rogerja Griffina. Po njegovem orjunaško gibanje ni doseglo »fašističnega minimuma«, ki ga je opredelil Griffin, in ga zato ne moremo šteti za fašističnega. Nacionalizem Orjune naj ne bi slonel na mitu ponovnega rojstva (že obstoječega naroda), ampak naj bi šlo za prizadevanje, da se jugoslovanski narod sploh vzpostavi in uspešno zaživi.²⁷ Mlakarjevo mnenje deluje prepričljivo, če uporabimo Griffinovo definicijo fašizma. Če pa upoštevamo teze Paxtona, Woodleya in Reinhardta, Mlakarjevo stališče izgubi na trdnosti. Na mestu je tudi vprašanje, ali Orjuna resnično ni imela mita o ponovnem rojstvu, oziroma, ali so Orjunaši verjeli, da mora jugoslovanski narod šele nastati. Kot je ugotovil Perovšek, je eden najdoslednejših zagovornikov Orjune Janez Poharc zahteval, da se mora nacionalistična mladina postaviti na stališče na »absolutnega integralnega Jugoslovenstva, ki negira ne le obstoj treh narodov, nego celo več, ki negira tudi obstoj troimenega naroda, ki pozna torej le en edinstven narod Jugoslovanski.«²⁸ Orjuna je dojemala jugoslovanski narod kot že obstoječo realnost, ki pa še ni dosegel zaželene »čistosti« in se mora zato preroditi v novo življenje. Logika prerodenja je bila lastna tudi (slovenskemu) radikalnemu jugoslovanskemu unitarizmu, ki je pojmovalo slovenstvo kot eno izmed »stopenj« na poti v jugoslovanstvo. V tem smislu mora staro slovenstvo umreti, da bi se lahko rodilo v novo jugoslovanstvo, oziroma, kot je zapisalo glasilo Orjuna, treba je »prekaliti naše dosedanje staro in častljivo Slovenstvo v novo Jugoslovenstvo.«²⁹ Torej, mogoče bi lahko Orjuno opredelili kot fašistično tudi v okviru Griffinovega »fašističnega minimuma«.

Da je Orjuno mogoče umestiti v Griffinovo območje »fašističnega minimuma«, dokazujejo tudi teze hrvaškega politologa in zgodovinarja Steva Đuraškovića, ki je mnenja, da Orjune ni mogoče uvrstiti med fašistična gibanja. Đurašković poudarja, da ideologija Orjune zadovoljuje standarde »fašističnega minimuma«, vendar se Orjuna ni razvila v fašistično gibanje v polnem pomenu besede, ker ni obstajala kot avtonomna politična organizacija s tendenco razbitja dominacije obstoječih političnih

²⁶ Ervin Dolenc: Italijanski fašizem. Slovenci, slovenski fašizem. V: Zgodovina v šoli, 2001, št. 1, str. 25.

²⁷ Boris Mlakar: Zaton Organizacije jugoslovanskih nacionalistov – Orjune pod budnim očesom italijanskih fašističnih oblasti. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2013, št. 2, str. 49, 50.

²⁸ Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva. Ljubljana 1996 (dalje Perovšek, Liberalizem), str. 256.

²⁹ Prav tam, str. 257.

elit z nasilnim prevzemom oblasti, ampak je bila predvsem instrument Demokratske stranke in njihovega vodje Svetozarja Pribičevića. Kljub temu pa lahko pri Orjuni opazimo »mit organizacije«, težnje po korporativni družbi in celo težnje po odkriti revoluciji.³⁰

Sven Reinhardt razlikuje fašistične bojne skupine od desno-radikalnih predhodnikov in konkurentov (npr. Freikorps) glede na štiri aspekte: 1. fašistične skupine niso skrivne organizacije, fizično nasilje so vzpostavile kot množični fenomen, nasilje ima javno dimenzijo; 2. od desno-konservativnih milic se razlikujejo predvsem po nižji starosti članov, ki so izgubili zaupanje v tradicionalni politični stil in meščanske konvencije; 3. fašistične milice so manj obremenjene s tradicijo kot desno-konservativne skupine; 4. tipična naj bi bila kombinacija protimarksistične in protimeščanske države, medtem ko naj bi bila tradicionalna avtoritarna desnica nastrojena le protimarksistično.³¹ Že na prvi pogled bi lahko na Orjuno aplicirali vsaj prve tri aspekte, za odgovor na vprašanje, ali je bila Orjuna usmerjena protimeščansko, pa bi bila potrebna posebna raziskava. Pri tem se ne bi smeli zadovoljiti z dejstvom, da je Orjuna veljala za udarno silo meščanske JDS.

Glede »fašističnosti« Orjune je zanimiva še ena komponenta, ki jo je izpostavil Reinhardt: povprečna starost članov SA in italijanskih skvadrstov je bila veliko nižja kot pri (prav tako »mladih«) komunističnih skupinah. Po Reinhardtovem mnenju je bila pomembna tudi generacijska komponenta. Bi lahko videli zgodnji fašizem tudi kot upor »generaciji očetov«, odgovornih za neuspeh »starega sveta«, ki se je sesul v svetovni vojni? Gre za zanimivo perspektivo, ki je vsekakor vredna naše pozornosti. Fašisti naj bi v znamenju vitalistične mladine inscenirali novo enotnost naroda brez socialnih nasprotij. Koncept »Mladostnosti« naj bi deloval kot nadomestek za koncept razreda. SA in skvadrsti so imeli parlamentarno demokracijo za obliko »gerontokracije.«³²

O starostni strukturi Orjune zaenkrat nimamo natančnih podatkov. V diplomu Roberta Čopa lahko najdemo podatek, da so orjunaši sicer poudarjali, da se organizacija ne sme omejevati le na mladino, vendar je mladina z akcijskimi četami že od vsega začetka predstavljala glavno operativno moč.³³ Po ugotovitvah Branka Šuštarja je bil prvi nastop orjunašev v Ljubljani vezan na študentsko življenje. Na skupščini Podpornega društva jugoslovanskih akademikov je 17. maja 1922 prišlo do incidentov. Med splošnim pretepom pa je bil izstreljen tudi strel. Časopis Slovenec je za pretep obtožil dalmatinske študente, ki so bili člani Orjune, incident pa je opisal pod zanimivim naslovom »Prvi nastop jugofašistov v Ljubljani.«³⁴

Kako je torej z Orjuno in fašizmom? Po našem mnenju, ki je bližje Paxtonu, Woodleyu in Reinhardtju kot Griffinu, se ni mogoče dokopati do enega odgovora na

³⁰ Stevo Đurašković: Ideologija Organizacije jugoslovanskih nacionalista (Orjuna). V: Časopis za suvremenu povijest, 2011, št. 1, str. 246.

³¹ Bachmann, Faschistische Kampfbünde, str. 794.

³² Prav tam, str. 793.

³³ Robert Čop: Orjuna – prototip politične organizacije: diplomska naloga. Ljubljana 2006, str. 61.

³⁴ Šuštar, O razširjenosti Organizacije jugoslovanskih nacionalistov, str. 242.

vprašanje o fašističnosti oziroma ne-fašističnosti Orjune. Lahko pa gledamo na Orjuno z več vidikov in pridemo do različnih odgovorov. Če vzamemo kriterije, ki jih je izpostavil Đurašković (neavtonomnost organizacije, odsotnost karizmatičnega vodje, pomanjkanje teženj po razbitju obstoječe politične elite), potem Orjuno težko definiramo kot fašistično gibanje. Če pa vzamemo razmerje nasilje – Orjuna, potem se odkrije drugačna slika. Z vidika osrednje vloge nasilja lahko Orjuno opredelimo kot fašistično organizacijo, oziroma, če sledimo Paxtonovi misli: definicije so omejujoče, ker predpostavljajo zamrznjeno podobo historičnega fenomena. Kot da bi opazovali voščene lutke v muzeju Madame Tussaud namesto živih ljudi.³⁵ Orjuna je fenomen, ki ga moramo razumeti kot proces, ne pa kot nekaj statičnega. Seveda, na procese lahko gledamo z različnih zornih kotov: Orjuno lahko vidimo kot nacionalistično organizacijo, ki v razvoju nikoli ni dosegla določenih fašističnih standardov, lahko pa jo vidimo kot fašistično organizacijo, ki ji ni bilo sojeno, da bi do konca razvila svoj fašistični potencial. Avtor teh vrstic se nagiba k slednjemu načinu gledanja na fenomen Orjune.

Politične razmere na Slovenskem

V prvi polovici dvajsetih let je bilo strankarsko življenje v jugoslovanskem delu Slovenije več kot pestro. Ideološko-politične delitve so potekale na več nivojih. Svetovnonazorski delitvi na ravni liberalno – katoliško – socialistično se je pridružila delitev med zagovorniki avtonomistično-federalističnega in unitaristično-centralističnega koncepta ureditve jugoslovanske države. Poleg tega so se svetovnonazorski tabori cepili na različne struje. Enotnost je ohranil zgolj katoliški tabor (Slovenska ljudska stranka – SLS), ki je načeloma zagovarjal slovensko avtonomijo, v praksi pa je od teh nazorov večkrat odstopil. Predstavljal je največjo politično silo na Slovenskem. Liberalni in socialistični tabor pa sta doživljala več delitev. Glavnina slovenskih liberalcev je delovanje v državi začela kot del vsedržavne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) in je odločno zagovarjala unitaristično državno ureditev. Od JDS se je januarja 1923 odcepila skupina t. i. starinov pod vodstvom Vladimirja Ravniharja, ki se je preoblikovala v Narodno napredno stranko (NNS). Ta se je aprila 1924 združila s slovenskim delom Narodne radikalne stranke (NRS).³⁶ JDS je s svojim časopisom Jutro predstavljala najbolj dosledne nosilce jugoslovanskega unitarizma na Slovenskem, kar se je pokazalo konec marca in v začetku aprila 1924, ko se je vsedržavna JDS razcepila na dosledno unitaristično Samostojno demokratsko stranko (SDS) pod vodstvom Svetozarja Pribičevića, in popustljivejšo JDS pod vodstvom Davidovića. Slovenska SDS je takoj vstopila v Pribičevićevo SDS.³⁷

Delitve v socialističnem taboru je zaznamovala globoka družbena in ekonomska kriza po svetovni vojni. Čeprav so leva krila jugoslovanskih socialdemokratskih

³⁵ Paxton, *The Anatomy of Fascism*, str. 15.

³⁶ Slovenska novejša zgodovina, str. 253–264.

³⁷ Perovšek, *Liberalizem*, str. 251, 254.

gibanj ustanovila Socialistično delavsko stranko (komunistov) že aprila 1919, se je v Sloveniji izoblikovala komunistična stranka šele leto kasneje, ko je ljubljanska okrožna organizacija Jugoslovanske socialne demokratske stranke (JSDS) izstopila in ustanovila Delavsko socialistično stranko Slovenije (DSSS). 11. aprila 1920 se je ta stranka združila s SDS(k) kot pokrajinska sekcija za Slovenijo. V tem času je potekala železničarska stavka, ki je prerasla v splošno stavko in so jo zaznamovali radikalni deli delavskega gibanja. Trboveljski rudarji so 21. aprila 1920 odstavili občinski svet in ustanovili sovjetsko republiko. Tri dni kasneje je vojska v oboroženem spopadu, v katerem je bil ubit en rudar, vzpostavila »red«. Istega dne se je v Ljubljani na Zaloški cesti vnel spopad med demonstranti in vojsko, ubitih je bilo 13 demonstrantov. Incidenti so na Slovenskem dokončno ločili socialiste od komunističnega gibanja. Na volitvah v ustavodajno skupščino je stranka, za katero se uveljavilo ime Komunistična partija, v Sloveniji dosegla četrto mesto, na državnem nivoju pa so komunisti (na kongresu v Vukovarju so se preimenovali v Komunistično partijo Jugoslavije – KPJ) predstavljali tretjo največjo parlamentarno stranko. A ne za dolgo. S t. i. Obznano 29. decembra 1920 so oblasti razpustile KPJ in njene organizacije, z Zakonom o zaščiti države 2. avgusta 1921 pa so jo popolnoma izločile iz javnega življenja. S tem se je za komuniste začelo obdobje ilegalnega delovanja³⁸ oziroma pollegalnega, saj so, še zlasti slovenski komunisti, sodelovali z ostalimi političnimi skupinami, vse dokler niso jugoslovanski komunisti 14. januarja 1923 v Beogradu ustanovili legalno Neodvisno delavsko stranko Jugoslavije (NDSJ).³⁹ Med vodilnimi komunisti se je začela dolgotrajna razprava o nacionalnem vprašanju, ki se je po letu 1923 končala s poenotenjem o načelu nacionalne suverenosti jugoslovanskih narodov znotraj skupne federalne zveze.⁴⁰ KPJ po tej debati predstavljala eno izmed vidnejših avtonomično-federalističnih političnih sil.

Proletarske akcijske čete (PAČ)

Pojav Orjune so slovenski komunisti dojeli kot prenos italijanskega fašizma na slovenska tla, kar jih ni presenetilo, saj so bili prepričani, da gre »enim in drugim za razredne cilje, zadušiti revolucionarno gibanje, ki je ogrožalo gospostvo meščanstva«.⁴¹ Odnosi med komunisti in nacionalisti so se zaostriili že pred velikim stavkovnim gibanjem poleti 1923. Proletarske akcijske čete naj bi začeli oblikovati spomladi 1923, ko so se pripadniki komunistov spopadli z orjunaši v Šiški, na Novem trgu in pred Delavskim domom v Ljubljani. Po pisanju Franca Klopčiča je pokrajinski sekretariat zveze komunistične mladine v Ljubljani izdelal osnutek načrta za PAČ že februarja 1923. 5. maja 1923 je pokrajinski sekretar KPJ za Slovenijo poročal, da je bil odrejen

³⁸ Slovenska novejša zgodovina, str. 253.

³⁹ Prav tam, str. 262; Metod Mikuž: Slovenci v stari Jugoslaviji. Ljubljana 1965, str. 248, 249.

⁴⁰ Slovenska novejša zgodovina, str. 273.

⁴¹ France Klopčič: Desetletja preizkušenj. Ljubljana 1980 (dalje Klopčič, Desetletja preizkušenj), str. 165.

vrhovni štab PAČ.⁴² Vodja prve komunistične vojaške organizacije na Slovenskem je bil Franjo Vulč z ilegalnim imenom Vlado. Vulč je imel kot dober telovadec, sokolski aktivist in prostovoljec na solunski fronti znanje in bojne izkušnje za organiziranje paravojaških oddelkov. Sedež PAČ je bil v Ljubljani, poleg ljubljanske sta bili brigadi še v Trbovljah in Zagorju. Brigade so bile razdeljene na vode po nekaj deset mož.⁴³ Prva brigada se je oblikovala v Ljubljani in je bila razdeljena na dve četi po 60 bojnikov, druga v Trbovljah (84 mož) in tretja v Zagorju (124 mož).⁴⁴ Glavna naloga PAČ je bila varovanje sedežev delavskih organizacij proti napadom Orjune. Bili so tudi redarji na različnih delavskih prireditvah. Oboroženi so bili z gumijevkami, boksarji, pištolami in granatami.⁴⁵ Miha Marinko je v spominih zapisal, da PAČ-a kljub ilegalnosti pred somišljeniki niso skrivali, »enkrat smo v Zagorju celo nastopili kot posebne vojaške enote v prvomajski povorki. Sicer pa smo nosili neopazne dogovorjene znake, da smo se med seboj tudi po njih poznali.«⁴⁶

Med 20. julijem in 17. septembrom 1923 je pod vodstvom komunistične Zveze rudarskih delavcev potekala velika stavka, ki je zajela vse rudnike Trboveljske premogokopne družbe (TGP). Družba je ob podpori oblasti uporabila vsa sredstva za zlom stavke – stavkokaze, množična odpuščanja itd.⁴⁷ Vodi PAČ so s tem dobili nove naloge. Skupaj s skojevci so stražili v bližini obratov, odganjali stavkokaze, preganjali nasprotnike, ki so lepili plakate proti stavki.⁴⁸ Preobrat v stavki, ki je močno odmevala tudi v slovenski politiki, je pomenila nepremišljena komunistična sabotaža z dinamitom v trboveljski elektrarni 30. avgusta 1923. Oblast je to dejanje izrabila za aretacijo stavkovnih voditeljev, TPD pa je odpustila več kot 600 rudarjev. Odnosi med komunistično usmerjenimi delavci v Trbovljah in Orjuno so bili med stavko napeti tudi zato, ker je večina stavkokazov spadala v vrste orjunašev.⁴⁹

Diskurz nasilja pred Trbovljami: Orjuna in Glas svobode

Časopis Orjuna, ki je začel izhajati 1. januarja 1923, je že v svoji prvi številki poudaril, da bo orjunaše vodila »železna disciplina«. Jugoslovanski narod je zelo bolan, zato potrebuje »zdravilno injekcijo«. ⁵⁰ »Vzgajaj, čisti, a kedar bo treba tudi udari,« je priporočal Orjunašem neki Jadranec v tretji številki Orjune: »Palica poje novo mašo,

⁴² Prav tam, str. 118.

⁴³ France Klopčič: Neravnodušni državljan. Ljubljana 1974 (dalje Klopčič, Neravnodušni državljan), str. 153.

⁴⁴ Klopčič, Desetletja preizkušenj, str. 118.

⁴⁵ Drago Sedmak: Revolucionarno delo Franja Vulča. V: Primorska srečanja, 1982, št. 32/33, str. 116; Klopčič, Neravnodušni državljan, str. 103.

⁴⁶ Miha Marinko: Moji spomini. Ljubljana 1974 (dalje Marinko, Moji spomini), str. 53.

⁴⁷ Slovenska novejša zgodovina, str. 273.

⁴⁸ Marinko, Moji spomini, str. 53.

⁴⁹ Slovenska novejša zgodovina, str. 274; prim.: France Klopčič: Prodor Komunistične partije v slovensko družbo v letih 1921–1924. Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1924. Ljubljana 1975, str. 23.

⁵⁰ Orjuna, 1. 1. 1923.

so rekli naši stari in za pošteno osnaženje je večinoma potrebno palice in štiti!⁵¹

Čeprav so orjunaši v teoriji odkrito zagovarjali nasilne metode, pa so v konkretnih sporih poudarjali, da se zavzemajo za mir in da uporabljajo nasilje samo v obrambne namene. Na straneh časopisa lahko opazimo zanimivo upravljanje z diskurzom nasilja: nasilna dejanja svojih članov so tajili, v isti sapi pa so za nasilno dejanje obtoževali žrtev nasilja. Ko so bili Orjunaši obtoženi, da so 11. februarja 1923 razbili katoliško Cirilovo tiskarno v Mariboru, so na straneh Orjune ostro zanikali vpletenost organizacije. Katoliški Slovenec je poročal, da so »Orjunci« z »revolverjem ustrahovali hišnika, da ni mogel klicati na pomoč. 5 Orjuncev ga je držalo, drugi so udrli v dvorano, kjer so stroji za tiskanje. Orjunaška banda je s kladivom začela razbijati po strojih.«⁵² Kljub zanikanjem so se orjunaši do neke mere »izdali« sami. Glasilo Orjuna je Cirilovo tiskarno obtožilo, da je tiskala katoliški tisk, ki je deloval uničujoče za državo in narod: »Koliko gorja je izšlo iz te kovačnice mržnje in razdora!« Zlivanje gneva na tiskarno in katoliški tisk je imelo jasen namen: tisti, ki je »delal« pravo nasilje, je bila pravzaprav tiskarna, ne pa njeni uničevalci. Cinično so ugotavljali, »da tega čina ne odobravajo«, vendar le zaradi tega, ker je kazen zadela tiskarno, ne pa pravega krivca. Dodali so tudi slabo prikrito grožnjo: »Posamezni ekstremisti se ne dajo krotiti, in drugič se lahko zgodi, da bodo kaznovali krivce, če jih čuva ali pa ne čuva poslanska imuniteta. Kam nas to privede, leži na dlani.«⁵³

Predsednik oblastnega odbora Orjuna za Slovenijo Ferdo Kranjec je na skupščini v Celju 2. februarja 1924 poudaril, da se je Orjuna večkrat spopadla s posameznimi strankami, vendar je iz bojev izšla čista in neomadeževana. »Bilo je še nebroj drugih akcij, ki pa tu o njih ne morem govoriti. Postali smo strah in trepet sovražnikom.«⁵⁴ Da so bile te akcije nasilnega značaja, dokazujejo med drugim tudi Kazenski spisi deželnega sodišča v Ljubljani v letih 1923 in 1924. Po ugotovitvah Jelke Melik so orjunaši izzivali, se pretepali in tudi streljali.⁵⁵

Spomladi 1924 je Orjuna, sodeč po pisanju njihovega glasila, začela z obsežno akcijo razširjanja vpliva med delavstvom. Po neuspeli veliki stavki je skušala Orjuna izkoristiti defenzivo komunistov in ustanoviti v revirjih t. i. delavsko Orjuno, ki je uporabljala protikapitalistična in protijudovska gesla v slogu italijanskega fašizma. Ko so orjunaši 30. marca 1924 organizirali shod v Trbovljah, so se na zborovanju pojavili tudi simpatizerji komunistov in socialistov. Orjunaški časopis je trdil, da komunisti niso uspeli razbiti shoda in da je večina delavstva pokazala hrbet »komunističnim izkoriščevalcem.«⁵⁶ Komunistično glasilo Glas Svobode je videlo zborovanje povsem drugače. Po njihovi interpretaciji je dvorano napolnila množica rudarjev. »Nebeško je bilo gledati g. inženirja, kako mu je začela zastajati beseda v grlu ob

⁵¹ Orjuna, 14. 1. 1923, Jadranec: »Orjuni« iz Primorja.

⁵² Slovenec, 13. 2. 1923.

⁵³ Orjuna, 18. 2. 1923, Cirilova tiskarna.

⁵⁴ Orjuna, 9. 2. 1924.

⁵⁵ Melik, Orjunaši na sodišču, str. 250.

⁵⁶ Orjuna, 5. 4. 1924.

pogledu na tako število neljubih mu gostov.«⁵⁷ Komunisti so trdili, da so uspešno razbili shod nacionalistov, orjunaši pa so zatrjevali, da je shod pokazal veliko navdušenje trboveljskih delavcev za Orjuno.⁵⁸

Po trboveljskem shodu lahko opazimo večje zanimanje orjunaških komentatorjev za komuniste in fenomen komunizma. »Rdečim apostolom« so sporočali, da je internacionalnost delavstva škodljiva tako za državo kot za slovensko delavstvo: »Dovolj so se že napasli pri nas pritepenici, sedaj mora priti vrsta na nas.« Komunističnim voditeljem so zagrozili, da bo »v delavskih orjunah organiziran proletariat obračunal z vami na orjunaški način.«⁵⁹ »Rdeči pilati« naj bi bili odgovorni za prelivanje delavske krvi na Zaloški cesti 24. maja 1920. Medtem ko so delavci umirali pod vojaškimi streli, so se komunistični hujskači poskrili v mišje luknje. Komunisti naj bi po zagotavljanju Orjune ponovno hrepeneli po krvi. Zagotavljali so, da Orjuna krvi ne bo prelivala, »kajti orjunaške svinčenke niso ulite za trudna prsa in skrbi polno srce delavca.« Kljub temu so zagrozili, da bodo »rdeče Pilate« že še poiskali, saj jih imajo v nekakšni evidenci. »Iz vaših ust smo vas obsodili, vi rdeči apostoli in podli Pilati, sodba in obsodba pa še pride.«⁶⁰

Čeprav orjunaši niso dosegli uspehov, so se vseeno odločili, da bodo 1. junija 1924 slovesno razvili prapor trboveljske podružnice Orjune. Neposredno pred 1. junijem je Orjuna razglasila, da komunistični Glas svobode poziva na direkten pokol orjunašev. »Vedo pa naj zapeljivci in zapeljanci,« piše Orjuna, »da noben napad na nas še ni ostal nekaznovan. Kdor bo v svoji slepi strasti dvignil roko proti enemu izmed naših, ta naj se zaveda, da bomo odgovorili na licu mesta tako, da se ne bodo tresle samo Trbovlje, ampak tudi rdeča trdnjava v Ljubljani /.../«. Zagotavljali so, da bodo z »ljudmi takega kova« temeljito obračunali. »Kadar si bodo hladili zatečene betice,« naj si kar sami pripišejo krivdo.⁶¹

Legalno komunistično glasilo Glas svobode je Orjuno opredelilo kot jugoslovanski fašizem. »Fašizem je mednarodni pojav v dobi razpada kapitalizma«, je zapisal Glas svobode maja 1924: »Kapitalizem organizira povsod poleg ostalega nasilnega aparata svoje posebne oborožene bande.«⁶² Glas svobode je redno poročal o napadih orjunašev na delavce. Analiziral so tudi orjunaško taktiko: delovanje v skupini, številčna premoč, delovanje v zavetju noči, izbira »osamljenih« žrtev, grožnje s pištolo, uporaba strelnega orožja itd. »Sklenili so, da bodo obračunali z delavci Spodnje Šiške z vsakim posamezno,« so zapisali poročevalci iz Šiške maja 1923, »Skupno lotiti se jih pa boje, ker so že občutili njih pesti. Zato pa sedaj napadajo mirno gredoče delavce, nastavljajo jim revolverje na prsa, in jih vlečejo pred Narodni dom ter jih preiščejo, kakor tatovi svoje žrtve. Seve, se to dogaja po noči, po dnevi si te ptice z »nacionalno«

⁵⁷ Glas svobode, 3. 4. 1924.

⁵⁸ Orjuna, 5. 4. 1923.

⁵⁹ Orjuna, 14. 4. 1924.

⁶⁰ Orjuna, 3. 5. 1924

⁶¹ Orjuna, 31. 5. 1923.

⁶² Glas svobode, 15. 5. 1924.

moralo tega ne upajo.«⁶³ Priljubljena taktika orjunašev naj bi bila tudi napadanje iz zasede. Na Rakeku so nekega delavca pričakali orjunaši v zasedi, ko je šel na komunistični shod »in so si upali napasti šele, ko so videli, da je sam.« Posluževali so se tudi oboroženih vpadov v prostore delavskih društev. »V sredo so z bombami in revolverji oboroženi Orjunci, med njimi pijani Golob iz Viča, izzivali v »Delavskem domu« v Ljubljani.«⁶⁴ Da orjunaške nasilne metode niso bile zgolj plod komunistične propagande, dokazujejo tudi kazenski spisi Deželnega sodišča v Ljubljani, ki odkrivajo predvsem napade s številčno premočjo orjunašev in grožnje s strelnim orožjem. Sodeč po sodnih spisih naj bi 7. maja 1923 neki Franc Erklavec vzel orjunašu Antonu Hrovatinu orjunaški znak v ljubljanski kavarni Merkur. Hrovatin je skupaj z orjunaškimi »brati« sledil Erklavcu v gostilno Pri trnovskem zvonu, kjer so orjunaši omenjenega Erklavca obstopili in mu »nastavili na prsa samokrese.«⁶⁵

Kako je na uporabo fizičnega nasilja gledalo legalno glasilo Komunistične partije? Komunistični voditelji in aktivisti so bili soočeni z vprašanjem uporabe nasilja v začetku dvajsetih let, ko jih je režim »Obznane« potiskal v ilegalo. Potem ko se je 29. junija 1921 komunist Spasoje Stejić odločil za »solo akcijo« in izvršil neuspeli atentat na regenta Aleksandra, se je vodstvo KPJ jasno opredelilo do fizičnega nasilja. Izjavili so, da KPJ odločno nasprotuje individualnim akcijam in atentatom in da ni odgovorna za nasilno dejanje. Čeprav je vodstvo nasilju nasprotovalo, je že 21. julija 1921 zagrebška skupina »Crvena pravda« izvedla atentat na notranjega ministra Milorada Draškovića, ki je bil tudi avtor Obznane.⁶⁶ V letih 1923 in 1924 je bil spomin na Alijo Alijagića, ki je usmrtil Draškovića, še kako živ, prav tako represalije oblasti, ki so sledile. Ko je »idealist« Alijagić ustrelil notranjega ministra, so ugotavljali pri Glasu svobode, so demokratski politiki zagnali vik in krik, da organizirajo komunisti atentate. Demokratska stranka je začutila, da se ji majejo tla pod nogami, zato je ustanovila Orjuno in začela propagirati teror v imenu jugoslovanstva. »Ko jim je postal delavski pokret nevaren, so si izmislili laž o delavskih terorističnih organizacijah, ki jih pa noben Pribičevićev detektiv ni mogel izslediti. Zato pa sami ustanovljajo teroristične organizacije, ki morijo in plenijo /.../«⁶⁷

Za Glas svobode ni bilo dvoma: Orjuni se je potrebno upreti: »Pogosti napadi fašistovskih band na razredne organizacije proletariata kažejo, da je potrebno, da se brez odlašanja postavi proti fašistovskim bandam močno organizirano samoo-
brambo proletariata.«⁶⁸ Če oblasti ne morejo vzdrževati reda, bodo »naredili red« delavci sami: »Mi nismo nobeni cucki, da bi nas ustrahovalo par oboroženih razbi-
jaških tolp.«⁶⁹ Zagotavljali so, da je »tudi neoborožena delavska pest dovolj močna«

⁶³ Glas svobode, 15. 5. 1923.

⁶⁴ Glas svobode, 13. 9. 1923.

⁶⁵ Melik, Orjunaši na sodišču, str. 250.

⁶⁶ Julijana Vršina: Komunistička partija Jugoslavije 1919-1937. V: Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta. Beograd 1964, str. 646.

⁶⁷ Glas svobode, 3. 4. 1923.

⁶⁸ Glas svobode, 24. 1. 1924.

⁶⁹ Glas svobode, 20. 9. 1923.

in da bo neoboroženo delavstvo »obračunalo s temi kapitalističnimi pretepaškimi bandami.«⁷⁰ Po njihovem mnenju se proti fašizmu ni mogoče boriti samo s protagitacijo, ampak je potrebna »disciplinirana obrambna proletarska organizacija.« »Če te napade en ropar, ga sam odbiješ, ne da bi se organiziral kjerkoli. Če pa je tu organizacija več roparjev, ki hoče uprizarjati organizirane roparske napade,« potem se je treba zavarovati z organizacijo, ki čuva proletarska življenje.⁷¹ Dokončno zmago nad fašizmom lahko zagotovi samo proletarska revolucija: »Fašistična nevarnost bo tako dolgo tu, dokler ji ne stre glave delavsko-kmetska rdeča zmaga, kakor je ruska revolucija strla glavo črni stotnji.«⁷²

Razlike med diskurzom nasilja v Orjuni in Glasu svobode

Kakšna je razlika med diskurzom nasilja v Orjuni in Glasu svobode? Oba časopisa sta opravičevala nasilje pristašev v obrambne namene. Lahko sploh govorimo o razliki v govorici nasilja? Po našem mnenju lahko razliko identificiramo s pomočjo orodij pojmovne oziroma konceptualne zgodovine. Isti pojmi imajo lahko različne pomene. Čeprav so orjunaši in komunisti zagovarjali obrambno nasilje, pa lahko opazimo, da so si pojem obrambe različno razlagali. Za orjunaše je obramba ena izmed osrednjih pojmov. Jugoslovanskega naroda ni treba samo preroditi, ampak tudi ubraniti. Orjuna je organizacija za »obrambo« jugoslovanskega naroda: ta narod je treba braniti pred sovražniki: pred italijanskim fašizmom, »plemenskimi separatisti«, »židovskim kapitalizmom«, »internacionalnim boljševizmom«, tujerodnimi elementi itd. Pojem obrambe uporabljajo orjunaši zelo široko. Ti »sovražniki« ogrožajo jugoslovanski narod že s svojim obstojem. Prava obramba je lahko tudi napad. Orjunaško obrambno logiko so orjunaški ideologi izrazili z medicinskimi alegorijami: »Če ne pomagajo zdravila in mazila /.../ sega zdravnik po nožu. Zdravi z zdravili in mazili; če bo pa treba, pa tudi odreži!«⁷³ Pojmovanje obrambe pri Orjuni ima ofenzivni značaj. Obramba se izraža s pomočjo nasilja nasproti sovražnikom. Npr. ko orjunaši napadajo domnevne »italijanske vohune« na ljubljanskih ulicah, »branijo« jugoslovanski narod.⁷⁴ Preko tako pojmovane obrambe je nasilje ključno za osmišljanje Orjune. Lahko bi tvegali oceno, da Orjuna brez nasilja ne more obstajati, oziroma bi lahko obstajala le, če bi temeljito spremenila svojo naravo.

Ne glede na dejstvo, da je Glas svobode uporabljal zelo nazorne izraze o »delavskih pesteh«, in podobno, pa ima diskurz nasilja v komunističnem glasilu povsem drugačen značaj kot v orjunaškem. Pojem »obrambe« dojemajo konkretno, kot obrambo pred »kapitalističnimi hordami«, ki napadajo delavce in njihove organizaci-

⁷⁰ Glas svobode, 19. 9. 1923.

⁷¹ Glas svobode, 22. 5. 1924.

⁷² Glas svobode, 24. 6. 1924.

⁷³ Orjuna, 14. 1. 1923, Jadranec: »Orjuni« iz Primorja.

⁷⁴ Na primer: po poročanju Slovence so orjunaši pretepli nekega Vipavca, ki so ga obtožili, da je italijanski vohun. Primer je prišel tudi na sodišče, vendar so orjunaše zaradi pomanjkanja dokazov oprostili. – Slovenec, 9. 4. 1924.

je tu in zdaj. Zdi se, da komunisti ne potrebujejo nasilja za lastno osmišljenje. Čeprav komunisti veliko pišejo o boju, in ga tudi častijo kot posebno vrednoto, pa nasilja samega na sebi ne slavijo. Fizično nasilje je za komuniste zgolj ena izmed metod proletarskega boja, ki ga je treba uporabljati v skladu s »pravimi« interesi delavskega razreda, torej ga moramo vedno znova opredeliti v družbenem kontekstu. Komunisti imajo dovolj drugih aktivnosti za lastno osmišljenje: »znanstveni« marksizem, stavkovna gibanja, bodočo proletarsko revolucijo itd. Seveda imajo komunisti v svojem programu zapisano nasilno revolucionarno spremembo, vendar so si na jasnem, da je potrebno uporabiti revolucionarno nasilje v pravem trenutku, ko bodo primerne revolucionarne razmere. Če zanemarimo posameznike in manjše skupine, je bilo vodstvo KPJ v prvi polovici dvajsetih let mnenja, da »revolucionarna situacija« še ni nastopila. Iluzije o jugoslovanski, evropski in svetovni proletarski revoluciji so bile izgubljene sredi leta 1921, ko je postalo jasno, da se je kapitalizem v Evropi in na Balkanu ob pomoči ZDA hitro okreplil.⁷⁵ O spoznanju, da se revolucionarna pričakovanja prva leta po veliki vojni niso uresničila, je že leta 1923 pisal Dragotin Gustinčič, eden najvidnejših slovenskih komunistov prve generacije.⁷⁶

To pa ne pomeni, da komunisti govorice nasilja niso uporabljali v agitacijske namene. Maja 1924 so v revirjih organizirali različne shode in prireditve, na katerih so dvigovali moralo delavcev in opozarjali pred nevarnostjo fašizma. »Klic mladine 'Boj fašizmu, zob za zob!' je glasno odmeval med rudarji in ustvaril bojevito vzdušje že teden dni pred prihodom orjunašev.«⁷⁷ Po Trbovljah so lepili plakate, s katerimi so opozarjali, »da so bili orjunaši v rudarskem štrajku štrajhbreherji« in pozivali k osnovanju »delavskih obrambnih čet, ki bodo odgovorile na napad orjunašev zob za zob.«⁷⁸

Spopad

O konkretnih pripravah za spopad imamo na razpolago predvsem spominsko literaturo udeležencev na strani PAČ. Pokrajinski komite KPJ v Ljubljani je sklenil, da se bodo tokrat orjunaškemu pohodu uprli z orožjem. Bilo jim je povsem jasno, da bo Orjuna v Trbovlje prišla dobro oborožena. Izkoristili so delovanje legalne NDSJ in 1. junija sklicali shod stranke v Trbovljah, ki naj bi bil posvečen občinskim volitvam 8. junija 1924. Oblasti so zborovanje dovolile, kar so si komunisti razlagali s tem, da si »oblast želi spopad in podpira izzivalni pohod orjunašev.«⁷⁹

Začele so se tudi vojaške priprave. Poveljnik PAČ Franjo Vulč-Vlado je moral septembra 1923 emigrirati, zato je izvedbo akcije prevzel France Klopčič, sicer or-

⁷⁵ Jurij Perovšek: Samoodločba in federacija. Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje. Ljubljana 2012, str. 44.

⁷⁶ Prav tam, str. 44, op. 72.

⁷⁷ Klopčič, Neravnodušni državljan, str. 155.

⁷⁸ Prvi junij 1924 v Trbovljah, stenografski zapisnik kazenske razprave v Celju dne 25., 26. in 27. novembra 1924. Ljubljana 1974 (dalje Prvi junij 1924), str. 32.

⁷⁹ Klopčič, Desetletja preizkušenj, str. 173.

ganizacijski sekretar Pokrajinskega komiteja Skoja. Po njegovih spominih je čete PAČ pestilo predvsem pomanjkanje strelnega orožja: »V revirjih ga je primanjkovalo, približno tretjina bojevnikov je imela stare samokrese in prav malo nabojev. Potrebna popravila je opravljala naš kovač Ivan Božjak iz Zagorja, vojak in orožar iz prve svetovne vojne.« nekaj revolverjev so dobili iz Ljubljane, iz Zagreba so dobili tri ročne granate, »majhne, ki si jih lahko držal v pesti.« Kljub temu so lahko opremili z orožjem manj kot polovico bojevnikov. Na hladno orožje niso pomišljali, »če bi bili naši bojevniki opremljeni tako kot orjunaši, vsak s sodobno pištolo in s strelivom na pretek, bi bilo razmerje sil bistveno drugačno,« se spominja Klopčič.⁸⁰ Sodeč po spominskih zapisih Mihe Marinka so v Zagorju pripravili tri ali štiri desetine. Eno izmed njih je vodil Marinko, ki se prav tako spominja pomanjkanja orožja in spretnosti njihovega kovača Božjaka: »Pregledal in popravil je stare revolverje in razvrstil municijo. Krajšal je vojaške bajonete, delal boksarje in nekakšne krogle na ročajih. Iz nekaterih pušk je napravil pištole, tako da jim je odrezal cev in kopito. Prav so prišle tudi železne palice, katerim je Božjak dal obliko sprehajalnih palic, ki so bile takrat v modi.« Marinku je sestavil nekakšno »strelno palico«, »ki je imela vzvod kakor dežnik, ki je služil puški za petelina. Zgoraj je napravil kljuko, spodaj pa 'špico', ki sta se ob uporabi privili oziroma odvila. Pri vsakem strelu bi moral puško odviti, da bi vložil nov naboj.« To orožje je bilo prilagojeno revolverskim nabojem kalibra 12 in naj bi streljalo dokaj točno.⁸¹

Klopčič je organiziral prihod nekaj vojaško organiziranih desetini iz Ljubljane in drugih krajev. Veliko pozornost je namenil vojaškemu načrtu. Časopisi so poročali, da bodo orjunaši prispeli v Trbovlje z vlaki z dveh strani (iz Ljubljane in iz Zidanega Mosta), nato pa se bodo skupaj odpravili v mestno središče. Osnovna ideja Klopčičevega načrta je predstavljala blokado ceste, preden orjunaši prispejo v mestno središče. In če ti odgovorijo z orožjem, je treba odgovoriti enako. Vodstvo PAČ se je zavedalo, da imajo za zaporo ceste premalo mož, zato jim je bilo legalno zborovanje NDSJ pred Rudarskim domom v veliko pomoč. Dogovorili so se, da se bo shod končal tik pred prihodom orjunaške povorke, pripadniki PAČ pa bodo skupaj z zborovalci na določeni točki zaprli cesto. Izbrali so kraj, kjer je bila cesta najožja, »šla je med hišami vzdolž kamnitih ali lesenih ograj. Orjunaši so prihajali po njej kakor v zagato, iz katere so imeli prost izhod samo nazaj, v umik. Za naše skromne čete, mnogo manjše od orjunaških, je bila ozka cesta pripravnejša za obrambo. V našem zaledju pa se je cesta razširila v majhen trg, s katerega se je bilo mogoče umakniti v treh smereh.« Na umik so morali misliti iz več razlogov: slabše oborožitve, številčne šibkosti in zaradi ukrepanja orožništva.⁸²

Miha Marinko je v spominih opisal sestanek, ki naj bi se odvijal dva dni pred usodnim datumom, na katerem je dal France Klopčič točen razpored akcije. »Spominjam se celo, da je na narisani skici terena odredil vsaki desetini svoje mesto, pot

⁸⁰ Prav tam, str. 171.

⁸¹ Marinko, *Moji spomini*, str. 55, 56.

⁸² Klopčič, *Desetletja preizkušenj*, str. 173.

prihoda in umika. Spominjam se celo naročila, da moramo biti tešč, kar bi bilo manj nevarno, če bi bil kdo ranjen v trebuh. Desetinam PAČ je bilo naročeno, da se morajo izogibati spopadov z žandarji. Važen je bil le obračun z Orjuno.« Razporeditev enot PAČ je bila po Marinkovi interpretaciji naslednja: »Zagorskim desetinam smo določili mesto na zgornji strani ceste, kjer je po vojni postavljen spomenik temu spopadu. Ljubljancani so se skrili prav tako na zgornji strani ceste vzdolž žive meje. Mi in Hrastničani smo si stali nasproti. Imeli smo nalogo udariti po čelu kolone. Trboveljske enote pa so se morale pomešati med rudarske množice. Razpored je bil napravljen tako, da bi se zunanje enote lahko neopazno umaknile in jih žandarji ne bi mogli dobiti v roke.«⁸³

Sodeč po spominih Franceta Klopčiča se je na lep nedeljski dan 1. junija pred Rudarskim domom zbralo okoli 500 ljudi. Orjunaši pa so se organizirali na kolodvoru in začeli pohod proti mestu. Ko se je približala godba, je bilo delavskega zborovanja konec. Bojevniki PAČ so na povelje zasedli cesto, zaledje so napolnili zborovalci in radovedneži. Pred črto, ki so jo zasedli pripadniki PAČ, ni bilo nikogar. Klopčič je stal v drugi vrsti bojevnikov. Prikazala se je kolona nacionalistov, prva je korakala vojaška godba. Iz množice naj bi se utrgali siloviti klici proti Orjuni. Godbo so pripadniki PAČ spustili skozi, sto metrov za njimi so se bližali uniformirani orjunaši. »V prvi vrsti so bili zastavonoše. Nesli so prapore. Visoko. Za njimi nekaj obrambe. Nato spet presledek deset do petnajst metrov in tedaj – glavšina, nekaj sto izurjenih, oboroženih ljudi v uniformah. To je bila sila!« Orjunaška falanga se je komunistični obrambi približala na nekaj korakov. Ko so se znašli s prsi v prsi, je zidar Franc Zupanc zagrabil orjunaški drog za zastavo in ga prelomil na kolenu. »V tistem hipu so temno oblečene postave zastavonoš, ki so se bile ustavile, potegnile kot na povelje iz žepov ven pištole, jih molče naperile na Zupanca in skoraj hkrati, kot mnogoroški avtomat, sprožile vanj.« Zupanc je mrtev omahnil. »Ta trenutek se je začel boj. Bojevniki PAČ so se lotili nasprotnika in njegovih zastav. Po prvem spopadu teles sta se obe nastali fronti razmaknili. Fašisti so streljali. Naši so zavzeli kritje ob hišah, za ograjo, in odgovorili iz samokresov. Razvnela se je revolveraska bitka. Med obema taboroma se je na cesti izoblikoval prazen prostor z mrtveci, in ko sta po nekaj minutah eksplodirali ročni granati, vrženi med Orjuno, se je ta umaknila. Posamezni orjunaši so se poskrili celo po kleteh in drvarnicah obcestnih hiš. Zaloga nabojev rdečih bojevnikov je bila izčrpana, moral je slediti odhod.« Na bojišče so stopili orožniki.⁸⁴

Miha Marinko se je samega spopada spominjal nekoliko drugače: »Videl sem, kako je padel prvi strel. Po zastavi se je vzpel osem- do desetletni deček in jo potegnil, da se je povesila. Zastavonoša ga je ubil.⁸⁵ Tedaj smo z obeh strani vdrli v presledek med godbo in orjunaši ter jim zaprli pot. Začelo se je streljanje z obeh strani. Slišati je bilo pokanje pištol različnih kalibrov. Vmes je eksplodiralo med orjunaši tudi nekaj bomb-jajčaric iz prve svetovne vojne. To je v hipu demoraliziralo orjunaše. Za našim

⁸³ Marinko, Moji spomini, str. 56.

⁸⁴ Klopčič, Desetletja preizkušenj, str. 174, 175.

⁸⁵ Med mrtvimi ni bilo nobenega otroka. Gl. Klopčič, Desetletja preizkušenj, str. 178.

hrbtom se je Dravska divizijska godba spustila v paničen beg; njihovi inštrumenti so ležali po tleh. Prvi hip so se stisnili tudi preplašeni žandarji, ki jih je kakih deset stalo ob izhodu trgovine Bata. Jaz sem lahko s svojo palico-puško dal le en strel, potem pa nisem mogel več izvleči praznega naboja. Če sem v gneči kaj zadel, nisem mogel ugotoviti. Moral sem mlatiti samo s palico.«⁸⁶ Klopčič, ki je svoje spomine izdal kasneje kot Marinko, se s tem opisom ni strinjal: »Pisanje o uporabi palic ali nožev, ki se včasih pojavlja, je docela neresno. Don Kihotov takrat ni bilo.«⁸⁷ Spomini so pač različni ...

Orjunaši so v svojem glasilu zapisali, da jih je po poti najprej množica »radostno pozdravljala«, vse dokler niso prišli do soteske s hišami, ki se imenuje Loke. »Ko je vojaška godba prešla past in so bili v njej naši prapori in starejšinstvo, je zahrbtno navalila druhal na nič zlega sluteče praproščake, hoteč se polastiti nam svetih zastav, obenem pa je odprla ogenj na starejšinstvo. V trenutku so pohiteli četaši na pomoč svojim svetinjam, slišal se je mogočen pok, med prapore je bila vržena z okna bomba. /.../ pričelo se je divje streljanje, priletela je z okna druga bomba, toda naših četašev boj ni ustrašil, kakor jih je momentalno presenetil.« Tudi Orjuna je bila mnjenja, da so se žandarji pojavili šele po koncu spopada.⁸⁸

Če si Marinko in Klopčič nista bila edina glede spopada, pa sta se skladala pri opisu dogajanja po bitki. Prizorišče so zasedli orožniki, pod njihovo zaščito so se orjunaši ponovno zbrali in odkorakali v meščanski del Trbovelj, kjer so razvili svoj prapor. Orožniki so prepustili orjunašem pridržanega bojnika PAČ Franca Fakina, ti so ga po mučenju in zasmehovanju ustrelili v kamnolomu. Nato so vdrli v Rudarski dom in ga zažgali. Požig je vodil že omenjeni Dobroslav Jevđević. Končna bilanca krvavega dne je bila naslednja: trije mrtvi pripadniki PAČ (skupaj z ustreljenim Fakinom), dva mrtva gledalca spopada, trije mrtvi voditelji Orjune ter dvajset hudo in laže ranjenih udeležencev spopada.⁸⁹

Po Trbovljah

Obračun med komunisti in Orjuno je bil po dogodkih na Zaloški cesti drugi največji notranjepolitični spopad na Slovenskem med obema vojnama, v katerem je bilo uporabljeno strelno orožje. Negativne posledice spopada so čutili tako komunisti kot Orjuna. Oblasti so v prvi vrsti ukrepale proti komunistom. Začele so se množične aretacije pripadnikov KPJ, aretirano je bilo skoraj celotno partijsko vodstvo in številni aktivisti. Med 25. in 27. novembrom 1924 je potekal v Celju sodni proces proti komunistom, ki so bili osumljeni neposredne udeležbe v spopadu. Osem so jih obsodili na kazni od treh tednov zavora do dveh let težke ječe. Kot zagovornik se je izkazal Henrik Tuma, ki je v zaključnem govoru trdil, da je zakon o zaščiti države neustaven.

⁸⁶ Marinko, *Moji spomini*, str. 58.

⁸⁷ Klopčič, *Desetletja preizkušenj*, str. 176.

⁸⁸ Orjuna, 2. 6. 1924.

⁸⁹ Slovenska novejša zgodovina, str. 275; Klopčič, *Desetletja preizkušenj*, str. 175–182; Marinko, *Moji spomini*, str. 59.

Aretirane orjunaše, ki so bili osumljeni umora Fakina, so po končanem procesu proti komunistom izpustili iz zapora, sodni postopek proti njim pa je bil ustavljen.⁹⁰

Kljub zaščiti oblasti so Orjuni trboveljski dogodki povzročili veliko politično škodo. Z nasilnim vsiljevanjem jugoslovanskega unitarizma so naleteli pri večini slovenske javnosti na odpor. Spopad je najbolje unovčila avtonomistična SLS, ki je v svojem časopisu Slovenec odmevno poročala o dogodkih in razgaljala teroristično bistvo Orjune. Agresivnost organizacije se je ponovno pokazala na Vidovdan 28. junija 1928, ko je v Ljubljano prispelo 500 uniformiranih in več sto članov Orjune v civilu, ki so se pred tem poklonili padlim orjunašem v Trbovljah. Po razvitju prapora v Vodmatu so se odpravili v središče Ljubljane, vendar jih je policija na Šelenburgovi ulici, na vogalu Kazine in današnje Slovenske ceste zavrnila. Ob pol sedmih zvečer se je iz vojašnice proti centru ponovno napotilo okoli 100 oboroženih in uniformiranih orjunašev. Ko so se po Prešernovi ulici (danes Čopova) približali trgovini Bata, jih policija ni pustila naprej. Vnel se je oboroženi spopad, v katerem je bilo več ranjenih na obeh straneh. Po prekinitvi ognja je policija prijela okoli šestdeset orjunašev in jih razorožila. S tem je bilo konec delovanja Orjune v »jugoslovanski« Sloveniji. Minister za notranje zadeve Božidar Masimović je 30. junija 1928 razpustil orjunaške organizacije v ljubljanski pokrajini in izdal odredbo, da se morajo vse orjunaške organizacije v državi razorožiti.⁹¹ Katoliški Slovenec je ob tem izrazil veliko zadovoljstvo in pripomnil, da je »glavni krivec vlada, ki trpi poleg sebe privilegirano bojno organizacijo, koje člani so deležni na krvavih trboveljskih dogodkih in s tem sličnih krvavih incidentov po drugih delih države.«⁹²

Zaključek: neločljivost splošnih in partikularnih lastnosti fizičnega nasilja

Paradoksalna dvojnost med splošnimi lastnostmi nasilja (nasilje je vedno isto, prinaša uničenje) in med partikularnimi lastnostmi nasilja (nasilje je vedno različno) je »skrita« v vsakem posameznem nasilnem dejanju (ali dogajanju). Splošnih in partikularnih lastnosti nasilnih dejanj ne moremo ločiti. Če hočemo razumeti konkretno fizično nasilje v preteklosti, oziroma pretekli sedanjosti, moramo upoštevati oba aspekta. Če upoštevamo samo splošne lastnosti nasilnih dejanj, predvsem dejstvo, da fizično nasilje prinaša uničenje, potem izenačimo vsa nasilna dejanja, kot edini kriterij pa lahko upoštevamo zgolj intenzivnost. Če pa upoštevamo samo partikularne lastnosti nasilnih dejanj (kdo ga je storil, s kakšnim namenom, kako), potem izpustimo občo človeško dimenzijo, nasilno dejanje pa postane golo politično ali vojaško dejanje.

Kratka analiza diskurza nasilja v osrednjih glasilih obeh organizacij je pokazala, da nasilje strukturno in ideološko različnih skupin na ravni partikularnih lastnosti ne bi smeli enačiti. Prav tako ne bi smeli navijaško »zagovarjati« nasilja enih in »napadati«

⁹⁰ Slovenska novejša zgodovina, str. 275; Prvi junij 1924, str. 163.

⁹¹ Perovšek, Liberalizem, str. 257, 281 (op. 141).

⁹² Slovenec, 1. 7. 1926.

nasilje drugih. Nasilje ima pri različnih skupinah/organizacijah/ideologijah različno vlogo, ki se spreminja. Nasilje je tudi proces. Vloge in pomena nasilja zgodovinarji ne bi smeli analizirati/razlagati normativno in moralistično, ampak bi morali interpretirati fenomen v vsej svoji kompleksnosti in v širšem zgodovinskem kontekstu.

Marko Zajc

ORJUNA AND PROLETARIAN ACTION UNITS ON THE WAY TO TRBOVLJE
*ON THE HISTORY OF PHYSICAL VIOLENCE IN THE CONTEXT OF POLITICAL
 STRUGGLE*

S U M M A R Y

The primary purpose of the article is to bring the attention to the dual nature of physical violence in the context of political struggle: it has general as well as particular characteristics. Physical violence always causes material damage and casualties, and it always results in irreversible damage: the consequences of physical violence can never be completely eliminated. On the other hand physical violence always takes place in historical contexts: it has its causes and effects, perpetrators and structure. The author analyses the ambivalence of the physical violence taking place during the political conflict between the Organisation of Yugoslav Nationalists (hereinafter Orjuna) with the communists in the 1920s. The author opens the discussion with a political theory of violence and fascism, attempting to place Orjuna into the context of the contemporaneous fascism and other radical nationalist movements. Then, by means of a historical analysis of the main newsletters of both organisations, he defines the difference in the discourse of violence during the months preceding the conflict in the town of Trbovlje on 1 June 1924. The violent act itself is described mostly on the basis of newspaper reports and memoirs of the participants on the communist side. What is the difference between the discourses of violence in Orjuna and the Glas svobode publications? Both newspapers justified the violence of their adherents for defence purposes. Although both the supporters of Orjuna as well as communists argued in favour of violence for defensive purposes, they interpreted the concept of defence differently. Orjuna was an organisation for the »defence« of the Yugoslav nation. They used the concept of defence very broadly, as their »enemies« threatened the Yugoslav nation with their very existence. True defence could also involve offence. However, the discourse of violence in the communist newsletter had a completely different character. They interpreted the concept of »defence« concretely, as defence from the »capitalist hordes« which kept attacking the workers and their organisations there and then. Although the communists wrote at length about their struggle, which they also honoured as a special value, they did not celebrate violence in itself. For the communists physical violence merely represented one of the methods of the proletarian struggle that had to be resorted to in accordance with the »true« interests of the working class.

The paradoxical difference between the general characteristics of violence (violence is always the same: it brings destruction) and particular characteristics of violence (violence is always different) is »hidden« in every individual violent act (or events). The general and particular characteristics of violent acts cannot be separated. If we want to understand the concrete physical violence in the past or the bygone present, we have to take into account both of these aspects. If we only consider the general characteristics of violent acts, especially the fact that physical violence results in destruction, then we see all acts of violence as equivalent, and we can just take into account their intensity as the only criterion. On the other hand, if we only take into consideration the particular characteristics of the violent acts (who committed them, for what purpose and how), then we disregard the general human dimension, while the act of violence becomes a purely political or military action. The short analysis of the discourse of violence in the main publications of both organisations revealed that the violence of structurally and ideologically different groups should not be equated at the level of particular characteristics. We should also refrain from zealously »arguing« for the violence of one side and »attacking« the violence of the others. In different groups/organisations/ideologies, violence has different roles, which also change –

violence is a process as well. Historians should not analyse and interpret the role and importance of violence in the normative and moralist sense. Instead they should interpret the phenomenon in all of its complexity and in a broader historical context.

1.01

UDK: 347.447.8:341.121(497.1+450) "1921+1935"

Prejeto 5. 6. 2014

Marjan Malešič*

Ekonomske sankcije Društva narodov: primera Kraljevine SHS in Kraljevine Italije

IZVLEČEK

Ozemlje današnje Slovenije se je kot del drugih državnih tvorb v zadnjem stoletju večkrat znašlo v primežu sankcij mednarodne skupnosti. Z analizo smo zajeli dva primera, v katerih je sankcije uvajalo Društvo narodov, in sicer grožnjo z ekonomskimi sankcijami in sprožitev postopka proti Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1921 zaradi nespoštovanja meje z Albanijo, določene leta 1913, in vojaških vpadov na njeno ozemlje, ter ekonomske sankcije proti Kraljevini Italiji leta 1935 zaradi njenega vojaškega napada na Abesinijo. Prvi primer je bil uspešen, saj so sankcije učinkovale in prinesle želeni rezultat, še preden so bile formalno uvedene, drugi pa je bil neuspešen, saj ni ustavil vojaške agresije. Razlogi za uspeh sankcij v primeru Kraljevine SHS so predusem v manj ambicioznem cilju, složnosti članic Društva narodov in ranljivosti novonastale države, medtem ko so razlogi za njihov neuspeh v primeru Italije v preveliki ambicioznosti cilja glede na uporabljena sredstva, premajhni složnosti in preveliki neodločnosti članic Društva narodov, necelovitosti ekonomskih sankcij, vlogi tretjih držav ter v nacionalističnem odzivu Italije na sankcije.

Ključne besede: Kraljevina SHS, Kraljevina Italija, Društvo narodov, ekonomske sankcije, mejni spor, vojaška agresija

ABSTRACT

THE LEAGUE OF NATIONS ECONOMIC SANCTIONS: CASES OF THE KINGDOM OF SCS AND THE KINGDOM OF ITALY

The territory of contemporary Slovenia, as a part of other state formations, has been an object of international community sanctions on several occasions in the last century. Our analysis encompasses two cases, in which the League of Nations introduced sanctions, namely threat of sanctions and the initiation of procedure against Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1921 due to its violation of state border with Albania set in 1913 and its military incursions on Albanian territory, and economic sanctions against Kingdom of Italy due to its military aggression against Abyss-

* Dr., redni profesor, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Katedra za obramboslovje, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana; marjan.malesic@guest.arnes.si

sinia in 1935. The former case was a success because sanctions did have an effect and they brought about a solution of the problem even before they were formally introduced whereas the latter was a failure because it didn't stop military aggression. The reasons for the success in the case of Kingdom of SCS are above all in less ambitious objective, in concordance of the League of Nations member states and in vulnerability of the object state, whereas the reasons for the failure of the Italian case were in inconformity of objectives and means, the former being too ambitious compared to the means applied, in the lack of concordance and decisiveness of the League of Nations member states, in non-comprehensiveness of economic sanctions, in the role of third parties and in nationalistic response of Italy to the sanctions.

Key words: Kingdom of SCS, Kingdom of Italy, League of Nations, economic sanctions, border dispute, military aggression

Uvod

V ekonomski teoriji in teoriji mednarodnih (varnostnih) odnosov zasledimo več različnih opredelitev ekonomskega bojevanja in ekonomskih sankcij. Ne da bi se spuščali v posamezne opredelitve, njihovo primernost, sporočilnost in doslednost, lahko ekonomske sankcije na splošno opredelimo kot poskus subjekta (države, več držav, mednarodne organizacije), da prenese javno sporočilo neodobranja objektu (državi, več državam, organizaciji, skupini, celo posameznikom), in sicer z ekonomskim kaznovanjem ali z grožnjo takšnega kaznovanja zaradi nezaželenega in nesprejemljivega vedenja.¹

Za ekonomske sankcije je v zadnjem stoletju (1914–2013) značilno, da doživljajo ciklično popularnost, krog pa se je časovno sklenil, saj največ optimizma glede njihove uporabnosti in uspešnosti pri doseganju zunanjepolitičnih ciljev držav in mednarodnih organizacij zaznavamo po 1. svetovni vojni in po hladni vojni. Znana je izjava ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona, izrečena v Indianapolisu leta 1919, v kateri je sankcije označil kot zdravilo za reševanje mednarodnih konfliktov, saj po njegovem mnenju ni članice mednarodne skupnosti, ki bi se lahko uspešno uprla ekonomskim pritiskom drugih držav.² Izjava je bila povezana z izkušnjo 1. svetovne vojne, ko je ekonomska blokada sil Antante občutno prispevala k porazu Nemčije, in pa z ustanavljanjem Društva narodov, ki je v ustanovitvenem doku-

¹ Prim. Marjan Malešič: *Ekonomske sankcije: rešitev problemov v mednarodni skupnosti ali problem?*. Ljubljana 2013 (dalje Malešič, *Ekonomske sankcije*), str. 18.

² Wilson je izjavil: »Država, ki je bojkotirana, je država pred predajo. Uporabimo to ekonomsko, miroljubno, tiho in smrtonosno zdravilo in ne bo nobene potrebe po uporabi sile. To je strašno zdravilo. Zunaj države, ki je bojkotirana ne zahteva življenj, prinaša pa pritisk, ki se mu po moji presoji ne more upreti nobena sodobna država«. – Dostopno na: Peter G. Peterson Institute for International Economics, www.petersoninstitute.org, 3. 5. 2014.

mentu za zagotavljanje miru v svetu predvidevalo tudi uporabo sankcij.³ Pred 2. svetovno vojno je bilo optimizma manj, več pa so se analitiki ukvarjali s tveganjem, ki ga sankcije prinašajo, pri čemer so imeli v mislih nacionalistično reakcijo Italije na sankcije Društva narodov ter agresiven odziv Japonske na ameriški naftni embargo in druge omejevalne ekonomske ukrepe. V 2. svetovni vojni pa blokada Nemčije, ki je bila skoraj celovita, naj ne bi odločilno vplivala na poraz te države. Po njej, v času hladne vojne torej, sankcije niso veljale za uspešno sredstvo doseganja zunanje-političnih ciljev držav in mednarodnih organizacij, saj se je zaradi blokavske delitve sveta vedno pojavil subjekt, ki je sankcionirani državi pomagal. Več optimizma glede uspešnosti je med politiki in analitiki spet po hladni vojni, ko je lažje doseči soglasje držav glede uvedbe ekonomskih sankcij, kar dokazuje tudi velik porast primerov sankcij, ki jih uvajajo Združeni narodi⁴, kar pa samo po sebi še ne prinaša uspeha.⁵ Na uspešnost ekonomskih sankcij namreč poleg podpore sankcijam v mednarodni skupnosti vplivajo številni dejavniki, med njimi so najpomembnejši skladnost cilja in uporabljenih sredstev, umeščenost sankcij v širšo prisilno strategijo, način uvajanja sankcij, narava objekta sankcij oziroma njegova samozadostnost, odziv vpletenih na sankcije (navdušenost ali dvom v državi subjektu; izrazito ideološki odziv v državi objektu), kompenzacija škode za druge prizadete subjekte in kršenje sankcij.

Ozemlje današnje Slovenije je bilo v zadnjih sto letih večkrat objekt sankcij, ali pa so te nanj imele posreden ekonomski učinek. Leta 1921 je Društvo narodov sprožilo postopek uvedbe sankcij proti Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (v nad. Kraljevini SHS) zaradi njenega nepriznavanja albanskih meja in vojaških vpadov na ozemlje sosednje države. Drugi tak primer so bile sankcije Društva narodov leta 1935 proti Kraljevini Italiji (v nad. Italiji), ki je obsegala tudi del slovenskega nacionalnega ozemlja⁶, zaradi njene agresije na Abesinijo. Sledil je primer sankcij ZSSR in držav članic Informbiroja proti FLRJ leta 1948, ki so imele cilj destabilizirati in zamenjati oblast, ki je zagovarjala samostojno pot v socializem.⁷ Paradoksalno so bile zelo hude sankcije proti Sloveniji uvedene v SFRJ v času osamosvajanja, ko je Srbija proti Sloveniji uvedla več sankcijskih ukrepov zaradi njenega stališča do vprašanja kosovskih Albancev, nasprotovanja srbski centralistični politiki in slovenskih osamosvojitvenih teženj. Julija 1991 je embargo na izvoz orožja v SFRJ, torej tudi v Slovenijo, sprejela Evropska skupnost, njej pa so v septembru istega leta sledili Združeni narodi. Ti so junija 1996 (šest mesecev po podpisu Daytonskega sporazuma) embargo odpravili, Evropska skupnost pa je pri njem vztrajala, čeprav je za izdajo izvoznih dovoljenj za dobavo orožja Sloveniji (in Makedoniji) predvidela

³ Wilson je bil velik zagovornik ustanovitve Društva narodov in članstva ZDA v njem, vendar mu o slednjem ni uspelo prepričati ameriškega kongresa.

⁴ Med hladno vojno so Združeni narodi sankcije uvedli dvakrat (Južnoafriška republika in Južna Rodezija, današnji Zimbabve), dobro desetletje po njej pa trinajstkrat.

⁵ Prim. Malešič, *Ekonomske sankcije*, str. 99–100.

⁶ To je bila posledica Londonskega pakta (1915) in Rapalske pogodbe (1920).

⁷ Več o tem Vladimir Prebilih, Damijan Guštin: *Politične in varnostne razsežnosti Informbiroja*. V: *Teorija in praksa*, 2010, št. 4, str. 866–882.

obravnava od primera do primera. Leta 1998 je bila za Slovenijo odpravljena tudi ta omejitev.

Analizirali smo primer ekonomskih sankcij, ki jih je Društvo narodov leta 1921 začelo uvajati proti Kraljevini SHS, in primer uvedbe delnih ekonomskih sankcij proti Italiji leta 1935. Primera sta zanimiva za proučevanje, ker je v prvem prišlo do učinka in **uspeha**, še preden so bile sankcije formalno uvedene, medtem ko drugi primer kaže na **popoln neuspeh** delovanja Društva narodov v nemirnem času pred 2. svetovno vojno. Interes za proučevanje obeh primerov je tudi v dejstvu, da je bilo predmet sankcij gospodarstvo na območju današnje Slovenije kot dela Kraljevine SHS oziroma Italije, v primeru sankcij proti Italiji pa je bilo slovensko narodno ozemlje izven Italije (v Kraljevini SHS, Avstriji in na Madžarskem) prizadeto tudi posredno, s tem ko je bilo ovirano gospodarsko sodelovanje med temi območji in Italijo. Proučili bomo razloge za (ne)uspešnost obeh primerov, pri čemer stopnjo uspešnosti ekonomskih sankcij razumemo kot razmerje med postavljenimi cilji ob uvedbi sankcij (ali groženj s sankcijami) in njihovimi dejanskimi rezultati.

Z metodološkega vidika smo empirično analizo primerov ekonomskih sankcij Društva narodov proti Kraljevini SHS oziroma Italiji utemeljili na teoretičnih spoznanjih o sankcijah, pridobljenih skozi daljše obdobje proučevanja tega fenomena. V empiričnem delu smo analizirali primarne in sekundarne vire, med njimi uradne dokumente, poročila in politične govore oziroma znanstvene knjige, članke in zbornike, ki se neposredno ali posredno nanašajo na izbrana primera. Sledila je presoja rezultatov analize v luči teorije o uspešnosti ekonomskih sankcij in hkrati uporaba primerjalne metode, ki osvetli razlike in podobnosti med obema obravnavanima primeroma. Pri oblikovanju sklepa smo se oprli na sintetično metodo.

Ustanovitev Društva narodov in instrumenti njegovega delovanja

Predsednik Woodrow Wilson je 8. januarja 1918, torej še med 1. svetovno vojno, v govoru pred obema domovoma ameriškega kongresa prepoznal štirinajst točk, ki naj služijo kot osnova za doseganje miru v svetu. V zadnji točki je govoril o splošnem združenju držav (ang. *association of nations*), ki naj bi se oblikovalo na osnovi sporazuma (ang. *covenant*), ki bi vsem državam, malim in velikim, jamčil politično neodvisnost in ozemeljsko celovitost.⁸ 28. junija 1919 je bila podpisana Versajska pogodba, ki je vsebovala tudi Sporazum o Društvu narodov: oba dokumenta sta stopila v veljavo 10. januarja 1920, šest dni kasneje pa je bila v Parizu prva seja Sveta Društva narodov. Društvu narodov se je na koncu pridružilo 58 držav, vendar med njimi ni bilo ZDA, Nemčije, Brazilije in Japonske (ta je sprva bila članica, leta 1933 pa je izstopila zaradi obtožbe, ki jo je bila deležna s strani Društva narodov, povezane

⁸ Dostopno na:

[http://www.unog.ch/80256EDD006B8954/%28httpAssets%29/3DA94AAFE9E8E76C1256F340047BB52/\\$file/sdn_chronology.pdf](http://www.unog.ch/80256EDD006B8954/%28httpAssets%29/3DA94AAFE9E8E76C1256F340047BB52/$file/sdn_chronology.pdf), 25. 3. 2014.

z dogodki v Mandžuriji leta 1931⁹). Viden dosežek Društva narodov je ustanovitev Stalnega meddržavnega sodišča v Haagu 2. septembra 1921.

Pomembna naloga Društva narodov je bilo posredovanje v konfliktih med posameznimi državami in njihovo mirno razreševanje. Države so se zavezale, da bodo razvile načrte za delno razorožitev in da bodo spoštovale ozemeljsko celovitost in politično suverenost drugih držav. Društvo narodov je svoje odločitve članicam v spornih situacijah vsiljevalo z uporabo različnih instrumentov, od moralne obsodbe, prek arbitraže in pogajanj do sankcij, ki so bile lahko diplomatske, ekonomske in/ali vojaške. V primeru kršenja mednarodnega prava je torej lahko prišlo do prekinitve diplomatskih odnosov med državo kršiteljico in drugimi članicami Društva narodov, do uvedbe ekonomskih sankcij proti njej, kar je pomenilo prekinitev trgovinskih odnosov ter prepoved oskrbe s surovinami in živili, nepogrešljivimi za ekonomski obstoj, ter do uvedbe vojaških sankcij, ki so jih lahko izvajale bodisi *ad hoc* oblikovane mednarodne sile bodisi oborožene sile ene oziroma več držav članic.¹⁰

Ekonomske sankcije so bile opredeljene v 16. členu Sporazuma o Društvu narodov in so članicam omogočale, da proti vsaki drugi članici, ki bi zagrešila vojno dejanje (ang. *act of war*), takoj posredujejo s prekinitvijo vseh trgovinskih ali finančnih odnosov, prepovedjo stikov med njihovimi državljani in državljani države kršiteljice ter s preprečevanjem vseh finančnih, komercialnih ali osebnih stikov med državljani države kršiteljice in državljani drugih držav, članic ali nečlanic Društva narodov. Omenjeni člen je urejal tudi vprašanje kompenzacije škode za posredno prizadete države zaradi uvedbe sankcij, saj je predvidel, da se bodo države medsebojno podpirale pri sprejemanju finančnih in ekonomskih ukrepov, da bi zmanjšale izgubo in presegle težave, ki bi jim jih sprejeti ukrepi prinesli.¹¹ Vzajemno pomoč naj bi si članice zagotovile tudi v primeru, ko bi kršiteljica mednarodnega prava, proti kateri so bile sankcije uvedene, uvedla protiukrepe.¹²

Za implementacijo 16. člena Sporazuma o Društvu narodov je bila avgusta 1921 imenovana Komisija za ekonomsko blokado, ki je natančno proučila naslednja vprašanja: pod katerimi pogoji naj bodo sankcije uvedene, čigava je pristojnost, da odloči o nujnosti sankcij, v katerem trenutku in kdo naj ukrepe uporabi, ter kako naj bodo sankcije uporabljene. Z odgovori na ta vprašanja naj bi okrepili moč in pobudo Sveta Društva narodov pri uporabi njegovega »ekonomskega orožja«. Svet naj bi podal mnenje, ali je prišlo do kršitve Sporazuma Društva narodov ali ne, in Svet

⁹ V članku z naslovom »Japonska zapuška Društvo narodov« o tem poroča S. Brown, stalni dopisnik United Press iz Ženeve, 24. 2. 1933. – Dostopno na: http://www.johndclare.net/league_of_nations6_news.htm, 26. 3. 2014.

¹⁰ Dostopno na: DIERCKE International - Diercke International Atlas, www.diercke.com, 28. 3. 2014.

¹¹ The Covenant of the League of Nations. 2008. Lillian Goldman Law Library. New Haven, CT.

¹² Zdi se, da je bilo vprašanje kompenzacije posredne škode v primeru uvedbe sankcij v Sporazumu o Društvu narodov bolje urejeno, kot to velja za Ustanovno listino Združenih narodov, ki v 50. členu predvideva zgolj, da se lahko posredno prizadeta država o svoji ekonomski škodi posvetuje z Varnostnim svetom ZN (gl. Ustanovno listino Združenih narodov. Dostopno na: Charter of the United Nations, www.un.org/en/documents/charter/, 18. 4. 2014).

naj bi obvestil članice o datumu, ki ga priporoča za uvedbo ekonomskega pritiska, pri čemer je imel tudi pravico preložitve kateregakoli ukrepa, navedenega v 16. členu, v primeru, da je to ocenil za zaželeno.¹³

Društvo narodov je v dvajsetih letih prejšnjega stoletja ob poskusih preprečevanja in zaustavljanja konfliktov doseglo nekaj uspehov pa tudi neuspehov, medtem ko so bila trideseta leta bolj zaznamovana z neuspehi.¹⁴ Med ključnimi uspehi v dvajsetih letih so bili rešitev spora med Švedsko in Finsko glede Aalandskih otokov, delitev Zgornje Šlezije med Poljsko in Nemčijo, **rešitev mejnega spora med Albanijo in Kraljevino SHS**, rešitev spora med Irakom in Turčijo glede Mosula ter rešitev spora med Grčijo in Bolgarijo glede Makedonije. Prav tako je Društvo narodov sorazmerno uspešno upravljalo Gdansk in Posarje, s posojili stabiliziralo avstrijsko in madžarsko valuto in s tem državi obvarovalo pred bankrotom, pomagalo pri oživitvi svetovnega gospodarstva, skrbelo za begunce in vojne ujetnike ter z ustanovitvijo Mednarodne organizacije za delo prispevalo k izboljšanju položaja delavskih pravic in delovnih razmer.

V tem obdobju pa Društvo narodov ni bilo uspešno v procesu demilitarizacije po koncu 1. svetovne vojne, ni želelo reševati spora med Poljsko in Litvo glede Vilne, ni preprečilo rusko-poljske in grško-turške vojne, ni preprečilo francoskega in britanskega zavzetja Porurja, potem ko Nemčija ni plačala drugega obroka vojnih reparacij, ter ni ustavilo Italije pri zavzetju grškega otoka Krf. Neuspehi so se nadaljevali tudi v tridesetih letih, in sicer z mandžurijsko afero, **italijanskim vojaškim napadom na Abesinijo**, nemško remilitarizacijo Porenja, špansko državljansko vojno, pripojitvijo Avstrije Nemčiji in z Münchenskim paktom, ki je omogočil nemško aneksijo češkoslovaških Sudetov.

Društvo narodov je torej v času svojega delovanja doseglo pomembne humanitarne uspehe, hkrati je razrešilo številne manjše konflikte v Evropi, vendar pa ni bilo uspešno v svojih prizadevanjih za zaščito ozemeljske celovitosti držav članic in za doseglo mednarodnega miru, v primerih, ki so zadevali interese velikih sil. Povsem pa je Društvo narodov odpovedalo pri zaježitvi agresivne zunanje politike fašistične Italije, nacistične Nemčije in imperialistične Japonske.

Vloga Društva narodov pri reševanju mejnega spora med Albanijo in Kraljevino SHS

Albanska vlada je prošnjo za članstvo v Društvu narodov oddala oktobra 1920, decembra istega leta pa jo je Skupščina Društva narodov sprejela, čeprav je bilo mnenje Podkomisije, ki je ta primer proučevala, negativno, saj Albanija ni imela dokončno določenih meja in ni bila mednarodno priznana.¹⁵

¹³ Summary of the work of League of Nations, January 1920 - March 1922. League of Nations Union, London (dalje Summary of the work of League of Nations), str. 11-12.

¹⁴ Dostopno na: <http://www.ssag.sk/SSAG%20study/DEJ/League%20of%20Nations.%20Successes%20and%20Failures.pdf>, 26. 3. 2014.

¹⁵ Miladin Milošević: Uspostavljanje meddržavne granice između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Albanije posle Prvog svetokog rata (1919-1926). V: Stanovništvo slovenskog porijekla u Alba-

Marca 1921 se je Albanija pritožila Svetu Društva narodov, da so dele severne Albanije zavzele »grške in srbske sile« in s tem kršile meje, ki so jih Velike sile določile leta 1913 na londonski mirovni konferenci, ki je potekala po koncu 1. balkanske vojne.¹⁶ Posledično so bili predstavniki vlad Albanije, Grčije in Kraljevine SHS povabljeni na junijsko sejo Sveta Društva narodov, naj predstavijo svoja stališča.¹⁷ Težava je nastala že pri določanju pristojnega telesa, saj je Albanija predlagala, da o sporu odloča Društvo narodov, Grčija in Kraljevina SHS pa sta menili, da je to vprašanje za Konferenco veleposlanikov, ki se je s sporom že ukvarjala, kar je na koncu kljub pritožbi Albanije tudi obveljalo: 2. oktobra 1921 je Skupščina Društva narodov pooblastila Konferenco veleposlanikov, da ugotovi, kje potekajo albanske meje.

Sile Kraljevine SHS so bile na demarkacijski črti, določeni leta 1918, ki je potekala prek meje, določene leta 1913, kar je Kraljevina SHS opravičevala z ekonomskimi, zgodovinskimi, etnografskimi, geografskimi in varnostnimi razlogi. Albanske oblasti so sile Kraljevine SHS večkrat obtožile oboroženih vpadov na njeno ozemlje, albanske sile so celo pregnale vojsko Kraljevine SHS z demarkacijske črte, vendar je ta izgubljene položaje ponovno zasedla konec oktobra 1921.¹⁸ Albanska vlada je zasedbo predstavila kot splošno ofenzivo sil Kraljevine SHS na njeno ozemlje, slednja pa je to zanikala. Incidenti na meji so spodbudili predstavnike Velike Britanije, Francije, Italije in Japonske, da 7. novembra 1921 sprejmejo kolektivno noto o »nedotakljivosti in neodtujljivosti albanskih meja« in o »strateški varnosti Italije«. Nota obtožuje vlado Kraljevine SHS za napade na albansko ozemlje in jo poziva, naj se vzdrži vojaških akcij proti Albaniji.¹⁹ Vlada Kraljevine SHS je v odgovoru zanikala prestop meje in trdila, da je njena vojska zgolj ponovno zavzela demarkacijsko črto iz leta 1918, ki so jo Albanci s svojimi vpadi pogosto kršili ter pri tem požigali vasi, ropali in pobijali predstavnike lokalnih oblasti.

Korak dlje je šel britanski premier Lloyd George, ki je istega dne na temelju albanskih obtožb v imenu britanske vlade Siru Ericu Drummond, generalnemu sekretarju Društva narodov, poslal telegrafsko sporočilo, v katerem se je skliceval na Sporazum o Društvu narodov in pričakoval, da se bo Svet takoj sestal, proučil razmere in se odločil, ali le-te zahtevajo uporabo 16. člena, se pravi uvedbo **ekonomskih sankcij** proti Kraljevini SHS. Že sam poziv za uvedbo ekonomskih sankcij je učinkoval, saj je prišlo do devalvacije valute Kraljevine SHS, obenem pa je postal projekt pridobitve kredita te države v Londonu vprašljiv. Uradna sprožitev postopka uvedbe ekonomskih sankcij je spodbudila delegacijo Kraljevine SHS, da je takoj prišla v Pariz in v osnovi sprejela mejo, določeno leta 1913, država pa je umaknila

niji. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21., 22., i 23. juna 1990. godine. Titograd 1991 (dalje Milošević, Uspostavljanje međudržavne granice između Kraljevine SHS i Albanije), str. 13.

¹⁶ Dostopno na: www.historycommons.org, 4. 6. 2014.

¹⁷ Summary of the work of League of Nations, str. 10-11.

¹⁸ Milošević, Uspostavljanje međudržavne granice između Kraljevine SHS i Albanije, str.15.

¹⁹ Prav tam, str. 17-18.

svoje vojaške sile iz Albanije.²⁰ Inštitut Peterson omenjeno akcijo Društva narodov obravnava kot ekonomske sankcije proti Kraljevini SHS, čeprav formalno niso bile sprejete, delovala pa je že sama uradna zahteva ene članice, da se jih uvede, ki pa je bila umaknjena po desetih dneh. Omenjeni inštitut to epizodo obravnava kot primer uspešnega delovanja ekonomskih sankcij, saj so bili cilji, zaradi katerih je prišlo do pobude, da se aktivira 16. člen Sporazuma o Društvu narodov, v celoti in hitro uresničeni.²¹

To so bile okoliščine, v katerih je Konferenca veleposlanikov 9. novembra 1921 sprejela odločitev, da je meja med Albanijo in Kraljevino SHS tista, ki jo je Konferenca velikih sil določila leta 1913 v Londonu, vendar pa je prišlo tudi do manjših popravkov meje v korist Kraljevine SHS, ki so jih narekovali ekonomski, strateški in prometni razlogi.²² S tem je Konferenca priznala Albanijo kot neodvisno in suvereno državo, Italiji, ki je pričakovala bistveno več, pa je priznala poseben interes za ohranjanje neodvisnosti Albanije. S tem pa vprašanje meje še ni bilo dokončno rešeno, saj so nekateri popravki in določanje meje na terenu epilog dobili šele poleti leta 1926, ko so bili podpisani zaključni protokoli, ki so *de iure* in *de facto* rešili vprašanje meje med Kraljevino SHS in Albanijo.²³

Svet Društva narodov je imel 16. novembra 1921 v Parizu sejo, na kateri je predstavnik britanske vlade, ki je Svet pozvala k intervenciji, umaknil zahtevo po uveljavitvi 16. člena Sporazuma o Društvu narodov, saj so se obljube predstavnikov Kraljevine SHS na terenu uresničevale, kar je potrdil tudi albanski predstavnik.²⁴ To pomeni, da je poziv k uvedbi ekonomskih sankcij s strani britanske vlade bilo uradno dejanje, ki pa ga Svet formalno ni potrdil, ker je že grožnja učinkovala in prinesla uspeh, se pravi uresničitev cilja.

Svet je notificiral zagotovila vlade Kraljevine SHS in albanske vlade o spoštovanju meja, kot jih je določila Konferenca veleposlanikov. Svet je obenem oblikoval neodvisno komisijo, trojko, ki je imela nalogo nadzirati izvajanje odločitev Konference, obveščati Svet o umiku vojsk obeh držav iz začasne demarkacijske cone, ohranjati stik z Razmejitveno komisijo, nuditi pomoč lokalnim oblastem pri umiku vojske, da bi se izognili morebitnim incidentom, ter proučevati razmere in pomagati Svetu pri iskanju najboljših načinov za dokončno rešitev vprašanja meje in preprečevanju ponovnih težav.

²⁰ Summary of the work of League of Nations, str. 12.

²¹ Gl. Peter G. Peterson Institute for International Economics: Summary of economic sanctions episodes 1914-2006, www.petersoninstitute.org, 3. 5. 2014.

²² Dostopno na: www.indiana.edu/league/1921.htm, 2. 4. 2014; Miladin Milošević, Ljubodrag Dimić: Međdržavni ugovori između Kraljevine SHS i Albanije 1918-1939. V: Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21., 22., i 23. juna 1990.godine. Titograd 1991, str. 1.

²³ O težavah in zamudi pri reševanju meje priča tudi Sklep Sveta Društva narodov z dne 3. oktobra 1924, ki je pozval obe strani, naj pospešita rešitev problema, saj bo v nasprotnem primeru prihajalo do incidentov, ki bodo ogrozili dobre odnose med državama (League of Nations. V: Official Journal, October 1924 /faksimile dokumenta/, str. 1378).

²⁴ Summary of the work of League of Nations, str. 12.

Ekonomske sankcije Društva narodov proti Italiji

Italija je Abesinijo²⁵ neuspešno napadla že leta 1896, ko je njeno ozemlje želela priključiti svojim afriškim kolonijam. Ta dogodek zgodovinski viri imenujejo Prva abesinska vojna²⁶, medtem ko nas zanimajo dogodki v povezavi z Drugo abesinsko vojno, ki jo je Italija proti isti državi sprožila v začetku oktobra 1935. Pred vojno so se vrstile pritožbe abesinskega državnega vodstva, da se italijanska vlada izogiba arbitraži o mejnem sporu med italijansko Somaliland in Abesinijo, ter da se ne pogaja iskreno in z dobrimi nameni, prihajalo pa je tudi do oboroženih incidentov.²⁷ Svet Društva narodov je preiskoval razmere na vzhodu Afrike in izvedel nekaj poskusov reševanja krize, vendar niso bili uspešni, tako da je 3. oktobra kljub temu prišlo do omenjenega vojaškega napada. Društvo narodov je 7. oktobra Italijo proglasilo za agresorsko državo in začelo s pripravami na uvedbo sankcij. Te so bile izglasovane na seji Skupščine Društva narodov 11. oktobra, veljati pa naj bi začele novembra, če do tedaj italijanske sile ne bi zapustile Abesinije. Ker se to ni zgodilo, so 18. novembra začele veljati **trgovinske sankcije**, ki so vključevale embargo na prodajo orožja in surovin (premog in nafta sta bila izvzeta), prepovedano je bilo dajanje kreditov Italiji in uvoz iz te države.²⁸ V odzivu na sankcije je italijanska vlada prekinila ekonomske odnose z velikimi silami, ki so jo sankcionirale, in v državi uvedla sistem rigidnega nadzora porabe hrane in goriv.²⁹

Ekonomske sankcije so imele dva ključna cilja: prvi je bil ohraniti trdnost Sporazuma o Društvu narodov in spodbuditi kolektivno varnost, drugi pa končati vojno s pritiskom na italijansko vlado, ki naj bi se po uvedbi sankcij začela pogajati o rešitvi spora. Poleg tega pa so mnogi državljani razvitih držav članic in nečlanic Društva narodov sankcije razumeli kot vprašanje nacionalne časti in kot akcijo, ki jo mednarodna skupnost izvaja v imenu zatiranih nasploh, saj ne smemo pozabiti, da je to čas gospodarske depresije, zato je bilo tudi javno mnenje akciji naklonjeno, o čemer

²⁵ Abesinija (današnja Etiopija) je bila država, stisnjena med Eritrejo in Somalijo.

²⁶ V tej vojni so italijanske sile doživele hud poraz v bitki pri Adowi, v kateri so izgubile 6.000 vojakov, kar je imelo izjemno negativen vpliv na italijanski ponos, saj jih je premagala zaostala abesinska vojska, kar je italijansko ljudstvo težko razumelo. – Dostopno na: Abyssinia, www.historylearningsite.co.uk/aby1.htm, 8. 4. 2014.

²⁷ Gradnja italijanskega vojaškega oporišča v oazi Wal Wal je decembra 1934 izzvala oborožen spopad, ki je na abesinski strani zahteval 150, na italijanski pa petdeset smrtnih žrtev. – Dostopno na: teachwar | Resources, strategies, and thoughts on teaching about war, www.teachwar.wordpress.com, 2. 4. 2014.

²⁸ Dostopno na: www.indiana.edu/league/1921.htm, 5. 4. 2014.

²⁹ Italijanski premier Benito Mussolini je 2. oktobra 1935, torej še pred uvedbo sankcij in dan pred napadom na Abesinijo, v svojem nacionalistično obarvanem govoru napovedal: »Na ekonomske sankcije se bomo odzvali s svojo disciplino, treznostjo in duhom žrtvovanja. Na vojaške sankcije se bomo odzvali z vojaškimi ukrepi. Na vojna dejanja bomo odgovorili z vojnimi dejanji« – Dostopno na: www.indiana.edu/league/1921.htm 5. 4. 2014. Mussolini je že v govoru 21. septembra prizadevanja Društva narodov za preprečitev vojne v Abesiniji označil kot nerazumno zaroto celega sveta proti Italiji, Društvo pa je v primeru reševanja spora med Italijo in Abesinijo razglasil za »nedelujoči stroj«. – Haile Selassie: *My Life and Ethiopia's Progress*. Volume II. East Lansing, MI 1994/1966, str. 5.

priča dejstvo, da je bil Haile Selassie v ameriški reviji Time proglašen za osebnost leta 1935.³⁰ Italija je kljub ekonomskim sankcijam nadaljevala z ofenzivo, kar je zaostriilo predvsem njene odnose z Veliko Britanijo, ki je v odgovor pozimi 1935–36 sklenila sporazume s Francijo, Grčijo, Španijo, Turčijo in Jugoslavijo, ki so zagotavljali medsebojno vzajemno podporo podpisnic v primeru vojne kot posledice akcije Društva narodov proti Italiji. Hkrati so potekala tudi pogajanja med Veliko Britanijo, Francijo in Italijo o delitvi Abesinije, ki bi bila Italiji naklonjena, vendar sta britanska in francoska vlada pod pritiskom lastnega javnega mnenja, ki je bilo prepričano, da so njihovi voditelji izdali abesinsko ljudstvo, predlog morali umakniti. V Veliki Britaniji je v smeri pritiska na vlado delovalo tudi močno mirovniško gibanje.³¹

5. maja 1936 so italijanske sile zavzele Adis Abebo, kar je pomenilo konec vojne, pa tudi kolaps Društva narodov, ki ni bilo sposobno zaustaviti vojaške agresije ene članice na drugo. Štiri dni kasneje je italijanska vlada uradno razglasila Abesinijo za del italijanskega cesarstva, kralj Emanuele pa je postal abesinski cesar.³² Italijanske sile so začele s programom razorožitve lokalnega prebivalstva, to pa se je proti njim začelo upirati z uporabo gverilskega bojevanja. 4. julija 1936 je Svet Društva narodov izglasoval preklic ekonomskih sankcij proti Italiji, kar je pomenilo neuspeh kolektivne varnosti³³ in zloveščo napoved prihodnjih dogodkov v Evropi.³⁴

Zakaj ekonomske sankcije proti Italiji niso bile uspešne? Več držav članic Društva narodov je imelo pomisleke o sankcijah, nekatere pa v njih niso sodelovale, kar je bil razlog za nastanek številnih vrzeli v politiki izvajanja sankcij. Članice Društva narodov se niso mogle dogovoriti o uvedbi naftnega embarga proti Italiji, čeprav bi ta zelo omejil italijanska vojna prizadevanja. Nekatere članice so menile, da bi se lahko Italija z nafto oskrbovala v ZDA, ki ni bila članica Društva narodov. Tu je bil tudi strah Britancev in Francozov, da bi s tem izzvali Mussolinija v Sredozemlju, kar je bil razlog, da so Britanci Sueški prekop pustili odprt, to pa je Italiji omogočilo nemoteno oskrbo vojaških sil med spopadom v Abesiniji.³⁵ Skratka, sankcije niso bile celovite, niso jih spoštovale vse države in niso bile resno izvajane niti v največjih članicah Društva narodov.

Ključno je bilo stališče treh držav, ki so odločilno vplivale na neuspeh ekonomskih

³⁰ George W. Baer: *Sanctions and Security: The League of Nations and the Italian–Ethiopian War, 1935–1936*. International Organizations, 1973, št. 2 (dalje Baer, *Sanctions and Security*), str. 165 in 168.

³¹ Dostopno na: *Europe and Peace: Hitler, Mussolini and the British in 1935–36*, www.fsmitha.com/h2/ch19-3.htm, 12. 3. 2014.

³² Dejanski cesar Haile Selasi se je umaknil v Veliko Britanijo.

³³ Prim. Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955. Znanstveno poročilo. Ljubljana 1995, str. 9.

³⁴ To je zaznal tudi Haile Selasi v svojem govoru v Društvu narodov 30. junija 1936, ko je dejal, da je problem bistveno večji kot umik sankcij proti Italiji: »Ne gre zgolj za urejanje italijanske agresije. Zadeva je kolektivna. Gre za sam obstoj Društva narodov in za zaupanje držav v mednarodne pogodbe, še posebej malih držav, ki jim je bilo obljubljen, da bosta njihova celovitost in neodvisnost spoštovani in zagotovljeni«. (Keesing's Record of World Events. Vol. II, July 1936, Abyssinian, Italian, str. 2173).

³⁵ V Veliki Britaniji so bile proti sankcijam tudi nekatere mirovniške skupine, ki so menile, da bi to lahko izzvalo Italijo in pomenilo začetek vojne v Evropi. – Dostopno na: *Europe and Peace: Hitler, Mussolini and the British in 1935–36*, www.fsmitha.com/h2/ch19-3.htm, 12. 4. 2014.

sankcij Društva narodov proti Italiji, ena posredno in drugi dve neposredno: ZDA oziroma Velika Britanija in Francija. Ameriški uradni viri pričajo, da je ameriški veleposlanik v Italiji oblastem v Washingtonu že septembra 1934 poročal o govoricah, da Italija razmišlja o napadu na Abesinijo, februarja 1935 pa je prepoznal očitne znake, da gre za intenzivne priprave in premeščanje vojaških sil. 10. septembra 1935 za ZDA ni bilo več dvoma, da se bo napad dejansko zgodil, veleposlanik pa je procljivo analiziral stanje in napovedal katastrofo, ki bo sledila v Evropi in po celem svetu, če bodo Italijo mirno gledali pri njenem agresivnem dejanju.

3. oktobra, ob napadu Italije na Abesinijo, je predsednik Franklin D. Roosevelt skladno z Zakonom o nevtralnosti (orig. *Neutrality Act*) odredil embargo na izvoz orožja, streliva in vojne opreme (ang. *implements of war*) obema med seboj sovražnima državama in omejitve potovanja državljanov ZDA na plovilih sovražnih držav.³⁶ Torej so ZDA sprejele »sankcije« že pred Društvom narodov, res pa je, da proti obema vojskujočima se državam, vendar so učinkovale predvsem na Italijo, ki je imela z ZDA občutno razvitejše trgovinske odnose na vojaškem področju. Ker je bilo pričakovati, da bo Društvo narodov tudi nečlanice pozvalo k spoštovanju sankcij, so ameriške oblasti že v naprej na sedež Društva narodov v Ženevo sporočile, da so sprejele ukrepe skladno z lastnimi omejitvami in politiko in da želijo akcijo nadaljevati neodvisno od drugih držav. V obdobju veljave ukrepov se je obseg izvoza dobrin, ki niso bile »orožje, strelivo in vojna oprema«, iz ZDA v Italijo celo povečal, še posebej nafte, bakra, železa, jekla, tovornjakov in traktorjev, kar je bil pomemben vojni material, ki ga je Italija v ta namen tudi uporabljala. Kljub temu se je italijanski veleposlanik v ZDA pritožil ameriškemu zunanjemu ministru zaradi ukrepov, ki so jih ZDA sprejele proti Italiji, saj je menil, da gre za kršitev pogodbe med državama o svobodnem trgovanju in plovi iz leta 1871. Ameriški odgovor je bil, da bi morala italijanska vlada o tem razmišljati, preden je sprožila vojno proti Abesiniji, in spomnil na obveznosti iz Briand-Kelloggovega pakta.³⁷

Temeljita analiza podatkov, ki jo je opravil Ristuccia, pokaže, da je Društvo narodov imelo malo možnosti, da bi s trgovinskim embargom samo prisililo Italijo, da se umakne iz Abesinije. Tudi če bi se embargo nanašal na goriva, pri katerih je bila odvisnost Italije od uvoza najbolj pereča, bi bili učinki na njeno vodenje vojne v Abesiniji zanemarljivi, na industrijsko proizvodnjo pa obrobni. Premog, nafta in naftni derivati bi bili zagotovljeni iz ZDA in Nemčije. Če bi Društvo narodov sprejelo naftni embargo in bi ga v celoti izvajale tudi ZDA, pa bi to Italiji povzročilo hude ekonomske težave, saj je v obdobju 1930–35 mesečno v povprečju iz ZDA uvažala 2.000 ton nafte. Izračun pokaže, da bi se v tem primeru do marca 1936 industri-

³⁶ U.S. Department of State, Publication 1983, Peace and War: United States Foreign Policy, 1931–1941. Washington, D.C. 1943, str. 28–32.

³⁷ Briand-Kelloggov pakt je bil podpisan v Parizu leta 1928, v njem pa so se podpisnice zavezale, da ne bodo uporabljale vojne za reševanje sporov in konfliktov med njimi, ne glede na naravo teh sporov in konfliktov. Pakt je na začetku podpisalo petnajst držav, do njegove veljavnosti julija 1929 dodatnih 31 in kasneje še devet. Med podpisnicami sta bili tudi Italija in Abesinija. – Dostopno na: <http://history.state.gov/milestones/1921-1936/kellogg>, 20. 4. 2014.

jska proizvodnja skoraj popolnoma ustavila, saj bi glede na preteklo raven doživela 80-odstotni padec.³⁸ Če bi bil za italijanske ladje zaprt še Sueški prekop, bi to lahko dodatno prispevalo k doseganju cilja.

Izolacionistična politika ZDA je bila v tem obdobju neskladna z njeno novo vlogo in odgovornostjo velike svetovne sile pri zagotavljanju svetovnega miru. Vprašanje je, če bi ameriška vlada lahko zdržala pritisk protivojno razpoloženega javnega mnenja in Društva narodov, če bi se vladi Velike Britanije in Francije odločili izzvati nekooperativni odnos ZDA pri zavzemanju tršega stališča do Italije.

Ključni za neuspeh ekonomskih sankcij proti Italiji sta torej bili Velika Britanija in Francija, ki sta igrali glavno vlogo pri sprejemanju odločitev v Društvu narodov. Odločili sta se za politiko popuščanja Italiji, kasneje tudi Nemčiji, kar je pripeljalo do nepredvidljivih posledic. To je bilo obdobje po oblikovanju skupne protinemske fronte Italije, Velike Britanije in Francije v Stresi, kar je prispevalo k popuščanju Italiji, prav tako so se tedaj dokaj hitro menjavale vlade v Veliki Britaniji in Franciji, pri čemer so bili nekateri politiki bolj naklonjeni Društvu narodov in njegovemu odločnemu in doslednemu delovanju, drugi manj.³⁹ Kljub politiki popuščanja Italiji je bila na koncu Abesinija napadena, »streška fronta« je propadla, Italija pa je padla v naročje Hitlerjevi Nemčiji.

Podroben pogled v tedanje varnostno-politične razmere pokaže, da je bilo Društvo narodov v strahu pred Hitlerjevo revizionistično politiko, zato si je želelo enotne fronte in ni bilo naklonjeno delovanju proti Italiji. Britanske oborožene sile so menile, da bi konflikt v Sredozemlju oslabil obrambo cesarstva v času obnovljenega japonskega ekspanzionizma. Izguba ladij in nemir v Sredozemlju bi negativno vplivala na britansko zmožnost obvladovanja številnih in po svetu razpršenih strateških odgovornosti. Francija pa je imela kopensko mejo z Italijo in dobre vojaške odnose z njo, kar ji je omogočilo premik vojaških sil v smeri severovzhodne meje. Konflikt z Italijo bi zahteval dodatne sile na jugu države, zato je bila sprejeta politika izogibanja vojni z Italijo, kar je italijanska diplomacija spretno izkoriščala in si pridobivala koncesije, če ne drugače, z grožnjo, da bo izstopila iz Društva narodov. Baer meni, da je bil v teh razmerah velik uspeh, da so se države uspele zediniti okoli enotnega cilja in uvesti sankcije proti Italiji, ki sicer niso bile celovite, vendar so predvidevale progresivnost, ki pa na koncu ni bila uveljavljena.⁴⁰

Oblasti v Veliki Britaniji so se zavedale, da je akcija proti Italiji resen test zrelosti Društva narodov in da ga neuspeh lahko tudi spodnese, toda menile so, da če je tako, je to bolje zvedeti prej kot pozneje. Francoske oblasti pa so se soočale tudi z notranjepolitičnimi težavami, saj je bila prisotna grožnja spopada med profašističnimi društvi in pojavljajočo se skupno fronto proti fašizmu in nacizmu, poleg tega pa je

³⁸ Cristiano A. Ristuccia: 1935 Sanctions Against Italy: Would Coal and Crude Oil Have Made A Difference?. Oxford, str. 35.

³⁹ Britanski zunanji minister je izjavil, da je italijanska kooperativnost v Evropi pomembnejša od abesinske suverenosti. Dostopno na: Akatemian etusivu | Suomen Akatemia, <http://www.aka.fi/>, 17. 4. 2014.

⁴⁰ Baer, Sanctions and Security, str. 166–167.

Francija imela ekonomske težave, saj je bila zaradi ekonomske krize ogrožena stabilnost valute. Zaradi nezaupanja do Velike Britanije bi bilo za Francijo vredno tvegati s celovitimi sankcijami proti Italiji le, če bi prišlo do tesnejšega in bolj zavezujočega obrambnega sporazuma z Veliko Britanijo. Francoske oblasti so se namreč spraševale, ali je britansko navdušenje nad Društvom narodov iskreno in dolgotrajno, saj so Britanci v letu 1935 že delovali tajno in v nasprotju s francoskimi interesi: obisk premierja Edna pri Mussoliniju, podpis britansko-nemškega pomorskega sporazuma in umik dela britanskih pomorskih sil iz Sredozemlja.⁴¹

V takih razmerah je bilo težko pričakovati celovito prisilno politiko Društva narodov do Italije, in ko se je zdelo, da bi kolektivna akcija lahko delovala, so se zaradi prisotnih tveganj pojavili dvomi o njeni sprejemljivosti, še posebej, ker so v Franciji in Veliki Britaniji na Mussolinija gledali kot na nestabilnega, impulzivnega in neodgovornega politika. Če bi Društvo narodov izvajalo progresivni omejevalni embargo, bi to pomenilo tudi pravico do pregledovanja plovil in blokado, ki pa je že vojaška sankcija in bi prav gotovo za Italijo pomenila *casus belli*. Ne nazadnje je Mussolini v prej omenjenem govoru v Društvu narodov še pred uvedbo ekonomskih sankcij posredno to napovedal. Tudi zato sta se britanska in francoska vlada neodvisno in mimo mandata Društva narodov odločili, da preložita odločitev o naftnem embargu in iščeta spravljivejšo rešitev, čeprav sta vedeli, da s tem ogrožata sistem kolektivne varnosti in uvajata škodljivo in nenačelno politiko. S tem ko se je hkrati krepila moč Nemčije, je bila možnost odločnejših sankcij proti Italiji vse manj sprejemljiva, še najmanj za Francijo, ki je bila v strahu pred Mussolinijevo odpovedjo vojaških sporazumov, hkrati pa ni imela britanskih zagotovil o podpori na Renu.⁴²

V marcu 1936 je postalo dokončno jasno, da Društvo narodov naftnega embarga proti Italiji ne bo uvedlo, tako da so začeli prevladovati dogodki na kontinentu, in sicer je že nekaj tednov po »preložitvi«⁴³ naftnega embarga nemška vojska zakorakala v demilitarizirano cono, sankcije proti Nemčiji niso bile uvedene, britanska podpora Franciji je izostala, Francija sploh ni ukrepala proti Nemčiji, fronti, oblikovani v Locarnu⁴³ in Stresi, pa sta propadli. Zdi se, da sta vladi Velike Britanije in Francije napačno razumeli okoliščine in neuspešno vodili akcijo ekonomskih sankcij, kar je Hitlerja prepričalo, da nista pripravljeni sprejeti nikakršnega tveganja in da se želita izogniti kakršnikoli nevarnosti. Po Hitlerjevem mnenju naj bi bile zahodne vlade šibke in neodločne.⁴⁴

Gledano na splošno, cilj ekonomskih sankcij proti Italiji ni bil uničenje fašizma ali zrušitev Mussolinija z oblasti, prav tako cilj ni bil kaznovati italijansko prebival-

⁴¹ Prav tam, str. 169–170.

⁴² Prav tam, str. 177.

⁴³ Sedem sporazumov podpisanih v Locarnu leta 1925, ki so postali del sistema pogodb Društva narodov, je med drugim urejalo vprašanje nemške zahodne in vzhodne meje ter normalizacijo odnosov zahodnih in srednjeevropskih držav z Nemčijo. – Dostopno na: [Treaties and Contracting Parties: Locarno Agreement](http://www.wipo.int/treaties/en/classification/locarno/), www.wipo.int/treaties/en/classification/locarno/, 22. 4. 2014.

⁴⁴ Albert Speer: *Inside the Third Reich*. New York 1970 (cit. po Baer, *Sanctions and Security*, str. 178).

stvo. So pa sankcije imele namen spodbuditi državljane, ki so jih prizadele, k premisleku o napakah njihove vlade, da bi pod pritiskom javnega menja in mednarodne skupnosti spremenila politiko, ki je s tem, ko je napadla Abesinijo, kršila mednarodno pogodbo. Dvojna politika Društva narodov, torej uvajanja sankcij in izvajanja pritiska na eni strani ter pogajanja na drugi, se je zdela smiselna, vendar je na koncu pripeljala do pretiranega popuščanja. Tako so zavezniki sami pomagali Mussoliniju, da je okrepil svojo oblast, razvil kult osebnosti in uveljavil politiko državnega vodenja gospodarstva. Kar naj bi postalo vzvod pritiska in posledično notranjega protesta proti oblastem, se je preoblikovalo v vzrok za intenziviranje integralnega ekonomskega in političnega nacionalizma. V takih razmerah je italijanska javnost vojno v Abesiniji močno podpirala, zahodne sile pa je obravnavala kot pokroviteljske in pretirano kritične do Italije, kar se je prelevilo v podporo režimu. Proces so spremljale tudi povečane zahteve po avtarkiji, neliberalnemu državnemu nadzoru, predrzni ksenofobiji in vključenosti v vojno v Evropi.⁴⁵

Ekonomske sankcije Društva narodov proti Kraljevini SHS in Italiji v teoretični perspektivi in njihova primerjava

Uspešnost ekonomskih sankcij je v prvi vrsti odvisna od ambicioznosti cilja, ki ga želijo subjekti z njimi doseči: ambicioznejši kot je cilj, manjša je verjetnost, da bo ta uresničen zgolj z uporabo ekonomskih sredstev. V primeru Kraljevine SHS je bil cilj sankcij urediti mejni spor med dvema državama, pri čemer je kršiteljica albanskih meja, določenih leta 1913, Kraljevina SHS, popustila že pod grožnjo sankcij oziroma ob sprožitvi formalnega postopka za njihovo uvedbo. Res je, da je že ta imel takojšnje negativne ekonomske učinke, vendar je država kljub temu zelo hitro popustila pod mednarodnim pritiskom. V primeru Italije je šlo za cilj sankcij, ki ga uvrščamo med najambicioznejše in s tem najzahtevnejše, se pravi za zaustavitev agresije na drugo državo, v tem primeru Abesinijo. V zgodovini je bilo večkrat potrjeno, da je v takih primerih težko doseči uspeh, saj z ekonomskimi sredstvi ni moč razviti toliko prisile, kot je potrebno za uresničitev cilja, o čemer pričajo primer aneksije Namibije s strani Južnoafriške republike ter primeri agresije Sovjetske zveze na Afganistan, Iraka na Kuvajt, ZRJ na Bosno in Hercegovino in tudi nedavnega ruskega posredovanja na Krimu. V naštetih primerih sankcije (dela) mednarodne skupnosti niso prinesle opaznega uspeha, v nekaterih pa je mednarodna skupnost za rešitev problema posegla po vojaških sredstvih, kar pa se v primeru italijanske agresije na Abesinijo ni zgodilo.

Na uspešnost ekonomskih sankcij vpliva tudi podpora akciji, ki jo pobudniki razvijejo znotraj mednarodne skupnosti. Čeprav nekateri analitiki menijo, da večstranske sankcije niso nujno uspešnejše od enostranskih, je pri tem treba upoštevati dejstvo, da je mobilizacija celotne mednarodne skupnosti mogoča le v najtežjih primerih kršitev mednarodnega prava, zato so tudi cilji, kot smo videli zgoraj, v takih primerih ambicioznejši in težje uresničljivi. Nedvomno pa primerljivi primeri kaže-

⁴⁵ Baer, *Sanctions and Security*, str. 179.

jo na večjo uspešnost večstranskih sankcij. V primeru Kraljevine SHS nesoglasja v Društvu narodov ni bilo zaznati, šlo pa je šele za sprožitev postopka in se razprava o uvajanju sankcij še niti ni dodobra začela. Posredni znaki (nota velikih sil o »nedotakljivosti in neodtujljivosti albanskih meja«) kažejo, da so bile velike sile soglasne glede uvedbe sankcij, če se vojska Kraljevine SHS ne umakne na meje iz leta 1913. V primeru Italije Društvo narodov ni bilo v celoti soglasno glede uvedbe sankcij, večji problem pa je bil predvsem v dveh nečlanicah Društva narodov, in sicer Nemčiji in ZDA. Slednja je sicer skladno s svojim Zakonom o nevtralnosti prenehala vojskujočima se državam prodajati orožje, strelivo in vojno opremo, vendar je hkrati Italiji povečala prodajo drugih dobrin, ki so bile za vojno prizadevanje izjemnega pomena, se pravi nafte, premoga in drugih rudnin, tovornjakov, traktorjev ipd. To je Italiji omogočilo nadomestiti izpad, ki so ga povzročile sankcije Društva narodov, ki pa niso bile celovite, saj sta bila izvzeta nafta in premog, do uveljavitve sicer najavljene progresivne politike uvajanja sankcij pa ni prišlo. Prav tako Velika Britanija ni zaprla Sueškega prekopa za italijanske ladje, kar je bilo z vidika vojne v Abesiniji izjemnega pomena. Domnevamo, da bi sankcije proti Italiji lahko bile uspešne, če bi bile celovite in bi jih podprle tudi ključne nečlanice Društva narodov, še posebej ZDA.

Pomembno za uspeh je tudi to, da so ekonomske sankcije del prisilnega kontinuuma oziroma vseobsegajoče prisilne strategije, ki vključuje grožnjo z uporabo sile in njeno dejansko uporabo, če sankcije niso uspešne. V nasprotnem primeru lahko okrepi povzročijo velikansko ekonomsko, humanitarno in socialno škodo, do uresničitve ciljev pa ne pride. Drži pa, da v določenih primerih grožnja s silo ali njena uporaba nista ustavni izbiri. V obeh obravnavanih primerih do groženj z uporabo sile ni prišlo, čeprav je Društvo narodov ta instrument prek 16. člena Sporazuma o Društvu narodov imelo na voljo. Celo več, ko je Italija zlomila upor abesinskih sil in je bilo vojne konec, je tudi Društvo narodov sankcije preklicalo, kar pomeni, da ni bilo vztrajno in dosledno pri uveljavljanju svoje politike, saj bi lahko z ekonomskim pritiskom in njegovim stopnjevanjem poskušalo doseči umik Italije z zasedenih ozemelj. Verjetno je to povezano tudi s škodo, ki so jo utrpeli države, ki v času sankcij niso mogle trgovati z Italijo, saj je znano, da začetno navdušenost pri uvajanju sankcij hitro zamenjajo dvomi in pozivi k njihovi odpravi, če sami državi subjektu prinašajo veliko škodo, in če ni vidnih pozitivnih premikov v politiki države objekta sankcij.

Pri razpravi o uspešnosti ekonomskih sankcij ne gre zanemariti narave države objekta. Nekatere države so ekonomsko razvite in samozadostne, druge so ekonomsko šibke in bolj ranljive. V nekaterih so državljani navajeni na zelo rudimentaren način življenja in jih je s sankcijami težko prizadeti, ker nimajo česa izgubiti, spet drugje je življenjski standard višji, javno mnenje pa bolj razvito in tudi občutljivo na padec življenjskega standarda. V primeru Kraljevine SHS je šlo za nestabilno državo, ki je šele nastala in je bila ekonomsko in psihično izčrpana po Veliki vojni, v primeru Italije pa je kljub učinkom svetovne gospodarske depresije po letu 1929 šlo za sorazmerno gospodarsko stabilno in razvijajočo se državo, ki je bila na zunanjepolitičnem

področju zelo ambiciozna in samozavestna, kar je prav gotovo vplivalo na njeno odpornost in kljubovalnost ob uvedbi ekonomskih sankcij.

Sankcije lahko delujejo tudi kot lastni »protistrup«, saj poenotijo državo – objekt, vlada podpre gospodarstvo in skupaj z njim išče komercialne alternative.⁴⁶ V primeru Kraljevine SHS se ta proces ni razvil, ker za to ni bilo ne časa ne potrebe, Italija pa je eden najizrazitejših primerov nacionalističnega odziva na sankcije. Mussoliniju je uspelo v kontekstu teorije zarote gnev javnega mnenja preusmeriti na mednarodno skupnost, državo ideološko še bolj poenotiti v fašističnem duhu in oblikovati državno vodeno gospodarstvo. To je bil ideološko-politični in gospodarski temelj za kasnejše povezovanje v okviru sil osi in za izvajanje nasilne ekspanzionistične zunanje politike.

Primer sankcij proti Kraljevini SHS je zanimiv tudi v kontekstu splošne razprave o uspešnosti ekonomskih sankcij, saj odpira zanimivo metodološko vprašanje. Hufbauer, Elliott, Schott in Oegg so analizirali 204 primere ekonomskih sankcij od leta 1914 do 2000 in ugotovili, da je bila uspešnih ali delno uspešnih približno tretjina primerov, ostali pa so bili neuspešni.⁴⁷ Zanimivo pri tem je, da je šlo v primeru Kraljevine SHS za grožnjo s sankcijami in začetek postopka, zato nekateri analitiki menijo, da statistični podatki o uspešnosti sankcij niso nujno natančni, saj praviloma ne vključujejo groženj s sankcijami, ki so bile uspešne. Drezner se zaveda, da je statistično zajemanje vseh primerov groženj s sankcijami lahko problem, saj gre velikokrat za tajna diplomatska pogajanja, ki v javnost sploh ne pridejo, vendar bi bilo kljub temu smiselno preveriti, v katerih primerih so že grožnje s sankcijami prispevale k uresničitvi ciljev in jih vključiti v analizo, s čimer bi se statistična uspešnost ekonomskih sankcij kot sredstva za doseg zunanjepolitičnih ciljev držav in mednarodnih organizacij lahko izboljšala.⁴⁸

Zaključek

Ekonomske sankcije so eno najbolj protislovnih vprašanj v mednarodni ekonomski in varnostni razpravi. Razlike so že pri poimenovanju pojava in namenu, ki ga ekonomskim sankcijam pripisujejo analitiki pri oceni njihove uspešnosti in presoji učinkov, pri čemer nekateri analitiki opozarjajo na njihovo previsoko socialno in humanitarno ceno, kar je bil tudi povod za vse pogostejše uveljavljanje t. i. usmerjenih, ciljanih oziroma »pametnih« sankcij.

Kljub na splošno skeptičnemu mnenju strokovnjakov in laične javnosti glede njihove uspešnosti se ekonomske sankcije po hladni vojni vse pogosteje uvajajo tako s strani posameznih držav kot mednarodnih organizacij, vse več je tudi akterjev, ki jih uvajajo, in razlogov za njihovo uvedbo, zato je smiselno proučevati primere iz

⁴⁶ Malešič, *Ekonomske sankcije*, str. 42.

⁴⁷ Gary C. Hufbauer, Jeffrey J. Schott, Kimberly Ann Elliott, Barbara Oegg: *Economic Sanctions Reconsidered*, 3rd Edition, Peterson Institute for International Economics, 2007.

⁴⁸ Daniel W. Drezner: *The Hidden Hand of Economic Coercion*. International Organization, 57, Summer 2003.

zgodovine in iz njih potegniti koristne izkušnje in znanje. Obravnavana primera sta za našo strokovno in laično javnost zanimiva predvsem zato, ker je bilo v primeru sankcij Društva narodov proti Kraljevini SHS leta 1921 in proti Italiji leta 1935 neposredno in posredno prizadeto tudi ozemlje današnje Slovenije. Slednje je bilo v preteklem stoletju večkrat objekt sankcij kot del drugih državnih tvorb, danes pa se Slovenija pojavlja kot država – subjekt sankcij, in sicer predvsem v okviru Združenih narodov in Evropske unije.

Primer ekonomskih sankcij Društva narodov proti Kraljevini SHS je uspešen primer, saj je k uresničitvi cilja prispevala že grožnja s sankcijami oziroma sprožitev postopka za njihovo uvedbo, ki je neposredno sledila diplomatskemu pritisku na državo. Cilj ni bil tako ambiciozen in ga je bilo lažje doseči, razen tega je bila država objekt zaradi vojne izčrpanosti ranljiva in dovzetna za popuščanje pritiskom. Nasprotno pa primer ekonomskih sankcij Društva narodov proti Italiji ni bil uspešen, saj je zasledoval enega najbolj ambicioznih ciljev, zaustavitev agresije. Sankcije so bile uvedene proti veliki sili, ki je bila ekonomsko sorazmerno stabilna in močna, poleg tega pa niso bile celovite. Pomembno je poudariti, da »fronta« proti Italiji že v Društvu narodov ni bila brez razpok, k blažitvi ekonomskega pritiska pa so občutno pripevale nečlanice, ki so Italiji nadomestile izpad trgovinske menjave. Italijanska oblast je ekonomske sankcije izrabila za utrjevanje fašistične ideologije, nacionalizma in agresivne zunanje politike, kar pomeni, da so sankcije dosegle celo nasprotni učinek od želenega. Za oba primera je značilno, da gre za sorazmerno kratki epizodi (v primeru Kraljevine SHS je od uradne pobude za uvedbo sankcij do njenega umika preteklo 10 dni, v primeru Italije pa so sankcije od začetka veljavnosti do preklica trajale 228 dni), medtem ko analiza v obdobju od konca 2. svetovne vojne do konca tisočletja pokaže, da so sankcije v povprečju trajale šestnajst let,⁴⁹ pri čemer so eden najbolj razvpitih primer ameriške sankcije proti Kubi, ki so v veljavi že od leta 1961.⁵⁰

Marjan Malešič

THE LEAGUE OF NATIONS ECONOMIC SANCTIONS: CASES OF THE KINGDOM
OF SCYTHIA AND THE KINGDOM OF ITALY

S U M M A R Y

The territory of contemporary Slovenia has been, as a part of other state formations, an object of international community sanctions on several occasions in the last century. Our analysis encompasses two cases, in which the League of Nations introduced sanctions, namely the threat of sanctions and the initiation of procedure against Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1921 due to its violation of state border with Albania set in 1913 and its military incursions on the territory of Albania, and the economic sanctions against Kingdom of Italy due to its military aggression against Abyssinia (a huge chunk of Slovenian territory was part of the Kingdom of Italy as a consequence of London Pact of 1915 and the Rapallo Treaty of 1920).

⁴⁹ Sean M. Bolks, Dina Al-Sowayel: How Long Do Economic Sanctions Last? Examining the Sanctioning Process through Duration. V: Political Research Quarterly, 2000, št. 2, str. 241–265.

⁵⁰ Malešič, Ekonomske sankcije, str. 31–33.

The article brings about a description of the process of creation of the League of Nations and briefly introduces its instruments available to influence the behaviour of member states in the international community: moral condemnation, arbitration and negotiations, and sanctions that could be diplomatic, economic and/or military ones. This is followed by the analysis of the above mentioned cases of sanctions against Kingdom of SCS and Kingdom of Italy, where special emphasis is given to the nature of the problem, comprehensiveness of sanctions, unity of international community actors, position of main players and the success of sanctions. The latter is measured as a relation between proclaimed objectives of sanctions and their results. At the end of the article the author confronts the empirical findings and the theoretical cognitions on economic sanctions and their efficiency, compares both analysed cases and offers conclusions.

Thus, the theoretical cognitions about sanctions represent a basis for the empirical analysis of selected cases of the League of Nations economic sanctions. The author analyses primary and secondary sources such as official documents, reports and political speeches, and scientific books, articles and anthologies, respectively. That is followed by the verification of empirical results in the light of theoretical considerations about the efficiency of the economic sanctions and by the application of comparative method that illuminates differences and similarities between both analysed cases. At the end the author uses synthesis to form the conclusions.

The results of analysis reveal that the case of League of Nations sanctions against Kingdom of SCS was a success because sanctions did have an effect and they brought about a solution of the border dispute even before they were formally introduced whereas the case of sanctions against Italy was a failure because it didn't stop Italian military aggression against Abyssinia. The reasons for the success in the case of Kingdom of SCS are above all in less ambitious objective (to solve a border dispute), in concordance of the League of Nations member states (great powers issued a determined Diplomatic Note about the respect of Albanian borders of 1913) and in vulnerability of the object state (the Kingdom of SCS has been just formed, it was exhausted from the Great War and unstable) whereas the reasons for the failure of the Italian case were in inconformity of goals and means, the former being too ambitious compared to the used means (as proven in the course of 20th century history, it is difficult to develop enough pressure, using only economic means, to stop the military aggression), in the lack of unity and decisiveness of the League of Nations member states (three of them didn't comply to the decree on sanctions, some of them violated the sanctions regime), in non-comprehensiveness of economic sanctions (oil and coal were not involved, and the Suez canal remained open for Italian ships, decisive facts for Italian war effort in East Africa), in the role of third parties (some League of Nations non-members, especially USA, even increased trade with Italy during sanctions especially in the fields of energy sources and machinery) and in nationalistic response of Italy to the sanctions (prime minister Benito Mussolini managed to turn the frustration of Italian population against the international community, he strengthened the fascist and nationalistic ideology, created a state-governed economy and promoted his aggressive foreign policy).

1.01
Prejeto 5. 8. 2014

UDK: 614.21: 618.2(497.4Ljubljana) "193"

Tina Stele*

Rojevanje otrok v ljubljanski porodnišnici v tridesetih letih 20. stoletja

IZVLEČEK

V članku predstavlja avtorica razvoj porodništva in Državno bolnico za ženske bolezni v Ljubljani. Ženske so začele v porodnišnico kot najbolj optimalen prostor za rojevanje zaupati postopoma. Kot poglavitni vir za članek so avtorici služile matične knjige porodniškega oddelka Državne bolnice za ženske bolezni v Ljubljani za obdobje od 1. januarja 1929 do 31. decembra 1941; hrani jih Arhiv Republike Slovenije. Z analizo matičnih knjig porodniškega oddelka za obdobje od 1. januarja 1929 do 31. decembra 1941 je ugotovila, kdo so bile ženske, ki so tam rojevale, od kod so bile, kakšen je bil njihov socialni status in kakšen je bil trend rojevanja.

Ključne besede: Slovenija, Ljubljana, prebivalstvo, rojevanje, porodnišnica

ABSTRACT

CHILDBIRTH IN THE LJUBLJANA MATERNITY HOSPITAL IN THE 1930S

The following article presents the development of obstetrics and the State Gynaecological Hospital in Ljubljana. The women's trust in the Maternity Hospital as the best place to give birth developed gradually. The author of the article mostly based her research on the civil registers of the Maternity Ward of the State Gynaecological Hospital in Ljubljana for the period between 1 January 1929 and 31 December 1941. The registers are kept in the Archives of the Republic of Slovenia. By analysing the civil registers of the Maternity Hospital for the period between 1 January 1929 and 31 December 1941 the author established the identity of the women giving births there, their origin, as well as the nature of their social status and birth trends.

Keywords: Slovenia, Ljubljana, population, births, Maternity Hospital

* Univ. dipl. zgodovinarica, Cesta dolomitskega odreda 86d, SI-1000 Ljubljana; tinastele@gmail.com

Kot za celoten razvoj Ljubljane je tudi za razvoj rojevanja v njej in njeni okolici pomemben mejnik velikonočni potres leta 1895.¹ Obnova Ljubljane po potresu je bila priložnost, da se mesto postavi na nove temelje in da zasije v modernejši podobi. Pod vodstvom župana Ivana Hribarja je to v veliki meri uspelo. V proces modernizacije je bilo vključeno tudi področje zdravstva. Eno od posledic le-tega je bilo zaznati tudi na področju rojevanja otrok. Prej je bilo namreč veliko bolj pogosto, da so ženske rojevale doma, saj so se bale roditi v porodnišnici, ki je v predstavah številnih žensk veljala za kraj, kamor hodijo ženske umirat.² Trajalo pa je kar nekaj časa, da so ženske spremenile svoje mnenje in navado in so se začele odločati za porod v porodnišnici.

Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani

V potresu aprila 1895 je bila močno poškodovana tudi Deželna civilna bolnica na Ajdovščini³ (današnja Slovenska cesta 44).⁴ S kupno pogodbo z dne 24. januarja 1893 je prešla v posest Josipa Gorupa, podjetnika z Reke, ki pa jo je podaril mestni občini.⁵ Ivan Robida je poročal: »Stropi so udrti, stene tako razdejane, da se iz jedne sobe v drugo vidi.«⁶ Po potresu so usmiljene sestre s požrtvovalnostjo in neustrašnostjo prenašale bolnike iz podirajočega se poslopja na bolniški vrt⁷ in jim tam nudile potrebno oskrbo.

Dunajski Rdeči križ je bolnišnici z donacijo 25 lesenih barak pomagal organizirati zasilne prostore. Oskrba porodnic je kljub potresu ostala nemotena, saj njihov del zgradbe ni bil poškodovan. Potres pa je ugodno vplival na pospešitev gradnje novih prostorov na Zaloški cesti za Deželno civilno bolnico, ki je imela tudi strokovno in pedagoško dejavnost.⁸ Bolnišnica je imela 12 postelj, od tega devet za bolnike in tri za bolnice,⁹ in je bila razdeljena na tri oddelke: medicinski, današnji internistični

¹ V nedeljo, 15. aprila 1895 ob 23.15 je Ljubljano stresel močan potres; do jutra je sledilo še 30 popotresnih sunkov. Potres so zabeležili še na Dunaju, na Bavarskem, v Firencah, v Sarajevu, v Strasbourgu, na Danskem in v Rimu. Poškodovanih je bilo kar 95 % vseh stavb, to je pomenilo 1026 od 1373 hiš. Smrtnih žrtev je bilo razmeroma malo. – Milan Valant: Ljubljana 1895–1941. Ljubljana 1977, str. 14.

² Poporodni prisad je bila bolezen, ki se je navadno končala s smrtjo. Tej bolezni so se pred uvedbo asepse včasih izognile le premožnejše ženske, ki so rojevale doma v ugodnejših higienskih razmerah. Marija Pišek: Zgodovinski vidik zdravstvene nege otroka – vpliv izobraževanja, babištva in pediatrije. Diplomaska naloga, Ljubljana 2002, (dalje Pišek, Zgodovinski vidik zdravstvene nege otroka), str. 21.

³ Že od 19. 7. 1786 je delovala v prostorih nekdanjega samostana bosonogih avguštincev.

⁴ Na spominski tabli je zapisano: »Na tem mestu je od 1786–1895 delovala prva civilna bolnica na Kranjskem. Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete v Ljubljani.«

⁵ Leopold Stanek: Potres v Ljubljani, l. 1895. V: Kronika slovenskih mest, II, št. 1, 1935, str. 31.

⁶ Ivan Robida: Grozni dnevi potresa v Ljubljani. Opisani od očividca. Leto 1895, str. 17.

⁷ Tja so namestili večino od 338 bolnikov, nekaj so jih prepeljali v bolnišnico za kolero, ostale pa so odpustili domov. Infekcijski oddelek so organizirali v posebni baraki na Poljanski cesti.

⁸ Peter Borisov: Univerzitetni klinični center v Ljubljani, njegov nastanek in razvoj. Ljubljana 1986 (dalje Borisov, Univerzitetni klinični center), str. 34.

⁹ Zvonka Slavec Zupanič: Bolnišnično delovanje v Ljubljani pred potresom. Ob 100-letnici bolnišnice na Zaloški cesti in 50-letnici Inštituta za zgodovino medicine Medicinske fakultete v Ljubljani. V: Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895: ob 50-letnici Inštituta za zgodovino

oddelek, namenjen je bil bolnikom s kroničnimi boleznimi dihal, z boleznimi srca in ožilja; kirurški oddelek, namenjen poškodovancem in nujnim primerom; dermatološki oddelek, kjer so zdravili predvsem sifilitične bolnike.

Sestavni del bolnice je dve leti po ustanovitvi postala tudi t. i. blaznica. Od 1808 je imela kliniško šolo, kjer se je odvijal praktični del pouka mediko-kirurškega študija.¹⁰ Leta 1849 je bolnica prešla pod upravo kranjske deželne vlade. Bolnišnico je bila dolžna denarno podpirati Ljubljanska mestna občina, saj se je v njej zdravil velik del ubožnih bolnikov iz Ljubljane.¹¹

Del bolnišnice sta bili tudi porodnišnica, ki je obsegala eno sobo s šestimi posteljami za nosečnice, porodno sobo s tremi posteljami, eno sobo z 12–14 posteljami za otročnice in dve manjši sobi za 1. in 2. razred ter najdenišnico;¹² v pritličju bolnišnice sta bili pralnica in sušilnica, v stavbi pa je bilo tudi stanovanje za šolsko babico. Leta 1870 je dr. Alojz Valenta¹³ v civilni bolnišnici uredil manjši ginekološki oddelek poleg že obstoječega oddelka za porodništvo. Z nastopom dr. Eda Šlajmerja, vodjo kirurškega oddelka, pa se je bolnišnica povzpela na višjo raven. Šlajmer je razširil obseg kirurških storitev in vpeljal nove operacijske metode. V letu 1889 je bolnišnica imela že 316 postelj: 100 za medicinski oddelek, 10 za kirurški oddelek, 56 za dermatovenerološki oddelek, 24 za očesni oddelek in 26 za ginekološko-porodniški oddelek.¹⁴ Bolnišnica se je ves čas soočala s problemom pomanjkanja prostorov.¹⁵

Gradbeni načrt za novo deželno bolnišnico na Zaloški cesti je narisal Bruno Weidmann. Gradnjo bolnišnice je vodil in nadzoroval Anton Klinar. Novost v gradnji je predstavljal t. i. paviljonski sistem, za katerega je značilna pritlična gradnja, brez kleti in nadstropij. Sobe so enakomerno razporejene na obe strani, po sredini poteka hodnik. Tovrstna gradnja je z ločitvijo oddelkov preprečevala hiter prenos infektov. Paviljonski sistem je bil tedaj priznan kot najbolj racionalna in varna gradnja.

Denarno pomoč za gradnjo sta dodali Kranjska hranilnica in ljubljanska mestna občina. Nova ljubljanska bolnišnica na Zaloški cesti je bila razdeljena na 15 objektov v dveh skupinah (bolniški paviljoni in upravno-gospodarska poslopja). Imela je centralno kurjavo na paro in električno razsvetljavo.

medicine in 100-letnici bolnišnice na Zaloški cesti v Ljubljani. Zbornik referatov. Ljubljana 1995, str. 31.

¹⁰ Teoretični del je potekal na liceju v Ljubljani.

¹¹ Marjan Drnovšek: Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. V: Zgodovina Ljubljane, prispevki za monografijo. Gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani. Ljubljana 1984, str. 232.

¹² Zavod, ki skrbi za otroke, ki so bili najdeni, t. i. najdenčki.

¹³ Alojz Valenta (1830–1918) ljubljanski porodničar, utemeljitelj klinične ginekologije v Sloveniji, pisec več knjig in številnih člankov s področja porodništva, prvi častni predsednik Zdravniške zbornice na Kranjskem. Dostopno na: Valenta, Alojz (Slovenski medicinski slovar) – Termania <http://www.termania.net/slovarji/slovenski-medicinski-slovar/5543425/valenta-alojz>, 28. 5. 2013.

¹⁴ Peter Borisov: Potres in dograditev ljubljanske bolnišnice na Zaloški cesti. V: Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895: ob 50-letnici Inštituta za zgodovino medicine in 100-letnici bolnišnice na Zaloški cesti v Ljubljani. Zbornik referatov. Ljubljana 1995, str. 78.

¹⁵ Tako so neozdravljivo bolne namestili v hiralnico, duševne bolnike pa v nekdanjo Prisilno delavnico na Poljanskem nasipu in jih 1881 premestili na Studenec.

Oddelki bolnišnice so bili: medicinski (150 postelj), kirurški (134 postelj),¹⁶ dermatološki (66 postelj), ginekološko-porodniški¹⁷ (43 postelj),¹⁸ infekcijski oddelek (24 postelj)¹⁹ in hiralnica (98 postelj), ki je kasneje postala nevrološki oddelek. V novi bolnišnici je bilo predvidenih 568 postelj, kar je pomenilo, da je lahko sprejela do 10.000 bolnikov. Bolnišnici so se kasneje pridružili še drugi oddelki: leta 1923 ortopedski in rentgenski oddelek, 1925 urološki oddelek, 1927 otorinolaringološki oddelek in 1933 oddelek za pljučno tuberkulozo.²⁰

Ginekološko-porodniški oddelek²¹ Deželne bolnice se je 1923 osamosvojil in se preimenoval v Bolnico za ženske bolezni v Ljubljani. Delovati je začela 23. januarja 1923.²² Skupaj z babiško šolo in porodnišnico iz paviljona št. 3 se je bolnišnica preselila²³ v nekdanje prostore Azila Franca Jožefa za neozdravljivo bolne. Leta 1944 je bolnišnica pridobila še stavbo nekdanjega Sanatorija Leonišče (na današnji Šlajmerjevi 2), v kateri so danes specialistične ginekološke ambulante.

Bolnišnica je bila neposredno podrejena ministrstvu za narodno zdravje in je kot samostojna ustanova z lastno upravo imela svoj poseben proračun. Dr. Alojz Zalokar, ki je imel močan kulturno-politični vpliv, je bil njen predstojnik v obdobju 1923–1944. Prvi v Dravski banovini je načel vprašanje socialno-zdravstvenega varstva nosečnic, porodnic, otročnic in novorojenčkov. Mlade zdravnike je večkrat z besedami in zgledom spodbujal k znanstvenemu delu. Po njegovi smrti leta 1944²⁴ ga je nasledil njegov asistent Vito Lavrič. Leta 1945 je postal redni profesor Zalokarjev asistent Pavel Lunaček.²⁵

Kmalu po selitvi je bilo moč ugotoviti, da so prostori azila neustrezni za izvajanje bolnišnične dejavnosti in da bo treba preurediti nekatere prostore. Glavni problem je bil težaven dostop do bolnišnice. Ta je oviral dovoz in odvoz bolnic. Spremembe so doživele sobe, namenjene porodni in operacijam, treba pa je bilo obnoviti tudi napeljave, vodovod, električno in plinovod. Ponekod so napravili nova tla in namestili novo napravo za ogrevanje vode. Uredili so predavalnico za babiško šolo. Prenovili so kuhinjo, pralnico in sušilnico. Pomembne pridobitve bolnišnice so bile mdr. tudi sterilizator (1924), štedilnik s kotli (1926), avtomatska telefonska centrala (1929),

¹⁶ Leta 1907 se je razdelil na septični in aseptični oddelek.

¹⁷ V obdobju 1881–1890 je bilo v Ljubljani na leto povprečno 35 porodov na 1000 prebivalcev (97 % živorojenih, 3 % mrtvorjenih, 10 % novorojencev je bilo nezakonskih).

¹⁸ Leta 1899 delitev 27 postelj na porodniški oddelek in 22 postelj na ginekološki oddelek.

¹⁹ Delil se je na oddelek za škrlatinko in oddelek za davico.

²⁰ Borisov, Univerzitetni klinični center, str. 22.

²¹ Predstojnik je bil dr. Alfred Valenta.

²² Država je od Kranjske hranilnice oz. od Hranilnice Dravske banovine kupila l. 1922 ozemlje za bolnišnico. Otvoritveni statut je bil sprejet 8 mesecev kasneje – 2. 9. 1922.

²³ Izpraznjene prostore, kjer je bilo 64 postelj, so uporabili: ontološki oddelek, rentgenološki zavod in dečji dom, ki pa ni bil v sklopu bolnišnice, ampak neposredno podrejen Higienskemu zavodu. V: Leopold Rijavec: Ljubljanske bolnišnice. Prispevek k njihovi zgodovini (1786–1960). Ljubljana 1960, str. 49.

²⁴ Peter Borisov: Ginekologija na Slovenskem: od začetkov do leta 1980 (dalje Borisov, Ginekologija na Slovenskem), str. 222.

²⁵ Prav tam, str. 223.

operacijska soba na ginekološkem oddelku (1931) in aparat za diagnostiko (1933).²⁶

Bolnišnica je po novem imela na voljo 114 postelj. V letu 1937 pa je razpolagala že s 143 posteljami in 59 manjšimi posteljami za novorojenčke.²⁷ Predstojnik Zalogar je v svojem poročilu zapisal, »da mora vsaka ženska bolnišnica biti zatočišče, v katero se zateka zdravstveno ogrožena žena, in da mora bolnica biti trdnjava za obrambo pred vsemi zdravstvenimi in socialnimi sovražniki.«²⁸

Porodniški oddelek se je že zelo kmalu srečal s prostorsko stisko, saj naj bi poslopje bolnišnice zadostovalo le za okoli 1000 porodov na leto. Ta številka pa je bila presežena že takoj v letu 1925.²⁹ Ni bilo dovolj, da se je občasno, ko je bilo povečano število porodov, oddelek širil na račun ginekološkega oddelka, ampak je bilo potrebnih še nekaj sprememb. Za nosečnice je bilo namenjenih 18 postelj v dveh sobah, za otročnice pa 28 postelj v sedmih sobah. Otročnice so pogosto ležale z novorojenčki v isti sobi. Porodni oddelek je imel tudi dve porodni sobi in malo porodniško operacijsko sobo. Prostorsko stisko so reševali na ta način, da so ženske sprejemali v zadnjih tednih nosečnosti, da so otročnice vstajale 6.–7. dan po porodu in bile odpuščene 7.–8. dan.³⁰

Sprejem bolnic na ginekološki oddelek je bil v začetni fazi nekoliko manjši kot sprejem porodnic na porodniški oddelek. Glavni problem je bil prostor, ki je bil omejen. Zato so sprejemali le tiste, ki jih je bilo treba operirati, in tiste, katerih zdravstveno in socialno stanje ni dopuščalo, da bi ostale v domači oskrbi, ali da bi se ambulantno zdravile. Pogosto je bilo potrebno odklanjati manj nujne primere zaradi porasta števila porodnic na porodniškem oddelku. Izbor terapije sta pogosto določala prostor in čas. Posledično je bila doba zdravljenja prekratka.³¹

Ginekološki oddelek je na začetku razpolagal s 34 posteljami, aseptično operacijsko sobo in tudi z ginekološko ambulanto.³² Septični oddelek je imel tri velike, tri majhne in eno operacijsko sobo.

Analiza matičnih knjig

Raziskava temelji na matičnih knjigah porodniškega oddelka za obdobje od 1. januarja 1929 do 31. decembra 1941. Zaradi nazornejšega prikaza sem podatke oblikovala v sklope: nosečnica, otrok, porodnica.

Matične knjige so tabelarično urejene in vsebujejo podatke: ime porodnice, priimek porodnice, dekliški priimek porodnice, dan vstopa,³³ opravilo,³⁴ rojstni

²⁶ Informacije o tehničnih spremembah povzete po Poročilo o ginekološkem in porodniškem delu v l. 1920–1936. Ljubljana 1937 (dalje Poročilo), str. 11–12.

²⁷ Borisov, Univerzitetni klinični center, str. 23.

²⁸ Poročilo, str. 6.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Borisov, Ginekologija na Slovenskem.

³¹ Poročilo, str. 25 in 27.

³² Borisov, Ginekologija na Slovenskem, str. 182.

³³ Pogosto je bil naveden datum rojstva.

³⁴ Večinoma je najprej navedeno, s čim se mož ukvarja in šele nato, s čim se ukvarja žena; lahko tudi ostane le pri tem, da je 'žena'.

Slika 1: Matična knjiga porodniškega oddelka Državne bolnice za ženske bolezni v Ljubljani. Leto 1929, AS 427. (avtor fotografije Uroš Stele, 28. 8. 2013).

kraj, zadnje bivališče, vera, stan, datum poroda, ime otroka, spol otroka, dan izstopa, število oskrbnih dni, znesek oskrbnih stroškov in opombe.

Z analizo matičnih knjig porodniškega oddelka sem želela dobiti jasno sliko o tem, koliko otrok se je rodilo v Državni bolnici za ženske bolezni v Ljubljani v obravnavanem obdobju, kakšen je bil profil porodnic, kdo so bile ženske, ki so ves čas obravnave ostale nosečče, od kod so prihajale ženske rodit. Analiza temelji na 4 kategorijah;³⁵ v kategoriji A so ženske, ki so se rodile in so živele v Ljubljani; v kategoriji B so tiste, ki se niso rodile v Ljubljani, vendar so v tam živele; v kategoriji C tiste, ki se niso ne rodile v Ljubljani ne v njej živele; v kategoriji D pa so sodile tiste, ki so se rodile v Ljubljani, vendar v času obiska bolnišnice v njej niso živele.

Pri nosečnicah sem se osredotočila na njihovo starost, stan, vero, od kod so bile, ali so že rodile, poklic in ali je bila živa odpuščena iz bolnišnice. Vseh zabeleženih nosečnic je bilo v obdobju 1929–1941 1009; 948 pa je bilo takih, za katere ni bilo moč

³⁵ Pri določanju kategorij sem se oprla na: Adresar mesta Ljubljane in okolice. Adana, 1928. Dostopno na: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-KRMQICCG>, 28. 11. 2012; Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 77, 25. 9. 1935, str. 719, čl. 525. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?target=pdf&urn=SISTORY:ID:195,6,6,2013> in Splošni strokovni adresar Velike Ljubljane. Ljubljana, Reklama »Sturn«, 1938, ki sem ga upoštevala za čas vse do 1941.

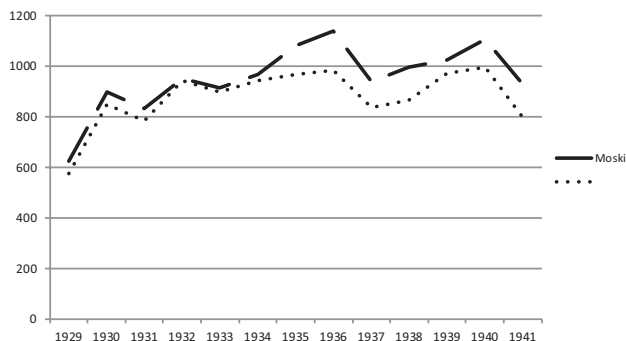
zaslediti datuma poroda v bolnici, 57 jih je pozneje rodilo v bolnici, štiri nosečnice so umrle. Nosečnice, za katere ni bilo mogoče najti datuma poroda, so verjetno ali splavile ali pa rodile doma oziroma kje drugje. Umrle nosečnice so bile stare med 29 in 39 let. Bile so rimskokatoliške vere. Vse razen ene so bile poročene. Tudi žive nosečnice so bile večinoma poročene. Bile so stare med 26 in 35 let in rimskokatoliške vere. Glede na kraj, od koder so prihajale, jih je največ spadalo v kategorijo C (niso bile ne rojene v Ljubljani in niso v njej živele).

Tabela 1: Število nosečnic po letih in od kod so prihajale

Leto	Kategorija A	Kategorija B	Kategorija C	Kategorija D
1929	5	14	64	0
1930	7	17	87	9
1931	11	17	75	4
1932	3	18	47	3
1933	3	12	51	2
1934	2	10	62	2
1935	5	16	64	0
1936	5	15	48	2
1937	5	9	34	2
1938	4	18	43	2
1939	2	11	44	1
1940	7	17	47	5
1941	10	20	50	1
Skupaj	69	194	716	33

Poklic nosečnic po stanu oziroma po poklicni dejavnosti in krajih je bil različen. Samske nosečnice so bile služkinje, šivilje, delavke, kuharice, gospodinske pomočnice, postrežnice, brez dela, poročene nosečnice pa so bile v prvi vrsti žene uradnikov, šolskih upraviteljev, delavce, sprevodnikov državnih železnic, zidarjev, mizarskih pomočnikov.

Graf 1: Novorojenčki po spolu

V celotnem obdobju 1929–1941 se je rodilo 23.804 otrok, od tega je bilo 12.398 dečkov in 11.406 deklic. Leta 1932 je bilo število rojenih dečkov skoraj izenačeno z deklicami, največje odstopanje v korist dečkov pa je bilo v letih 1933 in 1940.

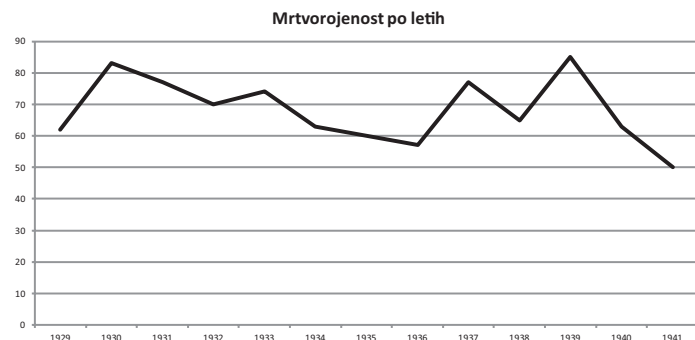
Pozornost pa sem namenila tudi primerom, ko se je rodil več kot en otrok. V vsakem letu obravnavanega obdobja so se rodili dvojčki, mdr. je bilo v letu 1929 zabeleženih 18 primerov in 37 v letu 1935. Trojčki so se rojevali redkeje, in sicer le po enkrat v letih 1932, 1934, 1937, 1939 in 1940. Četverčki so se rodili le v letu 1929.

K rojstvom sodita tudi smrt oziroma smrtnost novorojenčkov. V obdobju od 1929 do 1941 so umrli 703 otroci. Od tega je bilo več fantkov kot deklic; drugače je bilo le v letih 1933 in 1940. Mrtvorojenih otrok je bilo v obravnavanem obdobju 886. Največ (85) jih je bilo v letu 1939, najmanj (50) pa leta 1941.

Tabela 2: Umrljivost otrok po spolu

Leto	Moški	Ženski
1929	31	21
1930	39	26
1931	45	24
1932	38	24
1933	16	32
1934	27	16
1935	33	22
1936	40	15
1937	29	15
1938	33	20
1939	29	17
1940	31	32
1941	31	17
Skupaj	422	281

Graf 2: Mrtvorojenost otrok po letih

Vseh žensk, ki so rodile v ljubljanski porodnišnici v letih 1929–1941, je bilo 24.507. Njihova povprečna starost je bila med 29 in 30 let. Najmlajše porodnice so bile stare 16 let, najstarejše pa med 46 let v letu 1933 in 55 let v letu 1937. Pri kategoriji »stan« v matični knjigi porodniškega oddelka sem zasledila razlikovanje med: samska, zakonska, vdova in sodno ločena.³⁶ Ker je bilo sodno ločenih zelo malo, in ker je mogoče predvideti, da so bile po ločitvi še nekaj časa same, so dodane k skupini samskih. Po predvidevanjih je bilo med ženskami, ki so rodile, največ poročenih. Njihovo število se je gibalo med 1041 (leta 1929) in 1904 (leta 1936).

Graf 3: Stan porodnic po letih

Po verski pripadnosti porodnic jih je večina bila rimskokatoliške vere, bile pa so tudi starokatoliške, evangeličanske, grškokatoliške, muslimanske in pravoslavne vere.

Pregled podatkov o prebivališču porodnic je pokazal, da jih večina ni živela v Ljubljani. Prihajale so z različnih območij današnje Slovenije, predvsem pa iz krajev blizu Ljubljane. Nekaj jih je bilo rojenih tudi v zelo oddaljenih krajih, zunaj meja današnje Slovenije. Razmerje med tistimi, ki se niso rodile v Ljubljani in niso živele v njej (kategorija C), in tistimi, ki so bile v Ljubljani večino časa do poroda (kategorija A), je 5,88: 1.

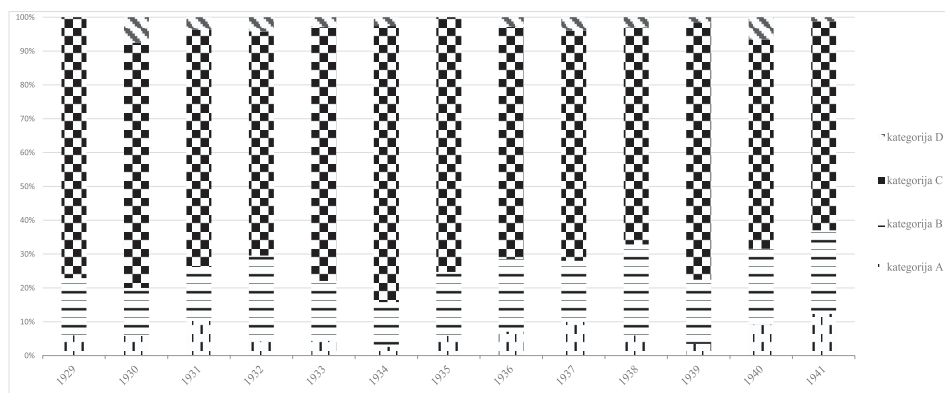
Tabela 3: Porodnice po krajih, od koder so prihajale

Leto	Kategorija A	Kategorija B	Kategorija C	Kategorija D
1929	95	315	828	39
1930	146	427	1186	76
1931	177	419	1072	54
1932	156	482	1228	73
1933	144	458	1207	58

³⁶ Zasledila sem tudi zabeležke, da je bila ženska ločena. Na tem mestu naj opozorim, da razlikujem med ločena (to je tista ženska, ki je le fizično ločena od moža, a še vedno poročena) in sodno ločena (ženska, ki ni več poročena).

Leto	Kategorija A	Kategorija B	Kategorija C	Kategorija D
1934	148	398	1326	91
1935	163	428	1435	73
1936	267	610	1247	57
1937	217	515	999	53
1938	235	584	1031	53
1939	252	558	1160	54
1940	225	586	1259	73
1941	284	652	777	57
Skupaj	2509	6432	14755	811

Graf 4: Ponazoritev žensk glede na kategorijo bivanja v odstotkih

Glavni val porodnic iz drugih krajev je bil v letu 1935. Takih porodnic je bilo kar 1435. Istega leta je bilo tistih iz kategorije A le 163. V letu 1937 je zaznati izrazit upad števila porodnic. To je bila posledica pomanjkanja denarnih sredstev bolnišnice, zaradi česar so bili prisiljeni skrbno število sprejemov.³⁷ Naslednji val porasta »neljubljanskih« porodnic je bil v letu 1940.

Porodnice so v Državni bolnici za ženske bolezni v Ljubljani ostajale različno dolgo. Najdlje so bile v oskrbi leta 1929, skoraj 12 dni. Nato pa je število oskrbnih dni padalo. Malenkost več kot deset dni so ostajale v bolnici v letih 1930–1933. 8–7 dni so bile v oskrbi v obdobju 1935 in 1938, nato pa je število oskrbnih dni začelo ponovno naraščati.

Med umrlimi porodnicami je bilo največ (11) leta 1934, najmanj (le ena) pa leta 1940. Umrljivost porodnic je nihala.

Poročene porodnice so bile žene (glede na vpis v matični knjigi) posestnikov, malih posestnikov, uradnikov, delavcev, dninarjev, hišarjev, zidarjev, pa tudi mizar-skih pomočnikov, delavcev v tovarni, progovnih delavcev državnih železnic, čevljar-skih mojstrov. Samske porodnice pa so bile služkinje, dninarice, delavke, kuharice,

³⁷ Babiški vestnik 1938.

postrežnice, hčerke posestnika, raznašalke, pletilje in v mestu tudi uradnice. Glede na poklice, ki so navedeni v knjigah za porodnice in nosečnice, se ta ni bistveno razlikoval glede na njihov zakonski/nezakonski stan. Pri časovni in prostorski umestitvi rezultatov analize sem se oprla še na *Statistički godišnjak*³⁸ in na podatke iz fonda *Mestni fizikat*, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana (LJU 708 3).

Statistički godišnjak vsebuje podatke za Dravsko banovino: podatki o rojstvih otrok – zakonskih in nezakonskih, živih in mrtvih,³⁹ o babicah in o številu prebivalcev. Fond *Mestnega fizikata* vsebuje podatke za Ljubljano: o številu prebivalcev, o rojenih, o babicah, o rojevanju domačink. Vsebuje, tako kot *Statistički godišnjak*, tudi podatke o rojstvu otrok, le da so v publikaciji informacije za čas 1933–1939. Primerjava je mogoča le za rubrike zakonski, nezakonski, zakonski mrtvi in nezakonski mrtvi. *Statistični letopis* še ne pozna razlikovanja po spolu, prav tako pa ni opredeljeno, ali so v skupino 'mrtvi' vključeni mrtvorojeni in umrli do prvega leta starosti.

Tabela 4: Rojstva v Dravski banovini in v Ljubljani (1933–1939)⁴⁰

	živ. zak.		živ. nezak.		mrt. zak.		mrt. nezak.	
	Dravska banovina	Ljubljana	Dravska banovina	Ljubljana	Dravska banovina	Ljubljana	Dravska banovina	Ljubljana
1933	25692	623	3673	103	575	14	134	3
1934	24881	517	3308	94	572	12	112	1
1935		623		76		15		0
1936	24077	925	3309	87	514	20	104	1
1937	24465	969	3318	100	493	22	106	1
1938	23545	1008	2977	104	515	20	92	2
1939		1008		80		18		1

³⁸ Statistički godišnjak za obdobje 1929–1940.

³⁹ Ni razlikovanja med mrtvorojenimi in umrlimi do prvega leta starosti.

⁴⁰ Tabela temelji na podatkih iz: Zgodovinski Arhiv Ljubljana, ZAL LJU 708 3 16 (Statistični letopis mesta Ljubljane za leto 1939, str. 13) in Statistički godišnjak 1933. Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika = Annuaire statistique / Royaume de Yougoslavie, Statistique générale d'etat. 1935, str. 48–49. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?target=pdf&urn=SISTORY:ID:1060>, 20. 6. 2013; Statistički godišnjak 1934–1935. Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika = Annuaire statistique 1934–1935 / Royaume de Yougoslavie, Statistique générale d'etat. 1936, 56–57. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?target=pdf&urn=SISTORY:ID:1061>, 20. 6. 2013; Statistički godišnjak 1936. Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika = Annuaire statistique / Royaume de Yougoslavie, Statistique générale d'etat. 1937, 68–69. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?target=pdf&urn=SISTORY:ID:1062>, 20. 6. 2013; Statistički godišnjak 1937. Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika = Annuaire statistique / Royaume de Yougoslavie, Statistique générale d'etat. 1938, 78–79. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?target=pdf&urn=SISTORY:ID:1063>, 20. 6. 2013; Statistički godišnjak 1938–1939. Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika = Annuaire statistique / Royaume de Yougoslavie, Statistique générale d'etat. 1939, 114–115. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?target=pdf&urn=SISTORY:ID:1064>, 20. 6. 2013.

Zaradi boljše predstave o razmerju rojstev na banovinski in na mestni ravni sem podatke iz *Statističnega godišnjaka* prilagodila podatkom *Statističnega letopisa* Me-stnega fizikata tako, da je razlikovanje po spolu odpravljeno.

Presenetljivo veliko več nezakonskih otrok kot v Ljubljani (v porodnišnici) se je rodilo v Dravski banovini; leta 1933 jih je bilo kar 3673, medtem ko se je v Ljubljani rodilo več zakonskih otrok (z letom 1938 je število rojenih zakonskih otrok preseglo mejo 1000).

S pregledom matičnih knjig porodniškega oddelka Državne bolnice za ženske bolezni v Ljubljani je mogoče sestaviti sliko o tem, kdo so bile porodnice, ki so rojevale v ljubljanski bolnišnici. Kakšen je bil njihov socialni položaj, od kod so prihajale, kje so živele, ali so bile poročene, kdaj in koga so rodile. Na podlagi analize knjig ugotavljam, da je bolnišnica služila svojemu namenu in da so v njej večinoma rojevale manj premožne ženske, ki doma niso imele ustreznih pogojev in niti ne zadostnih finančnih sredstev, da bi si lahko porod na domu privoščile. Vseeno pa so prišle roditi v porodnišnico tudi nekatere bogatejše ženske, pri čemer je bil razlog za takšno odločitev rizična nosečnost, ali pa strah pred možnimi zapleti pri porodu. Na porodniškem oddelku Državne bolnice za ženske bolezni v Ljubljani v obdobju od 1. januarja 1929 do 31. decembra 1941 niso rojevale v večini Ljubljančanke, kar bi bilo pričakovati, ampak je bilo večje število porodnic Neljubljančank. Pričakovati je bilo, da bodo na porodniški oddelek sprejeli le ženske, ki so nato tudi rodile, vendar pa ni bilo tako. Bilo je kar nekaj primerov, ko so sprejeli nosečnico in jo tudi nosečo odpustili. Pogosto se je zgodilo, da so ženske rodile v bolnišnici večkrat. Postopoma so začele zaupati v bolnišnico in so si jo čedalje pogosteje izbirale za kraj poroda. Niso se več bale morebitnih poporodnih zapletov in drugih nevšečnosti. V praksi se je tudi izkazal glavni namen porodnišnice, namreč, da je najprej namenjena zapletenim porodom, potem pa revnim materam, ki nimajo doma nobene postrežbe in niti primerne prostora.

Zaupanje žensk v porodnišnico je začelo rasti z razvojem zdravstva in zdravstvenega sistema, kar je pripeljalo do popolnega preobrata, danes je porod na domu pri nas že prava redkost.

Tina Stele

CHILDBIRTH IN THE LJUBLJANA MATERNITY HOSPITAL IN THE 1930S

S U M M A R Y

The female body is made for delivering children. Women have given birth throughout history. Only the environment where they do so – at home, at the Maternity Ward, in maternity centres, on the way there, elsewhere – and the assistance that they have during childbirth (alone, trained personnel, others) have changed.

In 1895 Ljubljana suffered a severe earthquake. The city had to be restored, which was also an excellent opportunity for health care and its development. The State Civil Hospital in the centre of the city was severely damaged by the earthquake. It underwent emergency repairs, but it was too small, therefore new facilities had to be built. Thus one of the departments of the State Civil Hospital – the

Gynaecology and Maternity Department – was turned into an independent Ljubljana Gynaecological Hospital.

The article describes the development of obstetrics in this Maternity Hospital in the 1930s. Gradually women started trusting the Maternity Hospital as the best place to give birth. The article is mostly based on the information from the civil registers of the Maternity Ward of the State Gynaecological Hospital in Ljubljana for the period between 1 January 1929 and 31 December 1941. The registers are kept in the Archives of the Republic of Slovenia.

The information reveals the identity of the women giving births there, their origin, as well as the nature of their social status and birth trends. The analysis has been divided into the following sections: expectant mother, child, and woman in labour. Each section contains the basic information on the identity, origin, age and mortality. For expectant mothers and women in labour the information also includes their occupation and marital status, while gender is indicated for children. In terms of time and place the results of the analysis are based on the Statistical Yearbook and the information of the Ljubljana Health Office.

The analysis of the civil registers of the Maternity Ward of the State Gynaecological Hospital in Ljubljana indicates that the hospital served its purpose. Mostly women without suitable conditions at home or enough money gave birth there. Wealthier women who gave birth at the Maternity Ward either had high-risk pregnancies or were afraid of possible complications. Because of the increasing trust of women in the Maternity Hospital as well as the development of health care and health system, childbirth at home is truly rare in Slovenia today.

1.01
Prejeto 25. 7. 2014

UDK: 355/359(497.1=163.6) "1945/1991"

Aleš Gabrič*

Slovenščina in Jugoslovanska ljudska armada

IZVLEČEK

Po 2. svetovni vojni je nova komunistična oblast v Jugoslaviji v nasprotju z obljubami iz vojnih let uvedla v vojaške zadeve zgolj uporabo enega jezika, srbsčine oz. srbohrvaščine. V ustavi iz leta 1963 je bila celo uzakonjena privilegiranost srbohrvaškega jezika. Slovensko politično vodstvo se je v polemikah o mednacionalnih odnosih v šestdesetih letih izogibalo omenjanju vojaških zadev in je zahtevalo večjo jezikovno enakopravnost na drugi področjih, ne pa tudi v vojaških zadevah. Prvi je zahteve po slovenskih vojaških enotah, ki bi uporabljale slovenski jezik, postavil upokojeni general Jaka Avšič. Aprila 1969 je bila v skupščini Jugoslavije sprejeta resolucija o uresničevanju ustavnih načel o enakopravnosti jezikov in pisav, ki je spodbudila še živahnejše razprave o privilegiranosti enega in zapostavljanju drugih jezikov v vojaških zadevah. Do večjih sprememb pa ni prišlo, saj je državni vrh obdržal privilegiranost srbohrvaščine tudi v ustavi iz leta 1974 in ustavil polemike v medijih na to temo.

Ključne besede: jezikovna politika, jezikovna neenakopravnost, poveljevalni jezik, slovenski jezik, Jugoslovanska ljudska armada, Jaka Avšič

ABSTRACT

SLOVENIAN LANGUAGE AND THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY

Despite the promises from the wartime years, after World War II the new communist authorities in Yugoslavia introduced the use of a single language, Serbian or Serbo-Croatian, in the military matters. The constitution of 1963 even enacted the privileged position of the Serbo-Croatian language. In the debates about the relations between the nations during the 1960s the Slovenian political leadership avoided military discussions and demanded a greater equality of languages in the other areas, but not in the military matters as well. The retired General Jaka Avšič was the first to call for Slovenian military units, which would use the Slovenian language. In April 1969 the resolution on the implementation of the constitutional principles of the equality of languages and scripts was adopted by the Yugoslav Assembly, encouraging even livelier debates about the privileged position of one language and neglect for other languages in the military matters. However, no major changes took place, since the state leadership retained the privileged position of the

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; ales.gabric@inz.si

Serbo-Croatian language in the 1974 Constitution as well and put a stop to the arguments about this issue in the media.

Keywords: Yugoslavia, Slovenia, language policy, Slovenian language, Yugoslav People's Army, language inequality, language of command, Jaka Avšič

Prazne obljube o slovenskem jeziku v slovenskih enotah

Slovenski jezik so v vojaških enotah uporabljali že v času Avstro-Ogrske, uporabljali so ga polki, sestavljeni večinoma iz Slovencev med 1. svetovno vojno, pa seveda slovenski prostovoljci v boju za meje po 1. svetovni vojni. Po ustanovitvi Kraljevine SHS pa sta v vojaških vrstah nove jugoslovanske države srbsko poveljevanje in srbsčina v celotnem vojaškem poslovanju iz uporabe izrinila vse druge jezike, ki so jih govorili državljani nove države. »Enotni« jezik je postal pomembno sredstvo centralizacije in teženj po odmiranju nacionalnih in kulturnih raznolikosti in oblikovanju enotnega naroda z enim jezikom. Med 2. svetovno vojno so med Slovenci, tradicionalno navezanimi na slovenske specifičnosti, med katerimi je na prvem mestu poseben jezik, obljube o večji enakopravnosti slovenskega jezika naletele na plodna tla. V slovenske partizanske vrste so se Slovenci množično vključevali tudi zaradi tega, ker so v bojih poslušali povelja v njim razumljivem maternem jeziku, in ker se je v celotnem komuniciranju uporabljala zgolj slovenščina.

Voditelji slovenskega odporniškega gibanja so se zanašali na obljube, izrečene ob federativnem preoblikovanju države, da bodo tudi po vojni obdržali slovenske vojaške enote s slovenskim poveljevalnim jezikom. Na 2. zasedanju AVNOJ-a, kjer so bili položeni temelji bodoče federacije, je vrhovni komandant in bodoči državni voditelj Josip Broz Tito sprejel slovensko delegacijo, ki ga je povprašala, kaj naj bi federacija konkretno prinesla Slovincem. V delegaciji je bil tudi general Jaka Avšič, ki je orisal težave Slovencev zaradi izključne uporabe tujega, neslovenskega poveljevalnega jezika v starojugoslovanski vojski, in vprašal, če naj bi se tudi po vojni v slovenskih vojaških enotah obdržal med vojno uveljavljeni slovenski poveljevalni jezik. Tito je po zabeležki, ki jo je naredil član slovenske delegacije Marijan Breclj, odgovoril: »Jasno, povsem jasno je, vi ste slovenska vojska, zato morate imeti v njej slovenski jezik od vrhovnih komand do najnižjih edinic.«¹

Povojna stvarnost je bila povsem drugačna od obljub, ki so jih komunistični voditelji dajali državljanom Jugoslavije. Ko so zasedli vodilna mesta v državi, so začeli oblikovati državo po vzoru Sovjetske zveze, zanjo pa je bila značilna ostra centralizacija in preoblikovanje vojske v sredstvo za zaščito obstoječe državne ureditve z monopolnim položajem Komunistične partije. Tito in njegovi sodelavci so tako po

¹ Jaka Avšič: O poveljevalnem jeziku NOB Slovenije. V: *Jezik in slovstvo*, 1969, št. 4, str. 97–103 (dalje Avšič, O poveljevalnem jeziku NOB Slovenije), tu str. 102–103.

vojni »pozabili« na to, da naj bi obdržali enonacionalne vojaške enote s poveljevanjem v maternem jeziku. Namesto njih so uvedli eksteritorialno načelo naborniškega popolnjevanja vojske z enotnim komandnim jezikom, ki je kot v prvi Jugoslaviji samoumevno postala srbsčina (oz. srbohrvaščina).

Federalizacija države je ostala na pol poti, posebej pri jezikovnem vprašanju so bile stvari precej nedorečene. Zakonsko so bili sicer izenačeni štirje jeziki, srbsčina, hrvaščina, slovenščina in makedonščina, toda kaj naj bi jezikovna enakopravnost pravzaprav pomenila, zakonski predpisi niso podrobneje določali. Ena od državnih ustanov, kjer za jezikovno enakopravnost niso imeli skorajda nikakršnega posluha, je bila Jugoslovanska armada, ki je začela izvajati politiko popolnega jezikovnega poenotenja, ne glede na dejstvo, da številnim državljanom poveljujoči jezik ni bil razumljiv in da je pri številnih obujal spomine na neprijetnosti iz časov prve Jugoslavije.²

Ukinitvi glavnih poveljstev vojsk po republikah in podrediv vseh enot vrhovnemu štabu Jugoslovanske armade je sledilo poenotenje celotnega vojaškega poslovanja na delovanje v jeziku najbolj številnega naroda. Vojaške enote z večino slovenskega vojaštva so bile prestavljene v druge dele Jugoslavije. Velik del slovenskih oficirjev se je zaradi tega, in ker so izgubili pravico do uporabe slovenščine, demobiliziral. Slovenski politični vrh se na spremembe, ki jih je narekoval Beograd, ni odzval in se ni skliceval na obljube, izrečene v času 2. zasedanja AVNOJ-a. Med Slovenci, ki so bili ponosni na uspešno organiziranje slovenske partizanske vojske s slovenskim komandnim jezikom, je bilo kmalu opazno hitro padanje ugleda Jugoslovanske armade (kasneje Jugoslovanske ljudske armade (JLA)). Že decembra 1945 je na seji glavnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije predsednik slovenske vlade Boris Kidrič ostro kritiziral, ker »odnos do vojske na terenu ni tak, kakršen bi moral biti«. ³ V razpravi, ki je sledila njegovim besedam, so mu govorniki pritrdili, nihče pa ni omenil ali vsaj posredno nakazal, da naj bi bil poslabšan odnos Slovencev do vojske posledica ukinitve slovenskih enot in ukinitve uporabe slovenskega jezika v vojaškem poslovanju.

Omenjanje slovenskega jezika v vojaških zadevah je postalo nezaželeno, svojevrsten tabu, kar nikakor ni bilo v soglasju s federalnim preoblikovanjem države. Federalizacija je sicer spodbudila razvoj slovenskega vojaškega izrazoslovja, ki se ni zaustavil hkrati z ukinitvijo uporabe slovenskega jezika v Jugoslovanski armadi. Slovensko vojaško izrazoslovje se je razvijalo na temeljih, ki jih je med vojno postavil glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije.⁴ Prvo povojno odpiranje tega vprašanja pa, na žalost Slovencev, ni bilo posledica idej o uveljavljanju slovenščine v vojaškem poveljevanju, temveč so problematiko leta 1948 odprle (zgolj) potrebe po prevajanju zakonodaje o Jugoslovanski armadi za slovensko izdajo Uradnega lista FLRJ.⁵ V pregledani dokumentaciji o tej zadevi ne naletimo

² Splošno o jezikovni politiki gl.: Breda Pogorelec: Jezikovno načrtovanje in jezikovna politika pri Slovencih. V: Jezik in čas. Ljubljana 1996, str. 41–61.

³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (AS 537), t.e. 18, Seja Glavnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije, 15. XII. 1945, str. 17.

⁴ Avšič, O poveljevalnem jeziku NOB Slovenije, str. 100–102.

⁵ ARS, Vlada Republike Slovenije (AS 223), š. 22, dok. Pov. 15–48.

na vprašanje, ali naj bi se ustrezna slovenska terminologija začela uporabljati tudi v vojaškem poslovanju ali poveljevanju.

Nejevolja Slovencev ob izganjanju sloveščine iz vojaškega vsakdana

Padanje ugleda vojske in njenega oficirskega kadra med Slovenci je bilo posledica različnih vzrokov. Drugorazredna vloga sloveščine v vojaškem poslovanju je bila zgolj eden izmed njih, nikakor pa ne edini. Tudi vzvišen odnos oficirjev ali vojakov do tistih, ki ne razumejo ali nočejo z njimi komunicirati v srbohrvaščini, je bil povod za nesporazume. Med starešinami je bilo vse manj Slovencev, prevladali pa so tisti iz srbohrvaškega govornega območja. V povojnem obdobju racionirane preskrbe so oficirji uživali posebne privilegije v stanovanjski politiki in v trgovinski oskrbi, kar je med domačini krepilo občutek, da je za druge bolje poskrbljeno kot za Slovence. Zapostavljanje jezikov drugih narodov in narodnih manjšin je še pospeševalo padanje deleža oficirjev tistih narodov, ki v (vojaški) službi niso mogli uporabljati svojega maternega jezika. Med Slovenci je interes za vojaško službo naglo padal, ker bi morali iti v šole s tujim učnim jezikom, na službovanje bi bili verjetno poslani v drugačno kulturno, duhovno in jezikovno okolje, pa tudi njihovim otrokom bi bila otežkočena ali skorajda povsem onemogočena uporaba maternega jezika v javnosti.

Za Slovence je postajala srbohrvaščina vse bolj moteča, ker so se začeli z njo vsakodnevno srečevati tudi v domačem slovenskem okolju, pripadniki drugih narodov pa so vse pogosteje pričakovali, da bodo Slovenci z njimi komunicirali v »skupnem« jugoslovanskem jeziku. V času priseljevanja delavcev iz južnih republik je prihajalo do številnih kratkih stikov med Slovenci in priseljenci iz južnih republik. Če je bilo za sezonske delavce, ki so bili v Sloveniji kratek čas, še nekako razumljivo, da se niso naučili niti osnov jezika okolice, torej sloveščine, je bilo to težje razumljivo za tiste, ki so tu službovali več let ali se celo ustalili, kot je veljalo za del oficirskega kadra. Srbohrvaščina je imela za Slovence dvomljivo vlogo tudi zato, ker ni bila zgolj edini jezik oficirskega kadra, ki je kazal najbolj nepriljuden odnos do drugih jezikov pri poslovanju in poveljevanju v JLA. Tudi po službenem času, v »civilnem« življenju oz. prostem času so uporabljali le srbohrvaški jezik, družili so se večinoma med seboj in živeli v »oficirskih blokih«. Jezika okolice se niso privadili niti po letih bivanja v Sloveniji in so pričakovali, da bodo z njimi po srbohrvaško komunicirali tudi njihovi slovenski sosedi (ali sokrajani v drugih delih Jugoslavije, kjer srbohrvaščina ni bila materni jezik večine prebivalstva).⁶ Slovenski oficirji na službovanju v drugih delih Jugoslavije z drugačno kulturno identiteto te možnosti niso imeli, saj so se morali sprijazniti z uporabo »skupnega« jezika vojske. Številni so se zato raje odločili za izstop iz vojaške službe in si delo poiskali kje drugje v Sloveniji.

Janez Rugelj se je v letih, ko je bil vojaški psihater, podrobno seznanil s težavami

⁶ Prim. Janez Rotar: Sloveščina in slovenstvo: pojavi, izkušnje, pogledi. Maribor 1996 (dalje Rotar, Sloveščina in slovenstvo), str. 116–117.

oficirjev in spoznaval, zakaj je padal ugled poklica v javnosti.⁷ Zavračal je trditve vojaških krogov, da standard oficirjev zaostaja za življenjskim nivojem drugega prebivalstva. Prav nasprotno je navajal Rugelj, ki je omenil, da imajo nižje izobraženi oficirji višje plače in večje ugodnosti kot veliko bolj izobraženi v drugih sferah zaposlovanja. Kritiziral je tudi slabo organizacijo vojaške službe. Kot pomembno dejstvo, zakaj Slovenci ne vidijo bodočnosti v vojaški službi, pa je navedel zapostavljanje slovenskega jezika v JLA. Kako so tisti, ki so dolga leta ostajali v vojaški službi, izgubljali stik z maternim jezikom, je opisal s primerom iz svoje službene prakse, ko ga je v ordinaciji obiskal višji oficir, doma iz slovenske Primorske, in mu povedal, kaj ga bremeni: »Pred vojno sem moral hoditi v italijansko šolo, po partizanski dobi sem služboval po vsej Jugoslaviji, tudi vojaške šole so bile v srbohrvatskem jeziku, v šoli se nisem nikoli učil slovenščine. Pred kratkim sem bil premeščen v Slovenijo. Zadolžili so me, da bi rezervnim oficirjem predaval v slovenščini. Zaradi neznanja materinega jezika me je te naloge tako strah, da ves potan komaj spregovorim. Rad bi bil te naloge oproščen.« Vojaški psihiater Janez Rugelj mu je poskušal pomagati v okviru svojih pristojnosti: »Seveda sem mu dal ustrezno potrdilo, toda z grenkim občutkom in zavestjo žalostne usode slovenskega partizana, ki je po vojni moral ostati v armadi.«⁸

Upadanje deleža Slovencev v vojaških šolah je bila logična posledica težav, s katerimi so se soočali mladi Slovenci ob vstopu v šolo v tujem jeziku. Jaki Avšiču ni bilo prijetno, ko je še četrto stoletja po koncu vojne slišal za naslednji dogodek: »Neki študent, Slovenec, mi je povedal o svojem bratu, gojencu prvega letnika vojaške akademije, da mu je rekel, ko je prišel na dopust: 'Oh Jože, rad bi bil Srb! Koliko je meni težje, ker sem Slovenec.'«⁹

O zadržanosti Slovencev do JLA je na več mestih pisal tudi poznavalec južnoslovenskih jezikov in dolgoletni predavatelj srbskega in hrvaškega jezika na ljubljanski univerzi Janez Rotar, pri tem pa nedvoumno zapisal, katerega od vzrokov bi postavil na prvo mesto: »Za to je bilo več kot dovolj razlogov, začenši s položajem njihovega jezika, slovenščine.«¹⁰

V očeh številnih Slovencev niso izgubljali ugleda le oficirji, temveč tudi JLA v celoti, saj je niso več videli, tako kot je trdila uradna politična propaganda, kot naslednice partizanskih enot, temveč vse bolj kot armado, ki ustreza interesom večinskega naroda v državi in ignorira želje pripadnikov manjših narodov. S tujim jezikom se bodoči vojaki niso srečali šele ob služenju vojaškega roka, temveč že ob prvem stiku z vojaškimi zadevami v domačih krajih, saj je celotno vojaško poslovanje potekalo v »enotnem« jeziku. Zato je že ob naborih prihajalo do neljubih dogodkov. Incident v obliki, kot se je zgodil leta 1953 na naboru v Kranju, verjetno ni bil prav pogost. Toda zaradi negodovanja slovenskih rekrutov, ki so zmerjali »srbsku okupatorsku

⁷ Janez Rugelj: Še enkrat: zakaj slab odziv v vojaške šole in akademije? V: Teorija in praksa, 1970, št. 10, str. 1449–1454 (dalje Rugelj, Še enkrat).

⁸ Prav tam, str. 1454.

⁹ ARS, Osebni fond Edvard in Pepca Kardelj (AS 1277), t.e. 12, a. e. 58/71 (2169), Pismo Jake Avšiča Edvardu Kardelju, 27. 2. 1971, str. 5.

¹⁰ Rotar, Slovenščina in slovenstvo, str. 102.

majku«¹¹ (kot so poročali predstavniki JLA), bi se lahko v pristojnih telesih ob zgranzanju na račun mladeničev tudi vprašali, zakaj nekateri JLA ne ocenjujejo za ljudsko armado. Žalitve očitno niso bile nikakršna posebnost, le da je Trboveljčan Avgust Jamšek, ki je bil na naboru desetletje kasneje, v spominih opisoval, da so letele na drugo stran, od članov naborniške komisije proti bodočim vojakom. Z ukazom v jeziku, ki ga ni poznal, se je seznanil, še preden se je odpravil na služenje vojaškega roka proti jugu že pred naborno komisijo. Na povelje »u potiljak« se ni postavil na pravo mesto, saj »kaj je to 'u potiljak', tega moj spomin ni poznal«. Z besedami, »kaj je, osel kronani slovenski, so se ti skisali možgani«, je sledilo poniževanje s strani oficirja, ki je nato le spoznal, da ga bodoči vojak sploh ne razume, in ga »nič kaj prijazno porinil za hrbet oziroma za tilnik mojega predhodnika«. Jamšek je doumel: »To je bilo torej 'u potiljak!'«¹²

Posamezniki, ki so javno omenjali vsakodnevne težave med služenjem vojaškega roka in zapostavljenost drugih, manjših jezikov v vojski, so se lahko soočili z zelo neprijetnimi posledicami. Slabih odnosov med navadnimi vojaki različnih narodov se je sredi petdesetih let v delu Zlati poročnik lotil pisatelj Lojze Kovačič, ki je v dela vnašal precej avtobiografskih občutenj. Nepomembnost slovenščine v vojaškem življenju je omenil ob navedbi v vojski zaposlenega Slovenca, »ki ni znal več dobro slovensko«.¹³ Veliko o neprijetnostih navadnih vojakov med služenjem vojaškega roka pa Kovačič ni mogel objaviti, saj je bila objava prvega dela Zlatega poročnika v začetku leta 1957 povod za obračun oblasti z revijo mlajše generacije literatov Beseda. Naslednja številka, v kateri naj bi izšlo nadaljevanje dela, je bila s sodno odredbo zaplenjena, Beseda pa je potem prenehala izhajati. Po ocenah slovenskih politikov je bila zaplemba posledica odlomka Kovačičevega romana, v katerem naj bi pisatelj na pamfletni način prikazoval odnose v JLA.¹⁴

Zaradi tovrstnih reakcij oblasti je bilo omenjanje težav, neprijetnosti in sporov, ki jih je imel navadni vojak v vojski, skorajda onemogočeno in se je tudi v literarna dela vrnilo šele desetletja kasneje. Od Kovačiča nekaj let mlajši pisatelj Jože Snoj se je služenja vojaškega roka in soočanja z drugačnimi kulturnimi in jezikovnimi navadami v Jugoslovanski ljudski armadi ob koncu petdesetih let dotaknil v romanu Balkan Sobrańie, izdanem pol stoletja po služenju vojaščine. Njegov avtobiografsko navdahnjeni neimenovani junak se je s problemom jezikovne drugačnosti soočil že ob prejemu poziva na služenje vojaškega roka, ko je izvedel, da je njegova »posledna stanica Bileća«,¹⁵ na poti do končne postaje pa se je srečal tudi s cirilico, pisavo, ki so jo na Slovenskem slabo poznali. Fant, diplomirani slavist, se je kmalu soočil še z dejstvom, da lahko slovenščino kot splošno občevalni jezik za nekaj časa potisne v svet

¹¹ ARS, AS 223, š. 38, S. pov. 68–53.

¹² Avgust Jamšek: Kako smo kradli bogu čas. Izlake 2004, str. 24.

¹³ Lojze Kovačič: Zlati poročnik. V: Beseda, 1957, št. 1–2, str. 1–9, tu str. 1.

¹⁴ Aleš Gabrič: Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962. Ljubljana 1995, str. 136–137.

¹⁵ Jože Snoj: Balkan Sobrańie: [samovzgojni roman ali Ide Tito preko Romanije]. Ljubljana 2012, str. 40.

zasebnosti. Toda kmalu je spoznal, da to ni bilo nujno slabo, saj je dejstvo, da s(m) o Slovenci razumeli druge južne Slované, oni pa nas ne, prineslo tudi nekaj koristi. »V nos jim gremo, zraven jih pa še jezi, da nas na vso srečo niti za kocino v njem ne razumejo. Naša slovenščina – naša svobodica, kar naj se jim povešajo *surle*«,¹⁶ je po »srbohrvaško« zaključil Snoj (ki je vse tovrstne izraze v knjigi zapisal ležeče, na koncu dela pa dodal še Priročni slovarček za pojasnitev izrazov, ki so mlajšim generacijam Slovencev večinoma nerazumljivi).

»Svobodica« slovenske besede se je kazala tudi v tem, da so Slovenci razumeli zmerljivke na svoj račun, obratno pa ni bilo tako. Snoj je opisal prepir med Srbom, ki kmečkega fanta nikakor ni mogel ujeziti do te mere, da bi se odzval, Posegel je še po zadnjem orožju in je rekel »prevzeten Srbijanec enemu našemu skromnemu in tihemu Dolenjčku *Jebem ti lebac*, on pa njemu nazaj prav počasi, Jès pa tèb patico.« Odziva, kakršnega bi povzročila žaljivka v srbohrvaščini, seveda ni bilo, Snoj pa je zaključil: »Pojma ni imel óni, jasno, kako v fundament ga je kmetiček zajebal nazaj.«¹⁷ Nerazumevanje je lahko vodilo v neprijetne situacije, saj se je »fantu« pripetilo, da sta skupaj s Slovincem, ljudskim pevcem, v kulturnem programu na *letni pozornici* ob prepevanju ljudskih pesmi dodala svoje s »popevčico s pocukranega repertoarja oberkranjske psevdonarodne glasbe«. Ker pa so te »bileške karaoke« potekale pod budnim očesom varuhov idejne neoporečnosti, »je pajkasti KOS napletel kretenski sum, da so Slovenci na *letni pozornici* prepevali cerkvene pesmi.«¹⁹

Kar je Snoj v sočni »jugoslovanščini« zapisal z zanj značilnim ironičnim humorom stilom, je bilo pred pol stoletja še tabuizirano. Javno predstavljanje problematičnosti odnosov med vojaki, zlasti izpostavljanje nacionalnih, verskih ali jezikovnih razlik, je, kot je izkusil Lojze Kovačič, lahko pustilo za seboj obilo neprijetnosti.

V pregledanih dokumentih ni zaslediti, da bi se v prvih dveh povojnih desetletjih kdo od pristojnih spraševal, ali nezmožnost uporabe maternega jezika ne vpliva negativno na vnemo vojakov (nesrbskohrvaško govorečega območja) za služenje domovini in s tem slabijo vojaško moralo in obrambne sposobnosti države, saj del vojakov zaradi odnosov ni bil dovolj vnet za izpolnjevanje svojih nalog. Pravica uporabe maternega jezika v vojski, oziroma, gledano širše, zagotavljanje enakopravnosti pravic vseh narodov tako nikakor ni bila strategija, s katero bi poskušali utemeljevati tudi večjo pričakovano učinkovitost vojaških enot, ker naj bi s tem pokazali spoštovanje do kulture posameznih narodov, in ker naj bi bili kateremukoli vojaku najbolj razumljivi ukazi, izrečeni v jeziku, ki ga ta razume od otroških let.

Do prvega izrazitejšega zaostrovanja nacionalnih odnosov v Jugoslaviji po 2. svetovni vojni, ko so se med seboj sporekli tudi vodilni komunistični politiki iz različnih republik, je prišlo ob prelomu petdesetih v šestdeseta leta, torej nekako v času, ko je vojaščino služil Snojev neimenovani literarni junak. V razplamtelem ozračju

¹⁶ Prav tam, str. 73.

¹⁷ Prav tam, str. 75.

¹⁸ Prav tam, str. 133.

¹⁹ Prav tam, str. 136.

mednacionalnih prepirov je tudi zgolj obrobna omemba jezikovne neenakopravnosti v vojaških zadevah naletela na žolčne odzive nasprotne strani. Enega izmed takšnih pogovorov je v spominih zabeležila pisateljica Mira Mihelič. Kot dolgoletna članica vodstvenih organov slovenskega in mednarodnega PEN je sicer opisovala težave, s katerim so se srečevali ob ustanavljanju slovenskega centra PEN leta 1962, ko so tudi njeni stanovski kolegi iz nekaterih drugih republik menili, da naj bi imeli v Jugoslaviji samo en PEN center. Ko so o tem razpravljali v Zagrebu, sta slovenske poglede po večjem številu centrov PEN odločno in glasno zagovarjala Matej Bor in Josip Vidmar. Slovenskim pogledom je nasprotoval srbski predstavnik, ki je po zapisih Miheličeve odvrnil: »Pa kaj hočete vi Slovenci? Imeti svoj poseben center? To je tako, kakor če bi hoteli imeti svojo slovensko vojsko.« Na pripombo se je odzval Vidmar, ki je »odgovoril s tistim svojim nonšalantno vzvišenim glasom: Ja, zakaj pa ne? Saj smo jo med vojno že imeli.« Razprava s tem seveda še zdaleč ni bila končana, saj je Miheličeva navedla, da je Vidmarjeva izjava »vzdignila precej prahu«. ²⁰

Izvezanje JLA ob omenjanju zahtev po jezikovni enakopravnosti

V mednacionalnih polemikah ob koncu petdesetih let je bila vsaj s slovenske strani velike pozornosti deležna jezikovna politika. Toda slovenski intelektualci in politiki so v začetku vročih razprav odprli več jezikovnih front, npr. vprašanje jezikovne enakopravnosti v kulturnih dejavnostih, v medijih, na televiziji, v reklamnem gradivu, kinematografih ali na tiskanih obrazcih, vprašanju uporabe izključno enega jezika v vojaških zadevah pa so se sprva še izogibali. Da je tudi državni vrh vprašanje jezikovne enakopravnosti v vojski ločeval od drugih vprašanj jezikovne enakopravnosti, je dovolj jasno pokazala nova jugoslovanska ustava, sprejeta aprila 1963. Od predhodnice iz leta 1946 je povzela ohlapne določbe, da so vsi jeziki enakopravni, da imajo pripadniki manjšin pravico do šolanja v lastnem jeziku in da imajo pripadniki drugih narodov v komuniciranju z državnimi ustanovami pravico do prevoda in prevajalca. V 42. členu ustave pa je bila navedena tudi izjema, za katero niso veljale prej zapisane določbe: »Izjemoma se uporablja v Jugoslovanski ljudski armadi pri poveljevanju, vojaškem pouku in administraciji srbohrvatski jezik.« ²¹

Dvajset let po koncu vojne je prvo uradno izjavo o jezikovni problematiki sestavil tudi vrh slovenske politike. Izvršni odbor glavnega odbora SZDL Slovenije se je z javnim pismom o dosledni in pravilni rabi sloveščine v javnosti obrnil (zgolj) na slovensko javnost. ²² Resda je bila izjava precej zadržana in se v ostrini in jasnosti besed ni mogla kosati z izjavami posameznih slovenskih izobražencev ali društev, ki so sredi šestdesetih let širili področja človekovega vsakdanjika, za katera so zahtevali uveljavljanje jezikovne enakopravnosti v Jugoslaviji. Bila pa je vendarle prva javna iz-

²⁰ Mira Mihelič: *Ure mojih dni: spomini*. Murska Sobota 1985, str. 211.

²¹ Uradni list SFRJ, št. 14, 10. 4. 1963, str. 269.

²² Izvršni odbor glavnega odbora SZDL Slovenije o dosledni in pravilni rabi sloveščine v javnosti. V: *Človek, delo, kultura : (dokumenti o kulturi)*. Ljubljana 1976, str. 59–61.

java z vrha slovenske politike po vojni, ki se je jezikovne problematike vsaj dotaknila. Specifičnosti jezikovne problematike v vojaških zadevah se je na široko izognila, kot da bi tako kot v številnih drugih primerih počakala, kaj bo, ko bo to vprašanje načel kateri od slovenskih izobražencev.

Jaka Avšič odpre razpravo o slovenščini v vojaški rabi

Prvič je javno na zapostavljanje slovenskega jezika v vojski opozoril upokojeni general podpolkovnik Jaka Avšič na predavanju, ki ga je imel 13. decembra 1966 v klubu kulturnikov v Ljubljani. Po predavanju je iz pripravljenih rokopisnih zapisov sestavil krajši prispevek, ki ga je naslednje leto pod naslovom *Za enakopravnost slovenskega jezika* objavila revija *Jezik in slovstvo*. Avšič je v uvodu omenil, da na neenakopravni položaj slovenščine nasproti srbohrvaščini najbolj izrazito kažejo »izključna uporaba srbohrvaščine v upravi osrednjih jugoslovanskih vladnih organov in organizacij in v vojski, neupoštevanje določila republiške ustave (čl. 74) o slovenskem poslovnem jeziku v republiki Sloveniji in neenako obravnavanje slovenščine in srbohrvaščine kot obveznih učnih predmetov v naših šolah«.²³

Avšič je torej omenil tista področja, ki so bila že v 19. stoletju temelj slovenskega narodnopolitičnega programa *Zedinjene Slovenije*, upravo in šolstvo, dodal pa je še jezik v vojaških zadevah. Izpostavljanje omembe neenakopravnosti jezika v JLA je namigovalo na to, da je položaj stoletje kasneje, v drugi polovici 20. stoletja, še slabši, kot je bil v Avstriji, kjer so pred njenim razpadom slovenščino samoumevno uporabljali v polkih s prevladujočim deležem slovenskih fantov. V prvem prispevku na to temo Avšič ni podrobneje opredelil, kakšni bi bili možni izhodi iz zapletenih razmer, menil pa je, da bi morali z dodatnimi zakonskimi akti podrobneje opredeliti zelo ohlapno zapisano ustavno načelo o enakopravnosti jezikov v Jugoslaviji.

Objava Avšičevega članka je bila vsekakor novost, saj so bile dotlej bolj ali manj javne kritike na račun nedosledne uporabe slovenščine usmerjene na probleme v Sloveniji in na slovenske državne organe. Avšičev prispevek je javne razprave iz že dotlej načetih področij prenesel tudi na vojaške ustanove v pristojnosti zveznih jugoslovanskih oblasti in delujočih na celotnem ozemlju Jugoslavije. Stališča so spodbudila živahno polemiko že po predavanju v klubu kulturnikov, po objavi prispevka v reviji, ki je skrbela za razvoj slovenščine na vseh področjih, pa so sledile polemike in razprave, kakršnih po 2. svetovni vojni v Jugoslaviji še ni bilo. Razprave, pri katerih so razpolagali z bolj natančnimi podatki o položaju jezikov v vojski, so bile dotlej zaprte za javnost, o njih mediji niso poročali, dokumenti, ki so pričali o tej problematiki, pa so imeli oznako zaupnosti.

Tovrstno oznako je nosil tudi elaborat *Nekatera vprašanja mednacionalnih odnosov v JLA*, ki ga je izdelala komisija za mednacionalne in medrepubliške odnose centralnega komiteja *Zveze komunistov Slovenije*. Dokument ni datiran, upoštevajoč

²³ Jaka Avšič: *Za enakopravnost slovenskega jezika*. V: *Jezik in slovstvo*, 1967, št. 3, str. 96–98, tu str. 96–97.

dejstvo, da omenja številčne podatke do leta 1967, pa je bil (verjetno) sestavljen leta 1968, torej kmalu po objavi omenjenega Avšičevega članka. V elaboratu pristojne partijske komisije je kot problematičen naveden podatek o podpovprečnem deležu Slovencev med oficirskim kadrom. Približno dve tretjini slovenskih oficirjev sta čin dobili že med vojno in naj bi v nekaj letih izpolnili pogoje za upokojitev. Če bi jih hoteli nadomestiti in izenačiti delež slovenskih oficirjev z deležem Slovencev med državljani Jugoslavije, bi morali v nekaj letih poskrbeti za šolanje približno 1500 oficirjev. Toda od leta 1961 dalje so v vojaške šole sprejeli le 106 gojencev iz Slovenije, po letu 1964 se je na te šole vpisalo manj kot 10 Slovencev letno, za ustrezno izenačitev z nacionalno strukturo v Jugoslaviji pa bi se moralo v vojaške šole vpisovati vsaj po 200 Slovencev letno. Posledica je bila padaje deleža Slovencev (in pripadnikov drugih manjših narodov) med oficirskim kadrom in hitro naraščanje deleža pripadnikov največjega naroda: »Ne da bi se spuščali v obravnavanje ukrepov, ki jih je armada že ali jih bo še podvzela za pridobivanje gojencev v vojne akademije, pa je dejstvo, da ti ukrepi doslej niso bili uspešni, vsaj ne v Sloveniji. Znano je, da je med oficirji iz vojnih let 25 % Srbov, med povojnimi pa že 65 % od skupnega števila oficirjev v JLA.« Pri iskanju vzrokov so sestavljavci elaborata opozorili na različne probleme. V skladu z dotedanjo uradno doktrino so pisci elaborata nekoliko presenetljivo zapisali: »Jezikovno vprašanje, vsaj kar zadeva komandni jezik v armadi, ni problematično.« V nadaljevanju so v nasprotju s tem omenili, da »predstavlja jezik pomemben činitelj pri neprestanem preseljevanju z enega na drugo jezikovno območje, kar zahteva nasilno prilagajanje novim življenjskim pogojem«, ²⁴ težko ali skorajda onemogočeno zaposlovanje žena, težave pri šolanju otrok v drugih jezikovnih okoljih ipd.: »Vse to ima za posledico, da se zelo množijo prošnje tudi mladih oficirjev iz drugih republik, posebno iz Srbije, za premestitev v svojo republiko. Slovenci se večinoma branijo služiti v drugih krajih Jugoslavije tudi zaradi višjega življenjskega nivoja v Sloveniji.« ²⁵

Rešitev so sestavljavci analize videli v povečanju deleža vojakov, ki bi vojaško obveznost opravljali v domačem območju. Oficirjem Slovincem naj bi omogočili, da bi jim vsaj v prvih letih zagotovili službovanje v enotah na območju Slovenije, tudi gojenci vojaških šol naj bi se po končani šoli vrnili kot stažisti v vojaške enote na območje svoje republike, načelo eksteritorialnosti služenja vojaškega roka pa naj bi se bolj upoštevalo le zaradi zahtev po specialnih tehničnih znanjih. ²⁶

V elaboratu ni bilo izpostavljeno načelo, da bo opravljanju vojaške dolžnosti bolj zavezan in zvest vojak, ki bo čutil, da s služenjem vojske brani dosežene pravice, da pa kršenje katerekoli od človekovih pravic lahko vpliva na padec bojne morale in s tem posledično učinkovitosti enote. Jezikovno vprašanje je bilo sramežljivo potisnjeno precej v ozadje, elaborat, ki je nastal v času priprav na sprejem resolucije o enakopravnosti jezikov v zvezni skupščini, pa slovenski politiki ni nudil dovolj trdne

²⁴ ARS, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), IV, š. 188. a.e. 434, Nekatera vprašanja mednacionalnih odnosov v JLA, str. 3.

²⁵ Prav tam, str. 4.

²⁶ Prav tam, str. 5–6.

opore za postavljanje odločnejših stališč. Komisija za mednacionalne in medrepubliške odnose centralnega komiteja ZKS je bila v svojih stališčih zadržana, čeprav je Jaka Avšič oblikoval zelo konkretne predloge. V prispevku Praktično izvajanje načel enakopravnosti, ki ga je objavil v poletni dvojni številki Teorije in prakse leta 1968,²⁷ se je omejil na splošno na jezikovno prakso v zvezni administraciji in se ni konkretnje ubadal z vojaško jezikovno problematiko. Je pa v tem prispevku omenil tezo, ki jo je ponavljal še v naslednjih prispevkih. Ker je v njej enačil prakso socialistične Jugoslavije kot nadaljevanje tistega, kar je srbska politika uveljavila v času kraljevine Jugoslavije, zapisane misli vsekakor niso mogle biti po volji vodilnih komunističnih ideologov, ki so drugo Jugoslavijo v vseh pogledih videli kot nekaj novega, nedvoumno boljšega od tistega iz prve Jugoslavije. »Vpeljana je podobna praksa, kakršna je bila v kraljevini Jugoslaviji. V zvezni skupščini, zveznem izvršnem svetu in v upravi federacije je med 946 udeleženci le 42 Slovencev, ki pa v službi uporabljajo srbohrvaščino«, je zapisal Avšič in zaključil ta del razmišljanja z mislijo, ki jo je bilo brez težav razumeti kot kritiko prakse v vseh zveznih ustanovah: »Ni tedaj niti enakopravnosti v pogledu kadrov niti enakopravnosti v pogledu narodnih jezikov.«²⁸

Bolj konkretno se je jezikovne problematike v vojaških zadevah Avšič lotil leta 1969 v svojem drugem prispevku za revijo Jezik in slovstvo, naslovljenem O poveljevalnem jeziku NOB Slovenije.²⁹ Izhajala je s stališča, da je bila jezikovna enakopravnost vselej del slovenskih političnih zahtev, da je bil slovenski jezik najbolj ogrožen v času okupacije med 2. svetovno vojno, in da so ravno zahteve po enakopravnosti maternega jezika v partizanske vrste privabile veliko Slovencev, ki so z odobravanjem sprejemali federativno preoblikovanje države. »Eden izmed dokazov slovenske državnosti (suverenosti) je nastanek slovenskega poveljevanja v partizanskih in rednih enotah slovenske osvobodilne vojske. Slovenski jezik se je takrat uporabljal kot edini v vseh slovenskih vojaških enotah«,³⁰ je zapisal Avšič in dodal, da drugače niti ni bilo mogoče. Vojska prve Jugoslavije je po njegovem mnenju hitro razpadla tudi zato, ker je bila »osovražena, ker so častniki in podčastniki prezirali ljudi nesrbskih narodov in jezikov«,³¹ ker ni priznavala jezikov velikega dela državljanov, kar je imelo za posledico padanje patriotizma in bojne pripravljenosti. Avšičev pristop je bil prepričljiv in odlično argumentiran, saj je uporabljal primarne vire in z njimi orisal razvoj nacionalne in jezikovne politike v Komunistični partiji v predvojnih letih in nato v partizanskih enotah. V teh se je na slovenskem ozemlju, čeprav so se v oficirskem kadru znašli častniki z izkušnjami iz jugoslovanske in celo stare avstrijske vojske ali iz španske državljanske vojne, kmalu začela dosledno uporabljati materinščina, tj. slovenščina. »Vsa administracija, učni in govorni jezik so bili v slovenskem jeziku. Dokaz za to je celotno ohranjeno arhivsko gradivo,« je spremembo opisal Avšič,

²⁷ Jaka Avšič: Praktično izvajanje načel enakopravnosti. V: Teorija in praksa, 1968, št. 8/9, str. 1212–1217.

²⁸ Prav tam, str. 1214.

²⁹ Avšič, O poveljevalnem jeziku NOB Slovenije, str. 97–103.

³⁰ Prav tam, str. 97.

³¹ Prav tam, str. 98.

poudarjajoč, da je to ugodno vplivalo na bojno moralo: »Slovenski borec je bil ponosen na svoj jezik, ki se je v NOB v celoti uveljavil. Prav slovensko poveljevanje je bilo znamenje za slovenskost vojske.«³² Avšič je naštel še slovenska povelja, ki so jih uporabljali med vojno, omenil obljubo jugoslovanskega vodstva, da naj bi se takšno poveljevanje ohranilo tudi po vojni, in zaključil s poudarkom, da zaradi slovenskega poveljevanja ni prihajalo do nikakršnih operativnih težav, saj so lahko slovenske enote brez težav sodelovale z enotami iz drugih govornih delov države.

Resolucija zvezne skupščine o enakopravnosti jezikov

Avšičev prispevek je bil objavljen aprila 1969, v istem mesecu, ko je zvezna skupščina (26. aprila) sprejela resolucijo o uresničevanju ustavnih načel o enakopravnosti jezikov in pisav narodov in narodnosti Jugoslavije v zveznih predpisih in v delu zveznih organov. Resolucija je izhajala iz izhodišča, da ustavna načela že ustrezno zagotavljajo popolno enakopravnost jezikov in pisav, da pa bi jih bilo treba na posameznih mestih le podrobneje opredeliti in začeti dosledno izvajati ustavne določbe. Enako kot ustavni ali zakonski členi tudi resolucija ni konkretizirala podrobnosti in se je zadovoljevala z okvirno zapisanimi stališči, ki niso natančneje obvezovala, kdo, kako in v kakšnem času naj bi načela vpeljal v vsakdanjo življenjsko prakso državljanov. Resolucija je prinesla nekaj dobrodošliih novosti, npr. zahtevo po večji jezikovni enakopravnosti na diplomatskih in konzularnih predstavništvih Jugoslavije v tujini in (zelo ohlapno) omembo, da naj bi nosilci določenih službenih mest poznali jezike več narodov Jugoslavije.³³ Toda zvezna resolucija, ki je govorila o enakopravnosti jezikov v državi, se je izognila omembi jezikov, ki naj bi jim bila zagotovljena enakopravnost, prav tako pa ni pred državne organe postavila konkretnih rokov, do kdaj naj bi uveljavili (slabo in skromno formulirane) zahteve. Tako kot druge je bila tudi točka o jezikovni problematiki v vojski zapisana v dokaj splošnih okvirih zahtev, da »je treba izvajati v organizaciji in delu narodne obrambe in v Jugoslovanski ljudski armadi načela o enakopravnosti jezikov in pisav narodov in narodnosti Jugoslavije«. Novost, ki je nakazovala razvoj poveljevalnih jezikov drugih narodov v snujočih se enotah Teritorialne obrambe, je bila zapisana z besedami, da je treba »pri tem upoštevati tudi tradicije narodnoosvobodilnega boja in značaj splošne narodne obrambe v vojni«. Sestavljavci resolucije se niso mogli izogniti tistemu členu ustave, ki je predpisoval enotni poveljevalni jezik za vse enote. V njem niso videli nič spornega in so v resoluciji omenili le, da »je treba proučiti možnosti za širše izvajanje ustavnih načel o enakopravnosti jezikov in pisav narodov in narodnosti Jugoslavije v delu Jugoslovanske ljudske armade« ter »o tem izdati posebne predpise«.³⁴

Sprejem resolucije je prinesel nedvoumno sporočilo državljanom, da jezikovna enakopravnost v državi še ni dosežena v zadostni meri in da razprave o tem ne morejo

³² Prav tam, str. 100.

³³ Uradni list SFRJ, št. 20, 8. 5. 1969, str. 610–612.

³⁴ Prav tam, str. 611.

veljati za politično sporno ali šovinistično dejanje. Medtem ko je bilo polemiziranje o jezikovni problematiki na nekaterih drugih področjih na dnevnem redu že v prejšnjih letih, je objava resolucije zvezne skupščine na široko odprla vrata tudi na področju, ki je bilo dotlej v ozadju, torej o jezikovni enakopravnosti v vojaških zadevah, kjer se je dotlej osamljen izpostavljal le Jaka Avšič.

Odločnost Jake Avšiča, kritike drugih Slovencev in neodločnost slovenske politike

Upokojeni general podpolkovnik Jaka Avšič se je na novost, ki jo je ponudila resolucija, hitro odzval in prehitel vse uradne ustanove. Sestavljanja obsežnega elaborata Nekaj pripomb k mnenjem o rabi jezikov v JLA se je lotil že pred sprejemom resolucije v zvezni skupščini. Dokončal ga je 14. januarja 1969, ga sredi maja 1969 poslal predsednici komisije za mednacionalne in medrepubliške odnose centralnega komiteja ZKS Danici Jurkovič in ji sporočil, da je gradivo poslal tudi »tovarišem iz JLA«. Želel je, da bi pristojni organi čim prej obravnavali gradivo in uspešno rešili probleme, ki jih je nakazala resolucija zvezne skupščine. Če bi bilo potrebno, je pripisal Avšič, je pripravljen dodati popravke ali pojasnila k poslanemu gradivu.³⁵ Poslal ga je tudi Edvardu Kardelju z željo, da mu posreduje pripombe in pomisleke, »kaj bi po tvojem mnenju onemogočalo uresničitev v JLA«.³⁶

Pisanja 23 strani obsežnega prispevka o rabi jezikov v JLA³⁷ se je Avšič lotil udarno in odločno, brez slepomišenja in leporečja, značilnega za politike. Uvodnih osemnajst tez je kasneje obsežno in argumentirano pojasnil. »Eksteritorialno popolnjevanje vojaških enot je izraz nadaljevanja raznarodovalne politike kraljevine Jugoslavije, ki je ostala kljub izkušnjam NOB in POJ in se še do danes ni spremenila«, je udarno začel Avšič. Eksteritorialni način nabora v primeru vojne povzroča nepotrebno zmedo in vpliva tudi na usposobljenost vojske: »Bojna sposobnost se nujno zmanjšuje, ker pospeševanje privilegijev pri vojaki v kasarni povzroča neenotnost. Vsaka nova generacija rekrutov doživlja vedno iste krivice.« Njegov odnos do poveljevalnega jezika je bil kristalno čist: »Trditev, da sodobno vojskovanje zahteva en jezik poveljevanja, ne prenese kritične analize. Enakopravnost jezikov narodov Jugoslavije bi dvignila sposobnost in udarnost Armade. Raba jezikov narodov ne škoduje hitrosti izvajanja akcij.«³⁸ Namesto, da bi se večina morala učiti tujega jezika, bi lahko isto zahtevali od poveljujoče manjšine: »Samo oficir naj se nauči potrebnega jezika, pa bo moštvo lahko imelo svoj materni jezik za poveljevanje.« V nasprotju z uradnim imenom srbohrvaški oz. hrvaškosrbski jezik je Avšič občasno uporabil tudi izraz srbski jezik in s tem posredno opozoril na privilegiranost enega naroda v vojaških zadevah: »Z enim – srbskim jezikom se doseže samo formalno, površno enotnost. JLA potrebuje

³⁵ ARS, AS 1589, IV, š. 188, a.e. 434, Pismo Jake Avšiča – Danici Jurkovič, 16. 5. 1969.

³⁶ ARS, AS 1277, t.e. 10, a.e. 22/69 (1924), Pismo Jake Avšiča – Edvardu Kardelju, 26. 3. 1969.

³⁷ ARS, AS 1589, IV, š. 188, a.e. 434, Jaka Avšič: Nekaj pripomb k mnenjem o rabi jezikov v JLA, 14. 1. 1969.

³⁸ Prav tam, str. 1.

vsebinsko enotnost, kateri raba maternega jezika samo koristi.« Zgodovinske izkušnje z vsiljevanjem uporabe enega jezika so preveč boleče, je omenil Avšič, vztrajanje na starih vzorcih pa je sklenil z ostro kritiko tovrstne politike: »Razlogi nekaterih, ki zagovarjajo trditev, da mora ostati en jezik, so centralistično unitarističnega značaja in znak zaostajanja v razvoju družbe.«³⁹ Menil je, da so lahko tudi nacionalno homogene vojaške enote razmeščene eksteritorialno, predvsem pa bi se morali jezika svojih vojakov naučiti tudi oficirji. Tudi zaključne trditve Avšiča niso izgubile ostrine: »Trdnost armade, ki upošteva jezike narodov, je močnejša in za državo sigurnejša opora. Odpornost proti tuji propagandi bi bila večja ob izpeljavi enakopravnosti. Enotnost bi pridobila. Udarnost bi se povečala.« Nasprotovanje uvajanju jezikovne enakopravnosti je Avšič pripisoval tudi dejstvu, da »sedanji oficirji znajo samo en jezik – srbohrvaški«. Teze je zaključil s precej neprikrito kritiko nepripravljenosti oficirskega kadra na spremembe: »Izgleda, da si ne morejo predstavljati, kako brez težav bi se prešlo na enakopravnost jezikov, če se le spremeni sistem popolnjenja enot. Vlada neka nerazumljiva miselnost o neenakosti narodov in o upravičenosti privilegijev srbskega jezika in ljudi.«⁴⁰

Pri pojasnjevanju izhodišča je Avšič uporabil primere iz večnacionalnih držav, kjer so imeli v vojski enonacionalne enote in so uporabljali vse uradne jezike, omenil je enakopravnost jezikov v partizanskih časih in slovenske enote s slovenskim poveljevalnim jezikom v vojski Avstro-Ogrske. Zahteve po enem poveljevalnem jeziku je ocenjeval kot centralistične in unitaristične, ki naj bi slabile moč vojske. Avšič je bil zadovoljen s prvimi odzivi na svoja stališča, »ker ni nihče kaj negativnega rekel, nasprotno, mogel sem zapaziti le pozitivne reakcije, kar pa zadeva Hrvate in Slovence, so naravno vsi naklonjeni«.⁴¹ Zato je naslednji mesec, junija 1969, poslal še dopolnilo oz. Drugi del pripomb k mnenjem o rabi jezikov v JLA. V teh se je že konkretno skliceval na zapise iz zvezne resolucije o rabi jezikov. Zavzel se je za »teritorialno« razporejanje nabornikov v bližini domačih krajev, v narodno enotnih vojaških enotah s poveljevanjem v maternem jeziku. Če oficirjev, ki bi obvladali vojaško izrazoslovje v maternem jeziku, ni dovolj, naj bi to pomanjkljivost odpravljali z dodatnimi ukrepi, v vojaških šolah pa naj bi uvedli poučevanje v jezikih različnih narodov Jugoslavije, tako da bi vanje pritegnili tudi narodno bolj raznorodne kandidate.⁴²

Razprave o Avšičevih izhodiščih se niso vrtele le v ozkih krogih pristojnih višjih političnih in državnih organov, saj so kmalu dočakale tudi javno objavo. Malce spremenjene, a vsebinsko v enakih okvirih so bile objavljene v aprilski številki Sodobnosti leta 1970, tako da je lahko ostre kritike na račun »srbskega« vojaškega centralizma bral vsak slovenščine več bralec.⁴³ Jeseni 1970 je Avšičeva stališča predstavila še re-

³⁹ Prav tam, str. 2.

⁴⁰ Prav tam, str. 3.

⁴¹ ARS AS 1277, t.e. 10, a.e. 22/69 (1924), Pismo Jake Avšiča – Edvardu Kardelju, 21. 11. 1969.

⁴² ARS, AS 1589, IV, š. 188, a.e. 434, Jaka Avšič: Drugi del pripomb k mnenjem o rabi jezikov v JLA, 25. 6. 1969.

⁴³ Jaka Avšič: Nekaj pripomb k mnenjem o rabi jezikov v JLA V: Sodobnost, 1970, št. 4, str. 408–427.

vija Teorija in praksa, ki je z njim opravila obširen intervju o vprašanih vseljudske obrambe. Spraševalec se seveda ni mogel izogniti tematiki jezikovnih zapletov, Avšič pa je nato razložil, da je bojna morala in pripravljenost vojaka vsekakor na višji ravni, če ju razvijamo v maternem jeziku. Vnovič je zagovarjal oblikovanje nacionalno homogenih enot s poveljujočim maternim jezikom, v primeru mešanih enot pa bi bilo vsekakor bolj smiselno zahtevati, da se nematernega jezika nauči ena oseba, ne pa da mora to namesto njega storiti dvesto ljudi. Dodal je še zelo jasno zahtevo po spremembi ustave v tistem členu, ki privilegira uporabo enega jezika v vojski: »Iz zvezne ustave je treba zbrisati tisti del 42. člena, ki govori o izjemnem položaju armade.«⁴⁴

V letu 1971 je Avšič o podobnih rečeh objavil še dva prispevka v *Sodobnosti*. V majski številki se je posvetil enakopravnosti narodov v Jugoslaviji⁴⁵ v širših okvirih in se vmes le obrobno dotaknil jezikovne problematike v vojaških zadevah. A vendarle dovolj, da se je razjezil na novopečenega slovenskega generala Andreja Cetinskega, ki je januarja 1971 za časopis *Komunist* izjavil, da »vojaškega izrazoslovja za poveljevanje in podobno pa Slovenci še nimamo. Tako ta naša prizadevanja ne bodo uresničena 'kar čez noč'.«⁴⁶ Avšič je Cetinskemu, komandantu ljubljanske armade, upravičeno očital ignoranco in nepoznavanje tematike, v ozadju pa je že slutil, da hočejo Slovence vnovič žejne prepeljati čez reko.

Občutek se mu je krepil, ko mu pri Delu niso hoteli objaviti odziva na tam objavljeni prispevek iz marca 1970, v katerem je bil prvič javno objavljen uradni podatek o velikem primanjkljaju Slovencev med oficirskim kadrom v JLA. Avšičevo razmišljanje na to temo je bilo objavljeno šele julija 1971 v *Sodobnosti*. Vnovič je poudaril izjemen pomen maternega jezika pri odločanju za vojaški poklic: »Za slovenske enote je bilo dovolj in dobrih kadrov, in sicer vse do konca vojne in tudi še 1945. leta v osrednjih ustanovah. Potem se je število Slovencev začelo krčiti. Ko so likvidirali slovenske enote, jih razdelili na vse strani, vsa armada pa je prešla na srbohrvaščino, so Slovenci izgubili voljo, da bi služili v vojaških enotah armade.«⁴⁷

Na splošno je bil Avšič najbolj plodovit in prodoren v razpravah o jezikovni problematiki v vojski, ki so ji ob prelomu šestdesetih v sedemdeseta leta sledile objave zvezne resolucije o enakopravnosti jezikov in pisav v Jugoslaviji. Bil je najbolj neposreden in oster, v kritikah pa so se mu pridružili še nekateri drugi slovenski izobraženci. Psiholog Janez Rugelj je jeseni 1970 jezikovno problematiko omenil kot eno izmed ključnih, ki vpliva na slabe odnose in nezadovoljstvo dela starešin in vojakov s svojim položajem v JLA.⁴⁸ V naslednjem odzivu pa se je branil pred napadi iz vojaških krogov, da je z omembami zapostavljanja slovenskega jezika razkrival »svoje

⁴⁴ Jaka Avšič: Nekatera odprta vprašanja vseljudske obrambe. V: *Teorija in praksa*, 1970, št. 8/9, str. 1211–1220, tu str. 1217.

⁴⁵ Jaka Avšič: Problemi slovenske družbe. V: *Sodobnost*, 1971, št. 5, str. 504–512 (dalje Avšič, *Problemi slovenske družbe*).

⁴⁶ Prav tam, str. 509.

⁴⁷ Jaka Avšič: Nekaj o slovenskem vojaškem naraščanju. V: *Sodobnost*, 1971, št. 7, str. 773–775, tu str. 774.

⁴⁸ Rugelj, Še enkrat, str. 1452–1454.

razdiralne poglede, nad katerimi lahko triumfirajo le naši državi in vojski sovražni elementi«. ⁴⁹ V odgovoru je zavračal podtikanja in se pri tem skliceval na ugotovitve iz Avšičevih člankov in na izjave nekaterih politikov iz vrst t. i. partijskih »liberalcev« iz Hrvaške in Srbije, ki so podpirali zahteve po večji jezikovni enakopravnosti na vseh področjih človekovega udejstvovanja. Ponovil je stališče, prepoznavno že v Avšičevih člankih, da so očitki, češ da zahtevajo republiške ali nacionalne vojske, iz trte izviti, in da »nihče ni zahteval republiške ali nacionalne vojske, temveč samo združitve borcev istih narodnosti v osnovne enote (čete, bataljone itd.), ki so po potrebi lahko razporejene tudi eksteritorialno«. ⁵⁰

Reakcije na Avšičeve in Rugljeve prispevke s strani vojaških ustanov in aktivnih oficirjev so nakazovale izrazito nestrinjanje z zahtevami po večji jezikovni enakopravnosti v vojski, ki so jo običajno z nerazumevanjem ali s podtikanji začeli izenačevati z zahtevo po nacionalno homogeni slovenski vojski. Takšno stališče je bilo opazno tudi med slovenskimi oficirji, ki so morda zgolj sledili uradni doktrini vojaškega vrha, ali pa so bili že tako dolgo vpeti v vojaški način razmišljanja, da niti niso zaznavali utripa svojega domačega slovenskega okolja. V polemikah so bile prvič omenjene tudi usode posameznih slovenskih oficirjev, ki so zaradi dolgoletnega službovanja v JLA povsem izgubili stik s svojo domačo okolico in s svojim maternim jezikom. Ob seznanjanju s takšnimi zgodbami je Ciril Zlobec ob koncu leta 1970 zapisal, da so ga izpovedi pretresle in da je lahko le hvaležen, da se mu je kot primorskemu partizanu po vojni »komaj posrečilo, da nisem ostal v vojski«. ⁵¹

Slovenska »liberalna« komunistična politika je ob prelomu šestdesetih v sedemdeseta leta dovoljevala objavo zelo polemičnih odzivov na družbeno stvarnost, tako da so Avšič in somišljeniki lahko objavljali ostre kritike na račun jezikovne neenakopravnosti, kakršne še pred desetletjem niso bile možne. Z izhodišči, podatki in argumentacijo se je slovenska politika seznanjala in jo uporabila pri oblikovanju svojih izhodišč, ni pa uporabila Avšičeve jasnosti in politične ostrine njegovih besed. Predvsem pa se je morala v nastopih proti Beogradu pogosto braniti zaradi očitkov o slovenskih nacionalističnih izpadih, ki naj bi jih spodbudila t. i. cestna afera. V zvezni prestolnici so večino slovenskih zahtev obravnavali preprosto kot slovensko preobčutljivost ali kot neupravičene nacionalistične zahteve. ⁵²

Odziv JLA na resolucijo zvezne skupščine

Prvi meseci po sprejemu zvezne resolucije so nakazovali dobre obete za premik v smer po slovenskih željah. Po ustanovitvi slovenske Teritorialne obrambe se je slovenščina kot poveljevalni jezik vrnila v vojaško prakso, čeprav zgolj na ožjem območju

⁴⁹ Janez Rugelj: »Polemika o stanju in razmerah v JLA« – še enkrat. V: Teorija in praksa, 1971, št. 1, str. 99–108, tu str. 102.

⁵⁰ Prav tam, str. 105.

⁵¹ Ciril Zlobec: Slovenščina in Slovenci. V: Sodobnost, 1970, št. 12, str. 1278–1279, str. 1279.

⁵² Tedanji predsednik slovenske vlade Stane Kavčič v svojih spominih tej tematike ne posveča skorajda nikakršne pozornosti. Gl.: Stane Kavčič: Dnevnik in spomini : 1972–1987. Ljubljana 1988.

in v omejenem segmentu obrambnih sil. Slovensko vojaško izrazoslovje se je začelo vnovič razvijati po desetletjih »zamrznitve«. Leta 1969 je začela v slovenskem jeziku izhajati revija Naša obramba, edina tovrstna revija v Jugoslaviji, ki je ni izdajala bodisi jugoslovanska vojska bodisi zvezni sekretariat za obrambo.

Po sprejetju resolucije o enakopravnosti jezikov je Državni sekretariat za ljudsko obrambo sestavil načrt, kako zadostiti njenim zahtevam glede jezika v vojski. Državni sekretar, general polkovnik Nikola Ljubičić je decembra 1969 ukazal, naj pristojne državne in vojaške ustanove sestavijo analize in zberejo potrebne podatke, s katerimi očitno še niso razpolagale, naj jezikovno problematiko preučijo z vidikov mirnodobnih in vojnih razmer in na koncu ugotovitve pošljejo pristojnim na državni sekretariat.⁵³ V letu 1970 naj bi tako vojaški vrh razpolagal s podatki o uporabi jezikov in pisav v vseh vojaških zadevah, pri izobraževanju oficirskega kadra naj bi pozornost posvetili »potrebi in možnosti učenja slovenskega in makedonskega jezika v vojaških šolah« in pripravi jezikovnih tečajev za oficirje, na katerih bi se naučili osnov drugih jezikov. Dodali so, da ne bi smeli pozabiti navesti, kakšne so realne ovire, zaradi katerih doseganje enakopravnosti jezikov in pisav ne bi bilo povsem možno.⁵⁴ Večina analiz, kako omogočiti enakopravnost jezikov na vojaškem področju, naj bi bila opravljena v letu 1970, izdelani pa naj bi bili tudi že predlogi za spremembe. Konkretnostim se je ukaz izogibal, pri zahtevah po večjem upoštevanju slovenskega in makedonskega jezika pa je bilo običajno pripisano, da je treba proučiti »potrebe in možnosti« za to. Ponekod je ta formulacija izpadala, tako da naj bi bila enakopravnost vsekakor mogoča. Med temi zahtevami je bilo npr. zabeleženo doseganje enakopravnosti v sodnih postopkih pred vojaškimi sodišči.⁵⁵

V zbranih analizah vojaških ustanov so bila številna mesta, ki bi jih lahko razumeli tudi kot soglašanje z zahtevami, izraženimi v Avšičevih prispevkih, toda v vojaških je bilo veliko več navedb, da bodo spremembe opravili tam, »kjer je to mogoče«, ali pod določenimi pogoji itd. Tudi obrambno ministrstvo je zapisalo, naj bi dvignili delež oficirjev, ki bi služili v domačem okolju, ustanovili naj bi manjše enonacionalne enote (seveda tam, »kjer je to mogoče«). Starešin naj ne bi obvezali, da se morajo naučiti jezika okolice, temveč naj bi ga za to dejanje stimulirali s sistemom nagrajevanja, po možnostih naj bi na dopise organov odgovarjali v jeziku, v katerem je bil dopis poslan. Pri navajanju opravil, pri katerih se ne bi mogli izogniti uporabi enega jezika, so omenili večino usposabljanja, poveljevanja in koordinacije v JLA. »Nacionalne jezike, ob enotnem jeziku« (sic!) bi lahko uporabljali le v enotah s prevlado vojakov ene nacionalnosti, poleg tega pa je to načelo že prevladovalo v teritorialni obrambi, so zapisali v elaboratu obrambnega ministrstva. Že navedba pojma »enotni jezik« je posredno nakazovala, da za upoštevanje zahtev po večji enakopravnosti jezikov v vojski v vojaškem vrhu ni bilo pretiranega posluha. Po svoje sarkastičen je bil tudi

⁵³ ARS, AS 1589, IV, š. 189, a.e. 435, Ukaz (Nikola Ljubičić, 26. XII. 1969).

⁵⁴ ARS, AS 1589, IV, š. 189, a.e. 435, Plan rada na realizaciji obaveza koje proizilaze za oružane snage i JNA posebno iz Rezolucije o ostvarivanju ustavnih načela o ravnopravnosti jezika i pisama naroda i narodnosti Jugoslavije u saveznim propisima i u radu saveznih organa.

⁵⁵ ARS, AS 1589, IV, š. 189, a.e. 435, prav tam, str. 4.

prvi argument, s katerim je v končnem sklepu Državni sekretariat za ljudsko obrambo utemeljeval potrebo, da »se za sedaj in v bližnji prihodnosti pri poveljevanju in urjenju« uporablja srbskohrvaški jezik. Pristojni so namreč kot vzrok navedli dejstvo, da »od celotnega sedanjega števila starešin v JLA jih okoli 90 % pripada narodom, ki govorijo srbskohrvaško«, takšnih vojakov pa je 72 %.⁵⁶ Vsaj pri prvem je šlo za očitno zamenjavo vzroka in posledice, saj je bil visok delež srbsko(hrvaško) govorečih oficirjev posledica uporabe zgolj enega jezika v vojski, in ne vzrok, zakaj bi ga morali uporabljati.

Za te in ostale navedbe, ki so izhajale iz vojaških krogov, je značilno, da so se pri izdelavi načrtov, kako zadostiti zahtevam po večji enakopravnosti jezikov v vojski sklicevali zgolj na zahteve resolucije zvezne skupščine. Očitna je bila odsotnost argumentov, ki bi večjo enakopravnost povezala tudi z boljšim vzdušjem v vojski in njeno večjo bojno učinkovitostjo. Kljub vsaj nakazani dobri volji vojaškega vrha, ki je bila še najbolj razvidna v načrtu, pod katerega se je januarja 1970 podpisal pomočnik državnega sekretarja za ljudsko obrambo general polkovnik Ivan Dolničar, ostaja vprašanje, koliko podpore so tovrstna stališča uživala med oficirskim kadrom. Načrt je večinoma navajal, kaj bi morali analizirati in do kdaj to proučiti, in v katerih primerih bi bilo mogoče uveljaviti večjo jezikovno enakopravnost v poslovanju JLA. Dolničar pa je, zavedajoč se realnosti v oficirskih krogih, dodal, da lahko pričakujejo določeno dozo inertnosti, konservativnosti in tradicionalizma ter tudi sklicevanja na ustavo, ki vendarle predpisuje izjemni položaj srbskohrvaščine v vojski.⁵⁷

Medtem ko se je o jezikovni problematiki na drugih področjih življenja v javnosti uveljavljalo vse bolj odprto polemiziranje, so dokumente o jezikovni problematiki v vojski v vojaškem in državnem vrhu še vedno opremljali z oznako zaupnosti, na ukazu državnega sekretarja Nikole Ljubičiča iz decembra 1969 pa je bila celo oznaka strogo zaupno.

Priljubljenost vojaškega vrha za resne spremembe je bila iz meseca v mesec manjša, z začetkom obračuna s partijskimi »liberalci«, ki so bili bolj naklonjeni odločnim korakom naprej v Jugoslaviji, pa so začeli na pobude preprosto pozabljati. Ko je bilo v začetku leta 1971 v vojaških revijah objavljeno, da naj bi se v vojski obdržala izjema glede poveljevalnega jezika, je Jaka Avšič to že ocenjeval kot poskus, »da v armadi zadržijo status quo dosedanje raznarodovalne prakse«.⁵⁸

Preslišane besede petelina, ki je prezgodaj zapel

Pomislek, da se stvari vrtijo v napačno smer, je bil v politično razgretem položaju ob začetku sedemdesetih let vse bolj upravičen. Ko so začela po vrsti padati republi-

⁵⁶ ARS, AS 1589, IV, š. 189, a.e. 436, Informacija o uporabi jezikov narodov in narodnosti v Jugoslovanski ljudski armadi.

⁵⁷ ARS, AS 1589, IV, š. 189, a.e. 435, Državni sekretariat za narodno odbrano, Politička uprava – Komisiji predsedništva SKJ za razvoj društveno-političkih zajednica i medjunacionalne odnose, 24. 1. 1970.

⁵⁸ Avšič, Problemi slovenske družbe, str. 511.

ška vodstva iz vrst »partijskih liberalcev« in so se na oblasti utrjevali komunisti starejše, bolj dogmatične generacije, je pripravljenost na spremembe izginila in kolesje jugoslovanske politike se je obrnilo v nasprotno smer, nazaj v čas, ko so bile odprte polemike in drugačne ideje potisnjene v svet zasebnosti. Da do tega vendarle ne bi prišlo, je Jaka Avšič vztrajno pisal pisma, v katerih je ponavljal in dodatno pojasnjeval stališča, ki jih je javno predstavil v številnih objavljenih prispevkih. Ko je bil v razpravi predlog za spremembe zakona o ljudski obrambi, je ob koncu leta 1972 pisal Predsedstvu SFRJ, državnemu predsedniku Josipu Brozu Titu in Edvardu Kardelju ter predlagal, da iz zakonodaje črtajo člen o privilegiranosti enega jezika.⁵⁹ Opozoril je, da je že poimenovanje srbsko-hrvaški oz. hrvaško-srbski jezik zelo dvoumno in je raje rekel »bobu bob« in pisal kar o privilegiranosti srbskega jezika. Novembra 1972 je Kardelju kot popolnoma nesmiselno ocenil »prakso, da je celo oficir Slovenec na množičnem predavanju Slovencem moral govoriti srbsko, ker je bil pač takšen nesprejemljiv predpis.«⁶⁰ Predsednika Tita je na jezikovno neenakopravnost v vojski opozoril mesec kasneje in ga spomnil na obljube, izrečene pred davnimi leti: »29 let je že minilo, odkar si nam slovenskim delegatom ob priliki II. zasedanja AVNOJ-a, torej v teku NOV, dal zagotovilo, da bodo slovenski vojaki po vojni uživali pravico vojaškega poučevanja in poveljevanja na slovenskem jeziku.« Obljubo vrhovnega komandanta je nadaljeval Avšič, so širili med slovenskimi borci, ki so jo sprejeli kot naravno pravico, ki jim pripada. »Ta obljuba preti biti še vedno neizpolnjena, ker je JLA pripravila takšen predlog Zakona za narodno obrambo (...), da do tega ne bo moglo priti,« je vrhovnega vojaškega poveljnika opomnil Avšič z željo, naj kaj ukrene v smeri tistega, kar je obljubil pred davnimi leti.⁶¹

Avšič verjetno ni dočakal nikakršnega odgovora na svoje pobude. Priprave na sprejem nove jugoslovanske ustave so nakazale, da vsaj v pogledih jezikovne enakopravnosti v JLA ne bo večjih sprememb, kar je izzvalo Jako Avšiča, da je julija 1973 poslal obsežno pismo še zvezni ustavni komisiji in v njem ponovil pripombe na račun tistega dela ustave, ki postavlja en jezik v vojaških zadevah nad vse ostale jezike v državi.⁶² Avšič je omenil, da tedanja jugoslovanska skupnost ni sad želja po asimiliranju in raznarodovanju in da bi morali imeti vsi, ki služijo vojaški rok, enake pogoje pri opravljanju te dolžnosti, kar pa v primeru, ko nekdo lahko, drugi pa ne more uporabljati maternega jezika, ni izpolnjeno. Avšič se je ozrl na boj Slovencev za jezikovne pravice v preteklosti in v tedanjem času v sosednjih držav in ocenil, da »boj za manjšinske pravice Slovencev zunaj naše države trpi zaradi jezikovne reduk-

⁵⁹ ARS, AS 1277, t.e. 14, a.e. 7/73 (2388).

⁶⁰ ARS, AS 1277, t.e. 14, a.e. 7/73 (2388), Pismo Jake Avšiča – Edvardu Kardelju, 7. 11. 1972, str. 8.

⁶¹ ARS, AS 1277, t.e. 14, a.e. 7/73 (2388), Pismo Jake Avšiča – Predsedniku SFRJ, Josipu Brozu Titu, 21. 12. 1972, str. 1.

⁶² Jaka Avšič: Pismo zvezni ustavni komisiji. V: Časopis za kritiko znanosti, 1986, št. 91–92, str. 23–41 (dalje Avšič, Pismo zvezni ustavni komisiji); Pismi z enako vsebino je Avšič poslal tudi Edvardu Kardelju in Josipu Brozu Titu (ARS, AS 1277, t.e. 14, a.e. 45/73 (2411).

cije lastne JLA v domači državi.«⁶³ V argumentaciji se je vračal k stališčem, ki jih je v prejšnjih letih že javno predstavil, nato pa brez kančka dvoma ocenil, da se z načrtom nove ustave jugoslovanski razvoj vrača nazaj v smer poskusov asimilacije. Neenako obravnavanje vojaških obveznikov bo samo spodbujalo nacionalne težnje, slabilo bo vojaške sposobnosti posameznikov in države in zniževalo »vse tisto, kar imenujemo vojaška morala.«⁶⁴ V kritiki si je privoščil še primerjavo, ki članom ustavne komisije, če so pismo prebrali, nikakor ni mogla biti všeč: »Mnenje, da je ljudem koristno, če zahtevamo, da se en bloc vsi naučijo drugega jezika, je neljudska, napačna, nasilna praksa. Tako mislijo in delajo tudi kolonijalisti in fašisti, pa jih socialisti in komunisti obsojamo zaradi nehumanosti protiljudskih režimov.«⁶⁵

V času sprejema nove jugoslovanske ustave februarja 1974 so mediji objavljali le hvalo o širokih možnostih nadaljnjega razvoja države. V novi ustavi Jugoslavije sicer kot izključni jezik poveljevanja ni bila več omenjena srbohrvaščina, saj je bila v 243. členu zapisana naslednja formulacija: »Pri poveljevanju in vojaškem pouku v Jugoslovanski ljudski armadi se lahko v skladu z zveznim zakonom uporablja eden od jezikov narodov Jugoslavije, v njenih delih pa jeziki narodov in narodnosti.«⁶⁶

Formulacija »eden od jezikov« ni bila dosti več kot pleonazem za željo, da se v JLA obdrži obstoječe stanje. Jezik poveljevanja je še v naprej samoumevno ostala srbohrvaščina in do praktičnih sprememb zaradi živahnih polemik, v katerih so nekateri navedli vrsto koristnih pobud za izboljšanje mednacionalnih odnosov, ni bilo. Slovenske kritike so se tudi v naprej vrtele okoli enakih zahtev, ki so bile najbolj glasno in javno izpostavljene zlasti v prispevkih Jake Avšiča. Ta se ni sprijaznil z ustavno potrditvijo jezikovne neenakopravnosti v vojaških zadevah in je tudi po sprejemu ustave še pošiljal pisma pomembnim politikom, objave svojih prispevkov pa ni več dočakal. Zato je njegovo pisanje dobivalo vse bolj pesimistični ton. Pomočnika zveznega sekretarja za ljudsko obrambo, general polkovnika Miloša Šumonjo je opisal kot enega izmed glavnih »zagovornikov 'enega enotnega jezika za JLA',« ker je tovrstna stališča zagovarjal na ustavni komisiji in z »direktivnim člankom v Komunistu«. Nasprotna mnenja, je dodal Avšič, niso bila deležna enakopravne obravnave: »Bil je tudi organiziran pritisk na javna občila, da se ob ustavni razpravi ni smelo pisati o tej temi.«⁶⁷ Da ne bi njegova prizadevanja utonila v pozabo, je pismo, ki ga je poslal zvezni ustavni komisiji, še pred svojo smrtjo (umrl je januarja 1978) zaupal v hrambo svojemu bojnemu tovarišu Tonetu Kebetu.⁶⁸

Slovensko vojaško izrazoslovje se je sicer krepilo predvsem zaradi Teritorialne obrambe, medtem ko v JLA ni bilo tako. To je bilo vidno tudi na najbolj množičnem in odmevnem posvetu o vlogi slovenščine v javnosti po 2. svetovni vojni, ki sta ga organizirala Slavistično društvo Slovenije in Socialistična zveza delovnega ljudstva

⁶³ Avšič, Pismo zvezni ustavni komisiji, str. 26.

⁶⁴ Prav tam, str. 31.

⁶⁵ Prav tam, str. 36.

⁶⁶ Uradni list SFRJ, št. 9, 21. 2. 1974, str. 241.

⁶⁷ ARS, AS 1277, t.e. 16, a.e. 2/75 (2617), Pismo Jake Avšiča – Edvardu Kardelju, 3. 2. 1975.

⁶⁸ Redakcijski uvodnik. V: Časopis za kritiko znanosti, 1986, št. 91–92, str. 3–5, tu str. 5.

Slovenije maja 1979 v Portorožu. V barvitnem spektru problematike je bilo vprašanje slovenščine v vojaških zadevah, čeprav v polemikah pred desetletjem eno od najbolj odmevnih, deležno le majhne pozornosti. Še največ je o tem govoril Ivo Bajt, ki pa kot predstavnik komande Ljubljanskega armadnega območja na problem ni gledal vsebinsko, temveč je le opisal stanje, kakršno je bilo na območju njihove komande. Zanj ni bilo nič problematičnega, kot dosežek pa je npr. omenil, da glasilo Ljubljanskega armadnega območja »objavlja prispevke v slovenščini in srbohrvaščini«. Omejnjeni dosežki (če si vsi sploh zaslužijo to ime) so seveda daleč zaostajali za zahtevami, objavljenimi v slovenskih medijih pred nekaj leti, zato so precej neprepričljivo delovale Bajtove besede, da »vsestransko skrbimo za možnosti, da se vsakdo izrazi v duhu svojih nacionalnih potreb«. ⁶⁹ Na koncu je celo predlagal, da »glede na to, da uporabljamo v JLA tisti jezik, ki ga izmed vseh jezikov narodov in narodnosti Jugoslavije govorijo na največjem delu države, menim, da na tem posvetu ne bi smeli sprejemati sklepov o tem, kako izpopolnjevati jezikovno prakso v JLA (...). Predlagali pa bi lahko posvet o takšnih in podobnih vprašanjih na zvezni ravni.« Bajt je menil, »da predloga ni treba podrobneje obrazložiti, ker dosedanja regulativa in praksa v JLA dosegata pozitivne rezultate«. ⁷⁰

Ocena je bila v izrazitem nasprotju s kritikami na račun jezikovne neenakopravnosti, ki so bile že nekaj let neformalno »prepovedane«. Sporočale pa so, kako so slovenski oficirji po dolgoletnem službovanju v JLA povsem izgubili občutek, kaj naj bi jezikovna enakopravnost bila, in zakaj je navadni Slovenci v jugoslovanski vojski niso videli.

V nasprotju z idealiziranjem predstavnika JLA, čeprav slovenskega rodu, je o problematičnosti vojaškega pristopa do razumevanja jezikovne (ne)enakopravnosti spregovoril Viktor Majdič. Omenil je, da resda načelno nihče ne nasprotuje uporabi slovenščine v vojaških zadevah, da pa tudi nihče ne spodbuja njene uporabe. Omejil se je sicer na položaj slovenščine v t. i. partizanskih enotah, torej pri teritorialni obrambi, kjer tudi ni bilo vse v najlepšem redu. »Žal moram ugotoviti, da se obseg rabe slovenskega jezika v partizanskih enotah v zadnjih letih zmanjšuje«, je omenil Majdič, in ocenil, da »stanje, kakršno trenutno je, pa se bo moralo prej ali slej izboljšati«. ⁷¹

Do spreminjanja stanja je lahko prišlo šele, ko se je posloвила generacija komunističnih voditeljev, ki je vladala v Jugoslaviji vse od 2. svetovne vojne. Na odmevnem posvetu se vsaj v vojaških zadevah niti zdaleč niso uspeli približati jasnosti zahtev, zapisanih v Avšičevih člankih. Ti so postali bolj aktualni v kriznih osemdesetih letih, ko so začele slovenske revije vnovič objavljati bolj odločne zahteve v zaščito slovenskih nacionalnih pravic v Jugoslaviji. Toda to je že bil čas, ki je vodil proti razpadu vojske. Ko sta Janez Janša in Veljko Namorš objavila prve problemske članke, ki so se po več

⁶⁹ Slovenščina v javnosti: gradivo in sporočila. Posvetovanje o jeziku, Portorož, 14. in 15. maja 1979. Ljubljana 1983, str. 168.

⁷⁰ Prav tam, str. 169.

⁷¹ Prav tam, str. 170.

kot desetletju zmrzali vrnili k vprašanju neenakopravnosti jezikov v JLA, sta objavila veliko svežih podatkov, vsebinsko pa sta ostajala v mejah tistega, kar je v jasnih črtah in prepričljivo zatrjeval že Jaka Avšič, na katerega sta se oba precej sklicevala.⁷² V času oživiljanja razprav o ponovnem spreminjanju jugoslovanske ustave je bil kot še vedno zelo aktualen po trinajstih letih od nastanka in po osmih letih od avtorjeve smrti objavljen tudi Avšičev dopis zvezni ustavni komisiji o jezikovni problematiki v vojski.⁷³ Z objavo, ki je dokazovala, da je Avšič prehitel svoj čas in argumentirano in odločno postavil zahteve, ki vse do razpada Jugoslavije niso bile presežene, se je le potrdila že leta 1970 zapisana ocena, da je upokojeni general pokazal »s svojo resni-coljubnostjo in odkritostjo primer državljskega poguma«.⁷⁴

Aleš Gabrič

SLOVENIAN LANGUAGE AND THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY

S U M M A R Y

After the establishment of Yugoslavia the Slovenian language, which had been used in the military units already in the Austrian period, disappeared from use in military matters and command. During World War II Slovenians kept joining the Partisan units also due to the promise that in the new state Slovenian would become an equal language in all aspects. At the 2nd session of the AVNOJ (Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia) Josip Broz Tito made a promise to the Slovenian delegation that the Slovenian language, which had established itself in the Partisan units, would also be used in the army after the war. However, despite these promises, after the war the exterritorial principle of the conscription army with a single language of command – Serbian (or Serbo-Croatian) – was introduced. This resulted in Slovenians abandoning the ranks of officers, deficient enrolment of the Slovenian youth in the military schools, as well as the declining percentage of the members of smaller nations and increasing percentage of Serbs among the officers. The unequal position of languages in the army as well as problems with the everyday military life in general were not something to be discussed.

The debates about the relations between the Yugoslav nations, starting at the end of the 1950s, initially avoided the question of using one language exclusively in the military matters. The Yugoslav state leadership separated military matters from other issues with regard to the equality of languages, and in the 1963 Constitution it even enacted the privileged position of the Serbo-Croatian language. While it outlined the demands for a greater equality of languages in Yugoslavia, at first the Slovenian political leadership avoided the topic of the army as well. The issue was opened in public by the retired Lieutenant Colonel General Jaka Avšič in December 1966. In the following years Avšič wrote numerous articles and letters demanding the introduction of national military units and use of their native language as the language of command. Avšič became even more involved after April 1969, when the Yugoslav Assembly adopted the resolution on the implementation of the constitutional principles of the equality of languages and scripts. Avšič explained his standpoints by referring to the examples from multinational countries whose army units were national and used all of the official languages, as well as to the tradition of the Slovenian language in the army during the Austrian period and in the Partisan Army during the war.

⁷² Janez Janša: Vprašanje slovenskega jezika v JLA. V: Problemi Literatura, 1986, št. 263, str. 62–70; Janez Janša: Enakopravnost jezikov v JLA. V: Časopis za kritiko znanosti, 1986, št. 91–92, str. 7–22; Veljko Namorš: Tradicija NOB in enakopravnost jezikov v JLA. V: Nova revija, 1987, št. 57, str. 104–118.

⁷³ Avšič, Pismo zvezni ustavni komisiji.

⁷⁴ Rugelj, Še enkrat, str. 1452–1453.

The military leadership reacted to the viewpoints expressed by Avšič and other critics with regard to the privileged position of Serbo-Croatian in the Army with incomprehension or by implying that the authors of such ideas called for the dissolution of the single Yugoslav Army and formation of national army units, which allegedly harmed the unity of the state. After the Federal Assembly adopted the resolution, the military leadership drew up a few plans of supposedly ensuring a greater equality of languages. However, the changes were minor and could not appease the critics, since in the new legislation and 1974 Constitution Serbo-Croatian was still in the privileged position. Furthermore, the political leadership also put a stop to the lively debates in the media from the beginning of the 1970s. Jaka Avšič may have still written about his views, but the newspapers no longer published his texts. Once again the arguments about the privileged position of one language and neglect for other languages in the military matters surfaced in the 1980s, after the generation of the communist leaders leading Yugoslavia ever since World War II had stepped down.

1.01
Prejeto 27. 10. 2014

UDK: 314.15(497.1) "1850/1991"

Marina Lukšič Hacin*, Boštjan Udovič**

»Rajš' ko Talijana, sem zbrala Slovana«¹: analiza preseljevanj Slovencev na ozemlje držav nekdanje Jugoslavije in njegove posledice

IZVLEČEK

Prispevek analizira zgodovino izseljevanja s slovenskega etničnega prostora v države nekdanje Jugoslavije in njihove posledice za sodobni čas. Glavna teza, ki jo skušava preveriti, izhaja iz razumevanja, da je slovenska izseljenska skupnost v 'jugoslovanskem prostoru' bila v veliki meri zapostavljena tako z vidika operativne politike kot tudi z vidika znanstvenega preučevanja. Analiza je razdeljena v štiri zgodovinska obdobja, ki so se z vidika migracijske dinamike pomembno razlikovala: prva faza preseljevanja (1850–1914), kjer so prevladovali ekonomski razlogi; druga faza preseljevanja (1919–1941), ko so postali pomembni tudi politični in kulturni razlogi; tretja faza preseljevanja (1945–1991), ko so bili glavni razlogi za preseljevanje ekonomski in ideološki. Članek zaključimo z analizo vodenja politike do izseljencev s tega področja v času samostojne Slovenije ter z njenimi prednostmi in slabostmi.

Ključne besede: Slovenija, jugoslovansko območje, slovensko izseljenstvo, ekonomska migracija, politična migracija

ABSTRACT

»I CHOSE A SLAV OVER AN ITALIAN«: AN ANALYSIS OF THE SLOVENIAN MIGRATION TO THE TERRITORIES OF THE FORMER YUGOSLAV STATE AND ITS CONSEQUENCES

The following contribution analyses the history of emigration from the Slovenian ethnic space to the countries of the former Yugoslavia and its contemporary consequences. The main thesis builds on the understanding that the Slovenian emigrant community in the "Yugoslav state" was largely neglected from the viewpoint of operative politics as well as from the scientific study perspective. The

* Dr., izr. prof., Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI - 1000 Ljubljana; luksic@zrc-sazu.si

** Dr., doc., Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Center za mednarodne odnose, Kardeljeva pl. 5, SI -1000 Ljubljana; bostjan.udovic@fdv.uni-lj.si

¹ Iz ljudske pesmi iz okolice Pirana.

analysis is divided into four historical periods, which differed significantly as far as the migration dynamics is concerned: the first migration stage (1850–1914), dominated by economic reasons; the second migration stage (1919–1941), when the political and cultural reasons also became important; the third migration stage (1945–1991), when the main reasons for migration were economic and ideological; and, finally, the article is concluded with the analysis of policy towards the Slovenian immigrants to the Yugoslav territory in the time of the independent Slovenia, together with all of its advantages and shortcomings.

Keywords: Slovenian emigration, Yugoslav space, Slovenia, economic migration, political migration

Uvod

Slovenski etnični prostor, kot najpogosteje pogojno označujemo prostor, ki ga poseljujemo Slovenci oziroma naši predniki, da se lahko izognemo podrobnostim viharjenja političnih sprememb skozi zgodovino, je vseskozi vpet v različne selitvene dinamike izseljevanja, priseljevanja, preseljevanja, prehode in vračanja. Problematika je kompleksna, ker se niso selili le ljudje, ampak tudi politične meje, oboje pa je ključno vplivalo na razumevanje in odnose do migracij v konkretnem času.

V najinem prispevku analizirava razvoj izseljenstva v države nekdanje Jugoslavije in njihove posledice za sodobni čas. Tako začenjava prispevek z vprašanjem večinoma ekonomskih selitev v 19. in v začetku 20. stoletja, analizo nadaljujeva z obdobjem med obema vojnama, ko se ideja migracij v jugoslovanski prostor spremeni iz »zunanje« v »notranjo« in s tem privzame tudi drugačne značilnosti, kot jih je imela v prejšnjem obdobju. Tretji razdelek prikazuje delovanje oz. bolje rečeno usihanje slovenskih društev na področju nekdanje Jugoslavije, kar izvira predvsem iz tega, da v času socialistične Jugoslavije 'narodnosti' *per se* niso bile zaželeni, saj je jugoslovanska politična ureditev namesto na narodnostih temeljila na razredni strukturi. Končno članek odkriva tančice odnosa Republike Slovenije do tega območja, slovenskih izseljencev in njihovo vključevanje v interesno sfero slovenske zunanje politike in diplomacije.

Glavna teza članka izhaja iz razumevanja, da je slovenska izseljenska skupnost v 'jugoslovanskem prostoru' bila v veliki meri zastopljena tako z vidika operativne politike kot tudi z vidika znanstvenega preučevanja. Če v mozaik slednjega dodajava midva najin delček, pa morajo politični odločevalci karseda hitro začeti s strateškim obravnavanjem slovenskega izseljenstva (ne samo v državah nekdanje Jugoslavije, čeprav so trenutno tu naši gospodarski interesi največji).

Prispevek si sledi po logičnem zaporedju. Temeljne raziskovalne metode, ki služijo doseganju zadanih raziskovalnih ciljev so (a) kritična analiza ter sinteza primarnih in sekundarnih virov ter (b) zgodovinsko-kontekstualna metoda. Slednja je namenjena temu, da podatke, ki jih pridobimo, primerno ovrednotimo in kontekstualiziramo.

Prva faza preseljevanja (1850–1914): ekonomski razlogi

Ob koncu 19. stoletja do prve svetovne vojne je bila selitvena dinamika v slovenskem etničnem prostoru relativno intenzivna. Ljudje so se množično izseljevali v prekomorske in zahodnoevropske države, delno pa tudi v dežele na jugovzhodni strani avstroogrške meje, v prostor, kjer je pozneje nastala Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, in pozneje Jugoslavija (v vseh njenih političnih in državnih oblikah). Posebno intenzivna je bila selitvena dinamika na Hrvaško in v Vojvodino, a to so bila takrat, politično gledano, ozemlja iste države in te migracije so veljale za notranje, čeprav je jezikovna in verska raznolikost pogosto botrovala razmisleku o odhajanju naših ljudi v te prostore kot o izseljevanju. Kljub temu je v pogostih razpravah o množičnem izseljevanju Slovencev na prelomu devetnajstega v dvajseto stoletje ta prostor le redko omenjen.

V tistem času se je, tako kot danes, pogosto razmišljalo o razlogih za množično izseljevanje. Pri raziskovanju o razlogih za izseljevanje (ne samo v ta prostor) so se najpogosteje v ospredje postavljali ekonomski razlogi, socialni položaj in iskanje boljšega zaslužka za dostojnejše življenje. Kljub temu pa že v 19. stoletju posamezniki opozarjajo, da moramo poleg teh upoštevati tudi osebne nematerialne razloge.²

Osebni, nematerialni razlogi izseljevanja so bili v migracijskih razpravah in analizah dolgo časa zapostavljeno področje in se šele danes prebijajo v ospredje, čeprav po drugi strani vidimo, da so bili v praksi intenzivno prisotni že ob koncu devetnajstega stoletja.

Selitvam Slovencev v jugovzhodno Evropo, ki jih v primerjavi z ostalimi selitvami v času množičnega izseljevanja lahko uvrstimo med klasične oblike, so se v tem času pridružile bolj specifične, tudi politično oziroma sistemsko spodbujene selitve. Govorimo npr. o času okupacije Bosne, ko so se začele selitve, ki so bile povezane s kolonizacijo. Kot pravita Drnovšek in Kalc³, se je številčnejše slovensko naseljevanje v Bosni začelo v okviru kolonizacije okupirane dežele in »je postalo bolj načrtno v devetdesetih letih devetnajstega stoletja z uvedbo zemljiškega katastra. [...] Koloni so morali razpolagati z začetnim kapitalom, zemljo, ki so jo dobili v zakup, je bilo treba izkrčiti, bila pa je poceni in brezplačno so lahko izkoriščali gozdne vire za gradnjo in druge potrebe«. Omenjena kolonizacija ni edini primer, ko so bile selitve iz slovenskega

² Anton Korošec je izseljevanje Slovencev na tuje pojasnil na naslednji način: »Ne tako obup, ampak veselo upanje in zavest lastnih sil in moči jih spremlja na žalostni poti iz domovine. Posebno naše ljudstvo je prebujeno. Zaveda se svojih dušnih in telesnih moči, zaveda se, da bi s temi moglo napredovati. Doma pa z žalostjo vidi, da vsa umnost in pridnost ne pomaga, da ni mogoče razviti svojih sil tako, kakor bi bilo treba in zato hiti v tujino, kjer misli lažje priti do sreče in blagostanja«. (Anton Korošec v Marjan Drnovšek: *Zakaj so Slovenci odhajali v svet*. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, str. 64. Ljubljana: Nova revija).

³ Marjan Drnovšek in Aleksej Kalc: *Poklicne migracije Slovencev v jugoslovanskem prostoru med svetovnim vojnama*. V: Janja Žitnik Serafin (ur.), *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: zgodovinski oris in sedanost*, str. 91–17. Ljubljana: Založba ZRC, 2014, str. 98.

etničnega prostora vpete v kolonialne težnje nekega centra v relaciji do priključene, novo pridobljene periferije.

Če se vrnemo nazaj na splošnejšo raven razprave o izseljevanju proti jugovzhodu, v podatkih iz popisov prebivalstva leta 1880 najdemo, da naj bi bilo v prostoru, ki je pozneje jugoslovanski (brez Slovenije), 28.512 oseb, ki so se opredelile za slovenski materni/pogovorni jezik;⁴ od tega jih je bilo, sodeč po podatkih Statističnega zavoda Hrvaške, na območju današnje Hrvaške 24.811, ostali pa so živeli drugje. Dve leti pozneje je na območju ožje Srbije živelo 161 oseb, ki so se izrekle za slovenski materni jezik. V desetih letih je število naraslo, saj v popisih leta 1890 najdemo podatke, da je bilo v jugoslovanskem prostoru (brez Slovenije) 31.931 oseb, ki so se odločile za slovenski materni/pogovorni jezik, od tega na območju današnje Hrvaške 26.261. Število je do leta 1900 še naraslo in je bilo v omenjenem prostoru takih oseb 36.566, od tega na območju današnje Hrvaške 28.766. V letu 1910 se je v jugoslovanskem prostoru (brez Slovenije) 38.277 oseb opredelilo za slovenski materni/pogovorni jezik, pri tem na območju današnje Hrvaške 28.269 oseb. Poleg tega so za leto 1910 razpoložljivi še podatki za Vojvodino, kjer se je okoli 5000 oseb opredelilo za 'Slovenec'; Kosovo, kjer je bilo takih oseb 50; Bosno in Hercegovino, kjer lahko govorimo o več kot 3000 oseb; Črno goro, kjer je bilo takih oseb okoli 700, in Makedonijo, kjer je bilo 'Slovenec' okoli 100. Za območje (ožje) Srbije je na voljo podatek iz leta 1905, ko se je 200 oseb izreкло za slovenski materni jezik.⁵

Poklicna sestava izseljencev je bila pestra in je zajemala poleg kmečkih naseljencev in kolonistov še dninarje oziroma kmečke delavce, industrijske delavce in delavke, rudarje, obrtnike, trgovce, tehnične in intelektualne kadre, podjetnike, državne in zasebne uradnike, nameščence, šolnike oziroma učitelje, žandarje, vojake, duhovnike in drugo. Zelo se je uveljavilo tudi sezonsko delo poljedelskih delavcev, gozdarjev in lesarskih delavcev, težakov, splavarjev, krošnjarjev, predilk in drugih rokodelcev. Ženske so se zaposlovale tudi v gospodinjstvu kot služkinje in hišne pomočnice.⁶

Pestrost naseljevanja jugovzhodno od matične države in rastoča množičnost sta terjala tudi samoorganiziranost izseljencev. Tako so nastala nekatera društva in organizacije, v katerih so se izseljenci združevali, ohranjali slovensko besedo ter tudi delili ekonomske možnosti in priložnosti.⁷ Ta društva so običajno nastala v krajih, kjer je bila večja koncentracija poselitve. Vsekakor je bilo na Hrvaškem, kjer je bilo največ Slovencev, največ formalno institucionalno organizacijskih oblik dela. Za druge države nekdanje Jugoslavije pa npr. Koblar⁸ navaja primer *Slovenskega omizja*, ki je

⁴ Damir Josipović: *Preseljevanje Slovencev med jugoslovanskimi republikami in poselitveni vzorec po letu 1945*. V: Janja Žitnik Serafin (ur.), *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: zgodovinski oris in sedanjost*, str. 119–135. Ljubljana: Založba ZRC, 2014, str. 124.

⁵ Damir Josipović: *Slovenci na Balkanu skozi moderne popise prebivalstva 1880–2012*. V: Janja Žitnik Serafin (ur.), *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: zgodovinski oris in sedanjost*, str. 67–89. Ljubljana: Založba ZRC, 2014, str. 72–85.

⁶ Drnovšek in Kalc, *op. cit.*, str. 94, 98.

⁷ O tem je npr. redko govora, saj vsa društva izseljencev običajno reduciramo na njihovo kulturno komponento.

⁸ Marija Dolinšek Divčič: *Slovenci v Bosni in Hercegovini*. V: Milica Trebše Štolfa (ur.), *Slovensko*

bilo prvo slovensko društvo v Bosni in Hercegovini, ustanovljeno leta 1897 v Sarajevu. Četudi društvo ni bilo uradno vpisano kot organizacija, je delovalo kot skupina meščansko usmerjenih somišljenikov. V glavnem so bili to slovenski izobraženci in državni uradniki.⁹ Leta 1909 so društvo reorganizirali in 1910 je prišlo do večje formalizacije statusa društva, ko se je tudi preimenovalo v Slovenski klub, ki je deloval do leta 1941.¹⁰

V času množičnega izseljevanja je veliko pozornost organiziranemu delu z izseljenci posvečala cerkev:¹¹

V duhu pastoralnega delovanja je cerkev na Slovenskem spremljala odhajanje Slovencev v času množičnega izseljevanja. Dušnim pastirjem je nalagala skrb za odhajajoče, izseljencem pa svetovala oziroma jih svarila pred nevarnostmi v tujini, zlasti Ameriki. [...] Cerkev je to svojo aktivnost okrepila v zadnjih letih pred izbruhom vojne, kar velja zlasti za dušne pastirje. Župniki so bili med prvimi, ki so na katoliških shodih ali v dnevnem časopisju opozarjali na odhajanje faranov in posledice, tj. razpadanje družin; ob vračanju povratnikov, t. i. Amerikancev, pa je svarila pred prinašanjem novih idej in drugačnim oblačenjem in vedenjem, ki so vnašali nemir v tradicionalno vaško okolje.

Omenjena skrb ni bila usmerjena le na prekomorske in zahodnoevropske države, pač pa tudi v prostore, kjer je pozneje nastala prva Jugoslavija, sploh v okolja, kjer sta kot veroizpoved prevladovala pravoslavlje in islam.

Kot zasledimo v literaturi, so bile na področju dela z izseljenci zelo pomembne družbe sv. Rafaela. Ustanovni zbor slovenske podružnice (avstrijske) Družbe sv. Rafaela je bil 11. novembra 1907 v Ljubljani, intenzivno pa je z delom začela 1909. Glavni cilj delovanja je bil varovati izseljence v moralnem, verskem in materialnem pogledu, v slovenskem primeru pa tudi v narodnostnem. Družbe sv. Rafaela so svetovale izseljencem, posredovale informacije, organizirale pomoč na poti in ob prihodu v deželo priselitve skrbele za stike z domačim krajem, načrtno spremljale izseljevanje itd. Delovale so kot svetovna krovna organizacija. Poleg omenjenih družb so se s svetovanjem izseljencem ukvarjale še druge organizacije, ki so bile pod vplivom Cerkve, če omenimo le pomembnejše: Marijina družba, Katoliška zveza za varstvo brez spremstva potujočih deklet, Družba sv. Cirila in Metoda,¹² Slovenska krščansko socialna zveza itd.¹³

izseljensvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice, str. 301–306. Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 2001, str. 302; Stanislav Koblar: *Četrta stran trikotnika: Slovenci v Bosni in Hercegovini: 1878–2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008, str. 476–477.

⁹ *Op. cit.*

¹⁰ Koblar, *op. cit.*, str. 339; Dolinšek-Divčič, *op. cit.*, str. 303

¹¹ Marjan Drnovšek: *Odnos slovenske cerkve do izseljevanja*. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, str. 140. Ljubljana: Nova revija, 2005.

¹² Slovenski klub iz Sarajeva je pri svojih prizadevanjih za ohranjanje slovenske identitete, tradicije intenzivno sodeloval z Družbo Cirila in Metoda v Ljubljani (Dolinšek-Divčič, *op. cit.*).

¹³ Marjan Drnovšek: *Rafaelova družba v Ljubljani*. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, str. 80. Ljubljana: Nova revija, 2005.

Druga faza preseljevanja: »(jugo)slovanstvo« 1919–1941

Drnovšek in Kalc¹⁴ poudarjata, da je bila prva svetovna vojna prelomnica v zgodovini migracij v Evropi in v širšem svetu. Spremembe, ki so nastopile z njo in po njej, so korenito vplivale na obseg in usmeritve selitvenih tokov ter na odnos do migracijskega pojava in migrantov v vseh državah. Za migracije iz slovenskega etničnega prostora proti jugovzhodu, o katerih govorimo, je prelomnico predstavljal nastanek prve Jugoslavije, točneje Kraljevine SHS. Z nastankom skupne države, ki ni pomenila samo enotne politične tvorbe, ampak tudi nastanek enotnega (jugo)slovenskega prostora, ki je beležil tudi razvoj industrije in drugih panog,¹⁵ se je povečalo izseljevanje na področje tega prostora. Tako so prej zunanje, mednarodne migracije prek meja Avstroogrške v druge prostore proti jugovzhodu postale notranje, in s tem lažje.¹⁶

Podatki kažejo, da je bilo 1921 izven Slovenije v jugoslovanskem prostoru 57.970 oseb, ki so se opredelile za slovenski materni/pogovorni jezik. Največ, 23.217, jih je bilo na območju današnje Hrvaške. Na območju BiH se jih je za slovenski materni jezik opredelilo 4.682, v Črni gori 499 oseb in v Makedoniji 324. Veliko oseb se je za slovenski materni jezik opredelilo na področju (širše) Srbije: v Vojvodini 8.288, na območju (ožje) Srbije 3.420 oseb in 186 na Kosovu. Čez deset let, 1931, se je število oseb, ki so se opredelile za slovenski materni /pogovorni jezik še povečalo. Najdemo podatek, da je v jugoslovanskem prostoru izven Slovenije bilo 72.857 oseb s slovenskim maternim/pogovornim jezikom. Na območju današnje Hrvaške jih je bilo 52.257, v Vojvodini 3.635, v (ožji) Srbiji 9.504, na Kosovu 479, na območju BiH 4.465, v Črni gori 1.317 in v Makedoniji 1.200.¹⁷

Na novo opredeljene notranje migracije v za Slovence starem migracijskem prostoru so zajele zelo širok poklicni spekter, vključno z najbolj kvalificiranimi strokovnjaki in izobraženci, selitveni tokovi pa so se prilagajali možnostim za zaposlovanje v javnih službah, zasebnem sektorju in širšem gospodarstvu. Ljudje so se številčneje naseljevali v večja mesta, če omenimo le Zagreb, Sarajevo in Beograd. Nekateri avtorji izpostavljajo,¹⁸ da je tudi v tem obdobju večina izseljencev pripadala nižjim socialnim slojem (npr. natakarji, trgovci, železničarji idr.), redkejši so bili tisti višjega stanu (npr. profesorji, odvetniki, zdravniki, ravnatelji, samostojni podjetniki in visoki državni uradniki). Še naprej so v vsa rudarska področja v jugoslovanskem prostoru prihajali slovenski rudarji (mnogi od njih so imeli že predhodne izkušnje iz ZDA in

¹⁴ Drnovšek in Kalc, *op. cit.*, str. 91.

¹⁵ Drnovšek in Kalc, *op. cit.*, str. 93.

¹⁶ Te migracije so bil 'notranje' na neki svojstveni način, saj so številne institucije in posamezniki opozarjali, da je potrebna skrb za to populacijo slovenske razselitve zaradi verskih, jezikovnih in kulturnih razlik oziroma ohranjanja slovenske narodne identitete in tradicije, sploh ker so selitve znotraj novega državnega okvira dobile dodatne spodbude, povečal se je obseg in povečalo se je število ciljnih lokacij za priseljevanje.

¹⁷ Josipović, *op. cit.*

¹⁸ Prim npr. Drnovšek in Kalc, *op. cit.*, str. 95–97; Koblar, *op. cit.*; Vera Kržišnik Bukič: *O Slovenih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991*. V: Razprave in gradivo, 1992, 26–27, str. 172–199.

evropskih rudarskih držav), pri čemer velja izpostaviti, da se je v medvojnem času nadaljevalo »slovensko-bosansko predvojno sodelovanje, ko so v številnih rudnikih slovenski rudarji in rudarski strokovnjaki predstavljali vodilni kader«. ¹⁹ Ob tem sodelovanju velja omeniti še rudarsko kolonijo na Kosovu, o kateri Drnovšek in Kalc pišeta takole: ²⁰

»[Ta] kolonija, največja slovenska naselbina na Kosovu, je bila v Kosovski Mitrovici, v bližini katere je obratoval rudnik Trepča. Viri poročajo, da si tu dobil Slovenci na vsakem položaju, od inženirja do kopača, vsi pa so bili po letu 1928 uslužbenci angleškega podjetja, ki je prevzelo rudnike«.

Podobno kot v času pred nastankom Kraljevine SHS sta se tudi v medvojnem obdobju oblikovali dve obliki izseljevanja: migracije, vezane na kolonizacijo, in selitve, povezane s sezonskim delom. Če prve lahko povežemo z novo razširitvijo obdelovalnih ozemelj, kot tudi s slabo situacijo za slovenski živelj v Furlaniji Julijski krajini, pa se sezonske migracije večinoma vežejo samo na ekonomsko vprašanje iskanja boljšega življenja in blaginje. Čeprav imamo kar nekaj primerov tudi dolgoročnih migracij, so nasploh sezonske migracije že po svojem izboru kratkoročne.

V medvojnem času so bile sezonske migracije vezane predvsem na razne poklice, ki so se medsebojno razlikovali po koledarskem času in trajanju sezone: gozdarska dela (zima), zidarska in druga gradbena dela (od pomladi do konca jeseni), poljedelska dela (celo leto). Doma je odhajanje na sezonsko delo predstavljalo dopolnilni ali celo osnovni vir zaslužka, najbolj pa je bilo prisotno v Prekmurju, kjer lahko govorimo o dolgotrajni tradiciji sezonskega dela. ²¹ Veliko Prekmurcev je v dvajsetih letih dvajsetega stoletja odhajalo v vzhodne dele Jugoslavije (Slavonijo, Baranjo, Bačko, Banat), in to organizirano prek zavoda za zaposlovanje oziroma Borze dela v Murski Soboti, ki je bila ustanovljena 15. julija 1920. Sezonsko zaposlovanje je bilo že v tem času pogodbeno urejeno. ²²

Poleg omenjene Borze dela, ki je skrbela za posredovanje sezonske delovne sile in je predstavljala organizirano obliko delovanja za 'notranje' migrante, so se v jugoslovanskem prostoru vse bolj organizirali tudi sami izseljenci, in to na različne načine. Največ aktivnosti in organiziranih dejavnosti je bilo seveda na Hrvaškem, kjer je bilo Slovencev največ. Šonc ²³ izpostavlja, da je bilo 1929. v Zagrebu ustanovljeno društvo Narodna knjižnica in čitalnica – NAKIČ, ki je čez čas postalo pomembno

¹⁹ Koblar, *op. cit.*

²⁰ Drnovšek in Kalc, *op. cit.*, str. 97.

²¹ Drnovšek in Kalc, *op. cit.*, str. 106.

²² Marjan Drnovšek: *Prekmurški sezonski delavci*. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, str. 247. Ljubljana: Nova revija, 2005; Marjan Drnovšek: *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.

²³ Darko Šonc: *Slovenci na Hrvaškem*. V: Milica Trebše Štolfa (ur.), Slovensko izseljenstvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice, 307–312. Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 2001, str. 307–308.

slovensko društvo z zelo razvejano dejavnostjo, leta 1931 pa je izšel prvi časopis v slovenskem jeziku z naslovom *Odmev*. Organiziranost Slovencev beležimo tudi v Srbiji, kjer je bilo od nastanka Kraljevine SHS do leta 1937 ustanovljenih pet slovenskih društev: Cankar, Edinost, Prosvetno društvo, Triglav in Istra – Trst – Gorica.²⁴ V BiH je bilo v Sarajevu še vedno aktivno društvo Slovenski klub, leta 1934 pa je bilo v Sarajevu ustanovljeno novo društvo z imenom Delavsko kulturno društvo Cankar.²⁵ Ustanovljeno je bilo tudi prvo slovensko društvo v Makedoniji, kamor se je med obema vojnama priselilo največ prebivalcev s Primorske. Društvo je bilo ustanovljeno v Bistrenici, »slovenski vasi ob Vardarju«, kjer so imeli tudi svojo šolo in cerkev, ki so jo zgradili 1936.²⁶

Pomembno vlogo za izseljensko dejavnost je imela tudi Družba sv. Rafaela s sedežem v Ljubljani. Postala je vodilna organizacija na področju izseljenske problematike (ukvarjala se je zlasti z zahodnimi državami), konec dvajsetih let pa je svoje delovanje razširila tudi na »slovensko diasporo«, kot so takrat imenovali Slovence v neslovenskih pokrajinah jugoslovanske države. Poleg tega so se s problematiko migracij ukvarjale tudi vladne organizacije, tako na vsedržavni ravni (izseljenski komisariat v Zagrebu in odseki po ministrstvih) kot na ravni pokrajin oziroma banovin. Za Slovence je to nalogo prevzel leta 1928 ustanovljen izseljenski urad pri Ljubljanski oblasti, ki se je z nastankom banovin preimenoval v Izseljeniški referat pri socialnem skrbstvu Dravske banovine.²⁷ Leta 1937 je bila v Ljubljani ustanovljena Izseljenska zbornica, katere namen je bil povezati v skupno telo organizacije, ki so skrbele za izseljence doma in izseljenske organizacije po svetu. Zbornica naj bi postala glavna ustanova za sodelovanje med izseljenci in domovino in imela je tudi odsek za diasporo. Leto pozneje je bila ustanovljena Prosvetna zveza v Ljubljani, ki je ustanovila odsek za diasporo – prevzela skrb za oskrbovanje »diaspore« in društev s slovenskimi knjigami.²⁸

Nasploh lahko ugotovimo, da se je začelo izseljensko vprašanje vse bolj postavljati v ospredje. Glavno vprašanje, čeprav govorimo o bližnjem kulturnem in geografskem prostoru, je znotraj izseljenske skupnosti še vedno predstavljalo poleg vključevanja v sisteme zaposlovanja in širšega gospodarskega udejstvovanja soočanje z novimi družbenimi in kulturnimi okolji. V tem pogledu so notranje jugoslovanske migracije ohranjale vse značilnosti transnacionalnih in odpirale vprašanja, povezana ne samo z identiteto v odnosu do posameznih narodnih komponent, ampak tudi z nacionalno identiteto nove državne tvorbe ter politiko njenega izgrajevanja. Izseljevanje v jugoslovanski prostor je tako sodilo med slovenska narodna vprašanja in skrb za sloven-

²⁴ Vera Kržišnik Bukič: *Slovenci v Beogradu*. V: Angelos Baš (ur.), *Slovenski etnološki leksikon*. 1. izd. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004, str. 546.

²⁵ Koblar, *op. cit.*, str. 345; Dolinšek-Divčič, *op. cit.*, str. 304.

²⁶ Rusić, Novak in Jovanović po Žitnik Serafin, *op. cit.*, str. 42; Amalija Jovanović: *Slovenci v Makedoniji*. V: Milica Trebše Štolfa (ur.), *Slovensko izseljenstvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, 319–330. Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 2001, str. 320–321.

²⁷ Alojzij Kuhar: *Naše izseljensko vprašanje. Spominski zbornik Slovenije: Ob dvanajstletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Založba Jubilej, 1939, str. 534–535; Drnovšek in Kalc, *op. cit.*, str. 112.

²⁸ Drnovšek in Kalc, *op. cit.*, str. 113.

ske izseljence v raznih jugoslovanskih provincah med pomembne naloge slovenske narodne politike.

Tretja faza preseljevanja (1945–1991): »od narodnega k delavskemu vprašanju«

Druga svetovna vojna je presekala življenjske tokove in družbene dinamike. V nekaterih delih, npr. v Neodvisni državi Hrvaški, je bilo delovanje društev prepovedano.²⁹ Z vidika preseljevanj po jugoslovanskem prostoru pa je treba omeniti specifične selitve, ki so se začele julija 1941 s pregonom Slovencev in deportacijo v Srbijo in Bosno in Hercegovino. V Srbijo je bilo deportiranih okoli 10.000 Slovencev,³⁰ v Bosno in Hercegovino pa okoli pet tisoč, ki so bili razseljeni po dvaindvajsetih krajih.³¹ Po koncu druge svetovne vojne se je večina deportirancev vrnila v Slovenijo.

V popisu iz leta 1948 najdemo, da je bilo v jugoslovanskem prostoru (brez Slovenije) 64.414 oseb s slovenskim maternim/pogovornim jezikom, na območju Hrvaške 37.858, na območju Bosne in Hercegovine 4.338, v Črni gori 484, v Vojvodini 7.192, na območju (ožje) Srbije 13.530, na Kosovu 283 in v Makedoniji 729 oseb. Pet let pozneje je bilo število že znatno višje, saj se je v jugoslovanskem prostoru (brez Slovenije) 71.833 oseb izreklo za slovensko narodno pripadnost, pri čemer pa je zanimiva predvsem dinamika. Na območju Hrvaške ter Bosne in Hercegovine je nominalno število 'Slovencev' skupaj poraslo za skorajda 12000 (6000 na Hrvaškem in 6000 v Bosni in Hercegovini), v Črni gori za 200, na območju ožje Srbije za 1000. Za enako število pa je padlo število Slovencev v Vojvodini. Leto 1953 je nasploh 'najvišje leto', saj po tem letu beležimo kar močan upad Slovencev na področju nekdanje Jugoslavije. Zadnji popis iz leta 1981 kaže naslednjo sliko: v jugoslovanskem prostoru v celoti (brez Slovenije) se je 41.126 oseb izreklo za 'Slovence'. Na območju Hrvaške je bilo takih oseb 25.136 oseb, na območju Bosne in Hercegovine 2753, v Črni gori 564, v Vojvodini 3.456, 8.207 oseb v ožji Srbiji, 343 oseb na Kosovu in v Makedoniji 667 oseb.³²

Glede na poklicno umeščenost se je trend nekoliko obrnil. Če so med obema vojnama Slovenci večinoma zasedali nižja delovna mesta, so v povojni Jugoslaviji zasedali mesta, ki so bila razumljena kot višje klasificirana in tudi bolj ugledna. Žitnik Serafinova³³ poroča, da so v Makedoniji Slovenci delali kot strokovnjaki na različnih področjih duhovniki in redovnice; v Beogradu so zasedali »pomembna mesta v politiki, kulturi, umetnosti, gospodarstvu in gostinstvu«; na Kosovu pa so večinoma nudili strokovno pomoč na rudarskih področjih, pomagali so graditi infrastrukturo, bili so zdravniki itd.

Z vidika društvenega oblikovanja velja omeniti, da so se po koncu druge svetovne

²⁹ Šonc, *op. cit.*, str. 308.

³⁰ Kržišnik Bukič, Slovenci v Beogradu, *op. cit.*, str. 549–550; Žitnik Serafin, *op. cit.*, str. 42.

³¹ Dolinšek-Divčič, *op. cit.*, str. 302; Žitnik Serafin, *op. cit.*, str. 42.

³² Josipović, *op. cit.*, str. 72–85 in *op. cit.*, str. 124.

³³ Žitnik Serafin, *op. cit.*, str. 42–43.

vojne mnoga slovenska društva ponovno vzpostavila, a ne za dolgo. Na željo prevladujoče politične drže je večina kulturno-prosvetnih društev v Jugoslaviji prenehala z delovanjem, saj politična elita ni želela, da bi se v društvih udeleževalo karkoli, kar ne bi bilo v skladu z državno usmerjenostjo.³⁴ Ne glede na to pa so posamična društva nadaljevala s svojo predvsem kulturno dejavnostjo. Med temi velja izpostaviti predvsem predvojni NAKIČ, ki se je takoj po vojni preimenoval v Slovenski dom v Zagrebu, in društvo Bazovica na Reki, ki je bilo ustanovljeno leta 1974.³⁵ Do 1958 je delovalo tudi Kulturno umetniško društvo Franc Rozman (1946–1958) v Vojvodini, njegovo delo pa je zamrlo, ker so se Slovenci vrnili v Slovenijo.³⁶

Na Slovenskem je bila leta 1951 ustanovljena Izseljenska matica, katere namen je bil, »da z novinarskimi, kulturno-prosvetnimi in zgodovinsko-dokumentacijskimi sekcijami pomaga slovenskim izseljencem«. Izhajati je začel Slovenski izseljenski koledar – prva številka je izšla 1953 s koledarjem za leto 1954. Isto leto je začela izhajati Rodna gruda.³⁷ V ospredju zanimanja teh organizacij so bili slovenski izseljenci, pri čemer poudarjamo, da izseljenci znotraj področja nekdanje SFRJ niso bili vključeni v te organizacije oz. te organizacije zanje niso prevzele skrbi. To lahko pripišemo predvsem temu, da je bilo izseljenstvo v 'drugi' Jugoslaviji razumljeno podobno kot izseljenstvo v 'prvi Jugoslaviji', tj. kot notranje razseljevanje ljudi, ki so si z drugimi narodi delili podobne značilnosti.

Zaradi političnega sistema, ki je načeloma zaviral razvoj narodnih skupnosti in skušal ustvarjati enotno skupnost prebivalcev, ki se ne bi ločevali na osnovi kulturnih navad in posebnosti, je izseljensko (narodno) življenje po republikah druge Jugoslavije začelo stagnirati in nazadovati. Slovenci so se izseljevali in priseljevali, kar nekaj se jih je naturaliziralo in počasi se je (aktivna) izseljenska skupnost manjšala. Politična oblast, ki je bila nenaklonjena kakršnikoli krepitvi stikov med 'matico' in 'izseljensko skupnostjo' (preveliko poudarjanje nacionalnih posebnosti so politične oblasti takoj razumele kot 'reakcijo'), je povzročila, da se je pomen slovenskih izseljenskih skupnosti v drugih republikah nekdanje SFRJ zmanjševal. Tako v letih pred osamosvojitvijo Slovenije izseljenske skupnosti kot skupnosti niso obstajale, bili so le njihovi fragmenti, vezani običajno na kulturno udejstvovanje in aktivnost(i).

Samostojna Republika Slovenije in njen odnos do izseljencev v nekdanjem jugoslovanskem prostoru

Slovenija je po razglasitvi svoje samostojnosti 25. junija 1991 stopila na pot oblikovanja lastne državnosti in pozicioniranja v mednarodni skupnosti. To ni terjalo

³⁴ Dolinšek Divčič, *op. cit.*, str. 304.

³⁵ Šonc, *op. cit.*, 307-308.

³⁶ Franc Cevc: *Slovenci v AP Vojvodini (ZR Jugoslaviji)*. V: Milica Trebše Štolfa (ur.), *Slovensko izseljenstvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, str. 313–318. Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 2001, str. 317.

³⁷ Marjan Drnovšek: *Slovenska izseljenska matica*. V: *Slovenska kronika XX. stoletja 1941–1995*, str. 184. Ljubljana: Nova revija, 2005.

samo zunanjepolitičnih aktivnosti v državah evropske dvanajsterice, ampak tudi nje-no repozicioniranje do držav, ki so v različnih državnih tvorbah ostale na področju ozemlja nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ). Da smo lahko vzpostavili kakršnekoli mednarodnopravne odnose med državami, ki so po 25. juniju 1991 nastale na področju nekdanje SFRJ, so se morale države 'naslednice' najprej med seboj priznati. Tako smo mi Republiko Hrvaško priznali že 25. 6., oni pa Republiko Slovenijo dan za tem. Do 'naslednjega' priznanja je minilo več kot pol leta. Pred priznanjem nekaterih drugih držav nekdanje SFRJ so nas priznale države evropske dvanajsterice in Vatikan, pa še Estonija, Litva, Latvija, Gruzija, Ukrajina idr. Prvo mednarodno priznanje iz nekdanjega prostora SFRJ po hrvaškem je bilo makedonsko. Republika Makedonija je 12. februarja 1992 priznala samostojno Republiko Slovenijo in Slovenija ji je priznanje 'vrnila' še istega dne. Mesec pozneje, 19. marca 1992, je Bosna in Hercegovina priznala Republiko Slovenijo, v začetku aprila pa je Republika Slovenija priznala Bosno in Hercegovino. Avgusta 1992 je Republiko Slovenijo priznala še Zvezna republika Jugoslavija. Slovenija je to novoustanovljeno državo priznala šele dobra tri leta pozneje, 30. novembra 1995.³⁸ Če upoštevamo še status diplomatskih odnosov,³⁹ katere smo, z izjemo Hrvaške, vzpostavili šele pozno v letu 1992 ali pozneje, lahko ugotovimo, da je šele v drugi polovici 90. let nastopilo stanje formalizacije odnosov med nekdanjimi republikami, ki so sedaj postale samostojne države. Kot take pa so privzele določene značilnosti in lastnosti, ki so bile veliko bolj podobne klasičnim mednarodnim odnosom in manj nekdanjim medre-

Tabela 1: Ratifikacije sporazuma o vzpostavitvi diplomatskih odnosov med Republiko Slovenijo in drugimi republikami nekdanje SFRJ

Republika Slovenija	Druge republike	Datum podpisa sporazuma	Datum ratifikacije	Objava v Uradnem listu	Številka Uradnega lista
Republika Slovenija	Republika Hrvaška	6. 2. 1992	4. 6. 1992	30. 6. 1992	MP 7/92
Republika Slovenija	Republika Bosna in Hercegovina	1. 10. 1992	22. 10. 1992	13. 11. 1992	MP 15/92
Republika Slovenija	Republika Makedonija	17. 3. 1992	4. 6. 1992	30. 6. 1992	MP 7/92
Republika Slovenija	Zvezna republika Jugoslavija	9. 12. 2000	18. 1. 2001	26. 1.	MP 3/2001

Vir: Lasten prikaz na podlagi podatkov iz Uradnih listov Republike Slovenije.

³⁸ Podatki so zbrani iz Uradnih listov in podatkov Ministrstva za zunanje zadeve.

³⁹ Predpogoj za vzpostavitev diplomatskih odnosov je medsebojno priznanje držav. Šele ko si državi 'legitimirata' obstoj v mednarodni skupnosti, nastopi možnost, da vzpostavi diplomatske odnose. Pri tem je treba upoštevati, da če je priznanje držav (lahko) enostransko dejanje, ki se lahko izvede v dveh oblikah (*de facto* ali *de iure*), pa Dunajska konvencija o diplomatskih odnosih jasno zapoveduje, da je "[z]a vzpostavitev diplomatskih odnosov med državami in odprtje stalnih diplomatskih predstavništev potrebno medsebojno soglasje" (2. člen Dunajske konvencije o diplomatskih odnosih).

Tabela 2: *Odprtje veleposlaništev in postavitve prvih veleposlanikov*

Republika Slovenija	Druge republike	Datum odprtja veleposlaništva	Datum imenovanja veleposlanika	Ime in priimek veleposlanika
Republika Slovenija	Republika Hrvaška	27. 3. 1992 (Ur. l. RS št. 16/1992)	9. 9. 1992 (Ur. l. RS št. 45/1992)	Matija Malešič
Republika Slovenija	Republika Bosna in Hercegovina	18. 3. 1994 (Ur. l. RS št. 45/1994)	24. 2. 1995 (Ur. l. RS št. 11/1995)	Drago Mirošič
Republika Slovenija	Republika Makedonija	23. 4. 1992 (Ur. l. RS št. 21/1992)	22. 9. 1994 (Ur. l. RS št. 56/1994)	Jožica Puhar
Republika Slovenija	Zvezna republika Jugoslavija ⁴⁰	9. 1. 2001 (Ur. l. RS št. 2/2001)	30. 3. 2001 (Ur. l. RS št. 24/2001)	Borut Šuklje

Vir: Lasten prikaz na osnovi podatkov iz Uradnih listov Republike Slovenije.

publiškim odnosom. S tem misliva predvsem na to, da so se spremenile prioritete oz. so bile slednje na novo določene, kar z vidika zgodovinske dediščine in vezi, ki so obstajale pred razpadom nekdanje SFRJ, ni bilo enostavno.

Zapletenost se je kazala predvsem v tem, da so se morala slovenska veleposlaništva spoprijeti ne samo z vprašanjem zastopanja političnih in ekonomskih interesov matične države, ampak so bila postavljena pred številne izzive, ki so izhajali iz tega, da so do včeraj še 'bratske' republike čez noč postale 'tujec'. Ena od 'novih' nalog je bila tudi zaščita interesov slovenskih izseljencev v državah nekdanje SFRJ.

V času socializma in skupne države se vprašanju o življenju Slovencev v drugih republikah ni posvečalo (pre)velike pozornosti, in sicer iz dveh razlogov. Prvič zato, ker je SFRJ poudarjala različnost v skupnosti, kar pomeni, da so bile etnične/narodne posebnosti manj pomembne od skupnostnih lastnosti. To je bilo npr. najbolj vidno v tem, da so po letu 1945 ustvarili umetni jezik – srbohrvaščino, ki je na 'umeten način' združeval prvine srbskega in hrvaškega jezika. Drugič, ker s(m)o bili vsi narodi del iste države, je veljalo načelo, da je treba vsem narodom zagotoviti enake pravice. To načelo pa se je gradilo po logiki najmanjšega skupnega imenovalca, kar je v praksi pomenilo, da se nikomur ni dalo privilegiranega položaja, s tem pa se je implicitno želelo doseči počasno opuščanje narodnih posebnosti in izgradnja skupnega jugoslovanskega naroda. Čeprav so šle težnje oblasti po letu 1945 v to smer, pa so se procesi krepitve narodnih specifičnosti pojavili konec 60. let in kulminirali v t. i. prvi pomladi, tj. času, ki v zgodovini SFRJ označuje delne poskuse liberalizacije tako na političnem kot gospodarskem področju.⁴¹ Čeprav je bil ta proces dokaj surovo zaustavljen, pa je zvezna ustava iz leta 1974 dokončno opustila centralistične težnje

⁴⁰ Zanimivo je, da je v primeru Zvezne republike Jugoslavije samo enkrat prišlo do tega, da je bil *Ukaz* v Uradnem listu naslovljen 'malce neobičajno', saj se je glasil "Ukaz o odprtju veleposlaništva Republike Slovenije v Beogradu", in ne kot je bilo do tedaj običajno "Ukaz o odprtju Veleposlaništva Republike Slovenije v Republiki [ali Kraljevini ali katerikoli drugi politični obliki – op. M. L. H. in B. U.] A/B/C".

⁴¹ Božo Repe: *Rdeča Slovenija: tokovi in obraz iz časa socializma*. Ljubljana: Sophia, 2003.

in prenesla velik delež pravic in dolžnosti na republike in s tem tudi posredno na ključne konstitutivne narode SFRJ. Ti so skozi razvoj v naslednjih letih dobili vse več 'pristojnosti' in 'pravic', kar se je pokazalo predvsem v političnem vrenju 80. let in 'uporih' proti centralizaciji učnega procesa (t. i. skupnih jeder).⁴²

Po osamosvojitvi je tako slovenska diplomacija morala začeti z aktivnostmi za zaščito interesov slovenskih izseljencev v državah, nastalih na območju nekdanje Jugoslavije, kot tudi poskrbeti ne samo za njihovo ohranitev, ampak tudi za njihov kulturni, politični in gospodarski razvoj. Eden od intervjuvancev⁴³ je pojasnil, da je slovenska diplomacija v prvih letih pomen slovenskih izseljencev zanemarila, saj se je osredotočala predvsem na 'trde' politične in gospodarske probleme, ki jih je povzročil razpad skupne države, 'mehka' vprašanja pa je obravnavala kot nebitvena. Tej tezi je pritrdil tudi drugi intervjuvanec, ki je poudaril, da je »Slovenija na Slovence v nekdanji Jugi v veliki meri pozabila in jih je začela odkrivati šele takrat, ko je to postalo mondeno«. ⁴⁴ Še več, intervjuvanec B je izpostavil, da je bil eden glavnih problemov Slovenije to, da se z izseljenci ni nikoli 'zares' ukvarjala. Kot primer neukvarjanja navede 'medle reakcije' slovenske politike ob izbrisu omembe Slovencev v hrvaški ustavi leta 1997. Po mnenju sogovornika B je slovenska politika v tej točki »pokazala, da ohranjanja in krepitev položaja izseljencev ne šteje za eno ključnih zunanjepolitičnih prioritet«. ⁴⁵ A vprašanje izseljencev ni le enosmerno vprašanje njihove zaščite, ampak širše vprašanje njihovega aktivnega vključevanja v zunanjepolitične aktivnosti države in njenih političnih in ekonomskih odločevalcev.

Upoštevaajoč dejstvo,⁴⁶ da naj bi na Hrvaškem živelo okoli 13.000 Slovencev, v Bosni in Hercegovini okoli 5.000, v Srbiji okoli 5.000 ter v Makedoniji okoli 400 (skupaj torej okoli 23.400 ali 1.2 % vseh državljanov Slovenije), in računajoč na to, da se mnogi od teh Slovencev posredno ali neposredno udeležujejo v lokalni ali državni politiki in gospodarstvu, vodi do vprašanja, kako lahko in kako sploh (če?) Slovenija svoje izseljence vključuje v svoje zunanjepolitične in zunanjeekonomske načrte. Intervjuvanec C⁴⁷ poudarja, da Slovenija – naj bodo državne ustanove ali podjetja – izseljence v jugoslovanskem prostoru pretežno razumejo kot nekaj zao-stalega in anahronističnega. Zato se jih premalo vključuje v tekoče zadeve. Kljub temu pa po mnenju sogovornika obstajajo 'svetle izjeme', ki jih velja izpostaviti, tj. poslovni klubi. Čeprav je njihova narava predvsem v tem, da so prvenstveno namenjeni združevanju poslovnežev iz Slovenije, ki poslujejo na določenem trgu, sočasno dopuščajo tudi izseljencem možnost, da se jim pridružijo.⁴⁸ A kot lahko razberemo

⁴² Repe, *op. cit.*

⁴³ Intervju z osebo A. Ljubljana, januar 2011.

⁴⁴ Intervju z osebo B. Ljubljana, januar 2011.

⁴⁵ Zanimivo je, da tudi Rupel, ki podrobno piše o odnosih med Slovenijo in Hrvaško, ne omenja položaja slovenskih izseljencev na Hrvaškem (prim. Dimitrij Rupel: *Slovenija na svetovnem prizorišču*. Ljubljana: Slovenska matica, 2011).

⁴⁶ Vsi ti podatki so s spletnih strani slovenskih veleposlaništev v regiji Zahodnega Balkana.

⁴⁷ Intervju z osebo C. Ljubljana, september 2014.

⁴⁸ Pri tem želiva poudariti, da 'pripustitev' ni isto kot 'vključitev'.

že iz zgornjih vrstic, tudi v primeru poslovnih klubov so izseljenci vključeni redko, če pa že so, je to običajno na njihovo pobudo.

Na podlagi dostopnih podatkov in stališč sogovornikov lahko ugotovimo, da so izseljenci v nekdanjem jugoslovanskem prostoru v veliki meri zapostavljeni, nanje se redko obračamo tako v političnih kot gospodarskih aktivnostih, uradna politika jih redko vključuje v svoje aktivnosti, predvsem pa se jih zadržuje na ravni kulturne diplomacije, kar pričajo številne depeše. Eden od slovenskih diplomatov, ki deluje v prostoru nekdanje SFRJ, je v eni svojih komunikacij zapisal, da velja okrepiti povezave med matico (Slovenijo) in slovenskimi izseljenci, zlasti na področju gospodarskega vpliva. Tu po najinem mnenju ni bilo storjeno veliko v zadnjih 25 letih tudi zato, ker je miselnost slovenske diplomacije usmerjena predvsem v zadrževanje pridobljenih koristi, namesto v iskanje novih koristi. Slovenska zunanja politika in diplomacija bosta morali storiti še veliko korakov, če bosta želeli slovenske izseljence polnopravno vključiti v sistem zagotavljanja nacionalnih interesov. Dejstvo je, da so prav izseljenci lahko pomemben vir notranjih informacij in da lahko prav oni prispevajo k temu, da država z manjšimi sredstvi bolje zasleduje svoje zunanje-politične in zunanjeekonomske interese. Konec koncev ni malo primerov, ko so častni konzuli prav slovenski izseljenci. Če je tako drugod po svetu, zakaj ne bi bilo v kulturno in geografsko bližnjih državah, tj. državah nekdanje Jugoslavije.⁴⁹

Zaključek

Izseljevanje Slovencev je na Slovenskem še vedno neke vrste obrobna tema. Kljub temu da se je v zadnjem desetletju povečalo raziskovanje izseljevanja Slovencev 'na zahod', pa se šele zadnja leta intenzivneje odkriva plasti in značilnosti izseljevanja Slovencev v nekdanji jugoslovanski prostor. To pripisujeva predvsem dvema razlogoma. Prvič temu, kar Ana Bojinović Fenko in Jure Požgan označujeta 'beg z Balkana'.⁵⁰ Gre za to, da po letu 1991 na Slovenskem nismo z veliko vnemo analizirali politične in ekonomske situacije in stanja v republikah nekdanje Jugoslavije, saj smo se želeli od njih oddaljiti ne samo politično, ampak tudi simbolično. Drugi razlog, zakaj izseljencev v državah nekdanje Jugoslavije nismo preučevali v takšni meri kot prekomorskih izseljencev in izseljencev v zahodnoevropskih državah, pa je v tem, da smo te izseljence nasploh vedno razumeli malo pokroviteljsko, kar odraža tudi nepoznavanje zgodovine izseljevanja na področje držav nekdanje Jugoslavije.

Kljub temu da smo na Slovenskem v zadnjih letih začeli z aktivnim preučevanjem izseljevanja na območje nekdanje Jugoslavije, pa še vedno nismo ponotranjili možnosti, ki jo lahko izseljenstvo 'ponuja'. Pri tem gre predvsem za vprašanje znanj in veščin, ki jih izseljenci imajo, in bi jih lahko koristila tako slovenska politika kot slo-

⁴⁹ No, en del te naloge opravlja Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, ki je v preteklih letih dobil celo ministra, a brez listnice. Tako so njegove aktivnosti omejene le na tista področja, ki jih tudi druga ministrstva, ki 'listnico' imajo, razumejo kot poglavitna.

⁵⁰ Ana Bojinović Fenko in Jure Požgan: *Regionalisation of Slovenian Foreign Policy: Escape from the Balkans, Return to the Western Balkans* V: *Studia Historica Slovenica*, 14, 2014, 1, str. 55.

venska podjetja. Na žalost lahko ugotovimo, da je slovensko izseljenstvo nasploh, na področju nekdanje Jugoslavije pa še toliko bolj, razumljeno le kot vzvod za vzdrževanje slovenske kulture in njenih posebnosti (npr. zelo se poudarja kulturna dejavnost izseljenstva, veliko manj njihovi poslovni idr. dosežki), nejasna pa je pozicija izseljencev v drugih panogah oz. branžah. Slovenski odločevalci teh možnosti ne zaznavajo. Intervjuvanci potrjujejo, kar se nakazuje že vse od samostojnosti Slovenije dalje, in sicer, da Slovenija v zunanjepolitičnem smislu nima odnosa do izseljencev. To simbolično dokazuje tudi dejstvo, da imamo samostojen Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, ki je ločen od Ministrstva za zunanje zadeve. Njegova naloga je predvsem, da »opravlja naloge, ki zadevajo slovensko manjšino v sosednjih državah ter slovenske zdomce in izseljence po svetu. Vzdržuje stalne stike s slovenskimi manjšinskimi, zdomskimi in izseljenskimi organizacijami; spodbuja njihovo **kulturno, prosvetno, gospodarsko in drugo povezovanje z matično državo; organizira posvete, seminarje, natečaje itd.** [odebelila M. L. H. in B. U.]«. Čeprav je gospodarska komponenta omenjena, se to v praksi dogaja redko, politična pa – za ilustracijo – sploh ni omenjena (verjetno spada mdr.). Med naloge urada tako sodi tudi koordinacija z drugimi ministrstvi, a realne izkušnje kažejo, da tovrstna aktivnost ni učinkovita in v praksi ne kaže zelenih rezultatov. To lahko štejemo kot še dodaten dokaz, da zares slovenskih izseljencev v jugoslovanskem prostoru nismo pripravljene vključiti v snovanje slovenske zunanje in ekonomske politike.

Petindvajset let po razpadu skupne države je tako čas, da se na Slovenskem odločimo bolj aktivno vključiti slovensko izseljenstvo v nekdanjem jugoslovanskem prostoru v naše zunanjepolitične in zunanjeekonomske interese na tem področju, ter širše, v smislu pomenov teoretskih konceptov transnacionalizma, diaspore in etnične ekonomije. Novi časi terjajo nove vire, ti pa morajo biti čim cenejši in čim bolj učinkoviti. Z vidika vstopa na trge nekdanje Jugoslavije tako v političnem kot ekonomskem pomenu so lahko izseljenci več kot dragoceni. Le znati jih moramo vključiti. A to ni njihova, temveč naša naloga.

Marina Lukšič Hacin, Boštjan Udovič

“I CHOSE A SLAV OVER AN ITALIAN”: AN ANALYSIS OF THE SLOVENIAN
MIGRATION TO THE TERRITORIES OF THE FORMER YUGOSLAV STATE AND ITS
CONSEQUENCES

S U M M A R Y

The Slovenian ethnic space has always been involved in various migration dynamics: emigration, immigration, relocation, transit and return. The issue was all the more complex because it was not only people who moved, but rather the geographic dividing lines, i.e. the borders, as well. Both of these phenomena had a key influence on the understanding of and attitudes towards migration in certain periods. In Slovenia, history and modern emigration of Slovenians is still a footnote in research, social life, and especially political activities. Although the research of the Slovenian migration “to the West” has been on the increase in the last decade, only in the recent years the layers and characteristics of the Slovenian emigration to the former Yugoslav space have been focused on more intensively. This is es-

pecially related to what Ana Bojinović Fenko and Jure Požgan refer to as the “escape from the Balkans” – the wish of Slovenia after 1991 to politically and symbolically distance itself from the other republics of the former Yugoslavia. This was also evident from the tabooing of the focus on the Yugoslav space and thus also Slovenian emigration.

The contribution analyses the history of emigration to the states created in the area of the former Yugoslavia and its contemporary consequences. The main thesis builds on the understanding that the Slovenian emigrant community in the “Yugoslav state” was largely neglected from the viewpoint of operative politics as well as from the scientific study perspective. At the first stage the contribution focuses on what was mostly economic migration in the 19th and in the beginning of the 20th century. The second stage is the time between both wars, when the idea of migrations to the Yugoslav space changed from “external” to “internal”, thus also gaining different characteristics as it had had in the previous period. The third section – the third stage – describes the functioning or, more precisely, the dwindling activities of migration societies in the area of the former Yugoslavia, mainly stemming from the fact that during the socialist Yugoslavia the “nations” *per se* were not wanted, since instead of nations the Yugoslav political system was based on the class structure. The last chapter unveils the attitude of the Republic of Slovenia to this territory, Slovenian emigrants, and their integration into the sphere of interest of the Slovenian foreign policy and diplomacy.

Although in the last few years active studies of the emigration to the area of the former Yugoslavia have been undertaken in Slovenia, the possibilities “provided” by the emigration have still not been internalised. Here we are mostly referring to the question of knowledge and skills possessed by the emigrants, which could be useful for the Slovenian politics as well as Slovenian companies. Twenty-five years after the dissolution of the common state it is time for Slovenia to more actively include the Slovenian emigration in the former Yugoslav space into its foreign-political and foreign-economic interests in this area as well as more widely, in the sense of the theoretical concepts of transnationalism, diaspora, and ethnic economy. From the viewpoint of entry into the former Yugoslav markets in the political as well as economic sense, emigrants can be more than valuable. It appears that Slovenian politics and economy have yet to acknowledge this completely.

Viri in literatura

Viri

Dunajska konvencija o diplomatskih odnosih – Vienna Convention on diplomatic relations. Organizacija združenih narodov, 1961/1964 (slovenski prevod Iztok Simoniti, Borut Bohte in Vasilka Sancin).

Intervju z osebo A. Ljubljana, januar 2011.

Intervju z osebo B. Ljubljana, januar 2011.

Intervju z osebo C. Ljubljana: september 2014.

Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe. Št. MP 7/92, MP 15/92. Ljubljana, Uradni list, 1992.

Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe. Št. MP 3/01. Ljubljana, Uradni list, 2001.

Uradni list Republike Slovenije. Št. 16/1992 in 45/1992. Ljubljana, Uradni list, 1992.

Uradni list Republike Slovenije. Št. 21/1992 in 56/1994. Ljubljana, Uradni list, 1992, 1994.

Uradni list Republike Slovenije. Št. 45/1994 in 11/1995. Ljubljana, Uradni list, 1994, 1995.

Uradni list Republike Slovenije. Št. 2/2001 in 21/2001. Ljubljana, Uradni list, 2001.

Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu. Spletna stran, dostopno na http://www.uszs.gov.si/si/delovna_podrocja/, 23. 10. 2014.

Literatura

- Bojinović Fenko, Ana in Jure Požgan: *Regionalisation of Slovenian Foreign Policy: Escape from the Balkans, Return to the Western Balkans* V: *Studia Historica Slovenica*, 14, 2014, 1, str. 55–75.
- Cevc, Franc: *Slovenci v AP Vojvodini (ZR Jugoslaviji)*. V: Milica Trebše Štolfa (ur.), *Slovensko izseljenstvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, str. 313–318. Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 2001.
- Dolinšek Divčič, Marija: *Slovenci v Bosni in Hercegovini*. V: Milica Trebše Štolfa (ur.), *Slovensko izseljenstvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, str. 301–306. Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 2001.
- Drnovšek, Marjan: *Prekmurski sezonski delavci*. V: *Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941*, str. 247. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Drnovšek, Marjan: *Rafaelova družba v Ljubljani*. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941*, str. 80. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Drnovšek, Marjan: *Odnos slovenske cerkve do izseljevanja*. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941*, str. 140. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Drnovšek, Marjan: *Zakaj so Slovenci odhajali v svet*. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941*, str. 64. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Drnovšek, Marjan: *Slovenska izseljenska matica*. *Slovenska kronika XX. stoletja 1941-1995*, str. 184. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Drnovšek, Marjan: *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Drnovšek, Marjan in Aleksej Kalc: *Poklicne migracije Slovencev v jugoslovanskem prostoru med svetovnimi vojnami*. V: Janja Žitnik Serafin (ur.), *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: zgodovinski oris in sedanjost*, str. 91–117. Ljubljana: Založba ZRC, 2014.
- Jovanović, Amalija: *Slovenci v Makedoniji*. V: Milica Trebše Štolfa (ur.), *Slovensko izseljenstvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, str. 319–330. Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 2001.
- Josipovič, Damir: *Slovenci na Balkanu skozi moderne popise prebivalstva 1880-2012*. V: Janja Žitnik Serafin (ur.), *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: zgodovinski oris in sedanjost*, str. 67–89. Ljubljana: Založba ZRC, 2014.
- Josipovič, Damir: *Preseljevanje Slovencev med jugoslovanskimi republikami in poselitveni vzorec po letu 1945*. V: Janja Žitnik Serafin (ur.), *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: zgodovinski oris in sedanjost*, str. 119–135. Ljubljana: Založba ZRC, 2014.
- Koblar, Stanislav: *Četrta stran trikotnika: Slovenci v Bosni in Hercegovini: 1878-2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.
- Kržišnik-Bukić, Vera: *O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921-1991*. V: *Razprave in gradivo*, 1992, št. 26–27, str. 172–199.
- Kržišnik-Bukić, Vera: *Slovenci v Beogradu*. V: Angelos Baš (ur.), *Slovenski etnološki leksikon*, str. 546. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Kuhar, Alojzij: *Naše izseljensko vprašanje. Spominski zbornik Slovenije: Ob dvanajstletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Založba Jubilej, 1939.
- Repe, Božo: *Rdeča Slovenija: tokovi in obraz iz časa socializma*. Ljubljana: Sophia, 2003.
- Rupel, Dimitrij: *Slovenija na svetovnem prizorišču*. Ljubljana: Slovenska matica, 2011.
- Šonc, Darko: *Slovenci na Hrvaškem*. V: Milica Trebše Štolfa (ur.), *Slovensko izseljenstvo: zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, str. 307–312. Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 2001.
- Žitnik Serafin, Janja: *Organiziranost, delovanje in prihodnji izzivi slovenskih društev v drugih delih nekdanje Jugoslavije*. *Dve domovini*, 2013, št. 37, str. 41–52.

Zapisi

1.01

UDK: 94(497.4) "1941/1945":930(497.4)"2014"
395.4(497.4) "2014"

Prejeto 5. 8. 2014

Oto Luthar*

Preimenovanje in izključevanje kot sestavni del postkomunistične kulture spomina v Sloveniji

IZVLEČEK

V prispevku se avtor ukvarja s postkomunističnimi/postsocialističnimi politikami spomina. Avtor na podlagi analize arhitekture in retorike nove spominske pokrajine druge svetovne vojne in povojnega obdobja v Sloveniji preučuje načine mobiliziranja kolektivnih spominov za radikalno reinterpretacijo preteklosti. Pri tem se osredotoča na prakso prevrednotenja kolaboracije z okupacijskimi fašističnimi in nacističnimi režimi v »antikomunistični« patriotizem. Pri obravnavanju praks, ki zajemajo vse od prizadevanj za spravo do radikalne reinterpretacije odpora proti nacizmu in fašizmu ter kolaboracije z okupacijskimi silami, ga zanimajo predvsem tehnike prevajanja storilcev v žrtve, in obratno. Kar je bilo še do nedavnega videti kot prizadevanje za porazdelitev krivde oziroma enosmerno prevajanje storilcev v žrtve, se je v slovenski postkomunistični revizi-onistični politiki preteklosti sprevrglo v popolno zanikanje zločinov, ki so jih zagrešile posadke nacističnih kolaborantov, po drugi strani pa smo v okviru teh istih prizadevanj priča kategorični obsodbi odporniškega gibanja.

Ključne besede: Slovenija, druga svetovna vojna, spomin, kolaboracija, antikomunizem

ABSTRACT

RENAMING AND EXCLUSION AS AN INTEGRAL PART OF THE CULTURE OF MEMORY IN POST-COMMUNIST SLOVENIA

In The following paper author write about post-communist/post-socialist memory politics. Based on an analysis of the architecture and rhetoric of the new memorial landscape representing the World War II and postwar period in Slovenia, the author investigates how collective memories are mobilized for a radical reinterpretation of the past. In doing so, he particularly thematizes

* Dr., znanstveni svetnik, redni profesor, Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana; oto.luthar@zrc-sazu.si

the practice of transvaluing collaboration with the occupying Fascist and Nazi regimes into "anti-communist" patriotism. Addressing the practices that range from the pledge for reconciliation to radical reframing of resistance-collaboration, he focuses on the techniques of transforming perpetrators into victims and vice versa. What recently still appeared as a redistribution of guilt or one-way transformation of perpetrators into victims has turned in Slovene post-communist revisionist memory politics into a complete denial of the crimes committed by Nazi collaboration units and a categorical condemnation of the resistance movement. This is a clear indication that the Slovenes are still far from the so-called "emancipation from heroism and tragedy"

Keywords: Slovenia, World War II, memory, collaboration, anticommunism

Uvod I

Pričujoči prispevek se ukvarja s postkomunističnimi/postsocialističnimi politikami spomina. Avtor na podlagi analize arhitekture in retorike nove spominske pokrajine druge svetovne vojne in povojnega obdobja v Sloveniji preučuje načine mobiliziranja kolektivnih spominov za radikalno reinterpretacijo preteklosti. Pri tem se osredotoča na prakso prevrednotenja kolaboracije z okupacijskimi fašističnimi in nacističnimi režimi v »antikomunistični« patriotizmu. Pri obravnavanju praks, ki zajemajo vse od prizadevanj za spravo do radikalne reinterpretacije odpora proti nacizmu in fašizmu ter kolaboracije z okupacijskimi silami, ga zanimajo predvsem tehnike prevajanja storilcev v žrtve, in obratno. Kar je bilo še do nedavnega videti kot prizadevanje za porazdelitev krivde oziroma enosmerno prevajanje storilcev v žrtve, se je v slovenski postkomunistični revizionistični politiki preteklosti sprevrglo v popolno zanikanje zločinov, ki so jih zagrešile posadke nacističnih kolaborantov, po drugi strani pa smo v okviru teh istih prizadevanj priča kategorični obsodbi odporniškega gibanja. Glede na to smo Slovenci še daleč od tako imenovane »emancipacije od herojstva in tragedije«, kot bi dejal Peter Sloterdijk. Še več, če so spomini in spominjanje postali v »novi Evropi« pomembni za porajanje in razumevanje nizov pojavov v strategijah vsakdanjega življenja za ustvarjanje in poustvarjanje sodobnih posameznih, lokalnih, nacionalnih in transnacionalnih identitet, so v Sloveniji postali naravnost nepogrešljivi.

Uvod II

Družbe, kot včasih rečemo, imajo politiko, kakršno si zaslužijo. Bi lahko enako rekli za njihov spomin? Ali, denimo, za njihovo politiko spomina? Če posthladnovojna Vzhodna in Jugovzhodna Evropa kaj šteje, potem je najkrajši možni odgovor: Da!

Da v pozitivnem smislu in da v slabšalnem pomenu izraza »družbe imajo, kar si zaslužijo«.

Da, tako kot postsocialistična nostalgija postaja tudi postkomunistični spomin pomemben del spominske kulture oziroma kultur, in tako kot deloma v drugih

študijah, ki se ukvarjajo s transformacijo nekdanjih socialističnih in komunističnih družb, se tudi v zgodovinskih študijah in študijah spomina tematizacija posameznih akterjev (umetnikov, akademikov ...) pa tudi formalnih in neformalnih združenj (civilne družbe, društva PEN, sindikati) umika tradicionalnim političnim teorijam totalitarizma. Kar je nekoč bilo jedro demokratičnih sprememb, danes tone v pozabo na podoben način kot pluralnost alternativnih gibanj iz osemdesetih let prejšnjega stoletja. Skupni imenovalac sta pri tem izraza totalitarizem in postkomunistični spomin. Z njuno uporabo zdaj večina subjektov nekoč pisane mreže gibanj postaja del iskanja celostnega spomina (kulture spomina), da ideje o spravi in zdravilne moči poenotene in splošno sprejete resnice niti ne omenjamo.

Prav zato bomo še toliko bolj pozorni pri razpravi o postkomunističnem spominu/kulturah spomina. In ne le to, ker je evropska transformacija po letu 1989 mobilizirala različne vrste spominov, moramo ostati skeptični tudi do vprašanja, ali je mogoče vsako spremembo v narativu kulture travme na »vzhodni obali Evrope« prevesti v enotno postkomunistično kulturo spomina. Po mnenju avtorja tega prispevka gre pri tem za seganje onkraj pomena pojma. Zato bi morali poiskati takšnega, ki bo zmožel opisati različne vrste politike zgodovine in druge oblike historičnosti.

Po drugi strani je razumljivo, da mora razprava o postsocialističnih spominskih pokrajinah sprejeti skupno terminologijo. Toda namesto da bi iskali posplošitve, se moramo bržkone zavedati raznovrstnosti praks, procesov in protokolov, ki so značilni za to spremembo.

Smrt in mrtvi

V pričujočem članku sem se odločil primerjati spominske protokole, ki se nanašajo na znova obujeni spomin na nasilno smrt, in nasilje na splošno. Pri tem se sklicujem na Dubravko Ugrešić, ki je pred slabimi dvajsetimi leti ugotovila, da so »Vzhodnjaki ... najbolj občutljivi, ko gre za dve stvari: skupnost in preteklost«. ¹ Po njenem mnenju nas v razpravi o preteklosti popade prava »nekrofilska strast«, še posebej, če je vse skupaj povezano z obračunavanjem s »fantomom komunizma«. ² Ne nazadnje tudi zato, ker aktualno predstavljanje pobitih izvira iz zelo dolge tradicije doživljanja naroda kot žrtve. Še več, ta tradicija se je na ozemlju nekdanje Jugoslavije utrdila do tolikšne mere, da se vsakršna pripomba na račun očitnih, grobih kršitev človekovih pravic (primer izbrisanih), »nelogičnosti, političnega amaterizma ... razlaga kot napad na mlado slovensko, hrvaško, makedonsko in nekoliko starejšo srbsko državo«. Pri obravnavanju spomina na drugo svetovno vojno in postsocialistično Jugoslavijo Ugrešićeva celo uporablja izraze, kot so »teror pozabe«, ki izhaja iz »kulture laži«. Jugoslavija je v večini novonastalih držav postala »prepovedana beseda, pojmi, kot so Jugoslovan, jugonostalgik ali jugo-zombi pa sinonim za naro-

¹ Dubravka Ugrešić: *Kultura laži*. Zagreb 1996, str. 233.

² Prav tam, str. 80.

dnega izdajalca«. ³ Zato tudi sama ni ravno presenečena nad bliskovito spremembo v obravnavanju travmatične preteklosti po letu 1991. Antifašisti, partizani, komunisti, levičarji, antinacionalisti (ki so bili izrazito pozitivno ovrednoteni pred letom 1991) so postali negativci, medvojni kolaboranti, lokalni fašisti in nacisti pa so »pridobili nevtralen ali celo pozitiven predznak«. Podobnemu prevrednotenju lahko sledimo od Ljubljane do Skopja, tako na ravni vsakdanjega kakor tudi kulturnega, političnega in ideološkega življenja. Glede na to ne preseneča, da je znotraj tovrstnega »mentalnega retuširanja« ter »terorja spomina in pozabe« ⁴ prišlo tudi do radikalnih sprememb v spominski pokrajini.

Na podoben način razmišlja tudi ruska pisateljica Svetlana Aleksijevič, ki v svoji knjigi *Vremja second-hand. Konec Krasnogo človeka* ugotavlja, da imamo Slovani »poseben odnos do smrti.« V pripovedih ljudi, katerih spomine si je zapisovala, ko je šele razmišljala o knjigi, namreč »vedno znova izstopajo besede, kot so: 'streljati', 'ustreliti', 'likvidirati', 'aretirati' 'spraviti s poti' ...«. ⁵ Po njenem mnenju Homo sovieticus, ki poleg Rusov vključuje tudi Beloruse, Turkmence in Ukrajince ..., nima primerjave. Je nezamenljiv. Sowok (Sowki v množini) ne pozna samo posebnih izrazov za dobro in zlo, za heroje in mučenike, temveč tudi za smrt.

Nekaj podobnega je mogoče pripisati tudi Slovencem, čeprav bi težko trdili, da se je življenje v nekdanji Jugoslaviji na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja spremenilo na podoben način kot v kakšni drami Čehova. Pa vendar, poleg velikih zgodovinskih sprememb nas s Sowki z vzhodne obale Evrope družijo še veliko drugega. Tudi pri Slovencih je, podobno kot pri Rusih, Ukrajincih, Belorusih itd., namreč vedno šlo bolj za preživetje kot za življenje. In tudi večina Slovencev je leta 1991 mislila, da bo »jutri, dobesedno jutri, nastopila svoboda. Iz nič, zgolj iz naših želja«. ⁶

Dobrih dvajset let pozneje ostaja situacija skoraj popolnoma enaka. Podobno kot v Rusiji se tudi v Sloveniji na začetku 21. stoletja nihče ne čuti/predstavlja/zagovarja kot storilec, še manj kot aktivni sopotnik režima. Vsi, celo nekdanji komunisti, se prikazujejo kot žrtve. ⁷

Prav ta transformacija je predmet pričujoče predstavitve, pri čemer se bom posvetil njenemu odtisu v spreminjajoči se postsocialistični spominski pokrajini. Ali natančneje, razpravljal bom o procesu/praksi/trenutku, v katerem oziroma skozi katerega so storilci postali žrtve oziroma se spremenili v žrtve. Pri tem sem sklenil, da se bom osredotočil na revizionistične spremembe v postsocialistični spominski pokrajini druge svetovne vojne, ki je eno pomembnejših polj te transformacije.

³ Prav tam, str. 89.

⁴ Prav tam, str. 90-91.

⁵ Svetlana Alexievich: *Seconhand-Zeit. Leben auf den Truemmern des Sozialismus*. Berlin 2013, str. 9.

⁶ Prav tam, str. 12

⁷ Z značilnim kritičnim humorjem je o tem pisala tudi Slavenka Drakulić v svoji knjigi *Basne o komunizmu*. Beograd 2011: (dalje Drakulić, *Basne o komunizmu*), str. 38: »Danes vsi trdijo, da niso nikoli bili člani partije niti del režima«.

Spomeniki

Podobno kot nekateri strokovnjaki (Assmann, Uhl itd.), ki se ukvarjajo z zgodovino in materialno kulturo, tudi sam verjamem, da tako kot »obisk muzeja ali historične zgradbe«⁸ tudi sprehod po pokopališču »razkrije množico podatkov, ki jih lahko štejejo kot zlato jamo virov«. Edini del, s katerim se z avtorji, kot je Karen Harvey, ne strinjam, je, da so to primarni viri oziroma »surovine, s katerimi razpolaga zgodovinar«. Tako kot vsako drugo besedilo, ki tematizira spomin in identiteto/identitete, so zlasti spomeniki »materialni označevalci idej«. Še več: ker običajno nastopajo kot »poosebljenje naroda«⁹, so prav tako nosilci in ne zgolj posredovalci pomena.¹⁰ Ne glede na to, da delujejo kot besedilo z »lastno slovnico in besediščem«,¹¹ spomeniki, kakor tudi materialna kultura nasploh, zajemajo množico spreminjajočih se kontekstov, skozi katere dobivajo pomen. Ali če povzamemo Harveyjevo: »Materialna kultura niso zgolj predmeti, ki jih ustvarjajo ljudje ..., temveč sestavni del ... človeške izkušnje.«¹² Zato so predmeti »aktivni in avtonomni, ne zgolj odsev nečesa.«¹³ Prav s svojo materialnostjo – obliko, funkcijo, okrasjem itn., spomeniki igrajo vlogo pri ustvarjanju in oblikovanju izkušenj, identitet in odnosov. Ali, če parafraziramo Cochran in Beaudryjevo: spomeniki so močni in izjemno »aktivni tvorci družbenega življenja«.¹⁴ Spomeniki, ki sestavljajo del spominskih parkov, posvečenim spominu na dogodke iz druge svetovne vojne, pa so na splošno tudi prizorišča travme »in obseg, v katerem [spominski park] ostaja prežet s travmo, zaznamuje obseg, v katerem je spominu spodletelo, da se sprijazni z njo, še zlasti skozi načine žalovanja«.¹⁵

Toda, kar je še pomembnejše, tako kot Aleida Assmann tudi sam vidim spomenike kot izvrstne primere za razumevanje tako imenovanega »semantičnega dekodiranja« herojev in žrtev. Tudi sam sem prepričan, da je bilo v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja po vsej Evropi mogoče slediti spremembi v semantiki žrtev (»Opfersemantik«), (Sabrow), ki je pripomogla k preoblikovanju spomske pokrajine herojev v spominsko pokrajino žrtev. Konec socializma je ta proces le še dodatno pospešil, hkrati pa razkril nekatere prakse, ki so začele nastajati kmalu po drugi svetovni vojni. V Avstriji, na primer, ki se je kmalu po letu 1945 začela razgla-

⁸ Karen, Harvey: *History and material culture : a student's guide to approaching alternative sources*. London, New York 2009 (dalje Harvey, *History and material culture*), str. 1.

⁹ Brian Osborne S.: *Landscapes, Memory, Monuments and Commemoration: Putting Identity in Its Place*. 2001, str. 15. Dostopno na: Metropolis - Canadian National Site, www.metropolis.net.

¹⁰ Daniel Miller, Christopher Tilley: Editorial. V: *Journal of Material Culture*, marec 1996, št. 1, str. 8.

¹¹ Ann Smart Martin: *Shaping the Field: The Multidisciplinary Perspectives of Material Culture*. V: *American Material Culture: the Shape of the Field*. 1997, str. 4.

¹² Harvey, *History and material culture*, str. 3

¹³ Prav tam.

¹⁴ Mathew Cochran D., Mary Beaudry C.: *Material Culture Studies and Historical Archaeology*. V: *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*. Cambridge 2006, str. 195.

¹⁵ Dominic LaCapra: *The Anthropology of Space and Place: Location Culture*. Oxford 2003, str. 10.

šati za prvo Hitlerjevo žrtev («erstes Opfer Hitlers»), je mogoče zaslediti proces, ki ga avstrijski pisatelj in novinar Martin Pollack opiše kot podaljševanje (prolongation).

V svoji razpravi o obeležjih druge svetovne vojne v Avstriji Pollacka predvsem zanima način, kako so bila ta preprosto podaljšana v enoten narativ žrtev, katerega politična konotacija se kaže kot naključna oziroma povsem nehotena posledica. Po eni strani ugotavlja, da v večjem delu Avstrije spominska pokrajina druge svetovne vojne več kot pol stoletja pozneje še vedno ne vključuje Judov, Romov in drugih resničnih žrtev nacizma. Po drugi strani pa opaža, da je ta vloga že od samega začetka dodeljena padlim vojakom Wehrmachta in pripadnikom Waffen SS. Obeležjem, ki so od dvajsetih in tridesetih let prejšnjega stoletja naprej spominjala na padle v prvi svetovni vojni, so že kmalu po njej začeli sistematično dodajati spomenike ali spominske plošče, posvečene »Den Toten der Waffen-SS«. Na ta način so bili storilci sistematično prevedeni v žrtve, prave žrtve pa so ostale še naprej nevidne in zato marginalizirane. Na Gradiščanskem, v zvezni deželi na skrajnem jugu Avstrije, Pollacku ni uspelo najti več kot enega spomenika, ki bi poleg vojaških »žrtev« vključeval tudi obeležje, posvečeno civilnim žrtvam. Sodeč po pripovedovanju Reinholda Gaertnerja je podobno tudi v drugih avstrijskih deželah. Sam se je ukvarjal s primeri na Tirolskem in Koroškem. In če se je na Tirolskem čaščenje junakov («Haldenehrung») že v devetdesetih letih prejšnjega stoletja spremenilo v spomin na mrtve («Totengedenken»), poteka transformacija na Koroškem bistveno počasneje. V času, ko je deželi vladal Joerg Heider, se je o padlih vojaki Wehrmachta in pripadnikov Waffen SS govorilo kot o pripadnikih generacije, ki je dala svoja življenja za »bodočnost domovine«. ¹⁶ Še več, Heider je bil eden najspretnjših manipulatorjev, ki so »generacijo padlih v drugi svetovni vojni izrabili za to, da prikrijejo in zamolčijo zločine mož iz druge svetovne vojne ...«. ¹⁷ Podobno kot Pollack tudi Gaertner govori o zamolčani homogenizaciji in pavšalizaciji dejstva, da so na spomenikih naštetih tudi zločinci. Tudi zato je bilo do nedavnega mogoče, da sta bili obe svetovni vojni v Avstriji »označeni kot 'navadni' in (zato op. p.) 'enaki'«. ¹⁸ Kakorkoli že, tipični vojni spomenik v Avstriji celo danes ostaja dvodelni spomenik, posvečen padlim vojakom, med katerimi so se najverjetneje znašli tudi storilci. Na ta način so bile resnične žrtve izbrisane/odstranjene dvakrat: zaradi sovražstva njihovih storilcev in nevednosti njihovih potomcev. Ali, kot bi rekel Philippe Grimbert: molk ni le pogoltnil njihovih življenj, temveč je prekril vse sledove njihovega obstoja. ¹⁹

* * *

Podobno prakso srečamo tudi v Sloveniji. Čeprav so tovrstna podaljšana obeležja še vedno v manjšini, namen njihovih pobudnikov ni bistveno drugačen. Razlika je

¹⁶ Reihold Gaertner: *Kriegsdenkmaeler aus dem Zweiten Weltkrieg in Oesterreich*. Wien 1996, str. 213.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam, str. 209.

¹⁹ Philippe Grimbert: *Seoet* 2007, str. 65

v tehniki. Kar Pollack poimenuje *Erweiterung*, Gaertner pa *Homogenisierung*, bi sam prevedel kot selektivna integracija. Pri tem se opiram na Aleido Assmann, ki se v svoji knjigi *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur* (2013) zateka k istemu izrazu. Toda kar je še pomembneje, podobno kot Pollak tudi ona v tem postopku ne vidi samo združevanja, temveč enačenje. Skratka, tako kot v Avstriji po letu 1945 tudi v Sloveniji po letu 1991 pomemben del vojnih obeležij ne teži k oblikovanju skupne spominske pokrajine, temveč k združevanju in/ali enačenju različnih, v določenih primerih nezdružljivih skupin padlih. Ali po besedah Aleide Assmann, zavoljo poza-be in odpuščanja prihaja v tem primeru do integracije storilcev in žrtev.

Še več, v procesu nacionalizacije trpljenja se je ustvarila popolnoma nova izvor-na/konstitutivna travma. Po radikalni reviziji interpretacije druge svetovne vojne se dejavnosti domobrancev, lokalnih kolaborantov z okupatorskimi Italijani in Nemci dojemajo kot narodnoosvobodilne in herojske. Po mnenju slovenskih revizionistov kolaboracija (niti krivda zanjo) ne izvira iz političnega, moralnega ali ideološkega projekta kolaborantov, temveč iz komunizma, revolucije in odporniškega gibanja, ki so kolaborante spodbudili k oblikovanju »proti-gibanja«. Poleg zavzemanja za spremembe v zgodovinskih učbenikih so zagovorniki radikalne reinterpretacije druge svetovne vojne in časa po njej tej temi prispevali še celo vrsto drugih besedil – od zgodovinskih razprav, političnih komentarjev, novinarskih kolumn ..., nekateri pa so se priključili iniciativam za postavitvev spomenikov. In prav slednjim se posvečam v nadaljevanju.

Avstrija

Slovenija

Politika in tekstualnost nove spomske pokrajine

V okviru tega me zanima predvsem njihova sporočilnost, in to vse od vklesanega besedila do uporabljenih simbolov, do umestitve v obstoječo spominsko pokrajino. Pri tem izhajam iz ugotovitve, da so spomeniki domobrancem sestavni del tiste politike preteklosti, ki smrt in dogodke, ki so jo povzročili, izvzema/iztrga iz širšega vojnega dogajanja v Sloveniji in okoli nje. Povojne usmrtitve domobrancev na ta način lahko nastopajo kot zločini brez primere, spomin nanje pa sestavni konstitutivni del ekskluzivne nacionalne travme. Poleg tega pobudniki novih spomenikov s premišljenim sprevračanjem vlog žrtev in storilcev ne reinterpretirajo samo vloge kolaboracije, temveč tudi pomen in vlogo odporniškega gibanja. Skratka, novi spomeniki utrjujejo interpretacijo »državljske vojne« in se izogibajo razpravi o boju med odporniškimi gibanjem na eni strani ter okupacijskimi silami in njihovimi lokalnimi kolaboranti na drugi.

Poglejmo si nekaj primerov. Kot navajam že v uvodu, se na tem mestu osredotočam na primere, ki podpirajo tezo o integraciji. V nekaterih primerih prihaja celo do integracije spomina na vse »žrtve«: vojake, ki so padli v drugi svetovni vojni, pripadnike odporniškega gibanja in kolaborante. Najprej si pogledajmo primer podaljševanja, ki spominja na avstrijske spomenike. Razlika med dvodelnimi spomeniki, ki jih omenja Pollack, in triptihi v Sloveniji je v umestitvi spomenika v obstoječo spominsko pokrajino. Primere, kjer so spomske plošče dodane k obstoječemu spomeniku padlim v prvi svetovni vojni, je v Sloveniji mogoče najti le na pokopališčih, najpogosteje na fasadah župnijskih cerkva. Ker so sestavni del te instalacije običajno

tudi spomeniki, posvečeni župnijskim duhovnikom ali drugim lokalnim dostojanstvenikom, lahko govorimo o značilnih spominskih triptihih.

Sicer pa v slovenskem primeru pravzaprav ne moremo govoriti le o procesu sprevačanja vlog storilcev in žrtev. Ali natančneje, to velja le za prvi del te transformacije, ali za tiste redke primere, ko so lokalni duhovniki sledili navodilom cerkvenih oblasti, tj. Ljubljanske nadškofije, in omogočili oblikovanje enotne spomske pokrajine.²⁰ Zgoraj omenjeni triptih je že v samem začetku zamišljen kot integracija vseh, ki so po novem sploh lahko priznani kot žrtve. Tako imenovana etnizacija trpljenja (»Ethnisierung des Leidens«)²¹ v Sloveniji namreč ne poteka le preko integracije vseh žrtev, temveč tudi prek izključevanja ene skupine žrtev. V nekaterih primerih se dejansko srečujemo s protokolom/dejanjem/procesom v dveh korakih. Prvi korak je podoben avstrijski praksi, kjer so storilci prevedeni v žrtve. V Sloveniji temu sledi še drugi korak, kjer so resnične žrtve izključene ali celo spreobrnjene v storilce.

Temu primerna je tudi retorika lokalnih revizionistov, ki govori, da »Slovenci še vedno (živijo, op. p.) v totalitarnem sistemu.«²² Po mnenju avtorjev osrednje revizionistične revije *Zaveza* so bili partizani »rablji«, ki so izvajali »genocid«, zdaj pa blokirajo proces sprave. Z njihovega stališča je lanskoletni predlog, da bi postavili spomenik žrtvam vseh vojn, »samo nova manipulacija«,²³ resnično spravo pa bo mogoče doseči samo s postavitvijo spomenikov, posvečenih domobrancem.²⁴ Vse drugo je »laž«, »prevara« in ovira »v iskanju izgubljenega sočutja«.²⁵

Glede na to lahko tudi (in predvsem) v slovenskem primeru govorimo o selektivni amneziji oziroma nepripravljenosti slovenskih revizionistov na priznanje lastnih zločinov. Ali, kot bi dejala Aleida Assmann, revizionistična retorika ne vključuje niti žrtev domobrancev, kaj šele, da bi v preoblikovano spominsko pokrajino vključila tudi priznanje o sodelovanju s fašisti in nacisti. Po mnenju Assmannove gre pri tem za pasivno identiteto žrtve, ki temelji na nepriznavanju vsakršne soodgovornosti za storjene zločine. Še več, tovrstno samouprizarjanje vloge žrtve ne le beži pred odgovornostjo storilcev, temveč se izogiba vsakršni »politiki kesanja«.²⁶ Kar se je v Avstriji zgodilo kmalu po vojni in v Nemčiji konec sedemdesetih oziroma na začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja, je bilo v Sloveniji, kakor tudi v drugih državah

²⁰ O teh zadevah je pravzaprav odločal že v času socializma ustanovljeni Umetnostni svet, ki je na začetku nasprotoval pritrjevanju domobranskih spominskih plošč na fasade pokopaliških kapelic. Po pisanju enega od lokalnih župnikov cerkev nikoli ni bila proti, da se tako imenovane »farne plošče« ... postavijo v bližino cerkva, na izbrano mesto«, vendar avtor hkrati poudari, da so se te na fasadah znašle »brez soglasja cerkve«. – Pavel Pibernik: »Problemi in izzivi ob varovanju kulturnih dobrin cerkva«. V: Cerkev v sedanjem svetu, zv. 36, št. 11–12. Ljubljana 2002, str. 238–239.

²¹ Jie-Hyun Lim: *Victimhood in Contested Memories: National Mourning and Accountability*. V: *Memory in a Global Age – Discourses, Practices and Trajectories*, Basingstoke 2010, str. 139

²² Vanja Kržan: Kdaj spravni spomenik? V: *Zaveza*, št. 92 (dalje Kržan, Kdaj spravni spomenik?), str. 65.

²³ Anton Drobnič: Izjava NZS, V: *Zaveza*, št. 92, str. 96.

²⁴ Kržan, Kdaj spravni spomenik?, str. 65.

²⁵ Jože Trontelj: V iskanju izgubljenega sočutja. V: *Zaveza*, št. 92, str. 72.

²⁶ Aleida Assmann: *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention*. München 2013 (dalje Assmann, *Das neue Unbehagen*), str. 148.

Vzhodnega bloka, mogoče srečati po koncu socializma. Kar v Nemčiji imenujejo »Engfuehrung des Gadaechnisses« (oženje spomina), je v Sloveniji mogoče poimenoovati kot zavestno amnezijo. Kultura samouprizarjanja vloge žrtve v Sloveniji torej ne temelji samo na reviziji, temveč na absolutnemu zanikanju zgodovinskih dejstev.

To je med drugim vidno tudi iz razprave o totalitarizmu, ki so jo, podobno kot v drugih delih vzhodne obale Evrope, sprožile resolucije in iniciative za izenačenje vseh totalitarizmov. Tudi v tem primeru se namreč srečamo s poudarjeno tematizacijo »dveh obdobjih slovenske totalitarne preteklosti«²⁷ in potlačevanjem spomina na kolaboracijo z okupacijskimi režimi. Podobno kot v drugih državah pa je v tem procesu tudi v Sloveniji prišlo do spregleda judovskih žrtev oziroma predstavljanja holokavsta kot procesa, ki se na Slovence ne nanaša. Deportacija judovskih skupnosti kakor tudi pronacistična ideologija, vključno z antisemitizmom, so tako povsem spregledani. Res je sicer, da je poveličevanje vodje (Führerja) v slovenskem primeru zamenjalo poveličevanje »domovine« in »Boga«, toda odnos do Judov, ki se kaže v antisemitističnem sovražnem govoru, je ostal nespremenjen: »Židje nameravajo zaslužniti svet.«²⁸ Iz domobranske perspektive »so Židje omamili in podkupili partizane zato, da bi uničili slovenski narod, medtem ko je na strani slovenskih domobrancev stal nemški vojak, ki se je boril proti svetovnemu židovstvu.«²⁹ Podobno kot ponekod po Srednji Evropi se je strah pred »židovskim komunizmom« izrabljal tudi v Sloveniji kot alibi za tipični krščanski antisemitizem slovenskih kolaborantov. Zato je iz slovenske perspektive trditev, da evropska kultura spomina ostaja razklana, veljavna le v tistem delu, ki se nanaša na primerjavo med stalinizmom in komunizmom. Antisemitizem kolaborantskega Vichyja, primer mesteca Jedwabne na Poljskem in uničenje judovskih skupnosti na severovzhodu Slovenije so povsem primerljivi. Razlika je v primerjavi Gulaga in Auschwitza, saj tudi slovenski revizionisti vztrajajo pri doslednem enačenju nacizma in komunizma.³⁰ Pri tem ne pomaga niti argumentacija avtoritete, kakršna je Jehuda Bauer, ki v svojem referenčnem predavanju »O primerjavah med nacistično Nemčijo in sovjetskim režimom« (»On Comparisons between Nazi Germany and the Soviet regime«) eksplicitno poudarja, da je »primerjanje ... zločinov nasilnega in pogosto morilskega zatiranja sovjetskega režima« ter »lokalnih komunističnih režimov

²⁷ Slovenski revizionisti ločijo dve obdobji »revolucionarnega nasilja« v Sloveniji. Prvo naj bi se začelo takoj po okupaciji leta 1941 in naj bi trajalo do sredine petdesetih let prejšnjega stoletja. »V drugi fazi, ki je nastopila takoj po tem in trajala vse do osamosvojitve, pa so ... bile kršitve človekovih pravic manj vidne in subtilnejše, saj se je represija iz taktičnih razlogov spremenila in izvajala na precej bolj prefinjen način.« (Damijana Kern: Odstiranje zamočanega. V: Zaveza 2014, št. 92, str. 87).

²⁸ Gregor Tomc, Doroteja Lešnik: Rdeče in črno : slovensko partizanstvo in domobranstvo. Ljubljana 1995, str. 123–124.

²⁹ Slovenski domobranci so še leta 1945 trdili, da so se »skupaj z Nemčijo pošteno borili proti največjemu sovražniku človeštva – komunizmu« ali »židovskemu komunizmu«. – Prav tam, str. 124.

³⁰ Gl. tudi Sandra Kalniete, ki v svoji avtobiografiji Mit Balschuhen im sibirischen Schnee. Die Geschichte meine Familie, ki je v nemščini izšla leta 2005, upravičeno trdi, da boj proti fašizmu ne sme zasenčiti ogromnega števila žrtev »razredne ideologije Sovjetske zveze«. Problematičen je drugi del njene argumentacije, ki namesto »konsenza spomina« (»Erinnerungskonsenses«) ponuja predvsem soočanje žrtev (»Opferkonkurrenz«) in boj za spomin (»Erinnerungskampf«). Tukaj po Assmann, Das neue Unbehagen, str. 160.

na Poljskem, Madžarskem, v Bolgariji, Vzhodni Nemčiji in na Češkoslovaškem ... s pomorom milijonov Evropejcev, ki so ga zagrešili nacisti in nacistični kolaboranti ... izkrivljanje zgodovine. Ne smemo pozabiti, da je tako imenovani 'Generalplan Ost', ki ga je v letih 1941–1943 razvila nacistična Nemčija, načrtoval uničenje 'kot takšno' – če uporabimo terminologijo Konvencije ZN o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida iz leta 1948 – treh baltskih narodov, Poljakov in Čehov (in Slovencev) s prisiljenim ponemčenjem, izgonom in deloma umorom; tega se potencialne bodoče žrtve seveda niso zavedale. Jude pa je bilo treba – kot skupnost v celoti – uničiti ne le v Evropi, temveč po vsem svetu ... Kar zadeva Sovjete, sami pri vsej svoji surovosti niso nikoli načrtovali uničenja etničnih in narodnostnih skupin kot takšnih.«³¹ Bauer poskuša pojasniti, da sta bila oba režima »totalitarna in hkrati drugačna. Večjo nevarnost človeštvu je predstavljala nacistična Nemčija, Vzhodno Evropo pa je osvobodila prav sovjetska armada«. Namigovanje, da »sta oba režima vojno začela na enak način in zato nosita enako odgovornost za smrt okoli petintridesetih milijonov ljudi samo v Evropi ... je popolno izkrivljenje zgodovine.« »Enačenje žrtev (obeh režimov, avtorjeva opomba) je potvarjanje resnice.«³²

Pri tem je zanimivo, da Bauer izpušča omembo Jugoslavije. Morda pa je tudi njega dejstvo, »da je sledila radikalno drugačnemu pristopu h gradnji socializma in komunizma od tistega v njenih vzhodnoevropskih sosedah«³³ napeljalo na misel, da je bil obračun s slovenskimi kolaboranti manj oster kot usmrnitev pripadnikov Vlasove vojske, in da je bilo trpljenje na Golem otoku manj boleče kot trpljenje v gulagu. Verjetno ne. Bauer se po vsej verjetnosti zaveda, da se je tako kot na Češkem in Slovaškem tudi v Jugoslaviji režim vzpostavil predvsem na podlagi implicitnega soglasja večine. Ali, kot bi dejala Slavenka Drakulić, večina je »ohranjala distanco do politike, toda vseeno sprejela partijsko knjižico, saj se je tako lažje prišlo do stanovanja, avta, letnega dopusta ...«.³⁴ Še bolj pa je v tej povezavi zanimiva njena trditev, da je za razumevanje komunizma najpomembnejše tisto, kar ni vidno. Ali še natančneje, tisto, kar ni BILO vidno. Poleg omejevanja osnovnih političnih pravic je šlo tudi za problem dvoličnosti, klientelizma, korupcije, nesposobnosti, vse slabše uspešnosti ljudi na vodilnih položajih ter pomanjkanja individualizma, kar je bil po mnenju Drakulićeve »najhujši greh, ki ga je bilo mogoče zagrešiti v komunističnem sistemu«.³⁵

Natanko to pa je eno ključnih izhodišč za razumevanje transformacije kulture spomina v nekdanjih socialističnih državah. Zgoraj opisani postopek podaljševanja – integracije – izključevanja namreč prav tako ne prenese nikakršnega individualizma.

³¹ Povzeto po Yehuda Bauer: »On Comparisons between Nazi Germany and the Soviet Regime« Dostopno na: <http://www.gedenkdienst.or.at/index.php?id=585>.

³² Prav tam. Pri tem kaže dodati, da slovenski revizionisti sistematično potlačujejo dejstvo, da so bili v očeh nacistične Nemčije Slovenci, pa tudi drugi Slovani, manj kot človeški. Dojemali so jih kot Untermenschen, njihova edina vloga pa naj bi bila delati kot sužnji za svoje nemške gospodarje.

³³ Leslie Holmes: Post-communism. An Introduction. Oxford 1997, str. 94–95.

³⁴ Drakulić, Basne o komunizmu, str. 43.

³⁵ Prav tam, str. 39.

Po tem, ko so izključili svoje žrtve ter žrtve fašistične in nacistične okupacije, revizionisti prikazujejo kolaborante in člane njihovih družin kot enotno skupino žrtev komunističnega terorja. V novi zgodovini druge svetovne vojne in obdobja »komunizma« se odpor proti okupacijskim silam razlaga kot »komunistična revolucija« in »vojna proti lastnemu ljudstvu«. ³⁶ Na ta način so v novo oblikovani skupnosti smrti vse žrtve druge svetovne vojne in povojnega obdobja prerazporejene v dve enotni skupini: eno, ki je bila poslana v »partijski pekel«, in drugo, ki uživa v »partijskih nebesih«. ³⁷ Poimenovanje nedvoumno sledi krščanskemu bogoslužju, ki se prav tako pojavlja na spomenikih domobrancem (*»počivaj v miru«, »pacem in domino«, »Jaz sem ustajenje in življenje«* ...). Toda še pomembnejša od tega sta (a) desubjektivizacija in (b) popoln spregled žrtev nacističnega in fašističnega terorja kakor tudi žrtev domobrancev. Če sploh, se slednje omenjajo zgolj kot »privilegirana avantgarda«. ³⁸ S tem se spomin na žrtve komunizma po besedah Charlesa Mayerja ogreva, spomin na žrtve nacizma, fašizma in lokalnih kolaborantov pa ohlaja. In kar je najpomembnejše, tako kot spomeniki partizanom, katerih avra počasi blede, tudi »žrtve«, ki jih predstavljajo spomeniki domobrancem, ne ustrezajo procesu individualne participacije na različnih ravneh družbe. Z namenom vzpostavitve nacionalne skupnosti je glavni element, ki povezuje tovrstna obeležja njihov implicitni ali eksplicitni politični pomen. Čeprav gre za sezname imen umrlih, si te spomenike prisvajajo, lastijo, jih izrabljajo ali/in instrumentalizirajo osebe, ki niso njihovi bližnji sorodniki ali prijatelji. Tem smrtim se pripisuje večji pomen kot posameznim žrtvam. S tem ko ustvarjajo večje travme, postanejo javni problem. Tudi zato na strani sorodnikov ni mogoče najti posameznikov, saj ti prav tako izgubijo nadzor nad žalovanjem in spominskimi praksami. ³⁹

Poleg tega v slovenski kulturi spomina trenutno ni »politike obžalovanja« (Jeffrey Olick) in resnične izmenjave spominov, le soočenje žrtev (Opferkonkurrenz). Glede na to lahko govorimo o »dehistoriziranem zgodovinopisju«, ki po mnenju Jacquesa Rancierja ni sposobno določiti resničnosti nekega dogodka. ⁴⁰ Zgodovinarji, ki nasprotujejo opisani reviziji in predelavi storilcev v žrtve, imajo namreč težavo z dokazovanjem resničnosti določenega dogodka/procesa. Ali, kot bi dejal Ranciere, nezmožni so zavriniti trditev, da se neki dogodek ni zgodil, in sicer samo zato, ker ga revizionistična interpretacija derealizira. ⁴¹ Izjemno negativna interpretacija odpora izhaja prav iz tega interpretacijskega modela. Še več, s tem ko ga prevrednoti v državljansko vojno in partijski pekel, ga slovenski revizionizem razgradi na realizem

³⁶ Jože Dežman: Slovenija – razpad tabujev titoizma in tranzicijska pravičnost. V: Odstiranje zamolčanega. Ljubljana 2013, str. 44–48.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Andreja Valič Zver: Kraljestvo senc. V: Odstiranje zamolčanega, Ljubljana 2013 str. 11.

³⁹ Gl. tudi Peter Jan Margry, Cristina Sanchez-Carretero: Grassroots Memorials. The Politics of Memorializing Traumatic Deaths. New York-Oxford 2011.

⁴⁰ Jaques Rancière: Über den Nihilismus in der Politik. V: Politik der Wahrheit, Dunaj 1997 (dalje Rancière Über den Nihilismus), str. 130.

⁴¹ Prav tam, str. 131,

»politike mogočega«, ki jo je po Rancierju treba jemati resno, saj ni odraz resničnega, temveč mogočega, vrste realizma, ki je sprožila lov na »neobstoječe subjekte«. Takšno stališče ima težave z resničnim. Ali, kot pravi Ranciere, je bolno od resničnega.⁴²

Ta bolezen se odraža skozi dva med seboj neločljivo povezana simptoma. Prvi se kaže kot izključitev resničnega, drugi pa ni nič drugega kot sam revizionizem, revizionizem, ki razglša, da tisto, kar ni mogoče, tudi ni resnično. Svoje poskuse dokazovanja nemožnosti napak na strani kolaborantov s fašisti in nacisti njena slovenska različica utemeljuje s trditvijo, da »ni mogoče, da bi lahko bila polovica slovenskega naroda živela v zmoti«. Namesto tega se je pred komunistično nevarnostjo zateklo pod varno okrilje okupatorskega nacističnega režima. Zadnje poglavje tega narativa se lahko bere skozi ekstremne revizionistične glasove, ki poskušajo dejanja kolaborantov razglasiti za »narodnoosvobodilna in herojska«. Ti isti interpreti vsepočez enačijo odporniško gibanje s komunizmom, kljub temu da je bilo manj kot deset odstotkov pripadnikov odporniškega gibanja dejansko komunistov.

Dvajset let po padcu socializma/komunizma ima del postkomunističnega zgodovinarstva (da politike niti ne omenjamo) v Sloveniji problem ne samo s pojmom resničnega, temveč tudi s pojmom resnice. Zato se strinjam z Normanom Gearsom, ki v zvezi z debato o holokavstu pravi: »Če ni resnice, ni pravice ... Če resnico v celoti relativizirajo ali ponotranjijo določen diskurz ali jezikovna igra ... končni besednjak, sredstvo za doseganje cilja, kulturno specifična prepričanja ali prakse upravičevanja, potem ni pravice. Žrtvam in tistim, ki nasprotujejo vsakršni domnevni krivici, je odvzeto še zadnje in pogosto najboljše orožje, to je, da povedo, kaj se je v resnici zgodilo. Lahko povedo le svojo zgodbo, kar pa je nekaj povsem drugega. Moralno in politično je torej sprejemljivo vse.«⁴³

Zaključek

Namesto običajnega povzemanja ugotovljenega sem se t odločil, da v sklepnem delu skušam odgovoriti na dve vprašanji:

Žal niti prvo (»Čemu se sploh obremenjevati z aktualno radikalno revizijo spomina?«) niti drugo (»Kaj sledi?«) ni pretirano izvirno, toda za našo razpravo ostajata obe še vedno najbolj pomembni.

Torej, čemu se sploh ukvarjamo z opisanim procesom?

Poleg tipičnega odgovora v smislu »če se ne bomo mi, se bo z njim (ne nujno dobro) ukvarjal kdo drug«, je tu še vprašanje moči, vpliva in posledic. Ljudje pogosto mislijo, da sta tako negacionizem kot historični revizionizem marginalni temi, za kateri se zanima zgolj »peščica provokatorjev«. Podobno kot Ranciere tudi sam menim, de je v resnici popolnoma drugače. V resnici predstavljata oba »problem za vse nas«,⁴⁴ saj znotraj procesa, ki ga spodbujata, pojem *možnost* izgubi svojo pluralnost.

⁴² Prav tam, str. 143.

⁴³ Norman Gears: Language, Truth and Justice. V: New Left Review 1995, št. 209, str. 110–135

⁴⁴ Ranciere, Über den Nihilismus, str. 124.

V interpretaciji revizionistov je *mogoče* skrčeno na *edino mogoče* (Ranciere). Podobno se je zgodilo s pomenom in vlogo metafore.

Sodeč po etimologiji besede (meta-pherein=prenos onkraj) so metafore besede ali besedne zveze, ki nam posredujejo pomene. Ali natančneje, metafore sporočajo neizrečene namene oziroma sporočila avtoric ali avtorjev, ki se k njim zatečejo. Razen tega pri metaforah ne gre samo za seznanitev s skritimi pomeni oziroma ilustracijo le-teh, temveč imajo metafore hevristično, tj. spoznavno funkcijo. Skratka, metafore nam lahko že znane stvari, dogodke in/ali procese predstavijo v drugi/novi luči oziroma nam odprejo novo perspektivo pri dojetju nekega procesa, pojava, razmerja. V nobenem primeru jih ne kaže razumeti samo v kontekstu avtoričine ali avtorjeve interpretacije, temveč upoštevati predvsem v okvirju semantičnega repertoarja področja/predmeta obravnave.

V revizionistični govorici pa metafore ne služijo jasnejši opredelitvi in s tem boljšemu razumevanju opisanega, temveč brišejo pomen posameznih pojmov. V revizionistični »politiki smrti« (Die Toten-Politik) pomen mrtvih ni vezan na njihovo materialnost, temveč na njihovo uporabnost v svetu živih. Ali, kot bi dejala Heidemarie Uhl, v aktualnem manipuliranju z zgodovino usode določene skupine mrtvih le-ta služi kot simbol za trpljenje celotnega naroda.

In kaj sledi?

Hkrati metafore, kot je »*temna plat meseca*«, ne predstavljajo mesta počitka za vse trpeče. Prav nasprotno, kar Heidemarie Uhl opredeli kot novi »vzhodnoevropski kult smrti«,⁴⁵ vključuje zgolj nove žrtve ali pa v najboljšem primeru predstavlja okvir za revizionistično tekmovanje v uprizarjanju vloge žrtve. Najnovejši slovenski primer te vrste je novi spomenik »mučenikom revolucije«, ki so ga postavili zagovorniki domobranstva kakih šestdeset kilometrov od slovenske prestolnice. V nedavno preoblikovanem spominskem parku na glavnem trgu v Grahovem (pri Cerknici) so partizani ter nekaj civilnih žrtev fašizma in nacizma, ki jih predstavlja že obstoječi spomenik na istem trgu, po novem simbolično prevedeni v storilce. Sodeč po napisu na spomeniku so izzvani kot »komunisti, bratje po rodu, tujci po misli«. Po drugi strani so kolaborantski domobranci predstavljeni kot pripadniki »slovenske narodne vojske«, ki čakajo, da bo novi »rod ... zdobil ... lažnivega molka okove« in jim povrnil »ukradeno čast in resnico«.

Govorica, ki jo srečamo v tem primeru, sledi siceršnji govorici večine domobranskih spomenikov, ki predstavljajo »žrtve komunističnega nasilja«. Gre za zmes arhaičnega, z metaforami prešitega poziva za radikalno v preteklost in prihodnost usmerjeno reinterpretacijo zgodovine. Kar se je začelo kot konflikt dveh interpretacij druge svetovne vojne, se je sprevrglo v bojišče interpretacij, na katerem si je mogoče krepiti politično moč. Pri preoblikovanju slovenske narodne identitete, ki je »posredovana skozi intenzivno moralno, politično in intelektualno dojetje«, je

⁴⁵ Heidemarie Uhl: Totenkult und politisches Gedächtnis in Ex-Jugoslawien, rokopis. 2008, str. 7.

skupnostno in individualno iskanje legitimizacije postalo del političnega napenjanja mišic, v katerem se interpretacija preteklosti prelevi v politiko zgodovine. Zato se strinjam z Ianom Buruma, ki je prolog k svoji zadnji knjigi sklenil s trditvijo, da so »napačne interpretacije preteklosti nevarnejše od nevednosti«. ⁴⁶ Buruma prav tako poudari, da čeprav so si po letu 1945 »ljudje obupano želeli vrniti v svet, kakršnega so poznali pred nacistično okupacijo, ta svet nikakor ni mogel biti več isti«. ⁴⁷ Ne zavoljo pošastne statistike vojne, temveč zato, ker sta »umor in lakota« hodila z roko v roki z »nenehno degradacijo in poniževanjem«. ⁴⁸

Glede na to se prav tako strinjam s Katherine Verdery, ki pravi, da je (ali bi moral biti) postkomunistični spomin malce več kot samo izrezovanje odsekov iz časovnice in nato lepljenje obdobja pred komunizmom na sedanost in prihodnost kot resnične ali avtentične poti naroda. Zgodovinar ne deluje ločeno od obče družbe, temveč predstavlja družbeno prakso, ki je zapletena, bodisi harmonizirana bodisi neskladna. Zato v danem sistemu postkomunističnih (re)interpretacij ni treba nujno poznati vseh vidikov resnice, da bi bili sposobni prepoznati revizionistično laž. ⁴⁹

Oto Luthar

RENAMING AND EXCLUSION AS AN INTEGRAL PART OF THE POST-COMMUNIST
CULTURE OF MEMORY IN SLOVENIA

SUMMARY

The author focuses on (what is for now) the last stage of the reinterpretation of the memory of World War II in Slovenia. If the period between 1992 and 2012 involved especially an attempt to balance the memory landscape, in the last two years we can follow an even more radical reinterpretation of the responsibility and guilt for the civil war. More precisely, if the last two decades were characterised (also) by a clearly expressed ambition to unite all of the casualties of war in a joint undifferentiated group of fatalities, in the first half of 2014 we saw a final recasting of the roles of the perpetrators.

With the erection of the most recent monument to the fallen and killed members of the Home Guard in Cerknica, the Partisans, systematically equated with communists by the revisionist literature and populist politics in the last decade, were translated into perpetrators. At the same time this monument translates the Home Guard members, which also formally became a part of the Nazi coalition with their oath to Hitler, into victims and members of the »national army«.

In his analysis of this phenomenon the author refers to a similar topic, explored by Dubravka Ugrešić, who almost twenty years ago established that the »Easterners ... are most sensitive about two things: community and the past«, and discovered, similarly as the Russian writer Svetlana Aleksijevič in her book *Vremia second-hand: Konec Krasnogo človeka*, that we Slovenians have something in common with the other Slavs: »A peculiar attitude towards death«. Similarly as Aleksijevič, the author of the following text establishes that the interpretative model even more than twenty years after the fall of communism/socialism remains completely identical. Similarly as in Russia, in Slovenia in the beginning of the 21st century nobody feels/presents himself/defends himself as a perpetrator, or, even less so, as an

⁴⁶ Ian Buruma: *Year Zero. A History of 1945*. London 2013, str. 10.

⁴⁷ Prav tam, str. 7–8.

⁴⁸ Prav tam, str. 79.

⁴⁹ Zaključno misel dolgujem Vladimirju Petroviču in njegovemu prispevku: *From Revisionism to 'Revisionism'. Legal Limits to Historical Interpretation. V: The Past in the Making, Recent History Revisions and Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest 2008, str. 17–37.

active supporter of the regime. Everyone, even the former communists, presents themselves as victims.

In the interpretation of the initiators of the Cerknica memorial, neither collaboration (nor the responsibility for it) stem from the political, moral or ideological project of the collaborators, but from communism, revolution and resistance movement, which encouraged the collaborators to form an »anti-movement«.

According to the author this is a thoughtful recasting of the roles of victims and perpetrators, which does not only reinterpret the role of collaboration, but also the importance and role of the resistance movement. In short, the new monuments strengthen the interpretation of the »civil war« and avoid the discussion about the struggle between the resistance movement on one hand and the occupation forces and its local collaborators on the other hand. Judging from the inscription on the monument to the »martyrs« in Cerknica, collaboration was provoked by »the communists, brothers in blood and strangers in thought«. Furthermore, this time the Home Guard collaborators are for the first time presented as members of the »Slovenian National Army«, waiting for the »new generation« to restore their »stolen honour and truth«. In short, what began as a conflict between two interpretations of World War II has turned into conflicting interpretations and systematic transformation of the identity of its protagonists.

Literatura

- Alexievich, Svetlana (2013): *Seconhand-Zeit. Leben auf den Truemmern des Sozialismus*, Hanser, Berlin.
- Assmann, Aleida (2013): *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention*, Beck Verlag, München.
- Bauer, Yehuda: »On Comparisons between Nazi Germany and the Soviet Regime«, <http://www.gedenkdiens.or.at/index.php?id=585>.
- Buruma, Ian (2013): *Year Zero. A History of 1945*, Atlantic Books, London.
- Cochran D. Mathew in Beaudry C. Mary (2006): »Material Culture Studies and Historical Archaeology«. V: Hicks, Dan in Beaudry C. Mary (ur.) *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Holmes, Leslie (1997): *Post-communism. An Introduction*, Polity Press, Oxford.
- Drakulić, Slavenka (2011): *Basne o komunizmu*, Rende, Beograd.
- Dežman, Jože (2013): *Slovenija – razpad tabujev titoizma in tranzicijska pravičnost*. V: Hančič, Damjan, Jenuš, Gregor in Strajnar, Neža: *Odstiranje zamolčanega*, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana.
- Drobnič, Anton (2014): *Izjava NZS : O predlaganem spomeniku žrtvam vseh voj*. V: *Zaveza 2014*, št. 92.
- Gears, Norman (1995): »Language, Truth and Justice«, *New Left Review*, št. 209.
- Gaertner, Reihold (1996): *Kriegsdenkmaeler aus dem Zweiten Weltkrieg in Oesterreich*. V: Walter Manoschek (ur.) *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front*, Picus Verlag, Wien.
- Grimbert, Philippe (2007): *Secret*. Portobello Books.
- Harvey, Karen (2009): *History and material culture : a student's guide to approaching alternative sources*. Routledge, London ; New York.
- Kern, Damjana (2014): *Odstiranje zamolčanega*. V: *Zaveza 2014*, št. 92.
- Kržan, Vanja (2014): *Kdaj spravni spomenik?* V: *Zaveza 2014*, št. 92.
- LaCapra, Dominick (2001): *Writing History, Writing Trauma*, John Hopkins University Press.
- LaCapra, Dominick (2003): *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Oxford, Blackwell Publishing.
- Lešnik, Doroteja, Tomc. Gregor (1995): *Rdeče in črno : slovensko partizanstvo in domobranstvo*. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče.
- Lim, Jie-Hyun (2010): »Victimhood in Contested Memories: Nation Mourning and Accountability« in Assmann, Aleida/ Conrad, Sebastian (izd.), *Memory in a Global Age – Discourses, Practices and Trajectories*, Houndmills, Basingstoke.

- Luthar, Oto (2012): »Forgetting does (not) hurt. Historical revisionism in post-socialist Slovenia«. V: Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity, Routledge – Taylor & Francis, Abingdon.
- Martin, Ann Smart (1997): »Shaping the Field: The Multidisciplinary Perspectives of Material Culture«. V: Martin, Ann Smart in Garrison I. Ritchie (ur.), American Material Culture: the Shape of the Field.
- Miller, Daniel and Tilley, Christopher (1996): »Editorial«. V: Journal of Material Culture št. 1 marec 1996.
- Osborne S. Brian, (2001): »Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration: Putting Identity in Its Place«, na: www.metropolis.net.
- Petrović, Vladimir (2008): »From Revisionism to 'Revisionism'. Legal Limits to Historical Interpretation«. V: Kopeček, Michal (ur.), The Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989, CEU Press, Budimpešta – New York.
- Pibernik, Pavel (2002): »Problemi in izzivi ob varovanju kulturnih dobrin cerkva«. V: Cerkev v sedanjem svetu, zv. 36, št. 11–12, Ljubljana.
- Rancière, Jaques (1997): »Über den Nihilismus in der Politik«. V: Riha, Rado, Politik der Wahrheit, Turia + Kant, Dunaj.
- Trontelj, Jože (2014): V iskanju izgubljenega sočutja. V: Zaveza 2014, št. 92.
- Ugrešić, Dubravka (1996): Kultura laži, Arkzin, Zagreb.
- Uhl, Heidemarie (2008): »Totenkult und politisches Gedächtnis in Ex-Jugoslawien«, rokopis.
- Valič Zver, Andreja (2013): »Kraljestvo senc«. V: Hančič, Damjan, Jenuš, Gregor, Rajnar, Neža (ur.), 2013, Odstranjevanje zamolčanega, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana.

1.02

UDK: 323.1(439)"1998/2002":930

Prejeto 16. 4. 2013

Éva Kovács*

Reprezentacija »madžarske usode« – neohistoricizem v politiki in ljudski kulturi

IZVLEČEK

Autorica prikazuje, kakšen t. i. neohistoricizem v Madžarski je obstajal v času vlade Viktora Orbána (1998–2002), ki ga je spodbudila ta zaradi svojih političnih potreb, in temelji na obujanju slavne preteklosti, ki je uporabljena za sedanje (trenutne) politične namene. Fidesz kot vladajoča stranka v Madžarski igra na vse strune nacionalizma, pri tem pa kot vse populistične stranke ne upošteva nobene ideološke doslednosti. V svoje propagandne namene izkoristijo zgodovinsko dogajanje in zgodovinske osebnosti od tisočletnice ustanovitve krščanske madžarske države in kralja Štefana do admirala Horthyja in tudi šamana iz Tuve (leži v geografskem centru Azije), ki je na nacionalni praznik madžarske revolucije (15. marec) vodil ritual čaščenja prednikov in ceremonijo očiščenja pred Štefanovo krono in njeno stražo v madžarskem parlamentu. Neohistoricizem ima močno nacionalistično noto, npr. opozarja na »nepravični mir« iz Trianona in obuja sanje o »veliki Madžarski«.

Ključne besede: Madžarska, zgodovina, politika, neohistoricizem, nacionalizem

ABSTRACT

REPRESENTATION OF THE »HUNGARIAN DESTINY«: NEOHISTORICISM IN POLITICS AND PEOPLE'S CULTURE

The author describes the so-called neohistoricism in Hungary during the government of Viktor Orbán (1998-2002), encouraged by the government's own political needs and based on awakening the famous past, used for contemporary (current) political purposes. Just like all populist parties, Fidesz as the ruling party in Hungary resorts to every trick of nationalism, and in its actions it pays no heed to any ideological consistency. For its propaganda purposes this party has abused every historical event and historical character, from the thousand-year anniversary of the establishment of the Christian Hungarian state and King Stephen I to Admiral Horthy as well as a shaman from Tuva (located in the geographic centre of Asia), who carried out a ritual of honouring the ancestors

* Dr., Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences, Országház u. 30, H-1014 Budapest; Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies, Desirer-Friedmann-Platz 1/18, A-1010 Vienna; kovacseva@chello.at

and a cleansing ceremony in front of the Stephen's crown and its guard in the Hungarian Parliament on the national holiday of the Hungarian revolution (15 March). Neohistoricism has a strong nationalist implication, for example, it keeps mentioning the »unjust peace« from the Treaty of Trianon and rekindling the dreams about the »Greater Hungary«.

Keywords: Hungary, history, politics, neohistoricism, nationalism

Pred desetimi leti, 1. januarja 2001, je bila pod prvo vlado Viktorja Orbána (1998–2002) Štefanova krona po dolgem razpravljanju premeščena iz madžarskega narodnega muzeja v parlament. Prikladen izgovor za premestitev je bila tisočletnica ustanovitve krščanske madžarske države. V tistem trenutku, če ne že prej, je postal neohistoricizem državna ideologija in jedro nacionalne propagande v sodobni Madžarski 21. stoletja.¹

Kraljevina brez kralja

Preambula prvega zakona iz leta 2000 pravi, da *»mora Štefanova krona živeti v narodni zavesti in v tradiciji madžarskih državljanskih pravic kot relikvija, ki uteleša kontinuiteto in neodvisnost madžarske države«*.² Desna politična elita je hotela namesto modernih demokratičnih korenin današnje madžarske države izpostaviti njeno dolgo zgodovino. Premestitev krone iz muzeja v parlament je pokazala, da je prva Orbánova vlada od dveh možnih tradicij, liberalnega republikanskega patriotizma in konservativnega historicizma, sledila slednjemu. Njen cilj je bil povezati zgodovinsko kontinuiteto med monarhično preteklostjo madžarske kraljevine in modernim demokratičnim parlamentarizmom današnje madžarske republike. Vendar novega mesta za krono ni mogoče pojasniti z dejansko zgodovinsko osnovo. Pred prvo svetovno vojno je služila samo za kraljeve obrede, nazadnje v okviru habsburške monarhije. V procesu oblikovanja države je Štefanova krona v 19. stoletju postala simbol za zgodovino madžarskega naroda, njenih katastrof in uspehov.³ Posledično je krona danes del nacionalne identitete, čeprav je nekateri slavni madžarski domoljubi iz 18. stoletja – npr. István Széchenyi ali Sándor Petőfi – niso sprejemali na tak način. Paradoksalno sta obe rešitvi (tj. uporaba krone kot orodja za obrede oziroma krona

¹ Pravzaprav je že Štefanov oče Géza začel s spreobračanjem madžarskih barbarskih plemen, vendar so šele njegovega sina začeli slaviti kot mitološkega junaka krščanske Madžarske. Vse od Štefanovega kronanja okrog leta 1000 ga je obdajal pompozni kult, njegovo mumificirano desno roko, »sveto desni-co«, so od 19. stoletja naprej razkazovali ob procesijah kot zakrament in si jo podajali naokoli.

² Gl. I. zakon iz leta 2000 o spominu na st. Štefanovo ustanovitev države in o sveti kroni. Dostopno na: 2000. évi I. törvény | 1000 év törvényei, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=9797>.

³ Gl. Sándor Radnóti: The glass cabinet. An essay about the place of the Hungarian crown. V: Acta Historiae Artium, 2002, 43(1), str. 83–111; Péter László: The Holy Crown of Hungary. Visible and Invisible. Slavonic and East European Review, 2003, 81(3), str. 421–510.

kot zgodovinski objekt) predvideli, da se krona hrani v muzeju kot del madžarske zgodovine. Od konca druge svetovne vojne kraljevina Madžarska ne obstaja več.

Premestitev Štefanove krone v parlament ni bil prvi formacijski trenutek po političnem obratu leta 1990, ki je s pomočjo tega muzejskega objekta na osnovi neohistoricizma na novo izumil zavezujočo nacionalno identiteto. Po polstoletni sovjetski zasedbi in izgubi madžarske suverenosti se je konservativno-nacionalistični tabor nove politične elite v svobodni Madžarski z globoko nostalgijo oziral nazaj na politično estetiko medvojnega obdobja. V prvem demokratično izvoljenem parlamentu je konservativna večina podprla vnos podobe krone v nove državne simbole, kot sta nacionalna zastava in grb. Druga opcija, tako imenovani Kosstuhov grb (z nacionalnimi barvami, vendar brez krone), je bil zavrnjen. »Ideja sv. Štefana« (tj. Madžarska kot tisočletna krščanska in madžarska država), ki se je v medvojnem obdobju spremenila v revizionistično idejo velike Madžarske, je bila ponovno utelešena v najvišjih nacionalnih simbolih demokratične države.

Vendar za pobudnike teh sprememb ni bil status krone niti približno jasen. Je krona verski zakrament, nacionalni simbol ali muzejski objekt? Kot verski zakrament bi jo bilo treba postaviti v cerkev (npr. v esztergomsko katedralo). Kot nacionalni simbol – ki lahko dodatno legitimira demokratično izvoljeni parlament – bi jo bilo treba uporabljati v dnevno politični liturgiji, zato bi morala ostati skrita pred očmi širše javnosti. Kot muzejski objekt bi morala ostati v madžarskem narodnem muzeju, kjer bi si jo lahko ogledali ne samo obiskovalci, ampak tudi znanstveniki. V dvorani parlamenta, za dvometrskim kordonom, so zgrešili oba cilja. Kljub temu pa organizirana šolska, turistična idr. romanja – prebivalci sosednjih držav, ki imajo tako imenovano »madžarsko prepustnico« (*magyarigazolvány*), lahko krono obišejo brez plačila – dokazujejo, da obstaja realna potreba po doživetju krone. Nemara lahko ta nejasni okvir nove umestitve pojasni, zakaj je bila Štefanova krona 15. avgusta 2001 za Marijino vnebovzetje prepeljana v Esztergom. (Slika 1)

Prva Orbánova vlada je sklenila, da bo krono – v sakralnem pomenu – prikazala v katedrali sv. Štefana. Papež Janez Pavel II. je poslal dogodku svoj apostolski blagoslov. Vendar blišč, ki je obdajal ladjo in ogromno instalacijo, s katero so peljali krono po Donavi, ni mogel prikriti dejstva, da je vlada za vedno »desakralizirala« zgodovinski relikv – ali povedano drugače, krono je iz lastnih pragmatičnih interesov oropala njene sakralnosti.⁴

Obletnica je ponudila veliko prostora za proslave, plakate in skulpturne natečaje, pa tudi za izgradnjo tako imenovanega milenijskega parka domala v vseh manjših vaseh. Člani Orbánove vlade so obiskali deželne skupnosti in županom delili »deželne zastave«. Ta nacionalistična in deloma revizionistična ideologija sta se širili po celotni državi in izdelali zelo mešano spominsko pokrajino s skulpturami velike Madžarske, turulskih ptičev, szeklerskih vrat in tako imenovanih totemskih kolov (*kopjafák*). Vi-

⁴ István Rév: A testetlen Szent Korona [Brezsubstancialna sveta krona]. Predavanje na srečanju ob tisočletnici v Open Society Archive, Budimpešta, 22–23. februar 2002. Dostopno na: http://www.osaarchivum.org/galeria/vir_ex/millennium/conf/rev.html.

Slika 1: Prevoz Štefanove krone

Slika 2: Milenijski park v Csákváryju

Slika 3: Preproga

šek obredov za Štefanovo krono so bili ognjemeti 20. avgusta (dan sv. Štefana, nekoč dan ustave in dan novega kruha). (Slika 2)

Kot idealni model za obeleženje tisočletnice leta 2011 bi lahko šteli svečanosti iz leta 1896 (tisočletnica osvojitve karpatske kotline). Hiliastični obredi historicizma iz 19. stoletja se niso osredotočili na specifično zgodovino osvojitve, temveč na sam zgodovinski čas (»že od leta 1000 smo tu!«).⁵ Nacionalizem iz leta 2001 ni dosegel te točke: poskušal je kopirati obrede iz leta 1896 in jih pomešal z vizualnimi in ideološkimi komponentami evharističnega kongresa iz leta 1938. Ta nedosledni spomin na tisočletno madžarsko državo kombinira dinastijsko in monarhično praznovanje tisočletnice iz leta 1896 z nacionalističnimi in revizionističnimi rituali iz leta 1938. Krona kot kompleksen simbol je pomagala združiti ti dve različni in včasih tudi protislovni tradiciji. Krona namreč leta 1938 ni simbolizirala samo monarhistične preteklosti, ampak tudi dežele sv. Štefana: močno in veličastno madžarsko kraljestvo.

Fidesz je izgubil volitve leta 2002 in politični neohistoricizem so še naprej slavili v tako imenovanih meščanskih krogih (*polgári körök*), ki jih je stranka ustanovila po celotni deželi. Istočasno se je začela okrog skrajno desne stranke Jobbik (Boljši) nova romantična in nacionalistična subkultura, ki občasno kombinira ljudske različice in simbole tisočletne krščanske mitologije s pogansko madžarsko preteklostjo.⁶ Vsekakor pa se v osmih letih socialno-liberalne vlade državne proslave v nobenem pogledu niso predale historicizmu.

Zgodovinsko potovanje skozi čas v Bruselj

Z zmago Fidesz-KNDP na volitvah leta 2010 se je neohistoricizem vrnil v politično areno. Parlament je uvedel novi zakon o državljanstvu za v tujini živeče Madžare, pa tudi dan Trianona, da bi spomnili na pariške državne pogodbe iz leta 1920. Na začetku šestmesečnega madžarskega predsedovanja svetu EU januarja 2011 je madžarska vlada naročila preprogo za Bruselj, na kateri je bila upodobljena evropska zgodovina Madžarske. Madžarska vlada je 202 m² veliko preprogo razstavila v atriju evropskega parlamenta. Večina podob na preprogi je simbolizirala veličastno politično in kulturno zgodovino Madžarske: kralje (Štefan, Ladislav I, Sigismund, Matthias Corvinus), politike (István Széchenyi), umetnike (Franz Liszt in Viktor

⁵ „Ironija usode je, da varuhi krone leta 1896 niso mogli odkleniti skrinje, v kateri je bila spravljena krona, tako da so morali dvorni ključavničarji uničiti ključavnico. Leta 2001 so varuhi nosili krono v napačnem položaju: namesto ikone pantokratorja je bila odsprejaj ikona bizantinskega cesarja, Michaela Ducasa.” – Ákos Kovács: A millennium fénye [Luč tisočletnice]. Predavanje na svečanju ob tisočletnici v Open Society Archive, Budimpešta 22–23. februar 2002. Dostopno na: http://www.osa-archivum.org/galeria/vir_ex/millennium/conf/kovacs.html.

⁶ Gl. Éva Kovács, Borbála Kriza, Júlia Vajda: Die Jugend und der rechte Radikalismus – Lebensgeschichte aus dem Umfeld der MIÉP. V: Ost-West Gegeninformationen, 2001. 2 I-VI; k novejšim raziskavam: Margit Feischmidt: A nacionalizmus új formái Magyarországon. Nemzeti és radikális eszmék percepciója a fiatalok körében [Nove oblike nacionalizma na Madžarskem – percepcija nacionalnih in radikalnih idej v mladinski kulturi]. Raziskovalno poročilo, 2013, rokopis.

Vasarely), madžarske izume (šahovnica Farkasa Kempelena, kemični svinčnik Lászla Bírója, propeler Oszkárja Asbótha), runensko abecedo, slavne stavbe (Matijeva cerkev, Esterházyjeva vila, Verižni most čez Donavo v Budimpešti in muzej za uporabne umetnosti) in slavne zgodovinske osebnosti (npr. Elizabeto – Sissi, ženo cesarja-kralja Franca Jožefa). Preproga je vsebovala tudi nacionalne simbole kot tribarvno kokardo, turulskega ptiča, Rákóczisovo zastavo itd. (Slika 3)

Toda na sredi te instalacije je bil deželni zemljevid madžarskega kraljestva iz leta 1848 (čas revolucije proti Habsburški monarhiji), kar je izzvalo neposredno kritiko. Ulrike Lunacek, avstrijska poslanka MdEP je dejala, da Orbánov deželni zemljevid predstavlja *»namero po reviziji trianonskih državnih sporazumov«*. *»Priča o zelo nazadnjaško usmerjenem svetovnem nazoru gospoda Orbána, ki sploh ne ustreza smeri skupne evropske prihodnosti. Gre tudi za popolnoma napačno interpretacijo aktualnih izzivov EU.«* Romunski zakonodajalec Ioan Mircea Pascu je dejal, da *»bodo takšne geste predvidoma izzvale nacionalistične reakcije v EU v času, ko Unija potrebuje veliko solidarnosti«*. Predstavniki madžarskega EU-predsedstva je te očitke zavrnil.⁷ Čeprav so bile reakcije MdEP iz sosednjih držav pretirane in ahistorične (kaj lahko zgodovinska zemljepisna karta kaže drugega kot zgodovinsko realnost?), je tudi jasno, da Evropska unija ni zelo občutljiva glede zgodovine in da so razklani spomini na skupno preteklost na vseh straneh priklicali stare nacionalne stereotipe. Namesto da bi ogromna preproga vključila madžarsko zgodovino v skupno evropsko zgodovino, je v Bruslju Madžarsko osmešila.

Logika »Kar dopusti« (ali: logika volje)

Dvojno državljanstvo in dan Trianona sta bila samo prva koraka nacionalno-konservativne vlade k obnovi identitete pokrajine madžarske družbe. Do leta 2010 madžarska politična elita ni spreminjala temeljne strukture ustave iz leta 1949. Stara-nova »provizorična« ustava iz leta 1990 – zelo demokratično, a tudi zelo sekularno pravno ogrodje za novo madžarsko republiko – ni uporabljala zgodovinskih ali verskih simbolov medvojne Madžarske. Z dvotretjinsko večino v parlamentu je za Orbána napočil trenutek za novi ustavni zakon. Proces oblikovanja ustave je bil od začetka do konca skrit pred javnostjo. Kot je rekel Kim Lan Scheppele, *»je Fideszova vlada to novo oblikovanje ustave izpeljala s pravnimi sredstvi po demokratičnih volitvah. A čeprav je bil Fidesz demokratično izvoljen in je uveljavil ta program skozi spremembo ustave, Madžarska ni ustavna demokracija. Namesto tega Madžarska tone, kot se je izrazil Paul Krugman, v avtoritarni sistem vladanja.«*⁸ Ali kot je povzel Gábor Halmai: *»Ustavni zakon ne zadošča standardom demokratične vlade. Prelamlja z načelom versko-svetovnonazorske nevtralnosti. Zaščita ustavnih pravic je spodkopana, ustavno pravo*

⁷ Eklat um Ungarn-Teppich. V: Die Presse, 13. 01. 2011. Dostopno na: DiePresse.com, <http://diepresse.com/home/politik/eu/625086/Eklat-um-UngarnTeppich>.

⁸ Paul Krugman: Hungary's Constitutional Revolution. V: New York Times, 19. 12. 2011. Dostopno na: <http://krugman.blogs.nytimes.com/2011/12/19/hungarys-constitutional-revolution/>.

oslabljeno. *Sedanja vlada podeljuje številnim političnim odločitvam ustavni nivo, ki ga lahko spremeni samo dvotretjinska večina, in tako krči možnosti bodočih vlad, da vodijo drugačno politiko.*⁹ Toda niti domače niti tuje kritike niso mogle preprečiti uveljavitve ustavnega zakona. Predsednik parlamenta László Kövér je vsem županom v državi odredil, naj v mestnih hišah pripravijo mize, na katerih si bodo lahko državljani na svečan način ogledali kopijo ustave. »Miza ustavnega zakona« je navdihnila številne šale v medijih in na blogih. (Slika 4)

Vzporedno s temi spremembami v madžarskem političnem sistemu je vlada sprožila tudi nekakšno »kulturno revolucijo«, ki je segala od izobraževalnega sistema, medijev in filmske produkcije do muzejev. Narodno galerijo so vključili v Muzej lepih umetnosti. Kot zadnje neiskreno dejanje je vlada kaznovala bivšega direktorja galerije, ko ga je prisilila k organizaciji razstave, ki naj bi proslavila novi ustavni zakon. Kot se je glasilo v uradni brošuri, razstava »Junaki, kralji, svetniki: podobe in dokumenti iz madžarske zgodovine« »ponuja posebno interpretacijo podob iz madžarske zgodovine. Obiskovalci lahko obdelajo najusodnejše dogodke in najslavnejše junake madžarske zgodovine skozi dve najbolj znani madžarski pesmi, himno (nacionalno himno) Ferenc Kőlcseyja in apel Mihályja Vörösmartyja.«¹⁰ Dolgočasne podobe madžarskega historicizma 19. stoletja kažejo rigidno in dejansko »neberljivo« preteklost, katere stil je verjetno pripomogel k homogenizaciji nacionalne kulture pred 150–200 leti. Toda danes ne prinašajo nobenih aktualnih sporočil.¹¹ Po eni strani so razstavili podobe, ki predstavljajo kmečko vstajo iz leta 1514, turške vojne, revolucijo 1848–1849, Corvina, Ladislava Hunyadija, junake, pesnike, skladatelje in politike iz časa reformacije (1840), pa tudi podobe iz tridesetih in štiridesetih let 19. stoletja, ter po drugi strani nekatere pomembne dokumente madžarske države. Povezava med zgodovinskimi prizori na platnu in dejanskimi dokumenti ni bila dovolj jasna. Kustosi so poskušali skozi moderne skulpture, plakate, risbe itd. iz dvajsetega stoletja razmišljati o rigidni preteklosti zgodovinskih slik, ki pa niso samo postavile pod vprašaj glavne slike, ampak tudi zgodovinsko vednost. Višek razstave je bila slika Madžarska osvojitve (1893). V brošuri je bilo zapisano, »... madžarski slikar Mihály Munkácsy (...) je napravil monumentalno sliko za tedaj zgrajeni parlament. Ta slika je ovekovečila moment, ko je vodja Árpád, dostojanstveno sedeč na svojem belem konju in obdan s svojimi vzklíkajočimi poglavarji, sprejel darilo novih prebivalcev domovine (...), pokloni Slovanov prinašajo zemljo, travo in vodo v zameno za belega konja. Ideja za sliko izvira iz slavnih odlomkov Móra Jókaija iz leta 1882, vendar je Munkácsy prejel uradno

⁹ Gábor Halmai: Hochproblematisch. Ungarns neues Grundgesetz. V: Eurozine 2012. Dostopno na: <http://www.eurozine.com/articles/2012-01-25-halmal-de.html>.

¹⁰ Dostopno na: Magyar Nemzeti Galéria, http://www.mng.hu/kiallitasok/idoszaki/aktualis/hosok_nyito_en.

¹¹ József Mélyi: Alibi és kerülőút (Hősök, királyok, szentek – a magyar történelem képei és emlékei. Magyar Nemzeti Galéria, 2012. január 3-tól augusztus 26-ig.) [Alibi in ovinek. Junaki, kralji, svetniki: podobe in spomini iz madžarske zgodovine. Madžarska narodna galerija, 3. januar 2012 – 26. avgust 2012]. V: Mozgó Világ, 2012, (39)2. Dostopno na: Mozgó Világ Online, <http://mozgovilag.com/?p=5230>.

Slika 4: Miza ustavnega zakona

Slika 5: Mihály Munkácsy: Madžarska osvojitev (1893)

Slika 6: Fotografija Lazsła Schabinskega (1891)

Slika 7: Krisztina Rényi, János Kádár in njegov čas (2010)

Slika 8: Mózes Incze, Miklós Horthy in njegov čas (2010)

Slika 9: László Gyémánt, Holocaust (2010)

Slika 10: Gábor Bráda, Druga svetovna vojna (2010)

naročilo od parlamenta šele novembra 1890, ko se je gradnja [parlamenta] že začela. Politično sporočilo slike je ravno tako formuliral Mór Jókai: *Árpád ne sme biti upodobljen kot uničujoči osvajalec, temveč kot veličastni vodja, ki je pridobil domovino za svoje ljudi in je želel živeti v miru s prebivalci osvojenega območja. Sklenitev miru je bil pomemben trenutek, saj je to umetniško delo postalo legalna osnova madžarske države, izvor vseh bodočih dogodkov, dokaz legitimnosti nekega tisočletja.*¹² 25 let kasneje, leta 1918, se je večjezikovna in multietnična kraljevina Madžarska sesula ... (Slika 5)

Nekaj dodatnih informacij iz kulturne zgodovine Madžarske: Mihály Munkácsy je 22. oktobra 1891 potoval v Miskolc, da bi našel modele za Osvojitev. Tako kot drugi slikarji poznega 19. stoletja je obiskal fotografa Lászla Schabinskyja in ga prosil, naj posname fotografije na mestnem trgu. Schabinsky mu je pokazal skupino Kalderaschov – obraze teh Romov lahko ponovno najdemo na platnu kot člane madžarskih plemen ...¹³ (Slika 6)

Ironija usode je hotela, da je bila slika najprej prenesena v madžarski narodni muzej. Od leta 1905 dalje je bila razstavljena v stranskem hodniku muzeja lepih umetnosti in šele od 1929 je visela v predsedniški dvorani parlamenta. Leta 2012 je napočil prvi trenutek, ko je širša javnost lahko videla to ogromno sliko (14 m x 5 m). Če je bila Osvojitev, ki je svojevrstna mojstrovina, višek razstave, bi serijo ilustracij ustavnega zakona označila za drugo skrajnost. Imre Kerényi, nekdanja direktorica gledališča in kulturna komisarka v času Jánosa Kádárja, Orbánova samoustrvarjena kulturna revolucionarka, je povabila več madžarskih slikarjev, naj ilustrirajo novi pravni dokument. Njena razstava je potekala sočasno s programom Narodne galerije »Junaki, kralji, svetniki«. Kerényijeva je izbrala 16 slik, ki naj bi predstavljale zgodovinske peripetije Madžarske v 20. stoletju, in ki so pričale o zmedenem in absurdnem pogledu na svet. Njihov stil sledi estetskim formam kadaristične propagande. Nekaj primerov, ki demonstrirajo – nenamerne – absurdnosti: Kádár, ki na eni od slik igra šah, nosi papirnat klobuk, izdelan iz časopisa Komsomolskaia Pravda; na drugi sliki Horthy jezdi konja na železniški progi; na tretji žrtev holokavsta ni mogoče razločiti od članov Stranke strelastih križev, in navsezadnje slika, na kateri madžarska mati s svojim otrokom doživi ameriški bombni napad v gorovju Harz (!). Čeprav so umetnostni zgodovinarji in umetniki kritizirali in zasmehovali te slike, niso te reakcije ničesar dosegle. Upodobitve še danes ilustrirajo knjigo ustavnega zakona.¹⁴ (Slika 7,8, 9, 10)

Popularizacija »nacije«

Od zgodnjih let 21. stoletja sta skrajno desna politika in ljudska kultura postali »hype« na Madžarskem. Iredentistične subkulture so zacvetele in zgradile tako imeno-

¹² Prav tam.

¹³ Gl. Péter Szuhay: *Historische Fotografie. V: Roma und Sinti. 'Zigeuner-Darstellungen' der Moderne.* Katalog k razstavi Romi in Sinti. 'Upodobitve ciganov' v moderni, 17. junij – 2. september 2007, str. 40.

¹⁴ Prim. József Mélyi: *Bombák az alaptörvényben [Bombe v ustavnem zakonu].* V: *Mozgó Világ*, 2013, 40(1). Dostopno na: *Mozgó Világ Online*, <http://mozgovilag.com/?p=6081>.

vani »Trianon-business« v obliki »madžarskih« trgovin, »nacionalni rock« skupin,¹⁵ festivalov, kampov in organiziranih nostalgčnih izletov v Transilvanijo itd.¹⁶ V času komunistične oblasti so bili »nepravični mir« iz Trianona, sanje o »veliki Madžarski« in madžarske manjšine v sosednjih državah prepovedane teme.¹⁷ Komunisti so stigmatizirali tudi Horthyjev režim kot obdobje »belega terorja« in šovinizma. Tabuji so postali mitološke teme neizrečene vednosti. Leta 1990 je začel nacionalno-konservativni režim Józsefa Antalla naslavljeni te tabuje in koketirati z občutkom »velike Madžarske«. Med prvim plenarnim zasedanjem novega parlamenta je dejal, da si v srcu želi biti ministrski predsednik 15 milijonov Madžarov, se pravi voditelj vseh Madžarov na svetu. V zadnjih dvajsetih letih je zunanja politika oživila »politiko žaljenja«: občasno je demonizirala vladajoče stranke v sosednjih državah in celo podpirala skrajne nacionalistične manjšinske skupine, včasih je poskušala diskreditirati sosednje države na mednarodnih forumih. Kar smo na začetku 21. stol. zaznali kot produkte nacionalne ljudske kulture, se je opiralo na nacionalistično zgodovinsko politiko.¹⁸ Konzumenti te kulture so obsegali ves spekter nacionalistične politike: od skrajne desnice do konservativnih liberalcev. V tej zelo heterogeni ljudski kulturi igra madžarska etnogeneza ključno vlogo.

Po legendi turulskega ptiča so Madžari v sorodstvu s hunskim voditeljem Attilo. Mit dokazuje, da ima Madžarska več kot tisočletno zgodovino: mi smo »nacija z zgodovino«, nacija, ki zmore »spraviti Evropo na kolena«. Nacionalisti in skrajna desnica so si vse od prve svetovne vojne naprej lastili simbole etnogeneze v političnem diskurzu. Kulturna politika komunistov je udomačila in »prebavila« te mite in jih obravnavala kot literarno dediščino in kot kontinuirano zgodovinsko tradicijo. Po letu 1989 je v vsakdanji kulturi ponovno zaživela hunska različica etnogeneze, vendar pred letom 2012 ni noben ministrski predsednik sprejel turulskega ptiča za nacionalni simbol. Orbán je v tem smislu pionir. Sprva se so se szeklerska vrata (»kopjafa«) pojavila kot naivna odslikava nacionalnega žalovanja v skoraj vseh vaseh. Po letu 2010 so v številnih mestih in vaseh postavili več sto krajevnih tabel v runski abecedi, tabel, ki jih nihče ne zna brati, a jih lahko – domnevno – vseeno »čutijo«. Jobbik je bila prva politična stranka, ki je priznala ta »novi val« v nacionalni ljudski kulturi. Kanalizirala in institucionalizirala je njegovo sentimentalnost. Leta 2008 je stranka Jobbik vstopila v evropski parlament. S svojim radikalnim šovinizmom, podkrepjenim z nacionalnimi miti, pa tudi s svojim protiromskim in antisemitskim programom je leta 2010 postala tretja največja stranka v madžarskem parlamentu. Odslej je Fidesz poskušala pomiriti in oslabiti Jobbik, tako da je prevzela njene cilje in jih posredovala v milejši obliki.

¹⁵ Gl. dokumentarni film Borbála Kriza: Dübörög a nemzeti rock [Rocking the Nation] iz leta 2007.

¹⁶ Gl. Feischmidt (2013).

¹⁷ Prim. Miklós Szabó: Múmiák öröksége – Politikai és történeti esszék [Zapuščina mumij – Politični in zgodovinski eseji]. Budapest 1995.

¹⁸ Prim. Éva Kovács: „Das uns alle verzehrende historische Fieber“ in Ungarn. V: Südosteuropa, 2002, št. 7–9, str. 388, 411.

Ostala bom pri simbolni politiki, tako da bom opisala dva tragikomična primera iz madžarskega parlamenta: László Kövér, predsednik parlamenta in glavni ideolog Fidesza, je priredil dobrodošlico za člane mednarodnega kurultajskega srečanja, ne-navadne skupine različnih azijskih ljudstev, ki izražajo svoje etnično bratstvo z Madžari z udeležbo na mednarodnem stepskem prazniku v Bugac Puszti.¹⁹

15. marca, na nacionalni praznik madžarske revolucije, je tuvinski šaman (Tuwa leži v geografskem centru Azije) vodil ritual čaščenja prednikov in ceremonijo očiščenja pred Štefanovo krono in njeno stražo v madžarskem parlamentu.

Medtem ko je predsednik parlamenta dovolil nomadski, poganski obred, ki je preizpraševal simbol krščanske Madžarske, je Kövér zadovoljno kaznoval pripadnike opozicije, ko so se šalili na račun romantične preteklosti dežele. Bi bilo hasidski skupnosti ali Krišna vernikom dovoljeno plesati okoli krone? Bi bilo pripadniku druge civilne religije (npr. anarhistu ali prostožidarju, ki imajo prav tako korenine v madžarski zgodovini) dovoljeno mirno delovati poleg krone? Je krona sveti simbol madžarskega ustavnega zakona (kar je) ali samo muzejski objekt, ki ga je mogoče promovirati, desakralizirati itd.? Zakaj madžarski parlament podpira obskurne nastope?

Slika 11: Kurultajsko srečanje

Slika 12: Šaman iz Tuwe

¹⁹ Gl. Tribal meeting of the Turanians with Hungarian government support. V: Hungarian Spectrum, 10. avgust 2012. Dostopno na: Hungarian Spectrum, <http://hungarianspectrum.wordpress.com/2012/08/10/tribal-meeting-of-the-turanians-with-hungariangovernment-support/>. Za širši kontekst teme gl.: Ádám Kolozsi: Social Constructions of the Native Faith. Mytho-historical Narratives and Identity-discourse of Hungarian Neopaganism. Doktorsko delo, CEU Budimpešta 2012. Dostopno na: www.etd.ceu.hu/2012/kolozsi_adam.pdf; Velünk élő turanizmusok [Z nami živeči turanizmi], 2012. Dostopno na: http://www.ideaintezet.hu/sites/default/files/turanizmus_IDEA.pdf.

Prvi odgovor bi lahko bila absurdnost in kaos politike spominjanja, tako kot v primeru ilustracij ustavnega zakona. Drugi odgovor je konkretnější: ti dogodki sledijo Orbánovemu novemu sloganu o »vetru z vzhoda« in o »polazijskem ljudstvu Madžarov, ki se lahko združijo samo tedaj, ko je v rokah voditeljev dovolj moči«. Tako kot Jobbik v zgodnjih letih tega stoletja je danes Fidesz tisti, ki poskuša jezdit na valovih nacionalistične ljudske kulture.²⁰

Éva Kovács

REPRESENTATION OF THE »HUNGARIAN DESTINY«: NEOHISTORICISM IN
POLITICS AND PEOPLE'S CULTURE

S U M M A R Y

The deviation from the mainstream European politics and the geopolitical reorientation brought about by the Fidesz government is closely connected to the bitterness with regard to the 1989 revolution and the increasing euroscepticism of the Hungarian population. Just like all populist parties, Fidesz resorts to every trick of nationalism, and in its actions it pays no heed to any ideological consistency. In its propaganda it is capable of making use of everything, from Tuvan shamans to Admiral Horthy. Today the Hungarian society is more segmented and individualised as during the 1980s. Social inequality, marginalisation and segregation of the poor and Roma are on a radical rise, and sociologists envision horrible scenarios for the future. The international polls show Hungary as a society oscillating between the eastern and western values and characteristics. The politicians flirting with nationalism count on the support of a large percentage of the society that does not follow the extremist nationalist people's culture, but keeps hanging on to the nostalgia for the Greater Hungary and persisting in its anti-democratic and paternalistic world. The collective memory is on the same path, as reflected by the public opinion surveys, sociological studies, local initiatives, holiday ceremonies, educational programmes, etc. If things do not change, the frustrated and traumatised period of the Hungarian history, leading to the holocaust during World War II, will become the model for the future Hungary.

²⁰ Prim. Andreas Koon, Holger Marcks, Magdalena Marsovszky: Mit Pfeil, Kreuz und Krone. Nationalismus und autoritäre Krisenbewältigung in Ungarn. München 2013.

1.01
Prejeto 6. 9. 2014

UDK: 355.415.4(450)"1940/1945":930(497.4)"2014"

Carlo Spartaco Capogreco*

Med zgodovino in državljansko zavestjo: spomin na fašistična taborišča in dvajset let, ki ga je odtegnilo pozabi

IZVLEČEK

Po koncu druge svetovne vojne je zgodba o koncentracijskih taboriščih, ki sta jih med letoma 1940 in 1945 postavili Kraljevina Italija in Italijanska socialna republika, skorajda izginila iz kolektivnega spomina italijanskega naroda. Avtor prikazuje v članku težavno pot do zgodovinske rekonstrukcije fašističnega »koncentracijskega sistema«, do topografije taborišč in njihovega priznanja s strani nacionalne skupnosti. Tudi zato so ob institucionalni potlačitvi in »ubežništvu« uradnega zgodovinskega prve raziskave in ponovno odkritje njihove geografske lege v veliki meri izvedli raziskovalci, ki so to počeli zgolj iz osebne čustvene naklonjenosti do tega problema. Namen tega članka je zlasti v tem, da se razbere vzroke za dolgo potlačitev in da oriše glavne zgodovinske in državljanske prehode, preko katerih se je med sredino osemdesetih let dvajsetega in sredino prvega desetletja enaindvajsetega stoletja zgodba o taboriščih postopoma odprla skupnemu čustvovanju Italijanov in bila tudi priznana v akademskih in institucionalnih krogih.

Ključne besede: Italija, druga svetovna vojna, fašizem, koncentracijska taborišča internacija civilistov, antisemitizem, konfinacija, italijanski vojni zločini

ABSTRACT

BETWEEN HISTORIOGRAPHY AND CIVIC CONSCIOUSNESS: MEMORY OF FASCIST CAMPS AND TWO DECADES THAT SAVED IT FROM OBLIVION

After the end of World War II the story of concentration camps, set up by the Kingdom of Italy and Italian Social Republic between 1940 and 1945, almost disappeared from the collective memory of the Italian nation. The author shows in the article difficult path to the historiographic reconstruction of the fascist »concentration system« took place, the topography of the camps was established, and they were recognised by the national community. Also for this reason – in light of the institutional suppression and disregard by the official historiography – the first research pro-

* Izredni profesor za sodobno zgodovino, Università della Calabria, Cosenza, Via Pietro Bucci, It - 87036 Arcavacada di Rende; predsednik Fondazione Ferramonti, Via Pasquale Rebecchi, 29/B - Casella postale 159, It - 87100 Cosenza; carlospartaco@virgilio.it

jects and rediscovery of the camps' geographic locations were mostly carried out by researchers who focused on this issue due to their favourable personal emotional inclination towards this problem. The purpose of the article is especially to discern the reasons for the long silence and outline the main historiographic and civil turning points, through which the story about the camps gradually became a part of the general sentiment of the Italians in the middle of the 1980s and in the middle of the first decade of the 21st century, and was finally recognised by the academic and institutional circles as well.

Keywords: Italy, World War II, fascism, concentration camps, internment of civilians, anti-Semitism, confinement, Italian war crimes

Mlada republika in bližnja preteklost

Fašistična Italija, ki je bila skupaj z Nemčijo soodgovorna za mnoga nečastna dejanja, je bila model totalitarne družbe na rasistični osnovi, ki jo je nato povzel tudi Hitler, in je samostojno uvedla rasistične zakone ter bila odgovorna za težke zločine na Balkanu in v kolonijah. Poleg tega je bila glavni nemški zaveznik v Evropi v trenutku, v katerem je nacistični režim začel z genocidom nad Judi, in je v času fašistične Italijanske socialne republike neposredno sodelovala pri njihovih deportacijah v uničevalna taborišča. Mlada republika, rojena leta 1946, je zato podedovala težko in zapleteno preteklost;¹ a je namesto da bi poskrbela za odgovor na nerazrešena vprašanja o italijanskih zgodovinskih odgovornostih raje »izdelala travmo« in se zanašala na uteho samoopročajočih mitov: od tega, da je bila imuna za rasizem in antisemitizem, do tega, da se prirojeni nacionalni značaj lastnih državljanov odraža v stereotipu o »Italijanih, dobrih ljudeh«. ² Kot sad neke jasne politično-diplomatske strategije je ta izbira izzvala pripoved, v kateri se je vedno znova poudarjalo »italijansko dobroto«, ki so jo postavljali nasproti »nemški zlobi«, s ciljem, da bi pokazali na čim večjo razliko med fašizmom in nacizmom,³ videnje, »ki so si ga res z različnimi poudarki in iz različnih vzrokov delile različne politične usmeritve v državi, katoliki, liberalci, marksisti, in ki so ga sprejemali tudi Judje sami. To je na koncu pripeljalo do skupinske samooprostitve Italijanov od odgovornosti za rasizem in antisemitizem«. ⁴

Retorično podobo Italijana, »ki je po duši dober« – torej sam po sebi ni rasist – so sprejeli tudi Anglo-Američani (katerim ni ustrezalo poudarjanje manj primerne pre-

¹ Kot piše Tony Judt, je do tega, »da se na preteklost pozabi«, da se torej »sprejme to, da se preseže ali pozabi (zanika) svež spomin na notranji spopad ali na nasilje znotraj lastne skupnosti«, prišlo v številnih državah, in je bil to eden od temeljnih ciljev poveljnih vlad. Judt, *L'età dell'oblio* (2011), str. 8.

² Focardi, *La memoria della guerra e il mito del »bravo italiano«* (2000); Bidussa, *Il mito del bravo italiano* (2009); La Rovere, *L'esame di coscienza della nazione* (2006).

³ Focardi, *Klinkhammer, The Question of Fascist Italy's War Crimes* (2004).

⁴ Toscano, *Ebraismo e antiebraismo in Italia* (2003), str. 214–215. Glej tudi: Focardi, *Il cattivo tedesco e il bravo italiano* (2013).

teklosti Italije, ki je takrat že bila vključena v zahodni blok),⁵ in Judovska skupnost (ki je takrat bolj čutila potrebo, da se integrira v Italijansko republiko, kot da pogreva dramo o lastnem preganjanju).⁶ In to podobo »dobrega Italijana« je, kako paradoksalno, kot prvi razširil prav Jud, ki ga je fašistični režim leta 1940 interniral in ki je avtor leta 1945 objavljene prve celovite rekonstrukcije fašističnih preganjanj Judov.⁷

Poleti 1945 je preprosta zahteva tujega novinarja – Belgijca Marcela Lachina, ki je hotel dobiti uradne italijanske podatke o žrtvah v nacističnih uničevalnih taboriščih, in hkrati o »razvoju judovskega vprašanja« v času fašističnega režima, v italijanskih vladnih krogih sprožila veliko vznemirjenje. To je bilo tako veliko, da je odgovorni na notranjem ministrstvu Giuseppe Romita s ciljem, da bi čim bolj zmanjšal vlogo, ki jo je Italija odigrala pri preganjanju Judov, prefektom vseh italijanskih pokrajin dal natančna navodila o »preudarnem ravnanju« med pridobivanjem informacij, ki jih je bilo treba dati Lachinu.⁸ Novo uradno zbirko podatkov in informacij o preganjanju ter deportacijah so v Italiji naredili leta 1956,⁹ ko so se že pojavili – od teh, ki jih je leta 1945 napisal Bruno Vasari naprej – številni spomini preživelih iz nacističnih taborišč in je bila med letoma 1955 in 1960 po italijanskih krajih predstavljena velika razstava o nacističnih *lagerjih*.¹⁰ Kljub temu je vlada ponovno začela s preiskavo samo zato, ker jo je v to prisilila zahteva iz tujine, tokrat *International Tracing Service*; institucionalni pristop k vprašanju italijanskih odgovornosti se je ponovno odlikoval z nezadostnim razmislekom o kritičnem pogledu in intelektualni poštenosti. Med drugim, težnja po pozabi je bila razširjena v vsej italijanski družbi, ki je bila pretresena zaradi vojne in poraza ter je začela z obnovo – in bila »zato prepričana, da je z lastnim razdvajanjem od fašizma, s tem da je vso odgovornost za katastrofo naprtila Mussoliniju, in s katarzično izkušnjo odpornišтва naredila obračun s preteklostjo.

⁵ Podobno je bilo tudi ravnanje Zaveznikov do politike vlade v Bonnu, ki je prispevalo k temu, da je nacistična preteklost postala »uporabna« za to, da so vsi Nemci postali »politično zavedeni«, le žrtve, ki se niso zavedale hitlerjevske diktature (Corni, *Raccontare la guerra. La memoria organizzata* (2012), str. 79), in tudi do politike vlade na Dunaju, ki je iz Avstrije naredila »prvo žrtev nacistov« (Bensoussan, *L'eredità di Auschwitz. Come ricordare?* (2002), str. 9). Glej tudi Traverso, *La fine della modernità ebraica* (2013), str. 144.

⁶ Toscano, *L'abrogazione delle leggi razziali in Italia* (1998); Schwarz, *Ritrovare sé stessi. Gli ebrei nell'Italia postfascista* (2004); isti, *L'elaborazione del lutto. La classe dirigente ebraica italiana e la memoria dello sterminio* (1998).

⁷ Momigliano, *Storia tragica e grottesca del razzismo fascista*. Delo je izšlo leta 1946. Avtor je bil protagonist lombardske demokracije, fašistični prvoborec in nato protifašist. V: Toscano, *Ebraismo e antiebraismo in Italia* (2003), str. 214.

⁸ Med drugim je Romita priporočil prefektom, naj glede antisemitizma dobro razločijo med vlogo, ki jo je odigrala Italija, in med tisto, ki jo je odigrala Nemčija, ter jih obvestil, da je tujemu novinarju že poudaril, da so Italijani po premirju 8. septembra 1943 »pri različnem preganjanju Judov« morali sodelovali izključno zaradi pritiska Nemcev, torej takrat, ko »so se italijanski narod in vsi njegovi družbeni sloji ter italijanska duhovščina prizadevali, da bi Jude skrili in jih rešili«. Dogajanje opisuje Andrea Villa, *Dai Lager alla terra promessa* (2005), str. 67, 68.

⁹ Villa, *Dai Lager alla terra promessa* (2005), str. 70–71.

¹⁰ Vasari, Mauthausen. *Bivacco della morte* (1945, ponatis 1991); Immagini dal silenzio. *La prima mostra nazionale dei Lager nazisti attraverso l'Italia* (2005).

Zaradi tega je bila zaradi grožnje o ponovni drami in bridkosti posledično nenaklonjena razmisleku in epuraciji.¹¹

Potlačitev ali pa oprostita interpretacija neugodne preteklosti – podprti z umanjkanjem »italijanskega Nürnberga« – se seveda nista nanašali le na antisemitizem in na deportacije iz Italije, ampak sta se razširili tudi na dogajanje v koncentracijskih taboriščih in na vojne zločine.¹² Odprli sta prostor za eno od najbolj problematičnih in vztrajnih praznin v povojnem spominjanju, za črno luknjo, ki se je poleg dogajanja v taboriščih za Jude ovila tudi okrog represije proti slovanskim narodom (ki se je posluževala tudi posebnih taborišč, s katerimi je upravljala vojska),¹³ in celo na taborišča v kolonijah, kljub temu da je celo njihov tvorec general Rodolfo Graziani že v tridesetih letih priznal, da je zahteval njihovo ustanovitev.¹⁴

Navajam emblematični primer. Ko je leta 1965 prišla v Italijo slovenska delegacija, da bi se poklonila spominu na rojake, ki so umrli v taborišču Monigo, oblasti v Trevisu (taborišče je bilo postavljeno na območju tega mesta) niso vedele niti tega, kje so pokopani. Bilo je tako, kot da taborišče sploh nikoli ni obstajalo. Mesto ni ohranilo nobenega spomina na 187 umrlih taboriščnikov, na njihove grobove ali na skupno grobišče.¹⁵ Ta dogodek je eden od mnogih, bolj ali manj grotesknih, v italijanski povojni izgubi spomina. Je priča o zabrisu zgodovinskega podatka o obstoju italijanskih taborišč za civilne internirance. Je trdovraten in razširjen izbris, ki je včasih okužil celo zaslužna združenja deportirancev v *lagerje*, saj je leta 1963 ANED (Associazione nazionale ex deportati politici nei campi nazisti / Državno združenje nekdanjih političnih deportirancev v nacistična taborišča) nekatere najbolj grozo vzbujajoče podobe fašistične internacije civilistov – ki se nanašajo na taborišče na Rabu – nepazljivo pripisal svetu hitlerjevskih koncentracijskih taborišč.¹⁶

Med osrednjimi dogodki, ki so prispevali k temu, da so se razkadile megle prikritja, je bil nastanek Centra za sodobno judovsko dokumentacijo leta 1955, in v letih 1965 in 1973 dveh pobud, ki so se nanašale na nacistična taborišča, postavljena v Italiji: objava odloka predsednika Italijanske republike Giuseppeja Saragata, s katerim so 15. aprila 1965 podelili status nacionalnega spomenika nekdanjemu

¹¹ Toscano, *Ebraismo e antiebraismo in Italia* (2003), str. 209–210.

¹² Di Sante, *Italiani senza onore. I crimini in Jugoslavia e i processi negati* (2005).

¹³ Capogreco, *Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamento dei civili jugoslavi* (2001).

¹⁴ Graziani, *Cirenaica pacificata* (zemljevid taborišč je objavljen na str. 104) (1932); isti, *Pace romana in Libia* (1937).

¹⁵ Dalla Costa, *Le verità dimenticate. Monigo uno dei campi di concentramento in Italia* (1975), str. 26–27. Šele knjiga Francesce Meneghetti *Di là dal muro. Il campo di concentramento di Treviso*, ki je izšla leta 2012, torej 37 let za člankom Dalla Coste, je med prebivalci Trevisa obudila spomin na taborišče Monigo.

¹⁶ V knjigi *Notte sull'Europa*, antologiji o nacističnih preganjanjih, ki jo je leta 1963 izdal ANED v Rimu in v kateri so objavljene številne fotografije, so kot »otroci iz Auschwitza« predstavljeni internirani jugoslovanski mladostniki, fotografirani v fašističnem taborišču na Rabu. Na to »napako« so opozorili šele štirideset let kasneje. V: Capogreco, *Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji* (2011), str. 20, 21; Lorenzon, *Un lager sotto casa. Memoria e oblio di un campo di concentramento per slavi a Treviso* (2005).

koncentracijskemu taborišču v tržaški Rižarni,¹⁷ in 14. oktobra 1973 odprtje »Spomenika – Muzeja političnega in rasnega deportiranca«, na katerem je bil tudi predsednik Italijanske republike Giovanni Leone, in ki je posvečen spominu na taborišče v Fossoliju. To je bilo sprva v celoti fašistično, nato pa so z njim upravljali tudi nacisti in je postalo razpotje nacističnih deportacij z italijanskega polotoka.¹⁸ Vendar pa zavedanje o *Polizei-und Durchgangslagerjeh* (policijska in prehodna taborišča), ki so delovala v Italiji,¹⁹ še ni uspelo odgrniti pozabe o fašističnih taboriščih, tako tistih, ki so delovala v Italijanski socialni republiki (dogajanje v njih je bilo bolj neposredno povezano z italijanskimi odgovornostmi pri holokavstu²⁰), kot tudi številnih drugih. Tako so leta 1973, ko so »dopustili« objavo enega od prvih člankov o italijanskih taboriščih v kolonijah, njegovega avtorja Giorgia Rochata osebno sramotili in obtožili »protiitalijanskih ekstremističnih predsodkov«.²¹

»Obdobje ponovnega odkritja«

Skrivanje zgodovine fašističnih taborišč je trajalo skoraj do sredine osemdesetih let preteklega stoletja. V desetletjih pred tem je bilo katero od dogajanj sicer predmet kakšne avtobiografske objave²² in nekaterih bolj ali manj romaniziranih pričevanj,²³ medtem ko jih je zgodovinarje še naprej ignoriralo. V sicer dragocenem zgodovinskem delu o Kalabriji, ki je izšlo leta 1982, imena taborišča v Ferramontiju, ki je delovalo v tej deželi, ni niti v kazalu krajevnih imen,²⁴ v Enciklopediji protifašizma in odporništvu, ki je izhajala med letoma 1968 in 1989,²⁵ pa geslo »koncentracijska taborišča« obravnava le nacistične *lagerje*. Je pa ta tema (vsaj za taborišča za Jude, čeprav zamenjuje med internacijo v taboriščih in tisto v majhnih krajih) obravnavana v Zgodovina italijanskih Judov pod fašizmom avtorja Renza De Feliceja, ki je izšla leta 1961.²⁶

Na splošno gledano je v italijanskem zgodovinspisju in kolektivnem spominu več

¹⁷ Vendarle pa je prva pomembna študija o taborišču v tržaški Rižarni (Fölkel, La Risiera di San Sabba) izšla šele leta 1979. Dve leti kasneje je bila objavljena študija o taborišču v Borgu San Dalmazzu: Cavaglioni, Nella notte straniera (1981).

¹⁸ La Fondazione Ex campo di Fossoli (Fundacija nekdanjega taborišča Fossoli) je bila ustanovljena leta 1996.

¹⁹ Picciotto, Il Libro della Memoria. Gli ebrei deportati dall'Italia (1991). Razpredelnica s podatki o štirih *lagerjih*, ki so delovali v Italiji, je na straneh 868 in 869.

²⁰ Picciotto, Il Libro della Memoria (1991, predvsem str. 791-875); Capogreco, I luoghi e i giorni della deportazione e della prigionia (2010).

²¹ De Leone, Il genocidio delle genti cirenaiche secondo Giorgio Rochat (1979); Rochat, Il genocidio cirenaico e la storiografia coloniale (1980).

²² Kalk, I campi di concentramento italiani per Ebrei profughi: Ferramonti (1961); Potočnik. Koncentracijsko taborišče Rab (1975).

²³ Eisenstein, L'internata numero 6. Donne tra i reticolati del campo di concentramento (1944); Geörg, Ferramonti (1952); Averoff-Tossizza, Prigioniero in Italia (1977).

²⁴ Cingari, Storia della Calabria dall'Unità a oggi (1982).

²⁵ Enciclopedia dell'antifascismo e della Resistenza (1968-1989).

²⁶ De Felice, Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo (1961).

desetletij prevladovala podoba druge svetovne vojne zgolj kot dogajanja med letoma 1943 in 1945, podoba političnega in vojaškega delovanja odporništvu, »veličastna interpretacija«, ki je le malo prostora puščala izkušnjam, kot so bile internacije in deportacije, ter bolj na splošno dogajanju med letoma 1940 in 1943.²⁷ Razen tega so bila – pred obličjem Hitlerjevega *sveta koncentracijskih taborišč* – Mussolinijeva taborišča zrelativizirana in zbanalizirana. Kot je rekel Pierre Mertens, obstaja *Giuness provenstev*, neke vrste *Hit-parade* odgovornosti, ki omogoča, da se dopusti nekaznovanje ali oprostitev za tistega, ki je zagrešil manj težke grozote.²⁸ Ostaja dejstvo, da je sredi osemdesetih let, ko so bili urejeni bolj specifični dokumenti, ki jih hrani Državni arhiv (Archivio Centrale dello Stato),²⁹ v Italiji končno prišlo do polne in poučne raziskave o fašističnih taboriščih – od začetnega naporenega kopanja po arhivskih dokumentih do prvih topografij, ki so bile rezultat zlasti »zgodovinarjev iz gole zabave«.³⁰

V »obdobju ponovnega odkritja« je do prvih raziskav prišlo leta 1983 in 1984, ki so obravnavale tako zgodovino nekaterih taborišč (Nereto, Ferramonti, Notaresco in Civitella del Tronto),³¹ kot zgodovino skupin tujih internirancev (Judje, Kitajci, Slovenci).³² Med letoma 1984 in 1986 je bila ta tema prvič predmet nekaterih posvetovanj zgodovinarjev. Eno od teh je bilo 30. junija 1984 organizirano v Trstu,³³ drugo 4. in 5. oktobra 1985 na Carpiju,³⁴ 6. in 7. novembra 1986 pa je bilo posvetovanje v Bostonu.³⁵ Medtem so se raziskave, ki so bile bolj ali manj znanstvene in poglobljene,

²⁷ Klinkhammer, *L'occupazione tedesca in Italia 1943–1945* (1993); Corni, *Raccontare la guerra. La memoria organizzata* (2012), str. 17, 31; Rossi-Doria, *Memoria e storia. Il caso della deportazione* (2005), str. 57–64. Splošni pregled problematike tudi v: *La grande cesura. La memoria della guerra e della resistenza nella vita europea del dopoguerra* (2001); *Fascismo e antifascismo. Rimozioni, revisioni, negazioni* (2000).

²⁸ Mertens, *L'imprescriptibilité des crimes de guerre et contre l'humanité dans les travaux du Conseil de l'Europe et dans la convention de l'Onu* (1988), str. 87.

²⁹ Antoniani Persichilli, *Disposizioni normative e fonti archivistiche per lo studio dell'internamento in Italia* (1978).

³⁰ V dokaz tega »ubežništva« Alberto Cavaglion navaja dejstvo, da niti zgodovine tržaške Rižarne (1979), niti taborišča v Ferramontiju (1987) nista napisala poklicna zgodovinarja (Il senso dell'arca. Ebrei senza saperlo (2006), str. 31–31).

³¹ Iacoponi, *Campi di concentramento in Abruzzo / Nereto /Notaresco / Civitella del Tronto* (1983–1985); Capogreco, Ferramonti di Tarsia. *Perché duri la memoria* (1984).

³² Voigt, *Notizie statistiche sugli immigranti e profughi ebrei in Italia* (1984); Kwok, *I cinesi in Italia durante il fascismo. Il campo di concentramento* (1984). Leto pred tem je v Ljubljani izšla antropološka študija o Slovencih, ki jih je interniral fašistični režim, Božidarja Jezernika z naslovom *Boj za obstanek: o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih*, v Rimu pa knjiga *Settima Soranija L'assistenza ai profughi ebrei in Italia*.

³³ *Dai campi d'internamento alla Risiera di San Sabba* (Od internacijskih taborišč do Rižarne pri Sv. Soboti). O fašistični internaciji so govorili Božidar Jezernik, Liliana Ferrari in Slavica Plahuta. Prispevki so bili objavljeni v tržaški reviji *Qualestoria* (XII, 3, 1984).

³⁴ *Spostamenti di popolazione e deportazione in Europa durante la seconda guerra mondiale* (Premiki prebivalstva in deportacije v Evropi med drugo svetovno vojno). Fašistično internacijo je obravnaval Tone Ferenc. Prispevki so izšli leta 1987, Ferenc z naslovom *La deportazione di massa della popolazione jugoslava nella seconda guerra mondiale*.

³⁵ *Italians and Jews: Rescue and Aid during the Holocaust*. Fašistično internacijo so obravnavali Klaus Voigt, Carlo Spartaco Capogreco, Menahem Shelah in Robert A. Graham. Prispevki so bili

razširile in leta 1985 je prišlo do objave prvih spisov o internacijah v Apuliji in Piemontu³⁶ ter novih prispevkov o teh v Kalabriji in Abrucih,³⁷ pa tudi o internaciji tujih Judov.³⁸ Leta 1986 ni bilo pomembnejših izdaj, je pa zato do njih prišlo leta 1987, ki je bilo prelomno leto tako glede zgodovinskih raziskav kot osebnih spominov, in je v njem resnično prišlo do preobrata na poti zbiranja in poznavanja.³⁹

Leta 1987 so namreč izšla kar tri dela: aprila prva italijanska monografija o fašističnem taborišču (Ferramonti),⁴⁰ maja prvi seznam italijanskih internirancev⁴¹ in novembra prva primerjalna študija o fašistični internaciji ter nacistični deportaciji v eni od italijanskih pokrajin (Parma).⁴² Poleg tega je bilo ob predstavitvi knjige o Ferramontiju 15. in 16. maja 1987 v Cosenzi prvo posvetovanje o fašističnih internacijah: mednarodno srečanje, ki je poleg priložnosti za izmenjavo mnenj med raziskovalci te teme bilo tudi uradna potrditev obstoja in pomembnosti te problematike.⁴³ In na koncu leta 1987 so o fašistični internaciji civilistov govorili tudi na dveh posvetovanjih zgodovinarjev (v Turinu⁴⁴ in Alberobellu⁴⁵), izšel pa je tudi članek v reviji *Civiltà Cattolica*.⁴⁶

Leta 1988 je prišlo do objave raziskav o Pokrajini Belluno,⁴⁷ Kalabriji,⁴⁸ Apuliji,⁴⁹ Furlaniji,⁵⁰ in do *case study* o nemškem Judu, ki je bil interniran v Italiji in nato

objavljeni leta 1989 v zborniku *The Italian Refugee. Rescue of Jews during the Holocaust*.

³⁶ Iazzetti, *Il campo di concentramento di Manfredonia* (1985); Vizio, *Gli ebrei croati in Alba* (1985).

³⁷ Iaconi, *Campi di concentramento in Abruzzo / Tossicia* (1985); Iaconi, *Rasizzi, Campi di concentramento in Abruzzo / Badia di Corropoli* (1985); Folino, *Ferramonti un Lager di Mussolini* (1995).

³⁸ Voigt, *Gli emigrati in Italia dai paesi sotto la dominazione nazista: tollerati e perseguitati* (1985).

³⁹ Gordon, *Scolpitelo nei cuori. L'Olocausto nella cultura italiana*, str. 274.

⁴⁰ Capogreco, *Ferramonti. La vita e gli uomini del più grande campo d'internamento fascista* (1987).

⁴¹ »Pericolosi nelle contingenze belliche«. *Gli internati dal 1940 al 1943* (1987).

⁴² Minardi, *Tra chiuse mura - Deportazione e campi di concentramento nella provincia di Parma* (1987).

⁴³ Na posvetovanju Ferramonti e il problema dell'internamento nell'Italia meridionale (Ferramonti in problem internacij v južni Italiji) so o fašistični internaciji govorili Simonetta Carolini, Carlo Spartaco Capogreco, Michele Sarfatti, Franco Terzulli in Klaus Voigt. Prispevki so objavljeni v: Ferramonti: *Un Lager nel Sud* (1990).

⁴⁴ Posvetovanje z naslovom *Una storia di tutti. Prigionieri, internati, deportati italiani nella seconda guerra mondiale* (Zgodba vseh. Italijanski zaporniki, interniranci in deportiranci med drugo svetovno vojno) je bilo od 2. do 4. novembra 1987 v Turinu. Giovanna Tosatti je govorila o dokumentaciji glede internacij civilistov, ki jih hrani Osrednji državni arhiv v Rimu. Prispevki so objavljeni leta 1989 v zborniku *Prigionieri, internati, deportati italiani nella seconda guerra mondiale*.

⁴⁵ Posvetovanje *Per non dimenticare l'olocausto ebraico. Il campo di concentramento presso la Fondazione Gigante* (Da ne pozabimo holokavsta Judov. Koncentracijsko taborišče pri Fondazione Gigante) je bilo 27. oktobra 1987 v Alberobellu.

⁴⁶ Graham, *Il Vaticano e gli ebrei profughi in Italia durante la guerra* (1987).

⁴⁷ Vendramini, *Gli ebrei stranieri internati in Italia. Il caso di Mel* (1988); Amantia, *Turisti, residenti e internati. Ebrei in provincia di Belluno tra discriminazione e difesa della razza* (1989).

⁴⁸ Folino, *Ebrei destinazione Calabria* (1988).

⁴⁹ Terzulli, *L'internamento fascista in Puglia* (1989).

⁵⁰ Puppini, *Gli internati di Fossaloni* (1988).

Italijanska taborišča v Italiji in na italijanskih okupiranih ozemljih (MNZS)

deportiran v *lagerje*.⁵¹ Leta 1989 so bila fašistična taborišča tema dveh mednarodnih posvetovanj zgodovinarjev (eno je bilo od 12. do 16. junija v Sieni,⁵² drugo od 11. do 14. decembra v Tel Avivu⁵³), medtem ko sta leta 1990 izšla članka o interniranih in konfiniranih anarhistih, ki jih je poleti 1943 z juga Italije v Toskano premestila Badoglijeva vlada,⁵⁴ in o otrocih judovskih beguncev, ki so bili internirani v Italiji.⁵⁵

V osemdesetih letih je tako prišlo do zaključka številnih študij o internacijah, ki so dosegle dobre rezultate in so raziskave razširile na nove italijanske ozemelske stvarnosti. To dejstvo pa predsednika Italijanske republike Francesca Cossiga ni prepričalo, da decembra 1990 med uradnim obiskom v Nemčiji ne bi vnovič poudaril, da »mi Italijani nismo poznali strahot koncentracijskih taborišč«. ⁵⁶ Prišlo je celo do tega, da so nekatera od italijanskih koncentracijskih taborišč, kot npr. Ferramonti v Kampanji, v knjigi *Zemljevid pekla. Vsi kraji nacističnih ječ 1933–1945* navedena kot nacistični *Durchgangslageri (sic!)*.⁵⁷ Pred to ogromno praznino spomina in poprej obstoječimi stereotipi pred kratkim izšle zgodovinopisne pridobitve med »nepoznavalci« očitno še niso uspeli spremeniti stare zgodbe. Kot poudarja Claudio Pavone, je nujno, da preteče veliko časa, da kolektivna zavest izdela nove sinteze, vse od »svežih gradiv«, ki jih raziskava da na voljo, naprej.⁵⁸ Toda med »poznavalci« je razen redkih izjem⁵⁹ postajalo jasno, da se od te točke naprej temi fašističnih taborišč ne bo dalo več izogniti.

Občutek tega novega vedenja lahko razberemo v maloštevilnih, a pomenljivih besedah, ki so bile o tej temi izrečene prav leta 1990 na posvetovanju zgodovinarjev v Abrucih, italijanski deželi, kjer je bilo največje število taborišč in internirancev: »Tudi še nekemu, do zdaj neraziskanem fenomenu, je treba posvetiti pozornost, torej koncentracijskim taboriščem. /.../, s katerimi so se ukvarjale in jih posnemale najprej politične in policijske strukture fašistične države, nato badoglianske in nato tiste v Salojski republiki, preplet kontinuitete in razlik, ki ga je vsega treba še preučiti.«⁶⁰

⁵¹ Voigt, Maximilian Segall, un profugo ebreo in Italia (1988).

⁵² Gli ebrei nell'Italia unita. IV Incontro internazionale Italia Judaica (Judje v združeni Italiji. 4. mednarodno srečanje Judovska Italija). O fašistični internaciji civilistov so z različnih vidikov govorili Dina Porat, Maria Luisa San Martini Barovecchio in Carlo Spartaco Capogreco, ki je predstavil seznam taborišč, ki jih je med letoma 1940 in 1943 upravljalo notranje ministrstvo. V Italia Judaica IV (1993).

⁵³ National Socialism – Antisemitism - Holocaust: Links, Interactions, differences. Posvetovanje je organizirala Bar Ilan University. Fašistično internacijo civilistov so z različnih vidikov obravnavali Meir Michaelis, Jens Petersen in Carlo Spartaco Capogreco.

⁵⁴ Sacchetti, Renicci: un campo di concentramento per slavi ed anarchici (1990).

⁵⁵ Voigt, Israel Kalk e i figli dei profughi ebrei in Italia (1990).

⁵⁶ O izjavah predsednika Cossiga je v dnevniku *l'Unità* 21. decembra 1990 izšel članek, 8. januarja 1991 pa »pismo uredniku«.

⁵⁷ Ottolenghi, La mappa dell'inferno. Tutti i luoghi di detenzione nazisti (1993), str. 79, 66.

⁵⁸ V: '900. I tempi della storia (1977).

⁵⁹ Fašistične internacije npr. ne obravnava knjiga Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900, izšla leta 1997, ki pa obširno obravnava internacijo civilistov med prvo svetovno vojno.

⁶⁰ Citat je iz razprave Luigija Ponzianija na posvetovanju La guerra sul Sangro (Vojna na Sangroju), ki je bil od 5. do 7. aprila 1990 v Atessi v Abrucih (Ponziani, Guerra e Resistenza in Abruzzo tra memoria e storia: itinerario per una ricerca (1994), str. 284).

Od zapuščenih (zanemarjenih) krajev do »krajev spomina«

Raziskave, ki so bile sprva omejene na območja Kalabrije, Apulije, Abruca, Emilije Romanje, Piemonta, Furlanije-Julijske krajine, Veneta in Tridentinske-Gornjega Padižja, so se postopoma razširile na druge italijanske dežele. V prvi polovici devetdesetih let so bila objavljena dela o Dolini Aoste⁶¹ in Markah,⁶² poleg njih pa rezultati novih raziskav o Piemontu,⁶³ Tridentinskem,⁶⁴ Venetu⁶⁵ in Apuliji.⁶⁶ Objavljeni so bili tudi »pogledi« na taborišča za Jude⁶⁷ in o »Ljubljanski pokrajini«,⁶⁸ odprta pa je bila tudi razstava o fašističnem rasizmu, ki je – znak časa – hitro pritegnila dotlej še neznan pozornost na internacijo civilistov.⁶⁹ V tem času (1994) je poleg tega izšel ponatis knjige Interniranska številka 6 Marie Eisenstein,⁷⁰ delo iz leta 1944, ki je kljub temu, da je izšlo kot »romaniziran dnevnik«, bilo prvo neposredno pričevanje o pogojih življenja v fašističnem taborišču.⁷¹

V devetdesetih letih so v Italiji izšle pomembne študije in razmisleki o zgodovini ter spominu na drugo svetovno vojno, na kolonializem in na fašistično obdobje, ki so z različno mero vplivali in tudi olajšali raziskave o fašističnih taboriščih.⁷² Na raziskave je zelo vplivala tudi razprava, ki se je razvila ob delu Pierra Nore Kraji spomina,⁷³ kakor tudi dodatna razpoložljivost – ki smo jo pričakovali že zelo dolgo⁷⁴ – prve,

⁶¹ Muncinelli, Even. Pietruzza della memoria. (1994); Arian Levi, Gli ebrei jugoslavi internati nella provincia di Aosta (1990).

⁶² E vennero... 50 anni di libertà (1993).

⁶³ Muncinelli, Even. Pietruzza della Memoria.

⁶⁴ Crosina, Le storie ritrovate. Ebrei nella provincia di Trento (1995).

⁶⁵ Dalla Costa, Ebrei trevigiani e stranieri in provincia di Treviso (1994).

⁶⁶ Terzulli, Internati ebrei a Masseria Gigante (1990); isti, Il campo di concentramento per ebrei a Gioia del Colle (1992); isti, Una stella fra i trulli. Gli ebrei in Puglia (1995).

⁶⁷ Capogreco, I campi di internamento fascisti per gli ebrei (1991).

⁶⁸ Ferenc, La Provincia »italiana« di Lubiana (v slovenščini Fašisti brez krinke) (1994).

⁶⁹ La Menzogna della Razza. Documenti e immagini del razzismo e dell'antisemitismo fascista (1994).

⁷⁰ Eisenstein, L'internata numero 6 (1994).

⁷¹ V spremni besedi druge izdaje knjige (str. 147–163) so orisane meje med dnevnikom in romanom in navedeno pravo ime ter življenjska pot avtorice. Glej tudi Capogreco, Cercando Maria Eisenstein (v tisku).

⁷² Naj še posebej spomnim na naslednja dela: Picciotto, Il libro della Memoria; Pavone, Una guerra civile (obe 1991); Del Boca, L'Africa nella coscienza degli italiani (1992); italijanska izdaja 1. dela knjige Klaus Voigta Il rifugio precario; Klinkhammer, L'occupazione tedesca in Italia (1993); Raspanti, I razzismi del fascismo (1994); L'uso pubblico della storia, ki jo je uredil Nicola Gallerano, v njej pa so objavljeni prispevki naslednjih avtorjev: Remo Bodei, Massimo Canevacci, Marco De Nicolò, Patrizia Dogliani, Ferdinando Fasce, Marcello Flores, Anna Foa, Vittoria Gallina, Marco Grispigni, Peppino Ortoleva, Chiara Ottaviano, Alessandro Portelli, Gabriele Ranzato, Anna Rossi-Doria in Michi Staderini (1995); Gentile, La via italiana al totalitarismo (1995); 2. del knjige Klaus Voigta Il rifugio precario (1996); dve knjigi o Judih v Italiji, ki jih je uredil Corrado Vivanti (izšli leta 1997 v *Annali della Storia d'Italia*); Kacin Wohinz, Pirjevec, Storia degli sloveni in Italia 1866-1998 (1998); Sarfatti, Gli ebrei nell'Italia fascista (2000).

⁷³ Nora, Les lieux de mémoire (1984–1992).

⁷⁴ Na posvetovanju o fašistični internaciji, ki je bil maja 1997 v Cosenzi, je Michele Sarfatti izjavil:

čprav samo delne zgodovinske topografije (kartiranja) italijanskih taborišč, ki je bila zgodovinarjem predstavljena pomladi 1995.⁷⁵ Vse to je pritegnilo tudi zanimanje za prizorišča taborišč, kar je privedlo ne le zgodovinarje, ampak tudi lokalne skupnosti do tega, da so drugače gledali na te pomembne zgodovinske kraje in na zapuščene »morebitne taboriščne zgradbe«. In ta dotlej neznani premislek o prizoriščih je posredno prispeval k temu, da se je obnovilo zanimanje o različnih oblikah in fizičnih objektih, ki so pripadali posplošenim definicijam »internacije« in »koncentracijskih taborišč«.⁷⁶

V teh letih je izšel tudi »vodič po krajih nacističnega in fašističnega nasilja v Italiji«, v katerem – to je bila novost pri tovrstnih besedilih – je bil prostor tudi za fašistična taborišča.⁷⁷ Druga novost, do katere je prišlo v tem obdobju, je dejstvo, da so se na univerzah končno začela pripravljati tudi diplomska dela o fašističnih taboriščih; raziskave, ki so se največkrat nanašale na dogajanje na območju, kjer so bili študentje doma in so v več primerih prispevale k ponovnemu odkritju še neraziskanih zgodb in prizorišč.⁷⁸ Delo, ki je skušalo postati v »novo pričevanje o bremenih preteklosti«⁷⁹ prizorišč in zapuščenih in anonimnih zgradb, je bilo dolgo in zahtevno, kajti tudi v zvezi s kraji in fizičnimi strukturami je bilo »zdravstveno stanje« spomina na taborišča porazno. Razen redkih izjem je bilo treba začeti praktično od začetka.⁸⁰

Da bi ugotovil »trenutno stanje« in od blizu preizkusil »čvrstost« tega bledega spomina, sem v tem obdobju obiskal različne kraje fašističnih taborišč.⁸¹ In podoba,

»Ni več mogoče tolerirati sedanjega neobstoja popolnega seznama taborišč in krajev internacij z odgovarjajočimi dodatnimi podatki (datum odprtja in zaprtja, povprečno število internirancev, prevladujoča skupina internirancev itd.).«

⁷⁵ Na mednarodnem posvetovanju Italia 19391–945. Storia e memoria (Italija 1939–1945. Zgodovina in spomin), ki je bilo od 24. do 26. maja 1995 na Università Cattolica v Milanu. V: Capogreco, Per una storia dell'internamento civile nell'Italia fascista (zemljevidi in preglednice taborišč so na str. 575–579).

⁷⁶ V monarho-fašistični Italiji je notranje ministrstvo (odgovorno tudi za policijsko konfinacijo) interniralo civiliste tako v oblikah »svobodne internacije« kot tudi internacije v koncentracijskih taboriščih. Ob teh dveh oblikah (ki sem jo v knjigi Fašistične taborišča opredelil kot »pravno urejena internacija«) je bila še druga vrsta internacije (ki sem jo opredelil kot »vzporedna internacija«), ki je bila povezana zlasti z Italijansko kraljevo vojsko in vojnim ministrstvom (Capogreco, Fašistična taborišča, str. 63–80).

⁷⁷ Un percorso della memoria. Guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia (1996). Delo je rezultat uredništva, ustanovljenega v okviru projekta, ki ga je vodil Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione di Trieste. Na strani 38 je objavljen zemljevid fašističnih taborišč, ki je bil leto prej predstavljen na posvetovanju na Università Cattolica v Milanu.

⁷⁸ Naj spomnim na naslednja diplomska dela: Reale, I campi di concentramento nel Molise (1995); Di Sante, Dall'internamento alla deportazione: i campi di concentramento in Abruzzo (1996); Platania, Note sulla persecuzione razziale: il caso di Ferramonti di Tarsia (1997); Forti, Il campo di Colfiorito tra confino e internamento politico (1998); Gromme, I campi di concentramento per internati civili (10 giugno '40-8 settembre '43): il caso Lazio« (1998); Petroni, Gli ebrei a Campagna durante il secondo conflitto mondiale (1998).

⁷⁹ Tarpino, Geografie della memoria. Case, rovine, oggetti quotidiani (2008), str. 20.

⁸⁰ Čprav obravnava predvsem holokavst in njemu posvečene spomine, je koristno spomniti na delo Luche Zevija Luoghi di una memoria (più o meno) ben temperata (2012).

⁸¹ O tej izkušnji v Capogreco, L'oblio delle deportazioni fasciste: una 'questione nazionale'(1999).

ki se mi je prikazala pred očmi, se ni veliko razlikovala, morda je bila še slabša od tiste, ki jo je o taboriščih v Franciji prav takrat opisala Anne Grynberg: »Il semblait, à l'évidence, que ces camps ne relevaient pas de la catégorie des «lieux de mémoire» que la France s'était choisis. Dans la plupart des cas, il ne reste aucun signe matériel susceptible de contrarier le travail de l'oubli.«⁸² (Očitno je, da taborišča ne ustrezajo kategoriji »kraji spomina«, kot je ta opredeljena v Franciji. V večini primerov ni ostal noben snovni znak, ki bi lahko preprečil pozabo.)

Tako nas ne sme presenetiti dejstvo, da se ni nobenega koncentracijskega taborišča dotaknilo »potovanje« v dediščino razpršenih spominov – ki je skušalo izdelati verodostojno karto duševnih pokrajin in opornih točk Italijanov – v trilogiji kraji spomina,⁸³ ki jo je uredil Mario Isnenghi, četudi navaja enaindvajset krajev, ki so »fizično ugotovljivi«, ne le da »se ne zave« fašističnih taborišč,⁸⁴ ampak ne upošteva niti *lagerja* v Fossoliju niti Rižarne.⁸⁵ Res je v njej prispevek o konfinaciji,⁸⁶ toda osrednji simbolični kraj fašistične konfinacije – tisti na otoku Ventotene, kjer je bila tako konfinacijska kolonija kot tudi koncentracijsko taborišče – veliko »taborišče« za italijanske in tuje nasprotnike režima, ki je bilo odprto pomladi 1940 (»konfinacijska trdnjava«), je bilo ob ravnodušnosti celotne Italije v osemdesetih letih zravnano z zemljo. To se je zgodilo, čeprav je otok že postal simbol tudi za zgodovino združene Evrope, saj sta Altiero Spinelli in Ernesto Rossi tam napisala Manifest, v času druge svetovne vojne največji prispevek k razpravi o evropski združitvi.⁸⁷ In ne preseneča nas, da predsednik Italijanske republike Carlo Azeglio Ciampi med dolgo »turnejo«, med katero je obiskal kraje – simbole nacionalnega spomina, kljub pozivom, ki so jih oktobra 2001 (ob priložnosti njegovega obiska Zagreba, Reke in Istre) nanj naslovili nekdanji interniranci taborišča na Molatu, ni obiskal nobenega od fašističnih taborišč.⁸⁸

Ta porazni scenarij pa vendarle pozna, kot sem že omenil, redke izjeme: med letoma 1971 in 1990 so na nekatere kraje taborišč namestili spominske plošče in prišlo je do pionirskih pobud, ki so poudarjale njihov zgodovinski in civilizacijski pomen.⁸⁹

⁸² Grymberg, *Les camps de la honte. Les internés juifs des camps français* (1999), str. 10.

⁸³ *I Luoghi della memoria. 3. del, Simboli e miti dell'Italia unita* (1996–1997).

⁸⁴ V novi izdaji publikacije *I Luoghi della memoria, Simboli e miti dell'Italia unita*, iz leta 2010 je objavljen tudi prispevek Fabia Todera, ki ga v starejši izdaji ni, o t. i. fojbah.

⁸⁵ Matta, »I «luoghi della memoria» della deportazione e della persecuzione razziale (1999), str. 254.

⁸⁶ Porta, *Il confino* (1996).

⁸⁷ Spinelli, Rossi, *Il Manifesto di Ventotene* (anastatičen ponatis 2004). V njem je objavljen tudi esej Norberta Bobbia.

⁸⁸ Appello a Ciampi degli ex internati (2001).

⁸⁹ Tako je bila npr. v Civitella del Tronto (Teramo) že junija 1971 ob obisku skupine nekdanjih internirancev postavljena spominska plošča. Spominske plošče so bile postavljene tudi v Ventotenu (2. junij 1978), v Pisticciju (25. aprila 1978 in 18. oktobra 1986) in Ferramontiju (25. aprila 1990), kjer je bila aprila 1985 odprta tudi dokumentarna razstava. Druga razstava, ki je imela zgodovinsko - filatelistični značaj, je bila septembra 1990 predstavljena v Abbadii di Fiastra (Macerata). V: Cianciotta, *Sono tornati dopo 25 anni gli israeliti di Civitella* (1971); Capogreco, *Il ritorno di quelli del «Pentcho»* (1985); Ferramonti, *Dal Sud Europa per non dimenticare un campo del duce* (2010), str. 21, 22; E vennero 50 anni di libertà (1993).

Septembra 1993 so redke preostale barake največjega fašističnega taborišča za Jude gostile mednarodno posvetovanje, na katerem so bili poleg zgodovinarjev, študentov, učiteljev, predstavnikov oblasti in diplomatov tudi številni nekdanji interniranci.⁹⁰

V letu 1995 je bila tematika taborišč in njihove geografske lege, res da bolj plašno, na programu posvetovanja, ki je bilo 6. in 7. aprila na univerzi v Veroni.⁹¹ 24. in 25. aprila pa je Fundacija Ferramonti pripravila posvetovanje z naslovom »I luoghi delle memoria« (Kraji spomina), na katerem so odkrito razpravljali o raziskavah fašističnih taborišč.⁹² Od sredine devetdesetih let je pod vplivom že zaključenih raziskav in tudi tistih, ki so še potekale, na številnih krajih, kjer so bila taborišča (in tudi na kakšnem kraju, kjer je bilo taborišče za vojne ujetnike⁹³), prvič prišlo do javnih pobud, ki so bile osredotočene na »odkritje« struktur fašističnih koncentracijskih taborišč. Npr. do pobude za »ponovno prilastitev« kraja in zgodovine taborišča v Renicciju je prišlo na srečanju 24. oktobra 1998 v Anghiariju (Arezzo),⁹⁴ podobno srečanje, na katerem so govorili o taborišču Colfiorito v Umbriji, pa je bilo 29. maja 1999 v Foligno⁹⁵ in je ostalo oporna točka za naslednje raziskave o tej dolgo pozabljeni zgodovinski stvarnosti. Leto kasneje, 14. oktobra 2000, je prišel na vrsto otok Lipari v Eolskem otočju.⁹⁶ Do podobnih pobud občin glede taborišč, in so bila večinoma pripravljena z znanstveno pomočjo Fundacije Ferramonti, pa je pogosto prišlo na posvetovanjih ali ob odkritju spominskih znamenj: Alberobello (27. julija 2001), Calvari di Chiavari (21. januarja 2002), Civitella della Chiana (27. januarja 2002). Srečanje o taborišču Alatri 24. aprila 2002 je bilo na pobudo Državne zveze krščanskih partizanov (Associazione nazionale partigiani cristiani), pobudo glede Città Sant'Angelo 30. aprila 2003 pa je dala Klasična gimnazija (licej) v Pescari. V Palmanovi, mestecu v bližini

⁹⁰ Na srečanju Fundacije Ferramonti, ki je bila ustanovljena leta 1988 (www.fondazioneferramonti.it), je leta 1993 govoril tudi Menachem Shelah, in sicer v dvojni vlogi izraelskega zgodovinarja in nekdanjega interniranca v tem taborišču. V: Capogreco, A Ferramonti 50 anni dopo (1994); Deaglio, Il Lager della salvezza (1993).

⁹¹ To posvetovanje z naslovom Il Lager. Il ritorno della memoria (Lagerji. Vrnitev spomina) je en panel namenilo temi Luoghi della memoria, storia orale e geografia del Lager (Kraji spomina, ustna zgodovina in geografija taborišč). Na njem je Laura Federzoni govorila o »zbirnih točkah«, ki so delovale v času Italijanske socialne republike, in o nekaterih fašističnih taboriščih za Slovane v obdobju pred 8. septembrom 1943. V: Il Lager. Il ritorno della memoria (1977), str. 45–62.

⁹² S tega posvetovanja so poslali Poziv – projekt za zaščito simboličnih krajev druga svetovne vojne in za »povezovanje« med raznovrstnimi inštitucijami, ki se z njimi ukvarjajo. V: *Bollettino SISSCO*, junij 1995; *L'Antifascista*, XXXXII, 1995, str. 14.

⁹³ Minardi, L'orizzonte del campo. Prigionia e fuga dal campo PG 49 di Fontanellato (1995); Al di là del filo spinato. Prigionieri di guerra e profughi a Laterina (2000).

⁹⁴ Srečanje, ki je bilo pod pokroviteljstvom občine Anghiari, sta organizirala ANPPIA (Associazione nazionale perseguitati politici italiani antifascisti, Državno združenje italijanskih protifašističnih pregnancev) in Fundacija Ferramonti, in sicer ob predstavitvi knjige Capogreco, Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere (1998).

⁹⁵ Pobudo z naslovom I luoghi della memoria: Colfiorito 1940–1944 (Kraji spomina: Colfiorito 1940–1944) je s pomočjo Inštituta za zgodovino Umbrije (Istituto per la Storia dell'Umbria) in Fundacije Ferramonti dala občina Foligno.

⁹⁶ O tej pobudi, ki jo je skupaj z Johnom Rosselijem dala Fundacija Ferramonti, v: Capogreco, La memoria in un'isola (2000).

taborišč Visco in Gonars, je bilo na pobudo obeh občin srečanje 29. novembra 2003, o Lancianu je bilo srečanje na pobudo Združenja Spomin in demokracija (Associazione Memoria e Democrazia) 30. januarja 2004, o Isoli del Gran Sasso 22. maja 2006 na pobudo Gorske skupnosti (Comunità montana) Gran Sasso. Prišlo je do srečanj tudi na drugih krajih »pozabe«, ki bi jih moral naštevati zelo dolgo, da bi navedel vse.

Kot se spominja Enzo Collotti, so v teh za ponovno odkritje krajev in zgodovine fašističnih taborišč odločilnih letih, stalna točka ostajala srečanja (torej *meetings* in drugi kulturni dogodki) Fundacije Ferramonti.⁹⁷ Eno najbolj simboličnih je bilo 13. septembra 1998 na hrvaškem otoku Rabu, kjer je prvič neka italijanska ustanova položila ploščo v spomin internirancev tega tragičnega fašističnega taborišča.⁹⁸ Toda najbolj pomenljiv rezultat dela, ki je bilo usmerjeno v to, da dotlej zapuščeni kraji postanejo kraji spomina, je bil dosežen avgusta 1999 s sprejemom odloka Ministrstva za kulturno dediščino, s katerim je (v skladu z zakonom št. 1089 s 1. junija 1939) zaščitilo zgodovinsko območje taborišča Ferramonti.⁹⁹

Teža Auschwitza in taborišča »na italijanski način«

V Teramu v Abrucih je bilo 23. in 24. marca 1998 še eno posvetovanje, ki je bilo posvečeno fašistični internaciji. Srečanje – sicer bolj razčlenjenimi razpravami¹⁰⁰ – se je dejansko odvijalo kot nadaljevanje prvega posvetovanja o tej temi, ki je bilo enajst let prej v Cosenzi.¹⁰¹ Vendarle pa je bilo kulturno ozračje v Italiji leta 1998

⁹⁷ Na posvetovanju v Teramu, ki je bilo 23. in 24. marca 1998, je Enzo Collotti dejal: »Izkušnja, ki sem jo dobil na srečanjih v Ferramontiju, potrjuje plodovitost in pionirski značaj, ki se lahko razširi na podobne pobude, s katerimi bi ponovno osvetlili koščke italijanske stvarnosti v času fašizma, ki so jih raziskovalci zanemarili in so pogosto prikriti tudi samim prebivalcem tistih krajev, ki bi si upravičeno zaslužili atribut 'kraji spomina'. V: I campi di concentramento in Italia. Dall'internamento alla deportazione (2001), str. 12. Glej tudi Walston, Ferramonti si conferma spazio di memoria reale (1992); Vom Konzentrationslager „für feindliche Ausländer« zur Stiftung „für Völkerfreundschaft« (2001).

⁹⁸ Scotti, Una lapide italiana nel parco di Kampor (1998); Grande, Dopo 55 anni una lapide ricorda i crimini fascisti nel campo di Arbe (1998). O tem so poročali tudi slovenski časopisi, in sicer *Primorske novice* (19. september in 3. oktober 1998), *Svobodna misel* (9. oktober 1998), *Delo* (7. november 1998), in hrvaški *Novi list* (14. september 1998).

⁹⁹ To je bilo prvič, da so sprejeli takšen ukrep za kraj fašističnega taborišča in je vzradostilo vse, ki so se angažirali pri zaščiti takšnih prizorišč. O mnogih bojih za zaščito prizorišča taborišča Ferramonti pričajo peticije, ki sta jih objavila dnevnik *Il Manifesto* (27. marec 1998) in mesečnik *Shalom* (junij 1999) kakor tudi poslanski vprašanji, ki sta bili postavljeni 27. maja in 17. junija 1998. Glej tudi: Capogreco, Dal campo »per stranieri nemici« alla Fondazione »per l'amicizia tra i popoli« (2000), še posebno str. 79–82. Drug ukrep za zaščito ostankov fašističnega taborišča, in sicer taborišča Visco v Furlaniji, je zahvaljujoč naporom, ki jih je vložil zgodovinar Ferruccio Tassin, leta 2010 sprejela Deželna uprava za kulturne in naravne dobrine Furlanije – Julijske krajine. Glej: Valore storico all'ex lager di Visco. *Il Piccolo/Redazione di Gorizia*, 11. marec 2010.

¹⁰⁰ Posvetovanje, ki je bilo z naslovom I campi di concentramento in Italia: dall'internamento alla deportazione (Koncentracijska taborišča v Italiji : od internacij do deportacij) organizirano na univerzi v Teramu, si je za cilj zastavilo ne le to, da se naredi pregled nad raziskavami v teku, ampak naj bi spodbudilo tudi nove študije, ki bi primerjale fašistične internacije in nacistične deportacije ter »zarezo« ob kapitulaciji Italije 8. septembra 1943.

¹⁰¹ Na posvetovanju v Teramu – ideja zanj je dozorela v okviru »srečanj« v Ferramontiju – je prišlo

drugačno kot tisto leta 1987. Res se je od konca osemdesetih let odnos do zgodovine fašizma in bolj na splošno »način čutenja« Italijanov do vojnih let ter fašistične diktature vedno bolj spreminjal, in sicer pod vplivom dveh dogodkov, ki sta zaznamovala prelomnico med prej in potem: leta 1988 petdesetletnica objave fašističnih protijudovskih zakonov¹⁰² in leta 1989 padec berlinskega zidu.¹⁰³ Ta dogodka sta sicer po različnih a součinkujočih poteh pripeljala k sicer zapoznelemu, a izjemnemu razmahu zanimanja za holokavst (ta je bil razumljen tudi kot »filter za temeljne razprave in spraševanja glede odnosa Italije do lastne identitete in zgodovine«¹⁰⁴), ki se je izoblikoval kot osrednje dogajanje v drugi svetovni vojni in v vsem dvajsetem stoletju.

Vsa zahodna Evropa je holokavst začela razumeti kot ključni element nacionalnih zgodovin in spominov; in prišlo je do tega, da se je ta problem prav ob koncu devetdesetih let množično razširil. Takrat je pozornost javnosti do Auschwitza dosegla »medijski hrup« in »komemorativno obsedenost«.¹⁰⁵ V Italiji – državi, kjer je zavedanje o iztrebljenju Judov pripeljalo do tega, da so se pred kolektivno zavest postavile tudi silovite problematike o nacionalni zgodovini – je obilica raznovrstnih gradiv o holokavstu leta 1997 dosegla vrh, genocid, rasizem in antisemitizem so bili »v središču kulturne, politične in javne razprave«.¹⁰⁶ Tako ni čudno, zakaj sta se v takratni italijanski družbi (močna) zavest o genocidu nad Judi in (plašno) ponovno odkritje fašističnih taborišč – ne samo na ravni raziskovanj, ampak tudi obdelave travme in javne rabe zgodovine – odvijala skorajda hkrati. To je povzročilo, da je senca nacističnega sveta koncentracijskih taborišč »naravno« in seveda tudi težko padla tudi na vse bolj uveljavljajoči se spomin na italijanska taborišča in nemalo pogojevala njihovo razlago.¹⁰⁷

do koristne konfrontacije med nekaterimi »pionirji« raziskav fašističnih taborišč (Simonetta Carolini, Carlo Spartaco Capogreco, Michele Sarfatti) in drugimi raziskovalci, tako akademskimi kot tudi ne (Enzo Collotti, Mario Toscano, Nicola Labanca, Filippo Mazzonis, Luigi Ganapini, Paola Carucci, Liliana Picciotto, Costantino Di Sante, Luciana Rocchi, Valeria Galimi, Pasquale Iuso, Giovanna Boursier, Tristano Matta, Frediano Sessi).

¹⁰² Ob petdesetletnici sprejetja rasnih zakonov iz leta 1938 je v Italiji prišlo do številnih kulturniških pobud in do začetka pomembnih sprememb pri zgodovinopisnih pristopih glede odnosa med fašizmom in Judi. Prišlo je celo do nepredvidene in nepričakovane eksplozije zanimanja za to stvarino ter do novega obdobja študij, ki so izhajale iz razprav o fašizmu, rasizmu in antisemitizmu, in se spojile z razpravami o nacionalni identiteti ter izgradnji države. V: Toscano, *Ebraismo e antiebraismo in Italia. Dal 1948 alla guerra dei giorni* (2003), str. 2282–30.

¹⁰³ Propad komunizma in »konec ideologij« je privedel do tega, da se je celotno povojno obdobje zdelo kot dolg epilog druge svetovne vojne in postalo odločilen dejavnik za pretirano rast »težke« spomina in pričevanj. V: Maier, *Un eccesso di memoria? Riflessioni sulla storia, la malinconia e la negazione* (1995); Winter, *The Generation of Memory: Reflections on the 'Memory Boom' in Contemporary Historical Studies* (2007).

¹⁰⁴ Gordon, *Scolpitelo nei cuori* (2013), str. 27.

¹⁰⁵ Traverso, *Storia e memoria. Gli usi politici del passato* (2004); Cole, *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Shindler. How History is Bought, Packaged and Sold* (1999).

¹⁰⁶ Gordon, *Scolpitelo nei cuori* (2013), str. 277.

¹⁰⁷ Dejansko je »čistilnik *lagerjeve*« že dalj časa vplival na tolmačenje fašističnih taborišč. Dovolj je ponovno prebrati npr. naslove, s katerimi je leta 1987 tako desno kot levo usmerjen italijanski tisk sprejel prvo italijansko knjigo o fašističnem taborišču (Capogreco, Ferramonti), da se zavemo, kako

Predstava, da so vsa koncentracijska taborišča (konceptualno povezana na arhetip *lagerjev*) »sama po sebi« nemški fenomen, je bila že nekaj časa ukoreninjena v javnem mnenju in medijih. Zdaj pa je – skupaj z »modo rasnih zakonov«, ki se je vse bolj širila v šole, ustanove in informacijska sredstva¹⁰⁸ – to »odkritje« mreže taborišč in krajev internacij, ki so bili razkropljeni po vsej Italiji, »nestrokovnjake« pripeljala do tega, da so neposredno povezali to mrežo in rasno zakonodajo in mislili, da so bila fašistična taborišča ustanovljena le za Jude.¹⁰⁹ Po drugi strani pa so – potem ko so s težavo sprejeli dejstvo, da so bila koncentracijska taborišča tudi v njihovi državi – Italijani pogosto težili k temu, da so bolj poudarjali »zasluge« (zlasti to, kar ta taborišča v primerjavi z nacističnimi *lagerji* »niso bila«) kot razumeli njihove posebnosti.

Če posplošim, »definicija fašizma in njegovih produktov (koncentracijska taborišča, preganjanja Judov, splošna represija) tako ni bila narejena v odnosu do tega, kar se je zgodilo, ampak v odnosu do tega, česar se ni zgodilo.«¹¹⁰ In dogajanje v nekaterih taboriščih, s katerimi je na jugu Italije upravljalo notranje ministrstvo, kot npr. Ferramonti v Kampanji, je bilo zaradi popačenja različnih motivov (zaradi geografsko-kronološkega in politično-vojaškega razporeda po 8. septembru 1943 ni prišlo do deportacije tam interniranih Judov) privilegiran teren poenostavljenih interpretacij, ki so hvalile »taborišča na italijanski način«; to je pogosto zapletenost tega zgodovinskega dogajanja spremenilo v samotolažilno pripoved o »dobroti« fašistične internacije.¹¹¹

Izumetnična ideja o »dobrem« koncentracijskem taborišču, ki je prevladala namesto tega, da bi dajali prednost odgovornemu, čeprav zapoznelemu priznanju zgodovinskega dejstva, da je tudi Italija preganjala manjšine in politične nasprotnike, se je končala z razmišljanjem, da je fašizem »humano« ustanavljal »ne *lagerje*«. ¹¹² In v šolah, kjer so tem pogledom pogosto prisluhnil, se je končalo tako, da so se razširila sporočila, ki so – namesto da bi spodbudila odprto razmišljanje o problematikah

noben recenzent ni bil sposoben pisati o knjigi, ne da bi pri tem čutil potrebo, da omeni besedi *lager* ali »uničevalno taborišče«. Glej: Un lager per ebrei, ma all'italiana (Lager za Jude, a na italijanski način, *Il Giorno*, 17. maj 1987), Così l'Italia «importò» i lager (Tako je Italija »uvozila« lagerje, *L'Unità*, 25. maj 1987), Il lager della «buona sorte» («Srečen» lager, *Il Giornale*, 16. junij 1987), Un lager dal volto umano (Lager s človeškim obrazom, *Il Messaggero*, 10. julij 1987), Il lager della salvezza (Lager rešitve, *La Nazione*, 26. avgust 1987), Una felice eccezione nei lager di sterminio (Srečna izjema med uničevalnimi taborišči, *Il Manifesto*, 10. december 1987).

¹⁰⁸ Alberto Cavaglion je zapisal, da je bila moda rasnih zakonov (to je njegova definicija) takrat podprta z »obračunom sil, kakršnega dotlej še ni bilo«, in je dozorela »preveč nepričakovano, da bi se lahko izognila pritisku političnega dogajanja«. V: *L'Italia della razza s'è desta* (2002). Tudi v: *Ebrei senza saperlo* (2002), str. 39–49.

¹⁰⁹ Tako se je lahko zgodilo (npr. v Campobassu 30. novembra 1999, ob prvi javni pobudi o taboriščih v Moliseju, v katerih je bilo veliko število Romov), da so na posvetovanja povabili Združenje judovskih skupnosti in na njih razpravljali o protijudovskih zakonih, niso pa razpravljali o Romih, niti tja niso povabili njihovih predstavnikov.

¹¹⁰ Grande, *La ricostruzione «in positivo» di un'esperienza di internamento: il campo di Ferramonti*, str. 149.

¹¹¹ Npr. Nunnari, *Un lager per ebrei, ma all'italiana* (1987).

¹¹² Capogreco, *Il campo di concentramento di Campagna e l'internamento fascista nel Meridione* (2004); Grande, *La ricostruzione «in positivo» di un'esperienza di internamento*, str. 149.

diktature in zatiranja – žal povečala sposobnost, ki je značilna za mlade, da poenostavljajo stvarnost in ustvarijo lahke stereotipe. Skratka, ta ideja je mlade navedla k temu, da so iz razmišljanja izganjali, namesto da bi razumeli, tragedijo naše (italijanske) zgodovine in nezavedno ponovno sprožili mit o »dobrem Italijanu«, za katerega se je v osemdesetih letih že zdelo, da je presežen.¹¹³

Vendar pa se je tudi v drugi polovici devetdesetih let raziskava o fašističnih taboriških nadaljevala in objavljena so bila številna dela in poglobitve te problematike. Študije so vedno bolj poudarjale – tudi, ko so temeljile na lokalni ali deželni dimenziji – kompleksnost vprašanj, ki so povezana z internacijami med letoma 1940 in 1943 in tistimi med letoma 1943 in 1945 ter taborišči v kolonijah; in vedno bolj poudarjale – kljub razširjeni težnji, da bi snov vključili v »holokavsto-centrični« oris¹¹⁴ – obstoj in številčno premoč internacije in preganjanja Slovanov v monarho-fašistični Italiji. Takrat so bile objavljene podrobne raziskave o taboriških »za Slované«, in sicer taboriških Gonars,¹¹⁵ Melada/Molat,¹¹⁶ Renicci,¹¹⁷ Visco¹¹⁸ in Arbe/Rab¹¹⁹, kot tudi dela o fašistični okupaciji Slovenije.¹²⁰ Poleg tega so izšle študije o Judih v pokrajinah Bolzano, Trento in Belluno,¹²¹ o konfinaciji in internacijah v Basilicati,¹²² o internaciji v obdobju Italijanske socialne republike v Grossetanu,¹²³ o internacijah v Umbriji v obdobju med letoma 1940 in 1943,¹²⁴ o internacijah v Pokrajini Ascolano do leta 1944,¹²⁵ o »rasnih zakonih« in internacijah v Toskani¹²⁶ in v Apuliji¹²⁷ med letoma 1938 in 1943. Naj poleg tega spomnim, da je v tem času prišlo do prvega splošnega priznanja o internacijah v monarho-fašistični Italiji¹²⁸ in do nekaterih zgodovinsko-socioloških razmišljanj o že končanem delu tako na področju

¹¹³ Capogreco, Dalla memoria al futuro (2010) (zlasti str. 47–48, 54–55).

¹¹⁴ Mislim na nagnjenje zlasti »laikov«, a ne samo njih, da fašistična taborišča bolj vzporejajo z *lagerji*, z Judi in holokavstom, kot pa z Mussolinijevo diktaturo, fašističnim totalitarnim načrtom in njegovimi specifičnimi oblikami represije/internacije. Kot opaza Francesco Germinario, je v študijah o fašizmu, ki so se izvajale po letu 1988, zelo razširjena in tudi zavajajoča težnja, da se fašistični antisemitizem projicira (in v našem primeru, zaradi neposredne bližine tudi internacija, ki ne zadeva samo Judov) »na položaj, s katerega je mogoče videti Auschwitz in nacistični uničujoč načrt holokavsta«. *Fascismo e antisemitismo, Progetto razziale e ideologia totalitaria* (2009), str. XI.

¹¹⁵ Pahor Verri, Oltre il filo: storia del campo di internamento di Gonars (1996).

¹¹⁶ Spazzali, Il campo di concentramento dell'isola di Melada (Molat) (1996).

¹¹⁷ Capogreco, Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere (1998).

¹¹⁸ Tassin, Sul confine dell'Impero (1998).

¹¹⁹ Kovačič, Kampor 1942–1943 (1998); Ferenc, Rab-Arbe-Arbissima (2000).

¹²⁰ Cuzzi, L'occupazione italiana della Slovenia (1998); Ferenc, »Premalo se ubija« (1999).

¹²¹ Villani, Ebrei fra leggi razziste e deportazioni nelle province di Bolzano, Trento e Belluno (1996).

¹²² Reale, Confino politico e concentramento di internati civili in Basilicata (1996).

¹²³ La persecuzione degli ebrei nella provincia di Grosseto 1996).

¹²⁴ Monacchia, L'internamento in Umbria (1998).

¹²⁵ Di Sante, L'internamento civile nell'Ascolano e il campo di concentramento di Servigliano (1998).

¹²⁶ Razza e fascismo. La persecuzione contro gli ebrei in Toscana (1999).

¹²⁷ Leuzzi, Pansini, Terzulli, Fascismo e leggi razziali in Puglia (1999).

¹²⁸ Capogreco, Per una storia dell'internamento civile nell'Italia fascista.

zgodovino kot zaščite prizorišč dogajanja.¹²⁹ Vendar pa po drugi strani dejstvo, da so raziskave jasno pokazale na kompleksno in le malo stereotipno dogajanje, podpornikom teze o »dobroti« italijanskih taborišč ni vzelo poguma.¹³⁰ Do tega je prišlo tudi zato, ker so to gledanje na splošno podpirali tudi Judje, ki so bili internirani v Italiji:¹³¹ ker so pobegnili pred holokavstom »zahvaljujoč« tej internaciji, so ohranjali naklonjenost do fašistične Italije, ne da bi vendar uspeli razločiti med protijudovsko politiki kraljeve vlade in tiste v Salojški republiki.¹³²

Drugačen odnos pa so nasprotno imeli nekdanji interniranci, ki niso bili Judje (npr. jugoslovanski in grški), ki so bili internirani v Italiji ali pa v taboriščih, postavljenih na območju njihove države. Ti so jo doživljali kot pravo deportacijo in se je spominjali kot žalostno kalvarijo.¹³³ Med najhujšimi vojnimi zločini, ki jih je Italija zagrešila na Balkanu, so bili prav tisti povezani s politikami internacije, ki so pogosto prekršile zaščito, ki jo civilnim internancem zagotavljajo Haške konvencije.¹³⁴ Filippo Mazzonis je imel prav, ko je pokazal na taborišča kot na »konkretni vidik in med najbolj očitnimi ter moralno najbolj odvratnimi med zatiralno in represivno razsežnostjo fašističnega totalitarizma«, ¹³⁵ saj je prišlo do popolne samovolje sistema »vzporedne internacije«, ki je bil v Italiji vzpostavljen v letih 1941 in 1942 in v katerem je bila umrljivost internancev včasih tudi 19 odstotna.¹³⁶

Vendarle pa je nepravilno in zavajajoče to ravnanje v italijanskih koncentracijskih taboriščih opredeliti kot »genocid« ali poimenovati jih *lager*, kot se to pogosto do-

¹²⁹ Grande, La ricostruzione »in positivo« di un'esperienza di internamento: il campo di Ferramonti; Walston, History and Memory of the Italian concentration camps (1997); Saletti, Memorie che emergono, memorie che configurano (2000), zlasti str. 125–131.

¹³⁰ Med številnimi deli npr. Maggio, Gli Ebrei a Campagna. Piccole storie di grande umanità (1996). Razen redkih izjem je bil spomin na taborišče v Kampanji vedno strukturiran na »dobroti« in »človekoljubnih delih«, ki jih je internancem nudil tamkajšnji škof Giuseppe Maria Palatucci, ki je bil stric kvestorja na Reki Giovannija Palatuccija. Na razpolago sicer nimamo točnih podatkov, skupaj naj bi rešila, kar novejša razkrivanja zanikajo od pet do šest tisoč Judov. V: Giovanni Palatucci. La scelta, le differenze; Coslovich, Giovanni Palatucci. Una Giusta Memoria (2008); http://en.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Palatucci. (27. 11. 2014)

¹³¹ Npr. Caracciolo, Gli ebrei e l'Italia durante la guerra (1986).

¹³² Kot omenja Liliana Picciotto, se je ta njihova simpatija velikokrat spremenila v »nekritično in pretirano hvalo, brez razlikovanja med obnašanjem ljudstva in ravnanjem oblasti«. V: Il Libro della Memoria, str. 855. Glej tudi: Capogreco, Fašistična taborišča, str. 80–84.

¹³³ Npr. Pričanje nekdanjega prefekta na Krfu Evangelosa Averoff-Tossizze, ki so ga fašisti internirali v taborišče Ferramonti (Capogreco, Fašistična taborišča, str. 147–148). Jugoslovanski veterani iz fašističnega taborišča na Molatu so že leta 1992 po pravni poti (preko odvetniške pisarne Škrbec na Reki) od Italije zahtevali, da jim poplača odškodnino za škodo, ki so jo utrpeli z internacijo. O politiki spomina v povojni Italiji in vprašanju »vzhodne meje« v: Baskar, »That most beautiful part of Italy«: memories of Fascist empire-building in the Adriatic (2010).

¹³⁴ Burgwyn, L'impero sull'Adriatico. Mussolini e la conquista della Jugoslavia (2006), str. 363, 356, 357; Rodogno, Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (2000), str. 314, 400–410; Sala, Guerra e amministrazione in Jugoslavia 1941–1943 (1990/1991).

¹³⁵ Izjava Filippa Mazzonis na posvetovanju v Teramu leta 1998.

¹³⁶ Capogreco, fašistična taborišča, str. 133–145, 223–240. Naj spomnim, da je v fašističnem taborišču na Rabu zaradi lakote in pomanjkanja umrlo 1435 civilistov od 7541, kolikor jih je bilo tam interniranih.

gaja v poljudnih objavah.¹³⁷ Še bolj neprimerno pa jih je definirati kot »uničevalna taborišča«. ¹³⁸ In to ne zaradi tega, ker se samo po sebi ne sme primerjati represivnega aparata in fašistična koncentracijska taborišča z nacističnimi; toda primerjave so koristne samo pod pogojem, če se uporabijo za »poudarjanja razlik in ne samo z instrumentalnim namenom, da bi poudarjali dvomljive afinitete«. ¹³⁹ In če hočemo doumeti dejansko raven »razlik« in podobnosti – ki so zagotovo bile tudi na tem področju – med Italijo in Nemčijo, se moramo bolj osredotočiti na trideseta in ne na štirideseta leta preteklega stoletja. Kot je pokazalo zgodovinopisje, je v prvih letih nacističnega režima zares prišlo do znatnega procesa vzajemnega pretoka s fašizmom glede tehnik represije in koncepta preventive: sprva je bila to izmenjava, ki je šla od Italije k Nemčiji, nato pa je bilo obratno. ¹⁴⁰ Sčasoma je namreč »nacistični šolar več kot presegel fašističnega učitelja. Gre za *imprinting*, ki je ostal nespremenjen v vsem časovnem krogu fašistične avanture – vse do tega, da je do njegovega največjega poveličevanja prišlo v Italijanski socialni republiki – in je v kritičnih trenutkih odločno razumljen kot znak lojalnosti in zvestobe ter je bojovnike pripravil na poslušno izvajanje ukazov, ki so pomenili kršenje temeljnih človekovih pravic. Do tega je prihajalo s prakso genocida v Kirenaiki v začetku tridesetih let, protigverilskimi operacijami v času vojne v Etiopiji in italijanskimi vojnimi zločini na Balkanu.« ¹⁴¹

Zato nihče ne more zanikati fašizmu njegovega »krvnega prvorojenstva«. ¹⁴² A če hočemo razumeti pravo bistvo fašističnih koncentracijskih taborišč, moramo gledati na Ventotene in ne na Auschwitz. Treba se je zavedati tesne povezave med Mussolinijevimi taborišči (sicer ob zavedanju pomembnih razlik med enim taboriščem in drugim, med dvema »sistemoma« internacij civilistov, ki jih je monarho-fašistična Italija uporabljala med zadnjo svetovno vojno¹⁴³) in policijsko konfinacijo ter »filozofijo«, ki jo je navdihnila: torej z »avtarkičnim« represivno-koncentracijskim modelom, ki je bil dolgo časa slabo proučen in ocenjen, ki je bil uveden leta 1926 in je za Italijo pomenil ključni prehod k vzpostavitvi diktature in rušitvi pravne države. Pogubnosti konfinacije – administrativnega ukrepa »preventive«, ki je temeljila na mistifikaciji in prevari, a z majhnim fizičnim nasiljem – se je dobro zavedal Primo Levi. ¹⁴⁴ Kot

¹³⁷ Npr. Gallucci, *I lager in Italia* (2002); Grbelja, *Talijanski genocid u Dalmaciji. Konclogor Molat* (2004); Kersevan, *Lager italiani* (2008).

¹³⁸ Mislím, da je treba razmisliti o naslovu (*Campo di sterminio fascista: l'isola di Arbe, Fašistično uničevalno taborišče: otok Rab*), ki ga je ANPI (*Associazione nazionale dei partigiani italiani, Državno združenje italijanskih partizanov*) izbal za italijansko izdajo avtobiografske knjige Franca Potočnika o Rabu. Slovenski naslov knjige, ki je izšla leta 1975, je bolj primeren: *Koncentracijsko taborišče Rab*.

¹³⁹ Cavaglion, *Nati con la libertà* (2012), str. 121.

¹⁴⁰ Poesio, *Il confino fascista. L'arma silenziosa del regime* (2011); Reichardt, *Faschistische Kampfbünde. Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA* (2002).

¹⁴¹ Gozzini, *L'antifascismo e i suoi nemici* (2006), str. 83.

¹⁴² Gozzini, *La pratica dello sterminio nel fascismo italiano* (2006).

¹⁴³ Glej op. 76.

¹⁴⁴ Primo Levi je napisal, da se »različni fašistični režimi med seboj razlikujejo glede na to, ali sta pri njih prevladala goljufija ali nasilje. Italijanski fašizem, ki je bil prvi v Evropi in z mnogih vidikov pionirski, je na osnovi relativno manj krvave represije zgradil orjaško zgradbo goljufij in zavanjanja (tisti,

ga je zasnoval načelnik policije Arturo Bocchini, cilj konfinacije ni bil nasilje in teror, ampak »preprosto« to, da se konfiniranca oddalji od njegovega normalnega življenja: da »bi izgubil svoje življenje, se izčrpal in oslabil«. To je že v tridesetih letih zabeležil Guido Lodovico Luzzatto, ki je v konfinaciji ugotavljal primer najbolj prekanjene represije, ki jo je po nalogu diktatorja ukazal Bocchini.¹⁴⁵

Tudi internacije v taborišča, ki jih je upravljalo notranje ministrstvo (tudi te je po vzoru konfinacijskih kolonij organiziral Arturo Bocchini) so nasprotnike režima in nezaželene privedle do tega, da so, tako kot v konfinaciji, »izgubili svoje življenje«.¹⁴⁶ In najnovejše primerjalne študije, kot je tista temeljna, ki jo je naredila Camilla Poesio, kažejo na to, kako sta uničenje pravne države in rojstvo sistemov koncentracijskih taborišč – tako v Italiji kot v Nemčiji – imela korenine prav v preventivno-represivnih sistemih, kot sta bila fašistična konfinacija in nacistični *Schutzhaft*: sprejeti administrativne ukrepe, ki so diktaturam omogočile, da so iz igre izključili politične nasprotnike, ne da bi pri tem morali pripraviti kakršnokoli obtožnico, obrambo, obsodbo ali dati gotovost glede dolžine zapora.¹⁴⁷

Za presojo fašističnih taborišč je torej treba razmisliti zlasti o značilnostih fašistične diktature. Za obdobje monarhičnega fašizma je še posebej treba imeti jasen pogled na sistem »skrajne« situacije internacij, ki so bile uvedene na Balkanu (»vzporedni« sistem, s kateri je upravljala Italijanska kraljeva vojska), in tistega, ki je bil izveden (v okviru »pravno urejenega sistema«, s katerim je upravljalo notranje ministrstva) v južni Italiji. Zavedati se je treba, da se številni Judje, ki so bili leta 1940 internirani v južno Italijo, po 8. septembru niso rešili pred nacističnimi deportacijami predvsem zaradi »dobrote« taborišč ali fašizma,¹⁴⁸ niti zaradi ljudske solidarnosti, ki je sicer bila pomembna, in to ne samo na Jugu.¹⁴⁹ In treba se je tudi zavedati dejstva, da se

ki je študiral v času fašizma, ima na to žgoč spomin), učinki katerega trajajo še danes. Nacionalsocializem, ki je poznal bogato italijansko izkušnjo (...), je vse od začetka ciljal na nasilje in ponovno odkril koncentracijska taborišča, staro suženjsko ustanovo, 'instrumentum regni', obdarjeno s terorističnim potencialom, ki jo je zahtevala, in je nadaljeval po tej poti z neverjetno hitrostjo in doslednostjo. Levi, *Testimone dell'Olocausto* (1975).

¹⁴⁵ Guido Lodovico Luzzatto (1903–1990), književnik in umetnostni kritik, vse od začetka režima protifašist in sin enega od redkih univerzitetnih učiteljev, ki niso prisegli zvestobe diktaturi, je poudaril, kako je Arturo Bocchini, resnični Mussolinijev Fouché, znal mojstrsko odmerjati višino kazni – glede na primernost in učinkovitost zastraševanja posameznika in skupnosti, ne da bi pri tem uporabil fizično nasilje. Ponašal se je s tem, da je »povzročil najmanjše mogoče zlo, ki je bilo potrebno za neusmiljeno zatiranje«. Zares je Bocchini v režimu »protislovij, nepravilnosti in primitivnega barbarstva« uveljavil drastične policijske metode, a odpravil krutosti, ki so bile odvečne ali nekoristne. V: Luzzatto, Bocchini il »Fouché« di Mussolini (objavljeno v: *Scritti politici. Socialismo, antifascismo*, str. 169–171).

¹⁴⁶ Capogreco, *Fašistična taborišča*, str. 27–29.

¹⁴⁷ Poesio, *Il confino fascista. L'arma silenziosa del regime*.

¹⁴⁸ V drugi polovici leta 1943 so Zavezniki zavzeli južni del Italije in osvobodili tam internirane Jude, preden so jih zajeli Nemci in poslali v uničevalna taborišča. To so zgodovinska dejstva, medtem ko je precej razširjena zgodba, da internirani Judje niso bili deportirani zaradi »dobrote« prebivalcev južne Italije. Npr. Corbisiero, *Storia e memoria dell'internamento ebraico a Campagna* (1999), str. 126.

¹⁴⁹ Številne primeri nesebične solidarnosti, ki so jo lokalni prebivalci izražali internirancem, dokazujejo tudi raziskave o taboriščih in krajih internacije v osrednji in severni Italiji. Kot primer: Tagini, *Le poche cose. Gli internati nella provincia di Vicenza* (2006); Mazzoni, Maggioli, *Con foglio di via*.

ne more pripisati *tout-court* »uničevalni izbiri« fašizma objektivnega dejstva, da so v fašističnih taboriščih na Balkanu – »najbolj strahotnem primeru zlorabe proti človekovemu življenju in kršitve civilizacijskih pravil«¹⁵⁰ – številni civilisti umrli zaradi lakote in pomanjkanja. Tudi zaradi tega ne, ker ta izbira ni bila nikoli dokumentirana niti za salojski fašizem, ki je vendarle povezan »vsaj z bližino sence, ki jo meče Auschwitz«.¹⁵¹

Zagotovo je v povojni Italiji – medtem ko je dramatična teža Auschwitza »spremenila čustvovanja in kriterije presoje in uveljavila ta simbolični kraj kot edino in absolutno merilo primerjave«¹⁵² – sleparsko nasilje konfinacije, »tihega orožja režima«, bilo odstranjeno ali še bolj banalizirano pod vplivom nepremišljene etikete o »letovišču«.¹⁵³ Ponavljajoča odstranitev je za republiko, rojeno na odporništvu, bila tudi izgubljena priložnost na vzgojni ravni.¹⁵⁴ Kajti študij in poznavanje instrumenta konfinacije bi bila lahko temeljna za to, da bi mladi razumeli bistvo diktature; in da bi vsem postal jasen preganjavski značaj, ki ga je fašistična internacija seveda imela: to velja tudi za »dobra taborišča« notranjega ministrstva in je onkraj določene znosnosti, ki je lahko urejala notranje življenje, ali osebne človečnosti kakšnega od njihovih upravnikov.¹⁵⁵

Spomin na taborišče ob prelomu tisočletja

V prvih letih enaindvajsetega stoletja so izšla nova specifična dela¹⁵⁶ in tudi tista »kontekstualna«,¹⁵⁷ medtem ko so v zgodovinskih slovarjih prvič bila objavljena tudi

Storie di internamento in Valmarecchia (2009); Pizzuti, Vite di carta. Storie di ebrei stranieri internati dal fascismo (2010); Balboni, Il salvataggio degli ebrei internati a Finale Emilia (2012). Glej tudi: Voigt, Villa Emma. Ragazzi ebrei in fuga (2001).

¹⁵⁰ Burgwyn, L'impero sull'Adriatico. Mussolini e la conquista della Jugoslavia (2006), str. 359.

¹⁵¹ Germinario, Fascismo e antisemitismo, Progetto razziale e ideologia totalitaria, str. VIII.

¹⁵² Sarfatti, »Il volume »1938. Le leggi contro gli ebrei (1989), str. 53, 54.

¹⁵³ Npr. Corvisieri, La villeggiatura di Mussolini (2004).

¹⁵⁴ V Italiji je bilo šele z odlokom ministra za izobraževanje št. 628 z dne 4. novembra 1996, ki je veljal za šolsko leto 1996/97, določeno, da se v višje razrede osnovne šole (scuole superiori) v zadnjem letu osnovne šole mora poučevati zgodovina dvajsetega stoletja. Državljska vzgoja je bila v šole kot samostojen predmet uvedena leta 1958, a njen pomen nikoli ni bil velik. V: Silvani, L'insegnamento della Storia contemporanea nelle scuole italiane: problemi e riflessioni (2005).

¹⁵⁵ O ravnanju oseba taborišč in življenju v fašističnih taboriščih, s katerimi je upravljalo notranje ministrstvo, v: Voigt, Il rifugio precario, 1. del, str. 51–82.

¹⁵⁶ Leta 2001 in 2002 so izšli: Trinca, Monigo: un campo di concentramento per slavi a Treviso; Angelini, Guidi, Lemmi, L'orizzonte chiuso. L'internamento ebraico a Castelnuovo di Garfagnana; Fazzi, Lucca. Poleg teh sta izšli še naslednji, že navedeni deli: Capogreco, Una storia rimossa dell'Italia fascista; I campi di concentramento in Italia (s prispevki Paole Carucci, Nicole Labance, Michela Sarfatti, Carla Spartaca Capogreca, Marie Toscana, Simonette Carolini, Giovanna Boursier, Costantina Di Santeja, Valerie Galimi, Pasquala Iuse, Enza Collottija, Luigija Ganapinija, Marca Coslovicha, Tristana Matte in Frediana Sessija).

¹⁵⁷ Npr. Labanca, Oltremare. Storia dell'espansione coloniale italiana (2002); Toscano, Ebraismo e antisemitismo in Italia. Dal 1848 ai nostri giorni.

gesla o fašistični internaciji.¹⁵⁸ Poleg tega so na nekaterih posvetovanjih zgodovinarjev italijanski »sistem koncentracijskih taborišč« prvič primerjali s tistim v drugih totalitarnih ali kolaboracionističnih državah.¹⁵⁹ Kar zadeva ponovno odkritje krajev taborišč, je do prvega res bolj boječega uradnega obiska jugoslovanskega sakrarija v Gonarsu prišlo 24. februarja 2000, in sicer atašeja predsednika Italijanske republike Carla Azeglia Ciampija. To je bil morda najbolj pomenljiv trenutek previdnega uradnega »plačila carine« fašističnih taborišč.¹⁶⁰ Ti pravkar navedeni kulturno politični dogodki in »prehodi« so se med seboj precej razlikovali; a so kakorkoli kazali na to, kako zgodovina in spomin italijanskih koncentracijskih taborišč vse bolj dosegata raven polnega institucionalnega in akademskega prepoznanja. Raven, na katero bodo prišli leto dni kasneje – ob dvajsetletnici objave rezultatov prve raziskave – zahvaljujoč nadaljnjemu napredku zgodovino-pisja in soodnosnemu razvoju pozornosti oblasti in družbene zavesti.¹⁶¹

Ta napredek je sodil v okvir bolj splošne in težke poti sprejemanja vednosti in odgovornosti o nacifašistični preteklosti in o zločinih, ki jih je v tistih časih zagrešila italijanska družba.¹⁶² Pot, ki je imela ključne momente v soočenju z narodi nekdanje Jugoslavije. Na začetku je prišlo do konstruktivnega dialoga s sosednjo Slovenijo, državo, s katero je Italija leta 1993 ustanovila medvladno kulturno-zgodovinsko komisijo, ki je pomenila veliko priložnost za kritično presojo skupne preteklosti.¹⁶³ Do pomembnega trenutka je na tej poti prišlo 11. novembra 1998 s priznanjem odgovornosti za fašistična taborišča, ki ga je izrekel italijanski veleposlanik v Ljubljani Massimo Spinetti. Stališče, ki je – v ozračju obojestranskega zaupanja, ki se je uspelo razvneti – služilo tudi za »deblokado« dela komisije, ki je že nekaj časa pešalo.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Kot primer naj navedem *Dizionario della Resistenza* (2001); *Dizionario del fascismo* (2002).

¹⁵⁹ To se nanaša na posvetovanje *Indésiderables - Indesiderabili. Les camps de la France de Vichy et de l'Italie fasciste* (Nezaželjeni. Taborišča vichyjske Francije in fašistične Italije), ki je bilo 23. in 24. marca 2001 v Veroni (razprave so izšle v reviji *Chroniques allemandes*, št. 12, 2008) in na posvetovanje *Totalitarismo, Lager e modernità* (Totalitarizem, lagerji in modernost), ki je bilo od 29. novembra do 1. decembra 2001 v Genovi (razprave so izšle leta 2002 v: *Lager, totalitarismo, modernità*).

¹⁶⁰ V: *Del Mondo, Omaggio alle vittime slovene e croate* (2000). Admiral Sergio Biraghi, vojaški svetovalec predsednika Italijanske republike Carla Azeglia Ciampija, je takrat uradno obiskal sakrarij v Gonarsu, ki je v bližini mestnega pokopališča. Sakrarij je delo kiparja Miodraga Živkovića in je bil odkrit 10. decembra 1973. V njem je pokopanih 453 trupel jugoslovanskih internirancev in drugih padlih ter pogrešanih v severovzhodni Italiji med drugo svetovno vojno.

¹⁶¹ Leta 2003 sta izšli dve novi deli o taboriščih, in sicer: Terzulli, *La casa rossa. Un campo di concentramento ad Alberobello*; Kersevan, *Un campo di concentramento fascista. Gonars 1942-1943*. Izšli sta tudi »splošna« temeljna študija Davida Rodogna *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa, ter razširjeni ponatis dela Carla Spartaca Capogreca iz leta 1998* Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere.

¹⁶² V tistih letih je prišlo do ponovnega odkritja nacističnih pomorov v Italiji (naj spomnim na leta 1997 izšli študiji Paola Pezzina *Anatomia di un massacro. Controversia sopra una strage tedesca*, in Lutz Klinkhammerja *Stragi naziste in Italia*); do »razdeljenega spomina«, do »omare sramote, do »smrti domovine« in do dolgega »spominskega potovanja« predsednika Ciampija po simboličnih krajih nacionalne identitete.

¹⁶³ Kacin Wohinz, *La Commissione italo-slovena alla ricerca di un passato comune* (2011).

¹⁶⁴ Veleposlanik Spinetti (v razpravo je posegel v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani

Dve leti kasneje je Slovensko-italijanska kulturno-zgodovinska komisija zaključila svoje občutljivo delo s končnim poročilom, ki je bilo ratificirano 25. julija 2000 v Kopru.¹⁶⁵

Hkrati so 20. julija 2000 v Italiji sprejeli zakon št. 211 (zakon Colombo-De Luca), s katerim je italijanski parlament za »dan spomina« določil 27. januar, obletnico osvoboditve uničevalnega taborišča Auschwitz.¹⁶⁶ Besedilo zakona in tudi datum, ki je bil izbran za spomin na žrtve holokavsta, sta takrat vzbudila nekaj zmedenosti (in jo vzbujata še danes¹⁶⁷), ki je vezana predvsem na »opustitev« italijanskih zgodovinskih odgovornosti, na specifično delo zgodovinarjev, in bolj na splošno, na »javno rabo zgodovine v času, ki ga označuje senzacionalistični pogled na preteklost«.¹⁶⁸ Ne moremo zanikati, da se je po sprejemu zakona št. 211 za politike spominov in za državljanski koledar naše države začelo novo obdobje. A to je druga zgodba.

Če se vrnem k temi tega pisanja, je jasno, da so leta 2004 – zahvaljujoč nadaljnjim raziskovalnim dosežkom¹⁶⁹ in drugim institucionalnim¹⁷⁰ in kulturnim po-

na predstavitvi Capogrecove knjige o Reniciju, na kateri so bili številni slovenski in italijanski zgodovinarji ter nekateri ugledni nekdanji interniranci, med njimi Anton Vratuša, Stojan Pretnar in Milan Osredkar) je takrat odločno izjavil, da je »raziskovanje zgodovinske resnice temelj za dobre odnose med sosednjimi narodi«. O pomenu tega srečanja, ki je bilo veliko več kot le preprosta predstavitev knjige, v: Dežman, Udomačimo smrt (1998); Kacin-Wohinc, In occasione della presentazione di un libro (1999).

¹⁶⁵ Slovensko-Italijanski odnosi 1880–1956 (2001).

¹⁶⁶ <http://www.camera.it/parlam/leggi/002111.htm>: zakon št. 211 z dne 20. julija (osnovanje »Dneva spomina« v spomin na iztrebitev in preganjanje judovskega ljudstva ter vojaških in političnih deportirancev v nacistična taborišča), objavljen v *Gazzetta Ufficiale*, št. 177, 31. julij 2000.

¹⁶⁷ Glede »državljskega kulta« holokavsta, ki se kaže v javnih memororacijah, ki so medijsko podprte in institucionalizirane kot »dan spomina«, je bilo, kot sem že omenil, veliko pomislekov. Tako npr. Enzo Traverso kritizira dejstvo, da je »obveznost spominjati se« postala »konformistični retorični diskurz, ki se izvaja kot ceremonija« (La fine della modernità ebraica. Dalla critica al potere, str. 45). Glej tudi Levis Sullam, 27 gennaio, la memoria non è data (2003); Rossi-Doria, Invocazioni della memoria e ragioni della storia (2005).

¹⁶⁸ Bidussa, Dopo l'ultimo testimone (2009), str. 9.

¹⁶⁹ Leta 2004 so izšla (po kronološkem vrstnem redu) naslednja dela: Capogreco, I campi del duce; Borruso, L' Africa al confino. La deportazione etiopica in Italia; Dall'internamento alla libertà. Il campo di concentramento di Colfiorito; Osti Guerrazzi, Poliziotti. I direttori dei campi di concentramento italiani; Finzi, La vita di un campo di concentramento fascista. Ribelli sloveni nel querceto di Renicci-Anghiari; Gombač, Mattiussi, La deportazione dei civili sloveni e croati nei campi di concentramento italiani. O preganjanju Slovencev in Hrvatov je v tem letu izšla tudi knjiga: Perini, Battaglioni speciali 1940–1945, o »najboljšem« človeku v taboriščih notranjega ministrstva pa knjiga Parente, Festa, Giovanni Palatucci. La scelta, le differenze.

¹⁷⁰ Predsednik poslanske zbornice Pier Ferdinando Casini je 12. marca 2004 obiskal sakrarij v Gonarsu. 15. marca je bilo – s sklicevanjem na pravkar objavljene raziskovalne rezultate (Capogreco, I campi del duce; Focardi, Klinkhammer, La questione dei criminali di guerra italiani e una Commissione d'inchiesta dimenticata) – obrambnemu ministru postavljeno poslansko vprašanje, naj razjasni, ali je bila vlada obveščena o tem, »koliko domnevnih odgovornih za te zločine je bilo izročenih sodiščem in ali so sodišča in to katera proti njim vodila procese«. (Poslanska zbornica, 14. sklic, poslansko vprašanje Guida Carljija, št. 3/03176, 438. zasedanje, 15. marec 2004).

13. aprila 2004 je sprejem zakona št. 92 (<http://www.camera.it/parlam/leggi/040921.htm>: zakon št. 92 z dne 30. marca 2004, n. 92, objavljen v: *Gazzetta Ufficiale*, št. 86, 13. april 2004) o »Dnevu spomina na žrtve fojb, eksodusa iz Dalmacije in Julijske krajine ter dogajanj na vzhodni meji in dodelitvi priznanja sorodnikom infojbirancev« v Italiji sprožil naslednjo pomembno etapo v »sezoni« spominskih zakonov.

budam¹⁷¹ – pridobitve zgodovini fašističnih taborišč za državljansko in kulturno prtljago nacije dosegle in presegle »točko, od katere ni povratka nazaj«.

Remo Bodei je zapisal: »Pozaba ni samo ena oblika *damnatio memoriae* in amnezije – amnestije preteklosti. Ne vsebuje samo učinkovitega in simboličnega »brisanja« imen, podatkov in okoliščin, kot so to delali na rimskih epitafih, in ne na čistem in enostavnem odvzemu spominov. Odvisna je tudi v pozitivnem pomenu od zmanjšanja tistih energij, ki (aktivno) oblikujejo in spodbujajo ter (pasivno) podpirajo in ohranjajo zgodovinski spomin in občutek pripadnosti neki skupnosti. Gre za ustanove, navade, ponovitve in kolektivne šoke kakor tudi za kapilarne oblike in skoraj nevidne indoktrinacije ter zapovedi vrednostnih lestvic.¹⁷²

Ti Bodeievi koncepti o »amneziji-amnestiji« preteklosti in »promociji« spomina, ki so se pojavili v devetdesetih letih – na nas danes, po dvajsetletju truda za to, da bi razbili zid pozabe o fašističnih taboriščih, in po štirinajstih letih, ki so pretekla po osnovanju »Dneva spomina« – ko jih ponovno preberemo, resnično naredijo vtis zaradi učinkovitosti in aktualnosti njihove vsebine. In to tudi zaradi tega, ker se Italija še naprej zviija med močnimi potlačitvami in spominskimi obsesijami. Na tak način kaže, da je še vedno slabotna demokracija; neki čudni kraj, kjer se lahko zgodi (kot se je to zgodilo leta 2009 v Senegalliji), da se zgradba taborišča za Jude v času Salojske republike kljub številnim protestom mirno poruši.¹⁷³ In kjer smo lahko navzoči celo (kot se je to zgodilo leta 2012 v Affileju) odprtju mavzoleja v čast ustvarjalca najhujših fašističnih taborišč Rodolfa Grazianija, ki je bil ena od ikon fašistične diktature, in sicer zaradi inovacijskih metod, ki jih je uvedel pri represiji nad množicami, in tudi simbolična figura republikanske Italije, in to zaradi popolne imunitete, ki jo je lahko užival, čeprav je bil zaradi vojnih zločinov obsojen na 19 let zapora.¹⁷⁴

Dejstvo o slabosti demokracije, ki je povezano s tistim o pomanjkljivem zgodovinskem spominu, žal prihaja na površje v današnji Italiji. Državi, ki se pripravlja na proslavo sedemdesetletnice osvoboditve in ki še naprej sprejema spominske zakone, ki pa dobesedno pade v paniko pred možnostjo, da bi morala pokopati zločinca, kot je Priebke; in ki zatrjuje, da je treba zapreti tistega, ki zanika holokavst. Znaki poza-

¹⁷¹ Leta 2004 sta bili odprti tudi razstavi: *Dalle leggi antiebraiche alla Shoah. Sette anni di storia italiana* (Od zakonov proti Judom do holokavsta. Sedem let italijanske zgodovine), ki jo je pripravila Alessandra Minerbi (katalog: *Dalle leggi antiebraiche alla Shoah. Sette anni di storia italiana*), in *I campi di concentramento in Abruzzo* (Koncentracijska taborišča v Abrucih), ki jo je pripravila Cooperativa teramana Arché (katalog: Cooperativa Arché, *I campi di concentramento in Abruzzo*).

¹⁷² Bodei, *Libro della memoria e della speranza* (1995), str. 33, 34.

¹⁷³ Fumagalli, *Un polo turistico dove c'era il lager* (2009).

¹⁷⁴ Leta 2013 je bilo dogajanje okrog mavzoleja v Affileju predmet poziva Organizaciji združenih narodov, ki ga je dal nekdanji etiopski diplomat Girma Abebe, v katerem med drugim piše: »posvetiti spomenik vojnemu zločincu je uničujoča sramota«. O koncentracijskih taboriščih, ki jih je v italijanski Libiji realiziral Graziani v: *Del Boca, Italiani, brava gente? Un mito duro a morire* (2005), zlasti poglavje *Soluch come Auschwitz*, str 165–184.

bljivosti in krhkosti, ki danes še vedno preprečujejo, da bi dokončno zaprli račune dvajsetega stoletja.¹⁷⁵

Prevedla dr. Nevenka Troha

Carlo Spartaco Capogreco

BETWEEN HISTORIOGRAPHY AND CIVIC CONSCIOUSNESS: MEMORY OF FASCIST
CAMPS AND TWO DECADES THAT SAVED IT FROM OBLIVION

S U M M A R Y

After the end of World War II the story of concentration camps, set up by the Kingdom of Italy and Italian Social Republic between 1940 and 1945, almost disappeared from the collective memory of the Italian nation. The same fate also befell the events in the Italian colonial camps and confinement colonies – that is, in the concentration structures used during the wars in Africa to repress political opponents. This topic, which had nothing much in common with the story about the recent past that asserted itself in Italy at the time, remained detached from the common public sentiment, and no scientific research was carried out either. The camp buildings as well as their geographic positions (where they were located) were also forgotten, and thus they remained unprotected and unrecognised. This holds true of the Northern, Central, as well as Southern Italy.

Only after a long time and many difficulties a historiographic reconstruction of the fascist »concentration system« took place, the topography of the camps was established, and they were recognised by the national community. Also for this reason – in light of the institutional suppression and disregard by the official historiography – the first research projects and rediscovery of the camps' geographic locations were mostly carried out by researchers who focused on this issue due to their favourable personal emotional inclination towards this problem.

The purpose of the following text about the key historical-political as well as memorial conundrums is not to present an exhaustive article about the fascist camps or a bibliographic overview of research of this subject. The purpose of the article is especially to discern the reasons for the long silence and outline the main historiographic and civil turning points, through which the story about the camps gradually became a part of the general sentiment of the Italians in the middle of the 1980s and in the middle of the first decade of the 21st century, and was finally recognised by the academic and institutional circles as well.

I wish that these records (also focusing briefly on what went on in Slovenia, whose destiny during World War II was closely connected to the fate of Italy) provided an overview of the process of the regained consciousness about the historical events taking place in the fascist camps and about the burden that this represented for the Italian civic memory and democracy, because even today this weight of the unpleasant past is hardly recognised in its entirety.

¹⁷⁵ Emilio Gentile je izjavil: »Naša demokracija ne zaupa sama sebi in v svojo sposobnost pričanja. A ne bo manj ranljiva, če bo skrivala trupla in sodila negacionistom«. V intervjuju s Somonetto Fiori, objavljenem v *La Repubblica*, 8. oktober 2013, z naslovom *Ma quella salma sotterrata di nascosto ci dice che non abbiamo fatto i conti col passato* (A to skrivaj pokopano truplo nam pravi, da nismo obračunali s preteklostjo). Glej tudi: Cavaglion, *Doppia negazione. Contro la legge contro il negazionismo*. V: www.doppiozero.com.

Carlo Spartaco Capogreco

TRA STORIOGRAFIA E COSCIENZA CIVILE : LA MEMORIA DEI CAMPI FASCISTI E I VENT'ANNI CHE LA SOTTRASSERO ALL'OBLIO

RIASSUNTO

All'indomani della Seconda guerra mondiale, la storia dei campi di concentramento allestiti, tra il 1940 e il 1945, dal Regno d'Italia e dalla Repubblica di Salò venne pressoché rimossa dalla memoria collettiva. Analogo destino toccò alle vicende dei campi coloniali italiani e delle colonie di confino, strutture concentrazionarie impiegate nel corso delle guerre d'Africa e nella repressione degli oppositori politici. Questi argomenti – poco congeniali alla narrazione del passato recente che allora andò affermandosi in Italia – rimasero avulsi dal sentire comune e dall'interesse della ricerca accademica; ed anche le strutture e i siti geografici dei campi – al Centro-Nord non meno che al Sud – pagarono il prezzo della rimozione, restando privi di tutela e di riconoscimento.

La ricostruzione storica del «sistema concentrazionario» fascista, la mappatura dei campi e la riappropriazione dei loro retaggio da parte della comunità nazionale richiesero tempi lunghi e percorsi laboriosi. Anche perché – tra rimozione istituzionale e «latitanza» della storiografia ufficiale – a farsi carico delle prime ricerche e della riscoperta dei siti, per la gran parte, furono studiosi che agivano unicamente per passione personale.

Questa ricognizione sui principali nodi storico-politici e della memoria non pretende di essere un saggio esaustivo sui campi fascisti, né una rassegna bibliografica completa degli studi ad essi dedicati. Mira piuttosto a cogliere le cause della lunga rimozione e a delineare i principali passaggi, civili e storiografici, attraverso cui – tra la metà degli anni Ottanta del Novecento e la metà del primo decennio del secolo Ventunesimo – la storia dei campi fascisti si sarebbe gradualmente aperta al sentire comune degli italiani ed al riconoscimento accademico e istituzionale.

L'auspicio è che questi brevi appunti (che volgono un occhio anche a quant'è successo nella vicina Slovenia, il cui destino, nella Seconda guerra mondiale, fu strettamente legato a quello dell'Italia) possano offrire una visione d'insieme del processo di riemersione/acquisizione di conoscenza della vicenda storica dei campi fascisti, e del peso che esso ha avuto sulla memoria civile di un Paese e di una democrazia che, ancora oggi, faticano a farsi pienamente carico del passato più scomodo.

Literatura

- Al di là del filo spinato. Prigionieri di guerra e profughi a Laterina (1940-1960). Atti del convegno Laterina 27 marzo 1999 [Onkraj boedeče žice. Vojni ujetniki in begunci v Laterini (1940-1960). Razprave s posvetovanja v Laterini, 27. marec 1999]. Biagianti Ivo (ur.). Centro Editoriale Toscano, Firenze, 2000.
- Amantia Agostino. Turisti, residenti e internati. Ebrei in provincia di Belluno tra discriminazione e difesa della razza (1938-1944) [Turisti, stalno bivajoči in interniranci. Judje v Pokrajini Belluno med diskriminacijo in obrambo rodu (1938-1944)]. *Protagonisti*, X, 35, 1989, str. 3-16.
- Angelini Silvia, Guidi Oscar, Lemmi Paola. L'orizzonte chiuso. L'internamento ebraico a Castelnuovo e Garfagnana 1941-1943 [Zaprto obzorje. Internacije Judov v Castelnuovu in Garfagnani 1941-1943]. Fazzi, Lucca, 2002.
- Antoniani Persichilli Gina. Disposizioni normative e fonti archivistiche per lo studio dell'internamento in Italia (giugno 1940- luglio 1943) [Normativna določila in arhivski viri za raziskovanje internacij v Italiji (junij 1940- julij 1943)]. *Rassegna degli Archivi di Stato*, 1-3, 1978, str. 77-96.
- Appello a Ciampi degli ex internati [Poziv nekdanjih internirancev Ciampiju]. *Il Piccolo/Redazione Istria-Litorale-Quarnero*, 8. oktober 2001.
- Arian Levi Giorgina. Gli ebrei jugoslavi internati nella provincia di Aosta (1941-1945) [Jugoslovanski Judje, internirani v Pokrajini Aosta (1941-1945)]. *Quaderni di storia della Valle d'Aosta contemporanea*, 3, 1990.
- Averoff-Tossizza Evangelos. Prigioniero in Italia [Ujetnik v Italiji]. Longanesi, Milano, 1977.

- Balboni Pia M.. Il salvataggio degli ebrei internati a Finale Emilia [Reševanje interniranih Judov v Finale Emiliji]. La Giuntina, Firenze, 2012.
- Baskar Bojan. »That most beautiful part of Italy«: memories of Fascist empire-building in the Adriatic. V: Mediterranean Frontiers. Borders, conflict and memory in a transnational world. Bechev Dimitar, Nicolaidis Kalypso (ur.). Tauris, London-New York, 2010, str. 109–127.
- Bensoussan Georges. L'eredità di Auschwitz. Come ricordare? [Dediščina Auschwitza. Kako se spominjati?]. Einaudi, Torino, 2002.
- Bidussa David. Il mito del bravo italiano. Persistenze, caratteri e vizi di un paese antico/moderno; dalle leggi razziali all'italiano del Duemila [Mit o dobrem Italijanu. Vztrajanja, značaji in hibe starinske/moderne države; od rasnih zakonov do Italijana enaindvajsetega stoletja]. Il Saggiatore, Milano, 1994.
- Bidussa David. Dopo l'ultimo testimone [Po zadnji priči]. Einaudi, Torino, 2009.
- Bodei Remo. Libro della memoria e della speranza [Knjiga spomina in upanja]. Il Mulino, Bologna, 1995.
- Burgwyn James H. L'impero sull'Adriatico. Mussolini e la conquista della Jugoslavia 1941-1943 [Imperij na Jadranu. Mussolini in osvojitvev Jugoslavije 1941–1943]. Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 2006.
- Capogreco Carlo Spartaco. Ferramonti di Tarsia. Perché duri la memoria [Ferramonti v Tarsiji. Zakaj spomin ostaja]. *Cittàcalabria*, III, 3, 1984, str. 58–65.
- Capogreco Carlo Spartaco. Il ritorno di quelli del »Pentcho« [Vrnitev tistih z ladjo Pentcha]. *La Nazione*, 13. julij 1985.
- Capogreco Carlo Spartaco. Ferramonti. La vita e gli uomini del più grande campo d'internamento fascista (1940–1945) [Ferramonti. Življenje in ljudje v največjem fašističnem internacijskem taborišču (1940–1945)]. Picciotto Liliana (predgovor), Cappelli Vittorio (uvod). La Giuntina, Firenze, 1987.
- Capogreco Carlo Spartaco. I campi di internamento fascisti per gli ebrei (1940-1943) [Fašistična internacijska taborišča za Jude (1940-1943)]. *Storia Contemporanea*, XXII, 4 (avgust 1991), str. 663–682.
- Capogreco Carlo Spartaco. Per una storia dell'internamento civile nell'Italia fascista [Prispevek k zgodovini internacije civilistov v fašistični Italiji]. V: Italia 1939-1945. Storia e memoria [Italija 1939-1945. Zgodovina in spomin]. Carlotti Anna Lisa (ur.). Della Peruta Fabio (predgovor). Vita e pensiero, Milano, 1997, str. 527–574, zemljevidi na str. 575–579.
- <http://books.google.si/books?id=DDaHiEs2o3kC&pg=PA527&dq=carlo+spartaco+capogreco+per+una+storia&hl=sl&sa=X&ei=smNsVIC1Cqr9ywp60oDQDg&ved=0CCIQ6AEwAA#v=onepage&q=carlo%20spartaco%20capogreco%20per%20una%20storia&f=false> (19. 11. 2014)
- Capogreco Carlo Spartaco. Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere 1942-43 [Renicci. Koncentracijsko taborišče na bregovih Tibere 1942–1943]. Fondazione Ferramonti, Cosenza, 1998.
- Capogreco Carlo Spartaco. L'oblio delle deportazioni fasciste: una »questione nazionale« [Pozabe na fašistične deportacije: »nacionalni problem«]. *Nord e Sud*, nuova serie, 6, november-december 1999, str. 92–109.
- Capogreco Carlo Spartaco. Dal campo »per stranieri nemici« alla Fondazione »per l'amicizia tra i popoli« [Od taborišča za »sovradne tujce« do Fundacije »za prijateljstvo med narodi«]. *La Rassegna mensile di Israel*, LXVI, 3, 2000.
- Capogreco, Carlo Spartaco. La memoria in un'isola. *Il manifesto*, 13. oktober 2000.
- Capogreco Carlo Spartaco. Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamento dei civili jugoslavi [Potlačena zgodovina fašistične Italije. Internacije jugoslovanskih civilistov]. V: *Studi Storici*, št. 1, 2001, str. 203–230.
- Capogreco Carlo Spartaco. Il campo di concentramento di Campagna e l'internamento fascista nel Meridione [Koncentracijsko taborišče v Kampanji in fašistična internacija v južni Italiji]. V: Giovanni Palatucci. La scelta, le differenze [Giovanni Palatucci. Izbira, razlike]. Parente Luigi, Festa F.S. (ur.). Mephite, Avellino 2004, str. 69–92.

- Capogreco Carlo Spartaco. I campi del Duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943). Einaudi, Torino, 2004. V slovenščini: Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940-1943). ZAK : Ljubljana, 2011. Zemljevidi taborišč in konfinacijskih kolonij na str. 255–258. V hrvaščini: Mussolinijevi logori. Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
- Capogreco Carlo Spartaco. I luoghi e i giorni della deportazione e della prigionia [Kraji in dnevi deportacij ter ujetništva]. V: Storia della Shoah in Italia. Vicende, memorie, rappresentazioni [Zgodovina holokavsta v Italiji. Dogajanje, spomini, predstavitev]. Flores Marcello, Levis Sullam Simon, Martard Bonucci Marie Anne (ur.). Utet, Torino, 2010, 1. knj., str. 641–670.
- Capogreco Carlo Spartaco. Cercando Maria Eisenstein. Un percorso storiografico ed umano [Ob iskanju Marie Eisenstein. Zgodovinisjsko in človekoljubno potovanje] (V tisku).
- Capogreco Nadia. A Ferramonti 50 anni dopo [V Ferramontiju petdeset let kasneje]. *Triangolo rosso*, januar 1994.
- Caracciolo Nicola. Gli ebrei e l'Italia durante la guerra 1940–45 [Judje in Italija v času vojne 1940–1945]. De Felice Renzo (predgovor). Bonacci, Roma, 1986.
- Cavaglion Alberto. Nella notte straniera. Gli ebrei di S. Martin Vésuble e il campo di Borgo San Dalmazzo 8 settembre–21 novembre 1943 [V tuji noči. Judje iz S. Martina Vésuble in taborišče v Borgu San Dalmazzo, 8. september – 21. november 1943]. L'Arciere, Cuneo, 1981.
- Cavaglion. Alberto L'Italia della razza s'è desta [Rasistična Italija se je zbudila]. *Belfagor*, 337, januar-marec 2002, str. 27–42.
- Cavaglion Alberto. Doppia negazione. Contro la legge contro il negazionismo [Dvojno zavračanje. Proti zakonu proti negacionizmu]. V: Borruso Paolo. L'Africa al confino. La deportazione etiopica in Italia (1937–39) [Afrika v pregnanstvu. Deportacije Etiopijcev v Italiji (1937–1939)]. Lacaíta, Manduria, 2004. Dostopno na: <http://www.doppiozero.com/materiali/editoriale/doppia-negazione> (19. 11. 2014)
- Cavaglion Alberto. Il senso dell'arca. Ebrei senza saperlo [Kot v krsti. Judje, ne da bi vedeli za to]. L'Ancora del Mediterraneo, Napoli, 2006.
- Cavaglion Alberto. Nati con la libertà. Dizionario portatile dell'ebraismo contemporaneo [Rojeni s svobodo. Žepni slovar sodobnega judovstva]. L'Ancora del Mediterraneo, Napoli, 2012.
- Cianciotta Teresa. Sono tornati dopo 25 anni gli israeliti di Civitella [Judje iz Civitelle so se po 25 letih vrnili]. *Il Tempo/Redazione di Teramo*, 12. junij 1971.
- Cingari Gaetano. Storia della Calabria dall'Unità a oggi [Zgodovina Kalabrija od združitve Italije do danes]. Laterza, Bari, 1982.
- Cole Tim. Selling the Holocaust. From Auschwitz to Shindler. How History is Bought, Packaged and Sold. Routledge, New York, 1999.
- Corbisiero Fabio. Storia e memoria dell'internamento ebraico a Campagna [Zgodovina in spomin na internacije Judov v Kampanji]. *Nord e Sud*, nuova serie, 6, 1999.
- Corni Gustavo. Raccontare la guerra. La memoria organizzata [Pripovedovati o vojni. Organiziran spomin]. Bruno Mondadori, Milano, 2012.
- Corvisieri Silverio. La villeggiatura di Mussolini. Il confino fascista da Bocchini a Berlusconi [Mussolinijevo letovišče. Fašistične konfinacije od Bocchinija do Berlusconija]. Baldini Castoldi Dalai, Milano, 2004.
- Coslovich Marco. Giovanni Palatucci. Una Giusta Memoria [Giovanni Palatucci. Pravični spomin]. Capogreco Carlo Spartaco (uvod). Mephite, Avellino, 2008.
- Crosina Maria Luisa. Le storie ritrovate. Ebrei nella provincia di Trento 1938-1945 [Ponovno najdene zgodbe. Judje v Pokrajini Trento 1938–1945]. Museo Storico, Trento, 1995.
- Cuzzi Marco. L'occupazione italiana della Slovenia (1941–1943) [Italijanska okupacija Slovenije (1941–1943)]. Stato Maggiore dell'Esercito, Roma, 1998
- Dalla Costa Ivo. Ebrei trevigiani e stranieri in provincia di Treviso 1941-1945 [Domači in tuji Judje v pokrajini Treviso 1941–1945]. Istituto per la Storia della Resistenza della Marca Trevigiana, zvezek 3, Treviso, 1994.
- Dalla Costa Ivo. Le verità dimenticate. Monigo uno dei campi di concentramento in Italia [Pozabljene resnice. Monigo, eno od koncentracijskih taborišč v Italiji]. V: *Patria Indipendente*, 24 marec 1985, str. 26–27.

- Dall'internamento alla libertà. Il campo di concentramento di Colfiorito (Atti del convegno Foligno 4 novembre 2003) [Od internacije do svobode. Koncentracijsko taborišče Colfiorito (Razprave s simpozija v Foligno 4. novembra 2003)]. Lucchi Olga (ur.). Isuc-Editoriale Umbra, Foligno, 2004.
- Deaglio Enrico. Il Lager della salvezza [Lager zadnjega upanja]. *La Stampa*, 13. september 1993.
- De Leone Enrico. Il genocidio delle genti cirenaiche secondo Giorgio Rochat [Genocid prebivalcev Kirenaike kot ga razume Giorgio Rochat]. *Intervento*, 38–39, 1979, str. 93–102.
- De Felice Renzo. Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo [Zgodovina italijanskih Judov v času fašizma]. Cantimori Delio (predgovor). Einaudi, Torino, 1961.
- Del Boca Angelo. L'Africa nella coscienza degli italiani [Afrika v zavesti Italijanov]. Laterra, Bani, 1992.
- Del Boca Angelo. Italiani, brava gente? Un mito duro a morire [Italijani, dobri ljudje? Mit, ki noče umreti], Neri Pozza Editore, Vicenza, 2005.
- Del Mondo M. Omaggio alle vittime slovene e croate. *Messaggero Veneto*, 25. februar 2000.
- Dežman Jože. Udomačimo smrt. *Delo*, 28. november 1998.
- Di Sante Costantino. Dall'internamento alla deportazione: i campi di concentramento in Abruzzo, 1940–1944 [Od internacij do deportacij: koncentracijska taborišča v Abrucih 1940–1944]. Diplomsko delo. Università di Teramo, 1996.
- Di Sante Costantino. L'internamento civile nell'Ascolano e il campo di concentramento di Servigliano (1940–1944) [Internacija civilistov v Pokrajini Ascoli Piceno in koncentracijsko taborišče v Serviglianu (1940–1944)]. Istituto provinciale per la Storia del movimento di liberazione, Ascoli Piceno, 1998.
- Di Sante Costantino. Italiani senza onore. I crimini in Jugoslavia e i processi negati (1941–1951) [Italijani brez časti. Zločini v Jugoslaviji in zanikani procesi (1941–1951)]. Focardi Franco (uvod). Ombre Corte, Roma, 2005.
- Dizionario del fascismo [Slovar fašizma]. De Grazia Victoria, Luzzatto Sergio (ur.). Einaudi, Torino, 2002.
- Dizionario della Resistenza [Slovar odpornišva]. Collotti Enzo, Sandri Renato, Sessi Frediano (ur.). Einaudi, Torino, 2001.
- E vennero... 50 anni di libertà (1943–1993). Campi di concentramento, prigionieri di guerra, internamento libero nelle Marche 1940–1945 [In prihajali so ... 50 let svobode (1943–1993). Koncentracijska taborišča, vojni ujetniki, 'svobodna' internacija v deželi Marke 1940–1945]. Cruciani Roberto (ur.). Cooperativa Arti visive, Macerata, 1993.
- Eisenstein Maria. L'internata numero 6. Donne tra i reticolati del campo di concentramento [Interniranka številka 6. Ženske za žicami koncentracijskega taborišča]. De Luigi, Roma, 1944. Ponatis s predgovorom Giannija Giovannellija in spremno besedo Carla Spartaca Capogreca. Tranchida Editori Inchiostro, Milano, 1994.
- Enciclopedia dell'antifascismo e della Resistenza [Enciklopedija protifašizma in odpornišva]. La Pietra-Walk Over, Voll. I–VI, Milano-Roma, 1968–1989.
- Fascismo e antifascismo. Rimozioni, revisioni, negazioni [Fašizem in protifašizem. Potlačitve, revizije, zanikanja]. Collotti Enzo (ur.). Laterza, Roma–Bari, 2000.
- Ferenc Tone. La deportazione di massa della popolazione jugoslava nella seconda guerra mondiale [Množične deportacije jugoslovanskega prebivalstva med drugo svetovno vojno]. V: Spostamenti di popolazione e deportazioni in Europa. 1939–1945 [Premiki prebivalstva in deportacije v Evropi. 1939–1945]. Falcioni Rinaldo (ur.). Cappelli, Bologna, 1987.
- Ferenc Tone. La Provincia »italiana« di Lubiana [»Italijanska« Ljubljanska pokrajina]. Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, Udine 1994. Slovenska izdaja: Fašisti brez krinke. Obzorja : Maribor, 1987.
- Ferenc Tone. »Si ammazza troppo poco«: condannati a morte, ostaggi, passati per le armi nella provincia di Lubiana: 1941–1943 : documenti. V slovenščini: »Ubija se premalo«: obsojeni na smrt, talci, ustreljeni v Ljubljanski pokrajini: 1941–1943 : dokumenti. Inštitut : Ljubljana za novejšo zgodovino, 1999.
- Ferenc Tone. Rab-Arbe-Arbissima: konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini : 1941–1943 : dokumenti. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2000.

- Ferramonti. Dal Sud Europa per non dimenticare un campo del duce. [Ferramonti. Iz južne Evrope, da se ne pozabi na dučejevo taborišče]. Laruffa Editore, Reggio Calabria, 2010.
- Ferramonti: Un Lager nel Sud [Ferramonti: lager na jugu]. Volpe Francesco (ur.). Orizzonti Meridionali, Cosenza, 1990.
- Finzi Daniele. La vita di un campo di concentramento fascista. Ribelli sloveni nel querceto di Renicci-Anghiari [Življenje v fašističnem koncentracijskem taborišču. Slovenski uporniki v hrastovem gozdu v Reniciju-Anghariju]. Carocci, Roma, 2004.
- Focardi Franco. La memoria della guerra e il mito del »bravo italiano«. Origine e affermazione di un autoritratto collettivo. [Spomin na vojno in mit o 'dobrem Italijanu'. Izvor in podoba kolektivnega avtoportreta]. *Italia contemporanea*, 20–21, 2000, str. 93–99.
- Focardi Franco. Il cattivo tedesco e il bravo italiano. La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale [Hudoben Nemeč in dober Italijan. Potlačitev krivd druge svetovne vojne]. Laterza, Roma-Bari, 2013.
- Focardi Franco, Klinkhammer Lutz. The Question of Fascist Italy's War Crimes. The Construction of a self-Acquitting Myth (1943-1948). *Journal of Modern Italian Studies*, IX, 3, 2004, str. 330–348.
- Folino Francesco. Ferramonti un Lager di Mussolini, Gli internati durante la guerra [Ferramonti, Mussolinijev lager. Interniranci med vojno]. Brenner, Cosenza, 1995.
- Folino Francesco. Ebrei destinazione Calabria (1940-1943) [Judje, poslani v Kalabrijo]. Sellerio, Palermo, 1988.
- Fölkel Ferruccio. La Risiera di San Sabba. Trieste e il Litorale Adriatico durante l'occupazione nazista [Rižarna pri Sv. Soboti. Trst in Jadransko Primorje med nacistično okupacijo]. Mondadori, Milano, 1979.
- Forti Caterina. Il campo di Colfiorito tra confino e internamento politico, 1939-1943 [Taborišče v Colfioritu med konfinacijo in politično internacijo]. Diplomsko delo. Università di Camerino, 1998.
- Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900 [Furlanija in Julijska krajina. Zgodovina dvajsetega stoletja]. Libreria Editrice Goriziana-IRSM, Gorizia, 1997.
- Fumagalli Marisa. Un polo turistico dove c'era il lager [Turistično središče tam, kjer je bil lager]. *Corriere della Sera*, 6. julij 2009.
- Gallucci Fabio. I lager in Italia. La memoria sepolta nei duecento luoghi di deportazione fascisti. [Lagerji v Italiji. Spomin, pokopan na dvesto prizoriščih fašističnih dogajanj] Nonluoghi Libere Edizioni, Civezzano, 2002.
- Gentile Emilio. La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista. [Italijanska pot v totalitarizem. Stranka in država v fašističnem režimu]. NIS, Roma, 1995.
- Geörg Peter. Ferramonti. Valmartina, Firenze, 1952.
- Germinario Francesco. Fascismo e antisemitismo. Progetto razziale e ideologia totalitaria [Fašizem in antisemitizem. Rasni načrt in totalitarna ideologija]. Laterza, Roma-Bari, 2009.
- Giovanni Palatucci: La scelta, le differenze (Giovanni Palatucci. Izbira razlike). Parente Luigi, Gesta F. S. (ur.) Memphite, Arellino, 2004).
- Gli ebrei nell'Italia unita 1870–1945 [Judje v združeni Italiji 1870–1945]. Italia Judaica IV. Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Roma, 1993.
- Gombač Boris M., Mattiussi Dario. La deportazione dei civili sloveni e croati nei campi di concentramento italiani: 1942-1943. I campi del confine orientale [Deportacije slovenskih in hrvaških civilistov v italijanska koncentracijska taborišča 1942–1943. Taborišča na italijanski vzhodni meji]. Centro »Leopoldo Gasparini«, Gradisca d'Isonzo, 2004.
- Gordon Robert S. C.. Scolpitelo nei cuori. L'Olocausto nella cultura italiana (1944-2010) [Vrezano v srce. Holokavst v italijanski kulturi (1944–2010)]. Bollati Boringhieri, Torino, 2013.
- Gozzini Giovanni. L'antifascismo e i suoi nemici [Protifašizem in njegovi sovražniki]. *L'ossessione del nemico* [Mora sovražnika]. Ventrone Angelo (ur.). Donzelli, Roma, 2006.
- Gozzini Giovanni. La pratica dello sterminio nel fascismo italiano [Praksa množičnih pobojev v italijanskem fašizmu]. V: Resistenza e guerra totale [Odporništvu in totalna vojna]. Poggio Pier Paolo (ur.). Fondazione Micheletti, Grafo, Brescia, 2006.
- Graham Robert. Il Vaticano e gli ebrei profughi in Italia durante la guerra [Vatikan in judovski begunci v Italiji med vojno]. *La Civiltà Cattolica*, 7. marec 1987, str. 429–443.

- Grande Teresa. Dopo 55 anni una lapide ricorda i crimini fascisti nel campo di Arbe [Po 55. letih plošča v spomin na fašistične zločine v taborišču na Rabu]. *Triangolo rosso*, december 1998.
- Grande Teresa. La ricostruzione »in positivo« di un'esperienza di internamento: il campo di Ferramonti [»Pozitivna« obnovitev izkušnje internacije: taborišče Ferramonti]. V: Responsabilità e memoria. Linee per il futuro [Odgovornost in spomin. Usmeritve za prihodnost]. Barazetti Donatella, Leccardi Carmen (ur.). Nuova Italia, Firenze, 1998, str. 139-152.
- Graziani Rodolfo. Cirenaica pacificata [Pomirjena Kirenaika]. Mondadori, Milano, 1932.
- Graziani Rodolfo. Pace romana in Libia [Pax Romana - Rimski mir v Libiji]. Mondadori, Milano, 1937.
- Grbelja Josip. Talijanski genocid u Dalmaciji. Konclogor Molat, Regoc, Zagreb, 2004.
- Gromme Laura. I campi di concentramento per internati civili (10 giugno '40 - 8 settembre '43) il caso Lazio [Koncentracijska taborišča za civilne internirance (10. junij 1940 – 8. september 1943): Primer Lacija]. Diplomsko delo. Università »La Sapienza«, Roma, 1998.
- Grymberg Anne. Les camps de la honte. Les internés juifs des camps français (1939-1944) [Taborišča sramote. Judovski interniranci v francoskih taboriščih (1939-1944)]. La Découverte & Syros, Paris, 1999 (1. izdaja 1991).
- I campi di concentramento in Italia. Dall'internamento alla deportazione 1940-1945 [Koncentracijska taborišča v Italiji. Od internacij do deportacij 1940-1945]. Di Sante Costantino (ur.). Franco Angeli, Milano, 2001.
- I luoghi della memoria (Kraji spomina). 3. del. Simboli e miti dell'Italia unita; Strutture ed eventi dell'Italia unita; Personaggi e date dell'Italia unita [Simboli in miti združene Italije; Ustroji in dogodki združene Italije; Osebnosti in podatki združene Italije]. Isnenghi Mario (ur.). Laterza, Roma-Bari, 1996-1997.
- Iacoponi Iader. Campi di concentramento in Abruzzo durante il secondo conflitto mondiale. [Koncentracijska taborišča v Abrucih med drugo svetovno vojno]. »Nereto«. *Rivista abruzzese di studi storici dal fascismo alla Resistenza*, IV, št. 2-3, 1983, str. 325-336; »Notaresco«. *Rivista abruzzese di studi storici dal fascismo alla Resistenza*, V, št. 1, 1984, str. 131-151; »Civitella del Tronto«. *Rivista abruzzese di studi storici dal fascismo alla Resistenza*, V, št. 2, 1984, str. 213-225. »Tossicia«. *Rivista abruzzese di studi storici dal fascismo alla Resistenza*, VI, št. 1, 1985, str. 199-210; »Badia di Corropoli«. *Rivista abruzzese di studi storici dal fascismo alla Resistenza*, I, VI, št. 2-3, 1985, str. 351-364.
- Iazzetti Viviano. Il campo di concentramento di Manfredonia [Koncentracijsko taborišče v Manfredoniji]. *La Capitanata*, XXI-XXII, julij 1984 – december 1985.
- Il Lager. Il ritorno della memoria. Atti del Convegno Internazionale a Verona, 6-7 aprile 1995 [Lagerji. Vrnitev spomina. Prispevki z mednarodnega simpozija v Veroni, 6. in 7. april 1995]. Marchi Gian Paolo, Massariello Merzagora Giovanna (ur.). Università degli Studi di Verona, Facoltà di lingue e letterature straniere, Aned-Lint, Trieste, 1997.
- Immagini dal silenzio. La prima mostra nazionale dei Lager nazisti attraverso l'Italia (1955-1960) [Podobe tišine. Prva državna razstava nacističnih taborišč v Italiji (1955-1960)]. Luppi Marzia, Ruffini Elisabetta (ur.). Nuova Grafica, Modena, 2005.
- Insegnare storia contemporanea in Europa [Poučevati sodobno zgodovino v Evropi]. Cavalli Alessandro (ur.). Il Mulino, Bologna, 2005, str. 163-242.
- Italia 1939-1945. Storia e memoria [Italija 1939-1945. Zgodovina in spomin]. Carlotti Anna Lisa (ur.). Della Peruta Fabio (predgovor). Vita e pensiero, Milano, 1997.
- Ježernik Božidar. Boj za obstanek : o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Borec, Ljubljana, 1983.
- Judt Tony. L'età dell'oblio. Sulle rimozioni nel '900 [Leta pozabe. O potlačitvah v dvajsetem stoletju]. Laterza, Roma-Bari, 2011.
- Kacin Wohinz Milica, Pirjevec Jože. Storia degli sloveni in Italia 1866-1998 [Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-1998]. Einaudi, Torino, 1998.
- Kacin Wohinz Milica. La Commissione italo-slovena alla ricerca di un passato comune [Italijansko slovenska komisija v iskanju skupne preteklosti]. V: Enzo Collotti e l'Europa del Novecento (Enzo Collotti in Evropa dvajsetega stoletja). Soldani Simonetta (ur.). University Press, Firenze 2011.

- Kacin Wohinc Milica. In occasione della presentazione di un libro [Ob predstavitvi neke knjige]. *Quaestoria*, XXVII, 1, 1999, str. 270–277. V slovenščini v: *Razgledi*, 3. marec 1999.
- Kalk Israel. I campi di concentramento italiani per Ebrei profughi: Ferramonti [Italijanska koncentracijska taborišča za judovske begunce: Ferramonti]. V: *Gli ebrei in Italia durante il fascismo. (Judje v Italiji v času fašizma)*. *Quaderni della Federazione Giovanile Ebraica Italiana*, 1, 1961, str. 63–71.
- Kersevan Alessandra. Un campo di concentramento fascista. Gonars 1942–1943 [1Fašistično koncentracijsko taborišče. Gonars 1942–1943]. Capogreco Carlo Spartaco (predgovor). Kappa Vu, Udine, 2003.
- Kersevan Alessandra. Lager italiani. Pulizia etnica e campi di concentramento fascisti per civili jugoslavi 1941–1943 [Italijanski lagerji. Etnično čiščenje in fašistična koncentracijska taborišča za jugoslovanske civiliste 1941–1943]. Nutrimenti, Roma, 2008.
- Klinkhammer Lutz. L'occupazione tedesca in Italia 1943–1945 [Nemška okupacija Italije 1943–1945]. Bollati Boringhieri, Torino, 1993.
- Klinkhammer Lutz. Stragi naziste in Italia [Nacistični pomori v Italiji]. Donzelli, Roma, 1997.
- Kovačić Ivo. Kampor 1942–1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu. Adamić, Rijeka, 1998.
- Kwok Philip W. L. I cinesi in Italia durante il fascismo. Il campo di concentramento [Kitajci v Italiji v času fašizma. Koncentracijsko taborišče]. Marotta, Napoli, 1984.
- La grande cesura. La memoria della guerra e della resistenza nella vita europea del dopoguerra [Velika zarez. Spomin na vojno in odpornišvo v življenju poveljne Evrope]. Miccoli Gianni, Neppi Modona Guido, Pombeni Paolo (ur.). Il Mulino, Bologna, 2001.
- La Menzogna della Razza. Documenti e immagini del razzismo e dell'antisemitismo fascista [Laž rodu. Dokumenti in podobe fašističnega rasizma in antisemitizma]. Ur. Centro Furio Jesi. Grafis, Bologna, 1994.
- La persecuzione degli ebrei nella provincia di Grosseto nel 1943–44 [Preganje Judov v Pokrajini Grosseto 1943–1944]. Rocchi Luciana (ur.). Istituto storico grossetano della Resistenza e dell'età contemporanea, Editrice »Il mio Amico«, Roccastrada, 1996.
- La Rovere Luca. L'esame di coscienza della nazione: gli intellettuali, il problema dei giovani e la transizione al postfascismo [Preiskava o zavesti naroda: intelektualci, problem mladih in prehod k postfašizmu]. *Mondo contemporaneo*, 2–3, 2006, str. 5–61.
- Labanca Nicola. Oltremare. Storia dell'espansione coloniale italiana [Prek morja. Zgodovina italijanske kolonialne ekspanzije]. Il Mulino, Bologna, 2002.
- Lager, totalitarismo, modernità [Lager, totalitarizem, modernost]. Bruno Mondadori, Milano, 2002.
- Leuzzi Antonio, Pansini Mariolina, Terzulli Francesco. Fascismo e leggi razziali in Puglia. Censura, persecuzione antisemita e campi d'internamento (1938–1943) [Fašizem in rasni zakoni v Apuliji. Cenzura, preganje Judov in koncentracijska taborišča (1938–1943)]. Progedit, Bari, 1999.
- Levi Primo. Testimone dell'Olocausto [Priča holokavsta]. *La Stampa*, 9. februar 1975.
- Levis Sullam Simon. 27 gennaio, la memoria non è data [27. januar. Spomin ni le datum]. *Il manifesto*, 26. januar 2003.
- Lorenzon Erica. Un lager sotto casa. Memoria e oblio di un campo di concentramento per slavi a Treviso [Taborišče pod hišo. Spomin in pozaba na koncentracijsko taborišče za Slovane v Trevisu]. *Memoria della Resistenza. Una storia lunga sessant'anni* [Spomin odpornišva. Zgodba, dolga šestdeset let] Casellato Alessandro, Vanzetto Livio (ur.). Monografici zvezek Venetice. Tretja serija, XIX, 11, 2005, str. 137–151.
- L'uso pubblico della storia [Javna raba zgodovine]. Gallerano Nicola (ur.). FrancoAngelli, Roma, 1995.
- Luzzatto Guido Lodovico. Bocchini il »Fouché« di Mussolini [Bocchini. Mussolinijev »Fouché«] *Il nuovo Avanti*, 20. maj 1939. V: *Scritti politici. Socialismo, antifascismo*. [Politični spisi. Socializem, protifašizem]. Cavaglion Alberto (ur.). Franco Angeli, Milano 1996, str. 169–171.
- Maggio Adriana. Gli Ebrei a Campagna. Piccole storie di grande umanità [Judje v Kampanji. Majhne zgodbe velike človečnosti]. Segno Associati, Salerno, 1996.
- Maier Charles. Un eccesso di memoria? Riflessioni sulla storia, la malinconia e la negazione [Prešežek spomina? Razmisleki o zgodovini, malodušnosti in zanikanju]. *Parole chiave*, 9. december 1995.

- Matta Tristano. I »luoghi della memoria« della deportazione e della persecuzione razziale. Alcune riflessioni sul caso italiano [»Kraji spomina« na deportacije in na rasno preganjanje. Nekaj razmislekov o italijanskem primeru]. *Qualestoria*, XX, 2, 1999.
- Mazzoni Antonio, Maggioli Lida. Con foglio di via. Storie di internamento in Valmarecchia [Z odločbo o izgonu. Zgodbe o internaciji v Valmarecchiji]. Il Ponte Vecchio, Cesena, 2009.
- Meneghetti Francesca. Di là dal muro. Il campo di concentramento di Treviso. 1942-43 [Na oni strani zidu. Koncentracijsko taborišče v Trevisu 1942-1943]. Istresco, Treviso, 2012.
- Mertens Pierre. L'imprescriptibilité des crimes de guerre et contre l'humanité dans les travaux du Conseil de l'Europe et dans la convention de l'Onu [Nezastaranje vojnih zločinov in zločinov proti človeštvu v delu Sveta Evrope in v konvenciji OZN]. V : Le procès de Nuremberg. Conséquences et actualisation [Proces v Nürnbergu. Posledice in oživitve]. Edition Bruylant, Bruxelles, 1988.
- Minardi Marco. Tra chiuse mura - Deportazione e campi di concentramento nella provincia di Parma (1940-1945) [Zaprti med zidovi. Deportacije in koncentracijska taborišča v Parmski pokrajini (1940-1945)]. Amministrazione Comunale Montechiarugolo, 1987.
- Minardi Marco. L'orizzonte del campo. Prigionia e fuga dal campo PG 49 di Fontanellato (1943-44) [Obzorje taborišča. Ujetništvo in pobeg iz taborišča za vojne ujetnike št. 49 v Fontanellatu (1943-1944)]. Comune di Fontanellato-Editrice Mattioli, Fidenza, 1995.
- Momigliano Eucardio. Storia tragica e grottesca del razzismo fascista [Tragična in groteskna zgodovina fašističnega rasizma]. Mondadori, Milano, 1946 (izšlo leta 1945 z naslovom 40.000 fuorilegge [40.000 izobčencev]).
- Monacchia Paola. L'internamento in Umbria [Internacija v Umbriji]. V: L'Umbria dalla guerra alla Resistenza. Atti del Convegno Perugia 30-11/1°-12 1995 [Umbrija od vojne do odporništv. Razprave s posvetovanja v Perugia, 30. november, 1. december 1995]. Brunelli, Luciana, Canali Gianfranco (ur.). Isuc-Editoriale umbra, Foligno 1998, str. 167-177.
- Muncinelli Adriana. Even. Pietruzza della memoria. Ebrei 19381-943 [Even. Kamen spomina. Judje 1938-1943]. Edizioni Gruppo Abele, Torino, 1994.
- Nora Pierre. Les lieux de mémoire [Kraji spomina]. Gallimard, Paris, 1984-1992.
- Notte sull'Europa [Noč nad Evropo]. Entasi Fernando, Forti Roberti (ur.). Levi Carlo (uvod). ANED, Roma, 1963.
- Nunnari Domenico. Un lager per ebrei, ma all'italiana [Lager za Jude, a na italijanski način]. *Il Giorno*, 17. maj 1987.
- Osti Guerrazzi Amedeo. Poliziotti. I direttori dei campi di concentramento italiani 1940-1943 [Policaji. Upravniki italijanskih koncentracijskih taborišč 1940-1943]. Cooper, Roma, 2004.
- Ottolenghi Gustavo. La mappa dell'inferno. Tutti i luoghi di detenzione nazisti 1933-1945 [Zemljevid pekla. Vsi kraji nacističnih ječ 1933-1945]. SugarCo Edizioni, Carnago, 1993.
- Pahor Verri Nadja. Oltre il filo: storia del campo di internamento di Gonars, 1941-1943 [Na drugi strani žice: zgodovina koncentracijskega taborišča Gonars, 1941-1943]. Arti Grafiche Friulane, Udine, 1996.
- Pavone Claudio. Una guerra civile [Državljska vojna]. Bollati Boringhieri, Torino, 1991.
- »Pericolosi nelle contingenze belliche«. Gli internati dal 1940 al 1943 [»Nevarni v okoliščinah vojne«. Interniranci od leta 1940 do 1943]. Carolini Simonetta (ur.), Bonelli Alfredo (uvod), Venanzi Mario (predgovor). Associazione Nazionale Perseguitati Politici Italiani Antifascisti, Roma, 1987.
- Perini Sara. Battaglioni speciali = Slav company = Posebni bataljoni : 1940-1945. Biblioteca Pinko Tomažič-ANPI, Trst, 2004.
- Petroni Gianluca. Gli ebrei a Campagna durante il secondo conflitto mondiale [Judje v Kampanji med drugo svetovno vojno]. Diplomsko delo. Università di Salerno, 1998.
- Pezzino Paolo. Anatomia di un massacro. Controversia sopra una strage tedesca [Anatomija nekega pokola. Spor okrog nemškega pomora]. Il Mulino, Bologna, 1997.
- Picciotto Lilliana. Il Libro della Memoria. Gli ebrei deportati dall'Italia (1943-1945) [Spominska knjiga. Judje, deportirani iz Italije 1943-1945]. Mursia, Milano, 1991.
- Pizzuti Anna. Vite di carta. Storie di ebrei stranieri internati dal fascismo. [Življenje iz papirja. Zgodbe tujih Judov, interniranih v času fašizma]. Donzelli, Roma, 2010.

- Platania Margherita. Note sulla persecuzione razziale: il caso di Ferramonti di Tarsia [Pozaba rasnega preganjanja: primer Ferramontija v Tarsiji]. Diplomsko delo. Università di Salerno, 1997.
- Poesio Camilla. Il confino fascista. L'arma silenziosa del regime [Fašistična konfinacija. Tiho orožje režima]. Laterza, Roma-Bari, 2011.
- Ponziani Luigi. Guerra e Resistenza in Abruzzo tra memoria e storia: itinerario per una ricerca [Vojna in odpornišvo v Abrucih med spominom in zgodovino: vodnik za raziskavo]. V: Guerra sul Sangro. Eserciti e popolazioni in Abruzzo 1943-1944 [Vojna na Sangru. Vojske in prebivalstvo v Abrucih 1943-1944]. Costantino Felice (ur.). Franco Angeli, Milano, 1994.
- Porta Carlo. Il confino [Konfinacija]. V: I Luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita. [Kraji spomina. Simboli in miti združene Italije]. Mario Isnenghi (ur.). Laterza, Roma-Bari 1996, str. 439-462.
- Potočnik Franc. Koncentracijsko taborišče Rab. Lipa : Koper, 1975.
- Pupini Marco. Gli internati di Fossalon [Inrterniranci v Fossilonu]. *Il Territorio*, semestrle del Consorzio culturale del Monfalconese, november 1988, str. 34-41.
- Raspani Mauro. I razzismi del fascismo. [Fašistični rasizmi]. V: La menzogna della razza. Documenti e immagini del razzismo e dell'antisemitismo fascista [Laž o rasi. Dokumenti in podobe fašističnega rasizma in antisemitizma]. Ur. Centro Furio Jesi. Grafis, Bologna, 1994.
- Razza e fascismo. La persecuzione contro gli ebrei in Toscana (1938-1943) [Rod in fašizem. Preganjanje Judov v Toskani (1938-1943)]. Collotti Enzo (ur.). 2 del. Carocci, Roma, 1999.
- Reale Luigi. I campi di concentramento nel Molise dal 1940 al 1943 [Koncentracijska taborišča v Molizeju od leta 1940 do 1943]. Diplomsko delo. Università »La Sapienza«, Roma, 1995.
- Reale Luigi. Confino politico e concentramento di internati civili in Basilicata dal 1940 al 1943 [Politična konfinacija in internacija civilistov v koncentracijska taborišča v Basilicati od leta 1940 do leta 1943]. *Rassegna storica lucana. Bollettino dell'Associazione per la Storia sociale del Mezzogiorno e dell'area mediterranea*, 23, 1996.
- Reichardt Sven. Faschistische Kampfbünde. Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA. Bohlau, Köln, 2002.
- Rochat Giorgio. Il genocidio cirenaico e la storiografia coloniale [Genocid nad prebivalci Kirenaike in zgodovina kolonializma]. *Belfagor*, 4, 1980, str. 449-455.
- Rodogno Davide. Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940-1943) [Novi red v Sredozemlju. Okupacijske politike fašistične Italije v Evropi (1940-1943)]. Bollati Boringhieri, Torino, 2002.
- Rossi-Doria Anna. Memoria e storia. Il caso della deportazione [Spomini in zgodovina. Primer deportacije]. Rubbettino, Soveria Mannelli, 1998.
- Rossi-Doria Anna. Invocazioni della memoria e ragioni della storia: a proposito del »Giorno della memoria« [Klic spomina in dokazi zgodovine: o »Dnevu spomina«]. V: Il linguaggio del passato. Memoria collettiva, mass media e discorso pubblico [Govor preteklosti. Kolektivni spomin, množični mediji in javni diskurz]. Tota Anna Lisa, Rampazzi Marita (ur.). Carocci, Roma, 2005, str. 91-101.
- Sacchetti Giorgio. Renicci: un campo di concentramento per slavi ed anarchici [Renicci: koncentracijsko taborišče za Slovane in anarhiste]. V: Guerra di sterminio e Resistenza. La provincia di Arezzo (1943-1944) [Uničevalna vojna in odpornišvo. Pokrajina Arezzo 1943-1944]. Tognarini Ivano (ur.). Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1990, str. 225-261.
- Sala Teodoro. Guerra e amministrazione in Jugoslavia 1941-1943: un'ipotesi coloniale [Vojna in upravljanje v Jugoslaviji 1941-1943: kolonialna hipoteza]. V: L'Italia in guerra 1940-43 [Italija v vojni 1940-1943]. Annali della Fondazione Luigi Micheletti, 1990-91, Breseia, str. 83-94.
- Saletti Carlo. Memorie che emergono, memorie che configgono. Il ricordo della persecuzione ebraica nell'Italia della »Seconda Repubblica« tra revisioni e uso politico della storia [Spomini, ki prihajajo na površje, spomini, ki bolijo. Spominjanje v »drugi republiki« na preganjanje Judov v Italiji, med revizijami in uporabo zgodovine v politične namene]. *Bollettino della società Letteraria di Verona*, marec 2000, str. 117-171.
- Sarfatti Michele. Gli ebrei nell'Italia fascista [Judje v fašistični Italiji]. Einaudi, Torino, 2000.

- Sarfatti Michele. Il volume 1938. Le leggi contro gli ebrei [Zvezek 1938. Protijudovski zakoni]. V: La legislazione antiebraica in Italia e in Europa [Protijudovska zakonodaja v Italiji in Evropi]. Camera dei Deputati, Roma, 1989.
- Schwarz Guri. Ritrovare sé stessi. Gli ebrei nell'Italia postfascista [Ponovno najti samega sebe. Judje v postfašistični Italiji]. Laterza, Roma-Bari, 2004.
- Schwarz Guri. L'elaborazione del lutto. La classe dirigente ebraica italiana e la memoria dello sterminio (1944–1948) [Obravnava žalovanja. Voditelji italijanskih Judov in spomin na iztrebljenje (1944–1945)]. *Il ritorno alla vita: vicende e diritti degli ebrei in Italia dopo la seconda guerra mondiale* [Vrnitev k življenju: doživljaji in pravice Judov v Italiji po drugi svetovni vojni]. Sarfatti Michele (ur.). Giuntina, Firenze, 1998, str. 167–180.
- Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije/I rapporti italo-sloveni 1880–1956. Relazione della Commissione storico-culturale italo-slovena/Slovene-Italian Relations 1880–1956. Report of the Slovene-Italian Historical and Cultural Commission. Nova revija : Ljubljana, 2001.
- Sorani Settimio. L'assistenza ai profughi ebrei in Italia (1933–1947). Contributo alla storia della »Delasem« [Pomoč judovskim beguncem v Italiji (1933–1947). Prispevek k zgodovini Delasema]. Tagliacozzo Amedeo (ur.). Carucci, Roma, 1983.
- Spazzali Roberto. Il campo di concentramento dell'isola di Melada (Molat) 1941–1943 [Koncentracijsko taborišče na otoku Molat 1941–1943]. *La Rivista dalmatica*, LXVII, 3, 1996, str. 210–223.
- Spinelli Altiero, Rossi Ernesto. Il Manifesto di Ventotene [Manifesti iz Ventotena]. Eugenio Colorni (predgovor). Ponsatis. Celid, Torino, 2004.
- Scotti Giacomo. Una lapide italiana nel parco di Kampor. [Italijanska spominska plošča v parku v Kamporju]. *La Voce del Popolo*, 12. september 1998.
- Tagini Paolo. Le poche cose. Gli internati nella provincia di Vicenza 1941–1945 [Nekaj stvari. Interniranci v Pokrajini Vicenza 1941–1945]. Istrevi-Cierre, Verona, 2006.
- Tarpino Antonella. Geografie della memoria. Case, rovine, oggetti quotidiani [Geografija spomina. Hiše, ruševine, vsakdanji predmeti]. Einaudi, Torino, 2008.
- Tassin Ferruccio. Sul confine dell'Impero [Na meji imperija]. Comune di Visco-Arti grafiche friulane, Udine, 1998.
- Terzulli Francesco. L'internamento fascista in Puglia [Fašistične internacije v Apuliji]. *Fondazione Ferramonti*, II, 2–3, junij 1989.
- Terzulli Francesco. Internati ebrei a Masseria Gigante [Judovski interniranci v Masseriji Gigante]. *Riflessioni. Umanesimo della pietra*, julij 1990.
- Terzulli Francesco. Il campo di concentramento per ebrei a Gioia del Colle (agosto 1940–gennaio 1941) [Koncentracijsko taborišče za Jude v Goiaji del Colle /avgust 1940 – januar 1941]. V: Gioia. Una città nella storia e civiltà di Puglia [Goia. Mesto v zgodovini in civilizaciji Apulije]. Schena Editore, III. del, Fasano, 1992, str. 495–593
- Terzulli Francesco. Una stella fra i trulli. Gli ebrei in Puglia (1933–1949) [Zvezda med trulli.¹⁷⁶ Judje v Apuliji (1933–1949)]. Romano Vincenzo (ur.). Mario Adda Editore, Bari, 1995.
- Terzulli Francesco. La casa rossa. Un campo di concentramento ad Alberobello [Rdeča hiša. Koncentracijsko taborišče v Alberobellu]. Capogreco Carlo Spartaco (uvod). Mursia, Milano, 2003.
- The Italian Refuge. Rescue of Jews during the Holocaust. Herzer Ivo (ur.). The Catholic University Press, Washington, 1989.
- Toscano Mario. Ebraismo e antiebraismo in Italia. Dal 1948 alla guerra dei sei giorni [Semitizem in antisemitizem v Italiji. Od leta 1948 do šest dnevne vojne]. Franco Angeli, Milano, 2003.
- Toscano Mario. L'abrogazione delle leggi razziali in Italia (1943–1987). Reintegrazione dei diritti dei cittadini e ritorno ai valori del Risorgimento [Odprava rasnih zakonov v Italiji (1943–1987). Ponovna vključitev državljskih pravic in vrnitev vrednot Preporoda] Spadolini Giovanni (predgovor). Senato della Repubblica, Roma, 1998.
- Traverso Enzo. La fine della modernità ebraica. Dalla critica al potere [Konec judovske modernosti. Od kritike na oblast]. Feltrinelli, Milano, 2013.

¹⁷⁶ Trullo – značilna hiše v Apuliji.

- Traverso Enzo. Storia e memoria. Gli usi politici del passato [Zgodovina in spomin. Politična raba preteklosti]. *Novcento*, 10, 2004.
- Trinca Maico. Monigo: un campo di concentramento per slavi a Treviso luglio 1942-settembre 1943 [Monigo: koncentracijsko taborišče za Slovane v Trevisu. Julij 1942-september 1943]. Istresco, Treviso, 2001.
- Un percorso della memoria. Guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia [Pot spomina. Vodnik pa krajih nacističnega in fašističnega nasilja v Italiji]. Matta Tristano (ur.). Electa, Milano 1996.
- Una storia di tutti. Prigionieri, internati, deportati italiani nella seconda guerra mondiale [Zgodba vseh. Italijanski zaporniki, interniranci in deportiranci med drugo svetovno vojno]. Franco Angeli, Milano, 1989.
- Vasari Bruno. Mauthausen. Bivacco della morte [Mauthausen. Bivak smrti]. La Fiaccola, Milano, 1945 (ponatis La Giuntina, Firenze, 1991).
- Vendramini Ferruccio. Gli ebrei stranieri internati in Italia. Il caso di Mel (1941-44) [Tuji Judje, internirani v Italiji. Primer Mel (1941-1944)]. *Protagonisti*, IX, 30, 1988, str. 9-22.
- Villani Cinzia. Ebrei fra leggi razziste e deportazioni nelle province di Bolzano, Trento e Belluno [Judje med rasnimi zakoni in deportacijami v pokrajinah Bocen, Trento in Belluno]. Società di Studi Trentini di Scienze Storiche, Trento, 1996.
- Villa Andrea. Dai Lager alla terra promessa. La difficile reintegrazione nella »nuova Italia« e l'immigrazione verso il Medio Oriente (1945-1948) [Od lagerjev do obljubljenega dežele. Težavna reintegracija v »novi Italiji« in selitev na Srednji Vzhod (1945-1948)]. Fondazione Isec-Guerini e Associati, Milano, 2005.
- Vivanti Corrado. Gli ebrei in Italia [Judje v Italiji]. V: Annali della storia d'Italia [Letopisi zgodovine Italije]. 2 knjigi. Einaudi, Torino, 1996, 1997.
- Vizio Sergio. Gli ebrei croati in Alba (1942-1945) [Hrvaški Judje v Albi (1942-1945)]. *Notiziario dell'Istituto per la Storia della Resistenza in provincia di Cuneo*, št. 28, 1985.
- Voigt Klaus. Notizie statistiche sugli immigranti e profughi ebrei in Italia (1938-1945) [Statistični podatki o judovskih priseljencih in beguncih v Italiji (1938-1945)]. V: »Israel«. Un decennio 1974-1984. Saggi sull'ebraismo italiano [»Izrael«. Desetletje 1974-1984. Razprave o italijanskem judovstvu]. Del Canuto Francesco (ur.). Carucci, Roma, 1984, str. 407-420.
- Voigt Klaus. Gli emigrati in Italia dai paesi sotto la dominazione nazista: tollerati e perseguitati (1933-1940) [Priseljenci v Italijo iz držav pod nacistično oblastjo: tolerirani in preganjani (1933-1940)]. *Storia contemporanea*, XVI, 1, 1985.
- Voigt Klaus. Maximilian Segall, un profugo ebreo in Italia [Maximilian Segall, judovski begunec v Italiji]. *La Rassegna Mensile di Israel*, LIV, 1-2, 1988, str. 279-297.
- Voigt Klaus. Israel Kalk e i figli dei profughi ebrei in Italia [Israel Kalk in sinovi judovskih beguncev v Italiji]. *Storia in Lombardia*, IX, 2, 1990, str. 201-250.
- Voigt Klaus. Zuflucht auf Widerruf. Exil in Italien 1933-1945. 1. knjiga 1989, 2. 1993. V italijanščini: Il rifugio precario. Gli esuli in Italia dal 1933 al 1945 [Začasno zatočišče. Begunci v Italiji od leta 1933 do 1945]. 1. knjiga 1993, 2. knjiga 1996. La Feltrinelli, Milano.
- Voigt Klaus. Villa Emma. Ragazzi ebrei in fuga 1940-1945 [Vila Emma. Judovski otroci na begu 1940-1945]. La Nuova Italia, Firenze, 2001.
- Vom Konzentrationslager »für feindliche Ausländer« zur Stiftung »für Völkerfreundschaft«. *Stiftung Topographie des Terrors*, 101, 6, 2001, str. 3-16.
- Walston James. Ferramonti si conferma spazio di memoria reale [Ferramonti se potrjuje kot kraj resničnega spomina]. *Calabria-Rivista del Consiglio Regionale*, avgust 1992.
- Walston James. History and Memory of the Italian concentration Camps. *The Historical Journal*, 40, 1, 1997.
- Winter Jay. The Generation of Memory: Reflections on the 'Memory Boom' in Contemporary Historical Studies. Archives & Social Studies. *A Journal of Interdisciplinary Research*, 1, marec 2007.
- Zevi Luca. Luoghi di una memoria (più o meno) ben temperata [Kraji (bolj ali manj) umirjenega spomina]. *La Rassegna mensile di Israel*, LXXVIII, 3, 2012, str. 17-36.

'900. I tempi della storia (Dvajseto stoletje. Obdobja zgodovine). Pavone Claudio (ur.). Donzelli, Roma, 1977.

Katalogi razstav

Dalle leggi antiebraiche alla Shoah. Sette anni di storia italiana [Od zakonov proti Judom do holokavsta. Sedem let italijanske zgodovine]. Galimi Valeria, Minerbi Alessandra, Picciotto Liliana, Sarfatti Michele (ur.). Skira, Ginevra-Milano, 2004.

I campi di concentramento in Abruzzo: 1940-1944 [Koncentracijska taborišča v Abrucih: 1940-1944]. Avtorji: Scatamacchia Rosanna, Gioia Annabella, Di Sante Costantino, Graziani Giuseppe. Società cooperativa Arkè, Acquaviva Picena, 2004.

Internetni viri

<http://www.camera.it/parlam/leggi/04092l.htm> : zakon št. 92 z dne 30. marca 2004, objavljen v *Gazzetta Ufficiale*, št. 86, 13. april 2004, o »Dnevu spomina na žrtve fojb, na eksodus iz Julijske krajine in Dalmacije in na dogajanja ob vzhodni meji in dodelitev priznanja sorodnikom ubitih v foiba«.

<http://www.camera.it/parlam/leggi/00211l.htm> : zakon št. 211 z dne 20. julija 2000, objavljen v *Gazzetta Ufficiale* št. 177, 31. julij 2000, o »osnovanju 'Dneva spomina' na italijanske vojaške in politične deportirance v nacistična taborišča«.

www.fondazioneferramonti.it

NASILJE VOJNIH IN POVOJNIH DNI

VPOGLEDI 8

*Zbirka Vpogledi, št. 8
Inštitut za novejšo zgodovino
346 strani
cena 25,00 EUR*

Razmišljanja in razpravljanja

Janko Pleterški

Instrumentalizacija pietete

V Slovenskem zborniku 2014¹ sem se srečal s prispevkom dr. Vide Deželak Barič *Posledice represije: smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem*. Že dolgo poznam in cenim avtorico, z njo sem tudi osebno povezan, saj me je leta 2003 predstavila v mojem jubilejnem profesorskem zborniku.² Naslov njenega prispevka, na katerega se odzivam, obeta ponudbo statistične bere pomembne raziskave, za katero vem, da že več kot poldrugo desetletje skrajno resno in prizadevno poteka v Inštitutu za novejšo zgodovino, in o kateri sem sam že napisal nekaj pripomb pred dobrim desetletjem ob predstavitvi prvih rezultatov zastavljenega dela. Iz članka vidim, da je pričakovana žalostna statistika vojnih žrtev – sama zase zelo dragocena – služila avtorici bolj za nekakšno ozadje, bolj za skrajno resen in pričakovano tehten kontekst za pisanje njenega lastnega zgodovinskega komentarja dogajanj v vojnih letih.

Vidim, da v tem svojem pisanju ponuja nekaj ključnih tez, ki se meni zdijo enostranske in jim ugovarjam.

Povzemam jedro njene interpretacije naše zgodovine v letih druge svetovne vojne. To je razlaga, da se je v njej dogajala med prebivalci Slovenije tudi bratomorna vojna, ki pa jo je treba ovrednotiti kot povsem samostojen pojav, in sicer kot pojav namerno in zavestno vodene državljanske vojne, v kateri sta v Sloveniji nastopila dva državna subjekta: na eni strani partizani, na drugi pa tabor, ki se legitimira kot »protipartizanski« (kratko PPT). Slednji ne vključuje samo političnih nasprotnikov partizanskega osvobodilnega odporiškega gibanja, Osvobodilne Fronte s KPS, ampak učinkovito tudi vse kolaborativne vojaške formacije, ne glede na to, da so bile ustanovljene in so delovale kot (pomožna) okupatorjeva vojska. Torej Vaške straže/MVAC, vse variante domobranstva, policijske enote enakega izvora in usmeritve. Tako namreč razumem pripoved avtorice o državljanski vojni, ki jo brez najmanjšega strokovnega zadržka vključuje v svoj komentar prikazane statistike. Ta državljanska vojna, meni,

¹ Slovenski zbornik 2014 : narodnoosvobodilni boj in današnji čas. Zveza združenja borcev za vrednote NOB Slovenije, Ljubljana 2014, str. 131-155. Tekst v tem zborniku je ponatis iz zbornika *Nasilje vojnih in povojnih dni*, uredila Nevenka Troha. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2014, str. 11-36. Je razširjen in dopolnjen referat, ki ga je predstavila avtorica na mednarodni znanstveni konferenci *Represija med 2. svetovno vojno in v povojnem obdobju v Sloveniji in sosednjih državah = Repression during World War II and in the post-war period in Slovenia and in the neighbouring countries*, ki je bil v organizaciji Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani 7. in 8. novembra 2012. – Opomba uredništva.

² Vida Deželak-Barič: Akademik Janko Pleterški - osemdesetletnik. V: Zbornik Janka Pleterškega. Ljubljana, str. 13-30.

je povzročena zaradi ideološkega značaja in komunistične revolucionarne dejavnosti partizanov.

Šokantna zgodba! Vsaj zame. Posebno ob dejstvu, da teza sploh ne izhaja iz števil, zbranih v fondu podatkov o žrtvah vojne. Celo ne v podani predstavitvi, četudi je sistemsko nekoliko, kolikor je to sploh mogoče, tezi prilagojena. Toda najbolj šokantno se mi zdi to, da se teza skuša podtakniti bralcu pod varstvom statistike mrtvih, ko je človek prevzet od pietetnih čustev.

O bazi zbranih podatkov o smrtnih žrtvah, ki jo hranijo v Inštitutu novejše zgodovine, je avtorica 12. junija 2012 povedala novinarki Dnevnika Ranki Ivelja, da je bazo treba trajno zavarovati za nadaljnje znanstveno preučevanje, obenem s tem pa poskrbeti, da bodo ostali na voljo tudi usposobljeni zgodovinarji, ki znajo opravljati zanesljive statistične analize zbranih podatkov. To seveda pomeni, da so možne tudi znanstveno nezanesljive, politično pristranske analize. To je pač usoda in obenem odlika dokumentov, ki so in ostajajo enkratni pričevalci tega, kar se je zgodilo.

Pa poglejmo najprej, kaj bi od znanstvene analize iz rok naše za to temo zanesljivo usposobljene zgodovinarke na prvi mah pričakovala izkušena novinarka in neustavljiva »pretuhtavarica«, Ranka Ivelija, ki pa besedila, o katerem zdaj pišem, seveda še ni mogla imeti v roki. Pričakuje, da bo v predstavitvi, ko bo čez čas objavljena, najti številke, ki odgovarjajo »na v minulih desetletjih pogosto zastavljena vprašanja: na kateri strani je padlo največ žrtev«. Začudilo nas bo, da takšnega odgovora v Slovenskem zborniku 2014/v zborniku Nasilje vojnih in povojnih dni predstavljeni statistiki in analizi ne moremo odkriti! Videli bomo še, od kod in zakaj ta praznina. Toda pred tem se spomnimo celote problema, ki visi nad vsemi nami v ozadju kot kak zemeljski plaz po hudourni noči!

Gotovo nihče ne more pozabiti, kaj se je zgodilo s Slovenskimi domobranci, ki so se, še vedno v spremstvu nemških vojakov, zatekli čez tisti dan na novo najdeno državno mejo, za katero so dotlej Hitlerju prikimavali, da je podrta, k Britancem, zmagovalcem v svetovni vojni proti Hitlerju in fašizmu. Ti so na Koroškem pravkar po svoje obnavljali Avstrijo. Dobesedno pred očmi britanskih vojakov na onstranskem bregu Drave so ti domobranci tostran reke pod Borovljami uprizorili krvavo bitko s slovenskimi partizani, priznanimi zavezniki Britancev. Dan po koncu svetovne vojne! Pobili so množico partizanov in trupla metali v Dravo. Kakor da hočejo izkazati zvestobo predsmrtnemu naročilu svojega strankarskega voditelja in starouveljavljenega državnika dr. Antona Korošca. Ta je namreč 7. marca 1940, ob izteku rusko-finske vojne, izrekel besede, ki naj bi postale za Slovence dogodena zgodovina: »Naš Viipuri (Viborg) ne sme biti osvojen!« Na tisti svoj v nebo kričeči način so hoteli omenjeni domobranci dokazati svoj prav tudi navzočim Britancem. Pač v pričakovanju »veličastnega priznanja« v imenu antikomunizma, kakor so jim prerokovali tisti, ki so jih pripeljali vse do prisege Hitlerju in naprej do konca. Toda Britanci v domobranskem masakru slovenskih partizanov pod Borovljami niso uzrli nobenega Viipurija, ne finskega ne Koroščevega.

Vitalni problem držav, zvezanih v vojni s fašizmom, ni bila morebitna revolucija znotraj nekaterih med njimi. Vitalen, pač poleg nujnosti končne in čimprejšnje

zmage, je bil sporazum o delitvi interesnih sfer po zmagi. In to najprej med velesilami z različno družbeno ureditvijo. Vprašanje o morebitnem pojavu državljskega spopadanja znotraj posameznih držav je bilo izločeno že v začetku, vsekakor v luči pogojev te iste zmagovitosti. In hkrati s tem je bilo iz zavezniške politike izločeno tudi obremenjevanje z vprašanji revolucionarnih sprememb, ki utegnejo nastati v zvezi z razvojem rezistence v posameznih okupiranih državah. Naj omenim, da sem o tem pisal v predstavitvi knjige Lloyda C. Gardnerja (*Spheres of Influence. The Partition of Europe from Munich to Yalta*. John Murray, London, 1993) o dogovornju Winstona Churchilla s Stalinom oktobra 1944 v Moskvi (Prispevki za novejšo zgodovino, 1996). Za zavezniško politiko je bilo odločilno merilo to, koliko in kako prepričljivo prispevajo z močjo odpora proti okupatorjem, ki se razvija v njih, k zmagi. V Jugoslaviji oz. Sloveniji je bila to moč partizanskega odpora, saj drugačnega vse bolj očitno ni bilo.

Takšna izločitev je še posebno obveljala, če so se ideloški in politični nasprotniki partizanskega odpora v svoji domnevno le taktični kolaboracijski praksi celo formalno obremenili s priznanjem debelacije svoje napadene avtentične države. Takšnim ljudem in skupinam so zavezniki ob koncu vojne odrekli lastnost in pravice udeležencev v državljski vojni in jih v nekaj kričečih primerih vrnilo oblastem njihovih osvobojenih držav in njihovem pravnemu redu ali neredu.

Ali je bilo za to krivo mednarodno vojno pravo, po katerem domobrancem ni (bilo) mogoče priznati dostojanstva subjekta v domači državljski vojni in jih s tem odrešiti vloge kolaborantov? Morda že zato ne, ker so res bili sovražniki komunistov?

Pri tem ni odločalo mednarodno pravo. Obravnavanje obeh vprašanj, kaj je državljanska vojna in kaj kolaboracija, je to pravo takrat še prepuščalo notranjemu pravu držav. Odločali sta človeška morala in seveda politika. V ozadju obeh pa je veljalo prastaro zavračanje efijaltstva, izdajstva napadene skupnosti, ki ji človek pripada. Slovencem je že Valentin Vodnik prevedel Demostenovo pripoved, kako je makedonski kralj Filip ta problem rešil za osebi Entikrata in Lastena, »izdajalcev Olinčkiga gradu«, ko sta se mu pritožila, da ju njegovi zmagoviti vojaki pitajo z označbo izdajalcev. Kralj Filip jima je odvrnil: »Poterpita. Makedonski vojaki so še preveč zarobljeni, vsako reč po svojemu imenu kličejo.«

Vodnikov prevod sem leta 1993 navedel v svoji knjigi Senca Ajdovskega gradca.³ Obenem s svojim predlogom na posvetu 1991 o slovenskem odporu⁴ izrečenim glede tega, da problem nelojalnih državljanov v letih okupacije bolj sodobno strokovno (morda manj zarobljeno) imenujemo »funkcionalna kolaboracija«. Ne torej državljanska vojna, ampak kar kolaboracija, čeprav ne zgolj v korist okupatorjevega vladanja in državnega prilasčanja, ampak tudi v funkciji njihovega lastnega, ideološkega oz. političnega naboja! Pozneje sem videl, da nekateri zahodnonemški sociologi

³ Janko Pleterški: Senca Ajdovskega gradca : o slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana: 1993.

⁴ Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja : zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana 1991.

v podobnem smislu govore o kolaboraciji kot vozilu (nekakšni neugledni »šajtrgi«) za prevažanje specifičnih namenov kolaborantov samih (»Wechikelkolaboration«).

Nekako v času izida te moje knjige je zgodovinar dr. Bojan Godeša v Delu zapisal, da le še eden od slovenskih zgodovinarjev ne sprejema teze o državljanski vojni na Slovenskem med okupacijo. Prepričan, da to leti name, sem mu ob srečanju rekel, da kolaboracija z vojnim agresorjem ne more imeti dignitete državljanske vojne znotraj te napadene države. Zdaj vidim, da je v nastopih, kakršen je tudi ta naše avtorice, prišlo do veljave stališče, ki pomeni nekakšen obrat te moje misli: kolaboracija naj se upraviči z dostojanstvom državljanske vojne tako, da prekličješ to njeno kompromitantno imenovanje preprosto s tem, da besede kolaboracija sploh več ne uporabiš, in da vse delovanje ob boku okupatorjev, posebno vojaško, prekrstiš v dostojanstveno državljansko vojno proti partizanom, pri čemer si početje olajšaš tako, da izumiš poleg v Sloveniji tradicionalnih, nov politični tabor, »protipartizanski tabor« (PPT), tabor brez oprijemljivega in odgovornega vodstva.

To upravičiš z dejstvom, da je vsa kolaboracija nasprotovala revolucionarni zaro-ti NOB OF pod vodstvom KPS in posledično bila »protipartizanska«. Tak miselni obrat naj na ravni ideologije, ki je seveda vedno legitimna, tudi v vojni, poistoveti vrednoto odpora napadalca z običajno zavrženostjo predaje svoje napadene države tujcem. Miselni obrat v glavah nekaterih zgodovinarjev? Vse bolj se mi zdi, da gre prej za neko dokončno oblikovano politično prepričanje in hkrati za novo zamisel, kako to prepričanje naprtiti narodu in še domovini povrh. V bistvu gre za visoko talentiran poskus, za prav »razumniško« domislivo, kako popraviti zgodovino. In to varno, v zaščitnem ovoju nespornih čustev pietete do vseh pokojnikov.

V članku naše avtorice gre seveda samo za odsev te domislive ali prepričanja. Pretežno in izvorno ji gotovo gre za poznavalsko predstavitev imponantnega rezultata raziskave, ki je Sloveniji dala izjemno dragoceno računalniško bazo podatkov povsem samostojne narave in trajnega, temeljnega pomena, pravcat spomenik dejavnosti, poguma in usode ljudi na Slovenskem v tistih nepopisnih štirih letih druge svetovne vojne in neposredno po njej.

Kako se torej naši avtorici posreči, da se ogne izpolnitvi pričakovanja in želje Ranke Ivelja? Odgovor najdemo v prvih dveh tabelah, ki ju je izdelala in ponudila nam v branje.

Tabela1, *Struktura žrtev glede na vojni status (str.135-136).*⁵ Najprej so v tabeli civilisti sploh, med njimi posebej aktivisti OF, drugi sodelavci osvobodilnega gibanja in TIGR. Nato sledi neoznačen preskok v isti tabeli na žrtve vojaških enot brez razlike, katerega obeh taborov svetovne vojne te enote podpirajo. Navedene so le z imeni, vsaka enota zase, brez seštevanja žrtev na tej ali oni strani vojne. A le pri italijanskih enotah so označene kot »kolaborantske«. Pri slovenskih so označene le nekatere manjše (med njimi Črna roka), a označene in razvrščene so le kot »protipartizanske«. Nobena slovenska enota ni označena kot kolaborantska. Niso sumirane ne tako ne drugače. Niti v odnosu do okupatorjev z vidika Slovenije niti z vidika splošnega od-

⁵ Strani v Slovenski zbornik 2014; v zborniku Nasilje vojnih in povojnih dni, str. 16.

nosa do te ali druge strani v svetovni vojni. K temu pa vendar sodijo slovenske žrtve, ki so padle bodisi v sovražnih ali pa zavezniških vojnih enotah, in samoumevno še posebej padli v enotah Kraljevine Jugoslavije. Vse sumiranje na to ali ono stran v vojni je prepuščeno bralcu samemu in njegovi zgodovinski obveščenosti. Gospa Ivelija bi temu gotovo bila kos, če bi si vzela čas. Končno pa je vendarle podana le vsota vseh in vsakršnih žrtev brez razlike, potemtakem le glede na celoto pojava svetovne vojne med prebivalci Slovenije: 98.723, ali 6,6 %.

Toda pri naslednjem koraku postane stvar bolj zapletena in nekam protislovna, težko rešljiva spraševalcu.

Tabela 2 prikazuje strukturo te celote žrtev vojne glede na povzročitelja smrti (str. 136-137).⁶ Tu je dodana razlaga: »Osebe, ki je izgubila življenje v vojni vihri, pa ne določa samo njen vojni status, to je njena (ne)vpetost v vojno dogajanje, ampak je enako pomembno vprašanje, kdo je povzročil njeno smrt. Šele iz interakcije obeh vidikov izhaja polnejša podoba narave nasilja, ki ga je sprožala pa tudi omogočala vojna.«

Gre torej za posebej izbrani način razvrščanja obstoječih podatkov o žrtvah druge svetovne vojne v njenem dogajanju na Slovenskem ter za relativizacijo njihovega pomena v povezovanju samo nekaterih vidikov njihovih interaktivnih razmerij. Izključujejo pa se oznake vidikov, ki so vezani neposredno na zgodovinski značaj te vojne kot reševanja narodov pred agresijo fašizma.

S celoto prakticirane metode predstavitve se očitno skuša doseči izločitev iz vidne podobe smrtnih žrtev vojne, prav tistih vrednostnih potez, ki primer Slovenije povezujejo neposredno z meddržavnim dogajanjem. Bralcu se predoča le tisto, kar bi ga moglo v predstavljeni podobi dogajanja na Slovenskem navesti na misel o državljanski vojni kot nekem njenem posebnem, v bistvu zgolj notranjem fenomenu vojne, pač vojne proti komunizmu. Ta pa se molče prepušča presoji po internih političnih standardih Slovenije, in to s stališča ideoloških vrednotenj ter današnjih političnih odnosov. Bralec, ki je pričakoval, da bo videl tisto, kar je navedla novinarka, in ostal praznih rok, morda lahko najprej pomisli, da gre za nekakšno spravno prizadevanje: če ne navajaš imen in obstoja tistih dveh taborov, ki sta se spopadala v svetovni vojni tudi na tleh Slovenije, se tako pač preprosto ogneš govoru o sovražnosti med Slovenci samimi in se tako krepijo spravna nagnjenja. Lepo. Toda bralec zagleda tudi razvrščanje števil, ki niso samoumevne niti po sebi in so očitno tudi namerno izbrane, če že ne morda kar izdelane prav za to.

V tabeli 2, *Struktura žrtev glede na povzročitelja smrti* bralca preseneti posebna delitev med vojaškimi enotami, za katere sam sicer ve, da so bile kolaborantske. Kot povzročitelj smrti nastopa vsaka posebej, ločena v dve kategoriji. Najprej so navedeni domobranci in posebej domobranci v sodelovanju z (pretežno) nemškimi enotami. In še po istem vzorcu: MVAC, Legija smrti in posebej MVAC v sodelovanju z italijanskimi enotami. Ali naj za povzročanje smrti v fizičnem sodelovanju z nemškimi ali italijanskimi enotami veljajo drugačna vrednostna merila kakor za tisto povzročanje

⁶ V zborniku *Nasilje vojnih in povojnih dni*, str. 17.

smrti, ki je bilo storjeno brez te fizične navzočnosti? Ko vemo, da so tako domobranci kot tudi MVAC bili pomožne vojaške enote okupatorjev in vse te tudi načeloma in dejansko pod okupatorskim poveljstvom?

Šef britanske vojaške misije pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije Peter Wilkinson je za Slovence posebno imeniten po svojem poročilu britanski vladi o slovenskem partizanskem odporu, v katerem ga je primerjal s čaščenjem ljudskega odpora Tirolcev ob vdoru Napoleonovih vojska. Wilkinson je kmalu po letu 1991 (osamosvojitvi) obiskal Republiko Slovenijo. Novinar slovenske TV ga je takrat vprašal: »Kaj bi vi, ki ste bili britanski vojaki in ste se lahko po Sloveniji gibali tudi samostojno, storili, če bi ob takšni priložnosti nepričakovano trčili ob domobrance?« »Nismo trčili obnje«, je odgovoril polkovnik Wilkinson, »ampak najbrž bi streljali nanje.« Naš novinar seveda ni dodatno vprašal, ali bi streljali tudi, če domobranci ne bi imeli ob sebi kakega Nemca, saj ni prebral sestavka naše avtorice. A če bi, bi pač lahko s takšnim vprašanjem izzval le začudenje Britanca nad smislom tega spraševanja. Tirolci bi že vedeli, s kom imajo opraviti, tudi če ne bi ob vojski jezdil Napoleon osebno. Streljali bi.

Domišljajska teza izumiteljev »protipartizanskega tabora« o PPT–državljski vojni 1941–1945 je za zgodovinarja bosa. Vojaško moč PPT naj bi predstavljali domobranci oz. njihovi predhodniki. Vse te enote pa so priznavale, da je bila njihova izvorna država Jugoslavija z napadom fašističnih držav uničena in je prenehala mednarodnopravno obstajati (priznanje debelacije). To je v nasprotju z gibanjem odpora okupatorjem, ki debelacije že v svojem izhodišču ni priznalo. Tako je nastal in vso dobo okupacije Slovenije trajal položaj, ko vojaki PPT in simpatizerji niso bili državljski iste države kot partizani in posledično niso mogli biti z njimi v državnovojnem odnosu ne po merilih mednarodnega prava ne po morali naše civilizacije.

A žal vem že od profesorja dr. Danila Türka, da v času, ko je bil šele načelnik inštituta za meddržavno pravo, ni bil pripravljen o trditvah glede takšne državljske vojne pri nas javno povedati svojega nikalnega mnenja. Morda ni hotel v imenu stroke sprejemati odločitev, ki jih mora odmeriti nacionalna politika, če je res državna, nacionalna. Politika pa do danes omahuje med dvema domovinama v isti državi. Trditev in stališče o državljski vojni nekega PPP pri nas, če ju premislimo, najprej zanikata slovenskemu narodu njegovo samoodločbo, udejanjeno v času njegovega odpora sovražni okupaciji, ker se je tako opisani PPT sam obenem z okupatorji postavil na njihovo državno pozicijo. Teza o takšni vojni PPT nima v sebi nič spravnega ne za včeraj ne za jutri in je sama sebi protislovnost.

In tako se lahko zgodi, da naša avtorica ne opazi, kako njena lastna pripoved tezo o slovenskem PPT zanika.

Njena razlaga streljanja talcev kot retaliacije okupatorjev za dejanja slovenskega odpora ji ne da misliti, ko navede dejstvo, da so Italijani svoj najmočnejši udar s pobojem talcev izvedli prav ob atentatu, ki je pokončal najbolj uglednega političnega predstavnika slovenskih priznavalcev debelacije in državne priključitve Ljubljanske province Kraljevini Italiji. To je bil atentat na nekdanjega bana Dravske banovine in celo načelnika SLS dr. Marka Natlačena. Najhuje so se italijanski okupatorji torej

znesli nad slovenskimi talci zaradi izgube svojega najvidnejšega novopridobljenega državljana! Kakor da bi bil nekakšen njihov Heidrich ... In prav ob tem so Britanci začeli drugače razmišljati o razmerah v okupirani Ljubljani, kakor jim je to razlagal Miha Krek v emigraciji. Četudi jim ni bilo znano, da je on sam človek, ki je skupaj s Franom Kulovcem 5. aprila 1941, tik pred Hitlerjevo agresijo in v smrtnem strahu pred Srbi, če bi za to vedeli, Hitlerju ponudil kapitulacijo Slovencev in kolaboracijo z njegovim novim redom. Saj, kdo pa je celo danes sploh pripravljen opaziti, da so domobranci v letu 1944, menda še pred prisego Hitlerju (20. aprila 1944), v bistvu ponavljali Natlačenovo aneksionistično stališče, ko so se izrazili, da se partizani s svojim odporom »vmešavajo v borbo med velesilami« (brošura »Turjak«, Ljubljana 1944)? O kakšni svoji slovenski PPT–državljski vojni seveda Nemcem ne bi bili smeli niti črhnuti.

Razume se, da avtorica ne opazi obstoja tudi sicer malo opaženega dejstva, da je svojo vojno proti partizanom štela za res svojo državljansko vojno Italija sama. Pač za vojno na državnih tleh Italije proti svojim novoosvojenim sicer vstajniškim, a vendarle že italijanskim državljanom. To so tedaj opazili v Vatikanu, ko so italijansko interniranje civilnega prebivalstva velikega dela Ljubljanske pokrajine poleti 1942 ocenjevali kot neprimeren ukrep na območju »državljske vojne« (Glej moj prispevek: Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945. V: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana, 1996, str. 635–648).

Vendar teza o PPT in državljanski vojni ni nelogična, če jo pogledamo s politične pozicije, da je druga svetovna vojna bila končana prezgodaj, da bi morala biti daljša. Kako?

Že četrto stoletja divja neototalitarni bobneči ogenj propagande proti spominu na partizanske »tolovaje« in na njihovo zmago v odporu Slovencev in vseh nasprotnikov fašizma. To je bilo obdobje, ko je luč postala tema, vid slepota, srce v prsih greh, zvezda grdota, hlapčevstvo vrednota, smrt naroda manjše zlo, začetek svobode njen konec, zgodovina pa dekla naše prave resnice. Četrto stoletja, med katerim smo skoraj izgubili državo, je dalo svoj sad, pravo resnico, ki nas bo osvobodila, da kolaboracija ni bila tisto, kar je bila, marveč častivredna državljanska vojna, ki pa ji ni bilo dopuščeno, da bi se zmagovito dokončala.

Med tem truščem se je nekaterim nič zlega slutečim »teoretikom« kar sama ponujala elegantna odrešilna misel: imeli smo domačo državljansko vojno belih proti rdečim. Pa saj so v svojem času že partizani sami govorili o belogardizmu, pojmu iz državljanske vojne v Rusiji, čeprav je bilo vsem jasno, da v Rusiji pri tej primerjavi manjkajo tuji zavojevalci, okupatorji, ter s tem tudi kolaboracija. A zdaj s tezo o PPT ne gre za pomanjkljivo primerjavo, ampak za zgodbo izpod peresa šolanih zgodovinarjev!

Morda bi spričo bobnečega ognja oni radi zgodovino popravili, pa so pri tem izgubili kompas? Naša naloga ni dajati zgodovini lekcije, je opozarjal profesor Fran Zwitter. On ni bil član partije, a bil je kritičen državljan in znanstvenik ter cenjen tako v SANU kot v JAZU, četudi jim je tam povedal, da z njimi govori kot slovenski okcidentalec. Meni pa je rekel: »Nimam rad političnih sestankov, vselej pa grem na

občni zbor terenske zveze borcev.« Drugi povedo, kako je opozarjal: »Misliti pa moramo tudi na Slovence, ki so v politični emigraciji, kot na Slovence.«

Torej? Domnevna PPT–državljanska vojna ni v ničemer pripomogla k zmagi antifašizma v drugi svetovni vojni, pač pa nasprotno, gotovo je vojno podaljšala. Tudi za Slovenijo. To nima nič opraviti z željo po spravi, je pa bistveno za število smrtnih žrtev.

Kaj pa žrtve obvojnih ali povojnih pobojev? Tukaj se vzdružujem komentiranja tistega, kar je zapisano v besedilu dr. Vide Deželak Barič. Za sklep pa vendar pristavljam svojo misel, ki sem si jo zapisal pred leti ob nekem drugem vzroku, ko je šlo za dojetje nedeljivosti naše zgodovine: »... glede na vzročno povezanost obeh velezločinov, storjenih v tej naši zgodovini 20. stoletja. Torej povezanost prvega zločina, storjenega nad dušo naroda, zapeljanega v kolaboracijo z argumentom antikomunizma kot verske dogme, ki stoji nad pravico naroda, da se brani pred sovražnim napadom, in pa drugega zločina, storjenega nad telesom naroda s povojnimi poboji kolaborantov ... Zgodovina se temu vprašanju (povezanosti) ne more ogniti in ne ugotoviti, da so žrtve pobojev bili žrtvovanci! To ni ne opravičevanje ali celo upravičevanje pobojev, ampak vprašanje zgodovinske odgovornosti tistih, ki so jih postavili v vlogo žrtvovancev. To pa je edino, kar more pripomoči preživelim in svojcem, njihovim potomcem, uvideti, kako in po čigavi odgovornosti so žrtvovanci umrli, ter kako, zaradi katerih zmot se je to moglo dogoditi. To in takšno razumevanje je tisti lek, ki zmore, gotovo bolj ponotranjeno kot slast maščevanja, ublažiti bolečino prizadetih ljudi in zdraviti razdvojeno dušo naroda. Mrtvih obuditi, žal ne more.«

Z metodo hkratnega prikazovanja žalostne slovenske statistike mrtvih in njenega komentiranja s tezo o PPT–državljanski vojni se v prvi vrsti zanika in hkrati skuša politično preseči ključno dejstvo, ki je izhodiščnega pomena za Slovenijo v Evropski uniji. Namreč dejstvo, da se je v letu 1991 osamosvojila in bila nato sprejeta v EU, izhajajoč iz mednarodnopravno priznanih ustavnih pridobitev svoje druge državnostvarne samoodločbe, tiste iz leta 1945. Mislim, da zato v nadaljnjih razpravljanih ne bi smeli pozabljati nekaterih za dojetje celote dogodenega zgovornih dejstev.

Glede komunistov bi se v tem trenutku veljalo spomniti, da se slovenski že od prvega trenutka te svetovne vojne na naših tleh niso oprijeli modela obnašanja ruskih boljševikov v prvi svetovni vojni in niso razglasili tako imenovanega revolucionarnega defetizma. Nasprotno, najprej so glede napadene Jugoslavije organizirali prostovoljce za njeno obrambo, po okupaciji pa so v Sloveniji že prej kot v treh tednih izrekli potrebo po ustanovitvi osvobodilne fronte slovenskega naroda. Zavrnitev možnosti, da bi tudi druga svetovna vojna obveljala kot še vedno imperialistična, so prepustili kar zahodnim protiosnim zaveznikom, s pogojem, da priznajo pravico do samoodločbe vsem narodom. Gotovo slovenskemu, a tudi vsem v kolonialnih imperijih. Niso pa na to čakali in so osvobodilno fronto soustanovili takoj. Prav jim je dala Atlantska listina. In pri tem je ostalo in je končno postalo temeljna pridobitev zmage zaveznikov v drugi svetovni vojni. Te pridobitve so postali deležni tudi privrženci »protipartizanskega tabora – PPT«. Hote ali nehote. Mar ne?

Glede slovenskih četnikov se velja spomniti, da niso bili že v naprej v tem PPT,

kot so to bili voditelji SLS že pred nemškim napadom, a da so strankarski šefi četnikov v trenutku napada tudi sami zavrnilo vstop komunistov v Natlačenov Narodni svet. Toda spomniti se je treba tudi, da slovenski četniki enako kot komunisti (in jugoslovanska vlada) niso vedeli, da Natlačen s tem svetom pripravlja slovensko priznanje debelacije in vključitev Slovencev v Hitlerjevo ureditev Evrope.

Kako je bilo to s SLS, so že leta 1971 zgodovinarju Ferdu Čulinoviću razkrili dokumenti nemškega ministrstva za zunanje zadeve, za katere skrbijo v ZDA. Podrobnosti je poiskal in objavil kolega naše avtorice, dr. Bojan Godeša (knjiga Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije, Ljubljana 2011). Slovenski četniki so v Ljubljani 9. oktobra 1941 še kar sami nastopili s protestno manifestacijo na obletnico atentata na jugoslovanskega kralja Aleksandra leta 1934 v Marsellu. Italijani so tisti čas zajeli trojico teh, ki so natovorili mitraljez, namenjen boju z okupatorjem, na javni avtobus za Polhov Gradec, in jih obsodili. Spoznal sem jih kot sojetnike v italijanski kaznilnici.

Veliko se spominjamo, kako neprimerno uspešneje je idejo izvedla Osvobodilna fronta s tišinsko akcijo v Ljubljani dne 29. oktobra 1941 za obletnico prve slovenske samoodločbe 1918. A manj ponavljamo, da je to bil tudi dan, ko je klavrno propadel prvi nasprotni poskus protikomunističnih mladincev iz vrst Katoliške akcije – Straže v viharju – oz. SLS.

Sploh pa nočemo omeniti, da je ta stran sledila pastirskemu pismu ljubljanskega škofa z dne 24. oktobra 1941, v katerem je že apeliral na »redno vojsko«, pač italijansko, edino redno in v Ljubljani navzočo, naj zatre slovenski odpor – Osvobodilno fronto in partizane. In upoštevajmo končno – tako na desnici kot na levici – da je to bilo v nasprotju s tedaj aktualno politiko Svetega sedeža, kakor je dokazano z objavo njegovih dokumentov samih (glej že omenjeno knjigo Senca Ajdovskega gradca). Tega si zlasti današnji kreatorji PPT še niso drznili vzeti na znanje.

In neprekršeni tabu je tudi skoraj istočasni napad vojaškega vodje četnikov Draže Mihailovića 2. novembra 1941 na partizansko Užice v Srbiji ter tabuiziranje dejstva njegovih pogajanj 11. novembra 1941 z nemškim poveljstvom v Divcih v Srbiji. Ni šlo zgolj za sodelovanje, marveč za Mihailovićevo ponubo, da sklene z Nemci pravcato zaveznitvo, seveda skrivno. Nemci tega za svoje območje niso bili pripravljeni sprejeti, a praksa neuradne »legalizacije ilegalnosti« četništva se je udomačila v območjih italijanske okupacije. Tudi v slovenskem ljubljanskem. Kakšna je bila nato dejavnost slovenskih četnikov, je nazorno opisal Ljubo Sirc, liberalec in prepričan nasprotnik komunizma – po vojni obsojenec v zloglasnem političnem procesu v Ljubljani in pozneje univerzitetni profesor v Veliki Britaniji – v svoji knjigi spominov jeznega Slovenca (Ljubo Sirc, Med Hitlerjem in Titom, Ljubljana 1992).

V knjigi se Sirc večkrat vrača k svoji misli iz kritičnega časa, ki jo je takrat sporočil jugoslovanskemu veleposlanstvu v Rimu pri Svetem sedežu, namreč, da je »zoperstavljanje sovražniku (okupatorjem) edini način, s katerim lahko zadržimo komuniste.« In opisuje, kako neuspešni so bili poskusi to stališče uveljaviti pri slovenskem četniškem vodstvu. Pri tem omenja, da se tudi Slovenska zaveza, ustanovljena aprila 1942 od starih političnih strank z namenom zavreti vpliv komunistov, ni hotela odreči

kolaboraciji, in da je to bil tudi vzrok, da je končno ostala brez Nagodetove (in Sirčeve) Stare pravde, kritične do komunistov in OF. In potem, po tvegane prebegu bolnega in obupanega Sirca v Švico se spomnimo udarnega podatka iz »Mačkovškovega dosjeja«, objave virov, ki jih je za pripravila za objavo dr. Jerca Vodušek Starič.⁷ Tu beremo (str. 90), kako sta se 20. februarja 1944 v Trstu dva četniška poveljnika, Novak in Jevdjević, v hotelu Continental zložno pogovarjala z najvišjim nemškim funkcionarjem v Operativni coni Jadransko Primorje Friedrichom Rainerjem o okrepitevi svoje »legalne ilegale« v tej coni, in sicer s prihodom tisoč bosanskih četnikov! Za likvidacijo partizanskega Devetega korpusa?

Zdaj še nujni internacionalni »last not least«. Teza o PPT–državljski vojni 1941–1945 na Slovenskem predstavlja tudi kritiko politike zahodnih zaveznikov, češ da zmage nad Hitlerjem niso povezovali s hkratno zmago nad komunizmom in so namesto tega vojno kar zaključili s kapitulacijo Nemčije in proti komunizmu raje krenili v miroljubno hladno vojno in da je ta to drugo zmago prinesla šele po 44 letih. Poráženci v slovenski »PPT državljanski vojni« so zdaj po svojem mnenju vendarle postali tudi zmagovalci in terjajo rehabilitacijo zase. Slovenska država je že sama na tem, da se v njej v to usmeri tudi tisto neobvezno, več ali manj diletantsko razglabljanje o državljanski vojni kot razlagi pojava naših kolaborantov.

Utegne pa se to sprevreči v zapovedano resnico, določujočo našo državno zgodovino vojne 1941–1945 s kritiko zahodnih zaveznikov vred.

Le berimo še enkrat, kako Bermanov dosje (A. Bajt) posebno ostro graja britanskega predsednika vlade Churchilla, češ da je zamešal kratkoročne interese (zmago v vojni) z dolgoročnimi! Tu gre za očitek, da je drugo svetovno vojno prezgodaj končal! Da jo je po svoji napačni presoji interesov skrajšal! Zdaj bo ost teze PPT zlahka uperiti v Evropsko unijo, ki si za izhodišče načeloma še vedno jemlje (Churchillovo) zmago protifašistične koalicije v drugi svetovni vojni, in ne še do kraja tiste na berlinskem zidu, ki je sicer bila (za nekatere morda žal) nekrvava in jo Nemci povezujejo celo s hvaležnostjo Mihailu Gorbačovu.

Ali ni to nekaj načeloma sorodnega tisti napovedi Slovenije in Evrope v domobranski prisegi? In če se pri tem še enkrat za hip zadržimo pri zgodbi PPT o domobrancih, bi se dalo pričakovati, da se bo nekoč s podobno kritiko, kot je Bermanova na račun »kratkovidnosti« Churchilla, spravi nekdo z njihove strani tudi na papeža Pija XII.! Saj je že ves čas po 22. juniju 1941 očitno, po vojni pa z objavo njegovih dokumentov tudi vsej javnosti dokazano, da je tudi on krajšal (!) svetovno vojno in glede prejšnje prepovedi sodelovanja s komunisti sedaj pri obrambi dežel, napadenih od Hitlerja, zastopal povsem nasprotna stališča kot ljubljanski škof pri ustanavljanju protikomunistične milice ter nato domobranstva. To zapletanje Cerkve v vojno v vlogi kombatanta ni bilo papeževa pobuda in ni ustrezalo njegovi politiki v svetovni vojni. Morda pa je prav na to mislil nadškof, danes upokojeni kardinal Franc Rode, ko je 5. septembra 2001 dunajskemu časniku Die Presse izjavil, da čas še ni dozorel za objektivno razpravljanje o s Cerkvijo povezanih problemih naše kolaboracije. Le

⁷ Jerca Vodušek Starič: »Dosje« Mačkovšek. Ljubljana: 1994.

berimo vsaj enkrat knjigo od Vatikana izbranega zgodovinarja Roberta A. Grahama, S. J. (*The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?* Ignatius Press, San Francisco, 1996). O obeh omenjenih delih je beseda tudi v moji knjigi »Pravica in moč za samoodločbo Slovencev ...« iz leta 2009, še dodajam k temu, kar je bilo.

Kaj pa Viipuri in PPT? Voda, ki je že stekla pod mlinom! Danes in jutri gre v Sloveniji in Evropi za naša tla pod nogami! Da bomo še imeli kje stati ter se s svojih tal in iz svojih življenjskih razmer mogli odzivati na dogajanje v tem vsakogaršnjem širnem svetu. Vselej pa tudi znali vedeti za spoštljivost spominjanja na smrtne žrtve s slovenskih tal v drugi svetovni vojni.

ZBIRKA
PARLAMENTARIA

1

Jure Gašparič

SLOVENSKI PARLAMENT

Politično-zgodovinski
pregled od začetka prvega
do konca šestega
mandata (1992-2014)

Inštitut za novejšo zgodovino

Jure Gašparič, Slovenski parlament : politično-zgodovinski pregled od začetka prvega do konca šestega mandata (1992–2014)

Knjiga je svojevrstna odslikava politične tranzicije v Sloveniji. V berljivem slogu, velikokrat s podrobnimi opisi in pikrimi navedki, pojasnjuje, kaj se je dogajalo v slovenskem parlamentu od njegove prve seje po nastanku slovenske države do zadnjih parlamentarnih volitev leta 2014. Parlament ne nastopa le kot osrednje predstavniško in zakonodajno telo v državi, marveč zlasti kot stičišče političnih konceptov, strinjanj in nestrinjanj, zrcalo vsega, kar ljudje pojmujejo pod (vse bolj osovraženim) pojmom politika. Parlament v knjigi je politični teater.

*Knjiga je dostopna na portalu Zgodovina Slovenije –
Sistory, <http://www.sistory.si/SISTORY.ID:26950>*

Ocene in poročila

Árpád Hornyák, Találkozások-ütközések, fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok történetéből. Bocz Nyomdaipari kft, Pécs 2010, 192 str.

Árpád Hornyák nam v knjigi *Srečevanja - konflikti, poglavja iz zgodovine madžarsko - srbskih odnosov v dvajsetem stoletju* med drugim prikazuje dogodke, ki so v večji ali manjši meri vplivali na madžarsko - srbske odnose v 20. stoletju, oziroma točneje, po prvi svetovni vojni. Posamezni sestavki v knjigi so, kot tudi avtor omeni v uvodnem delu, razdeljeni na tri tematske kroge. V prvi del spadajo poglavja, ki poskušajo osvetliti posamezna do sedaj manj znana dejstva v madžarsko - jugoslovanskih/srbskih odnosih. Drugo skupino študije tvorijo poglavja, ki govorijo o tem, kako gledajo na območjih južno od Donave in Drave na njih na Madžare in na Madžarsko. Tretja skupina sestoji iz študij, ki se ukvarjajo s srbsko/jugoslovansko zunanjo politiko in federacijskimi predstavami na Balkanu.

V prvem poglavju se avtor osredotoči predvsem na območje Bačke in Baranje po prvi svetovni vojni ter na srbsko zasedbo tega območja, ki jo je omogočila beograjska vojaška konvencija vse do črte Baja - Pécs - Barcs. Pri tem omeni še presenetljivo dejstvo, da ko so Srbi (Jugoslavija) na mirovni konferenci predložili svoje uradne zahteve, niso zaprosili za priključitev tega območja (Pécs in celo južno Baranjo) k svoji državi, kljub temu da so nanj, vsaj v vojaškem pogledu, gledali kot na zasedeno območje. Kot odgovor na to ponuja avtor več razlag. Po mnenju Gyuleja Hajduja, enega vodilnih socialdemokratov v Pécsu, je bil vzrok za izpustitev omenjenega območja iz uradnih srbskih zahtev v splošni in železničarski stavki, ki je potekala februarja 1919 v Pécsu in na področjih severno od demarkacijske črte. Če drži, kar je Gyula Hajdu napisal v svojih spominih, mu je srbski polkovnik, namestnik načelnika generalštaba Danilo Kalafatović 18. marca istega leta v Beogradu izjavil, da je bila prav ta stavka tista, ki jih je prepričala, da bi bila napaka zahtevati ta območja, kajti le z nasilnimi sredstvi bi lahko brzdali tamkajšnje prebivalstvo. Zato naj bi generalštab predlagal svoji vladi take napotke jugoslovanski delegaciji, da se naj zahteva samo južni del Baranje, ki je naseljen s srbskim prebivalstvom. Kljub temu da Jugoslovani res niso uradno zaprosili za ta območja, pa Árpád Hornyák piše, da trditev namestnika načelnika generalštaba ne ustreza popolnoma resnici. Jugoslovanska mirovna delegacija naj

bi namreč že pred izbruhom splošne stavke, 18. februarja 1919, seznanila predstavnike velesil, ki so tvorili Vrhovni svet, katera območja bo zahtevala. Med njimi pa ni bilo ne Pécsa ne Baje. Torej stavka, ki je izbruhnila 21. februarja, ni mogla biti vzrok odločitve Jugoslovanov, katera območja bodo zahtevali. Kar zadeva etnično obarvane zahteve glede južnega dela Baranje, pa je ta imela realiteto. Na mirovni konferenci je namreč zelo kmalu postalo jasno, da če bodo upoštevali kakršnakoli dejstva, bo to iz etničnih razlogov. Pri tem avtor knjige doda opazko, da se prav taki etnični razlogi že v preteklosti niso vedno izkazali za svete in nedotakljive, kot je bilo v primeru Madžarske. Omenja še zgodovinarja Andreja Mitrovića, ki se je z jugoslovanske strani bolj podrobno ukvarjal s tem vprašanjem, in ki je v svojih delih omenjal prav etnične razloge oziroma njihovo pomanjkljivost, da jugoslovanska delegacija ni predložila omenjenih ozemelj Vrhovnemu svetu. Mitrović še trdi, da je mirovna delegacija verjela, da z etničnimi razlogi ne bo mogla verodostojno podpreti svoje zahteve, in da so še tisto malo, kar so na koncu uradno zahtevali (južno Baranjo), vnesli v zahteve samo zato, da bodo imeli iz česa popuščati na pogajanjih.

V naslednjem poglavju se dr. Hornják ukvarja z vprašanjem urejanja vojne odškodnine Madžarski ter z odnosom Jugoslavije in Anglije do pridobitve posojila Društva narodov leta 1924. Trianonska mirovna pogodba Madžarsko namreč ni obvezala samo, da se je odpovedala dvema tretjinama svojega ozemlja, pač pa tudi plačila povzročene vojne škode. Višina vojne odškodnine ni bila omenjena v mirovni pogodbi. O tem so odločali kasneje. Vendar pa so do sprejetja te odločitve zarubili vse državno premoženje z namenom, da bi na ta način imeli zagotovilo plačila vojne odškodnine. To pa je povzročilo resno oviro pri nameri, da bi postavili madžarsko gospodarstvo na noge s pomočjo posojila iz tujine. Mednarodni denarni trg namreč tako ni imel nobenega zagotovila, da bo madžarska država – glede na to, da ni mogla svobodno razpolagati s svojimi prihodki – sploh sposobna poplačati posojilo. V takšnih okoliščinah je bil osnovni interes Madžarske, da se čim prej razjasni vprašanje obveznosti vojne odškodnine. Razumljivo je, da madžarski vladi ni bilo vseeno, na kakšen način se bo to vprašanje razrešilo. Najboljša rešitev za njih bi bila, če bi se lahko izognili plačilu odškodnine. Najboljši način za tako rešitev pa so videli v tem, da bi pred svetom dokazali, da njihovo gospodarstvo ni sposobno prenesti takega bremena, tj. plačila odškodnine. Madžarska diplomacija je celo naredila prve korake v tej smeri, v prvi vrsti v Angliji in Italiji, vendar brez uspeha. Spodbudo in posredovanje velesil je Madžarska prav zares potrebovala. Jugoslavija je namreč zagovarjala konec leta 1922 izoblikovano stališče, da bo Madžarska toliko bolj spravljiva, kolikor bolj oslABLJENO bo njeno gospodarstvo. Za jugoslovansko vlado je bilo z vidika Male antante prednostnega pomena, da Madžarski določijo čim višjo vojno odškodnino. O možnosti pridobitve posojila je Bethlen 8. septembra razpravljaj z jugoslovanskim zunanjim ministrom Momčilom Ninčićem, po mnenju avtorja predstavnikom najbolj neupogljivega stališča glede tega vprašanja. Čeprav so Britanci, vsaj po njihovi presoji, naredili vse, kar so lahko, da bi izvedli pritisk nanj, Ninčić vseeno ni pokazal veliko pripravljenosti in volje, da bi spremenil svoje stališče. Jugoslovanski poslanec v Budimpešti Milojević je bil istega mnenja. Po njegovem mnenju naj bi se madžar-

sko-jugoslovanski odnosi samo tedaj lahko »zdravo« razvijali, dokler bo Jugoslavija sposobna preprečiti okrepitev madžarskega gospodarstva.

Árpád Hornyák se v tretjem poglavju posveti vprašanju madžarske manjšine v južnoslovanski politiki madžarske vlade v tridesetih letih dvajsetega stoletja. Piše, da je v izoblikovanju madžarsko-jugoslovanskih odnosov v tem obdobju imelo vprašanje madžarske manjšine prek meje le drugoten pomen. Manjšina naj bi bila samo sredstvo tiste zunanje politike, katere v ospredju je vseskozi stala revizija in razdrtje Male antante. »Madžarstvo«, ki je padlo na drugo stran meje, so lahko izkoristili za razne cilje, predvsem pa, da bi si z njeno pomočjo popravili zunanjepolitični položaj, kajti domnevali so, da bi se dalo na tak način normalizirati odnose s katero od držav Male antante. Jugoslavija je v povezavi z ostalima dvema državama poudarjala, da je urejanje položaja v njihovih državah živeče madžarske manjšine predpogoj kakršnimkoli naslednjim korakom izboljšanja odnosov med njimi. Razlaga je bila vedno ista, namreč da madžarsko javno mnenje ne bi toleriralo približevanja vlade tej ali oni državi, s katero to vprašanje ne bi bilo zadostno rešeno. Jeseni leta 1937 pretrgane razprave med Madžarsko in Malo antanto so po polletnem odmoru aprila leta 1938 spet dobile zalet. Pojavilo se je namreč vprašanje, če se Madžarska sploh hoče sporazumeti z državami Male antante. Madžarska vlada pa je želela razpravljati in se sporazumeti v tem novem terminu v prvi vrsti z Romunijo in Jugoslavijo in šele v primeru sporazuma priključiti še Čehoslovaško. 23. avgusta 1938 so na Bledu podpisali sporazum, v katerem so države Male antante priznale Madžarski enakopravnost glede oboroževanja, v zameno pa je Madžarska podpisala sporazum o nenapadanju. Avtor v knjigi piše, da je bila madžarska vlada na splošno zadovoljna s tem izidom, glede na to, da so ji priznali pravico da nastopa v interesu madžarske manjšine, živeče na ozemlju Male antante (Jugoslavije in Romunije).

Pri naslednjem poglavju se avtor osredotoči na čas med obema svetovnima vojnama ter na »dvolastniški« sistem na madžarsko-jugoslovanski meji. Po določbah trianonskega mirovnega sporazuma je na novo začrtana meja v več primerih presekala cele občine in njim pripadajoča zemljiška posestva, včasih celo posamezna zemljiška gospostva na polovico. Zaradi novo začrtane meje so ta presekana posestva oziroma lastnike posesti, ki jih je nova meja ločila od lastne posesti, v času med obema svetovnima vojnama imenovali dvolastniki. Obdelava takih posesti, glede na to, da so lastniki posesti živeli na ozemlju druge države, bi postala nemogoča, če bi uporabljali ustaljene poti – s potnimi listi in vizumi – da bi se prevažali med svojo posestjo in prebivališčem. Zato je bilo treba najti nekaj za ureditev tega vprašanja, ki je pomenilo eksistenco za tisoče ljudi. Načeloma sicer to ni predstavljalo posebnih problemov, saj so obliko dvolastniškega sistema ponudile že velesile same na mirovnih pogajanjih, kar so prizadete države, tako Madžarska kot Kraljevina SHS, imele za sprejemljivo. Kljub temu jim na državni ravni ni uspelo zadovoljivo urediti položaja dvolastnikov. Ker ni bilo meddržavnega sporazuma, so na obmejnih območjih stvari reševali s krajevnimi dogovori, ki pa tudi niso zagotavljali dvolastnikom brezpogojni prestop meje.

Gábor Szántó (srbsko Gavro Santo) je osrednja osebnost petega poglavja. Hor-

nyák ga opisuje v povezavi z jugoslovanskim madžarskim gibanjem. Ko so v drugi polovici tridesetih let beograjski vladni krogi ugotovili, da morajo za uveljavljanje obstoječega sistema ustvariti širšo družbeno bazo, se jim je zdelo pomembno, da pritegnejo v politično življenje tudi manjšine, oziroma vsaj skupine ali osebe, da bi na ta način demonstrirali pred domačo opozicijo, predvsem pa, da bi tuje javno mnenje prepričali, da sistem leži na širokih temeljih. Jugoslovanski vladni organi so zato iskali tako osebo, ki je imela določeno stopnjo razpoznavnosti in ki bi bila pripravljena brezpogojno izpolnjevati navodila vlade. Beograd je tako osebo našel v zdravniku, dr. Szántu Gáboru, ki je vzdrževal prijateljske stike z voditelji Narodne radikalne stranke in bil že leta eden od madžarskih uglednih osebnosti.

Nadalje avtor obravnava podobo madžarstva med leti 1918 in 1945 v luči jugoslovanske zunanje politike. Omeni, da zaradi pomanjkanja študij, temelječih na prvotnih virih, ni bil upravičen do celovitega vpogleda v obravnavano temo, lahko je le poskusil orisati glavne značilnosti. V svoji študiji je preučil tudi srbske srednješolske učbenike za zgodovino v obdobju po drugi svetovni vojni vse do današnjih dni. V njih je raziskoval, kakšno podobo madžarstva prikazujejo, madžarsko-srbske odnose, katere osebe iz madžarske zgodovine omenjajo in na kakšen način, koliko prostora namenjajo madžarski zgodovini ter kdo so zgodovinarji, ki sestavljajo učbenike. Ugotovil je, da srbski srednješolci dobivajo/so dobili na splošno pozitivno sliko madžarstva, še posebej v najnovejših izdajah učbenikov za zgodovino.

V poglavju, v katerem podaja sliko Avstro-ogrske monarhije v srbskem zgodovinskoopisju, Árpád Hornyák piše, da Avstro-ogrska monarhija v zadnjem desetletju svojega obstoja ni spadala med priljubljene raziskovalne teme srbskega zgodovinskoopisja. Trdi, da niso nastajala dela ne o monarhiji kot celoti niti v povezavi z gospodarstvom, politiko, kulturo ali vojsko. O monarhiji se torej niso ukvarjali kot z osrednjo temo, temveč so jo le omenjali v drugih delih. Ena izmed izhodiščnih točk raziskovanja ni bila toliko Budimpešta kot Dunaj. Ta je bil priljubljena tema beograjskih zgodovinarjev, med katerimi je avtor poudaril predvsem Mihajla Vojvodića, Andrijo Radenića in Milorada Ekmečića. Omemba imen, kot so Dejan Medaković, Branko Bešlin in Ljubinka Trgovčević, je pomembna zaradi kulturnega in duhovnega vidika raziskav. Avtor omenja še eno smer študij Avstro-ogrske monarhije, ki pa nam prikazuje položaj vojvodinskih Srbov in njihovih političnih prizadevanj do priključitve h Kraljevini Srbiji. Razumljivo je, da se te študije osredotočajo predvsem na madžarski del monarhije in da so se s tem ukvarjali predvsem vojvodinski zgodovinarji, pri čemer avtor omeni Čedomira Popova in Dejana Mikavico.

Tej temi sledi v knjigi poglavje o srbski zunanji politiki na prelomu 13. stoletja do prve balkanske vojne. Avtor poudarja, da je za razumevanje politike Beograda na prehodu iz 19. v 20. stoletje pomembno, da smo si na jasnem, da je bil vse od začetka 19. stoletja najpomembnejši cilj srbske zunanje politike osvoboditev izpod turške oblasti in ustvariti srbsko enotnost, ter da je bil ta cilj v ospredju vse do prve svetovne vojne.

Zgodovinski razvoj zamisli o balkanskem sožitju v prvi polovici 20. stoletja je naslov naslednjega poglavja, ki ga začena s stavkom, da je bil izraz Balkan od začetka

19. stoletja v madžarskem jeziku med drugim sinonim za razklanost. Razvoj balkanskih federacijskih prizadevanj razdeli na štiri obdobja, čeprav piše, da bi bilo mogoče bolj pravilno napisati, da gre tukaj za misel o sodelovanju balkanskih narodov. Prvo obdobje so šestdeseta leta 19. stoletja, drugo prehod iz 19. v 20. stoletje, tretje obdobje trideseta leta 20. stoletja in druga svetovna vojna kot četrto obdobje. Z namenom, da bi pospešili ta postopek, ki je dobil zalet že na Bledu, je novembra 1947 jugoslovanska delegacija z Josipom Brozom Titom na čelu pripotovala v Bolgarijo. Cilj tega srečanja je bil podpis sporazuma, ki jim ga ni uspelo podpisati na Bledu. Pogodbo, ki so jo podpisali 27. novembra, je Tito poimenoval za temeljni kamen prijateljstva med balkanskimi narodi in da to pomeni tako tesno in mnogostransko sodelovanje, da bo nastanek zvezne države čista formalnost. Tito je pred novinarji v Sofiji izjavil še, da bi moral takšen sporazum obstajati tudi med drugimi vzhodnimi državami ter da imajo pogodbe že z Albanijo in s slovanskimi narodi, zdaj so jo podpisali z Bolgarijo, enako pa nameravajo storiti še z Madžarsko in Romunijo. Tako je prišla na vrsto sklenitev še več sporazumov.

V zadnjem poglavju Árpád Hornyák predstavi svojo študijo o južnoslovanskih ureditvenih načrtih in ozemeljskih zahtevah med drugo svetovno vojno ter na pariški mirovni konferenci. V mesecih po razpadu Kraljevine Jugoslavije so nastopile tri politične sile, ki so zahtevale zase pravico, da ponovno združijo razdrobljeno državo. Ena od teh je bila jugoslovanska kraljeva vlada v emigraciji, ki je najprej dobila zatočišče na Bližnjem vzhodu, nato pa v Londonu, in je poskušala samo s svojim golim obstojem simbolizirati določeno kontinuiteto jugoslovanske države, na začetku celo z zadovoljivim uspehom, saj so jo priznale Velika Britanija, ZDA in celo Sovjetska zveza. Druga taka sila, ki je bila bolj ali manj povezana z emigrantsko vlado, je bilo po avtorjevem mnenju četniško gibanje pod vodstvom Dragoljuba (Draže) Mihajlovića. In še tretja sila, ki se je na začetku zdela nepomembna, vendar so leta in aktivni boji pripomogli k njeni vedno večji vlogi in konec koncev tudi priznanje velesil, je bila Komunistična stranka Jugoslavije. Avtor velik del svoje študije posveti tem trem političnim silam in njihovim načrtom povojne ozemeljske ureditve, v katerem okviru poudari mirovne predstave in načrte, povezane z Madžarsko. Glede jugoslovanske politike, povezane z Madžarsko, omeni, da so pokoli Madžarov med jesenjo leta 1944 in spomladjo 1945 pomenili najnižjo točko v medsebojnih odnosih, vendar to kljub temu ni imelo uradnih posledic v odnosih med tema dvema državama. Ko je takrat demokratična in federativna Jugoslavija naznanila novo narodnostno politiko, je hkrati ponudila spravo severni sosedu. Vendar to ni pomenilo, da v Jugoslaviji niso obstajali določeni načrti (preselitev, izmenjava prebivalstva) o tem, kako bi se »osvobodili« teh narodnosti, ki, kot piše avtor, v modernih časih za vsako državo pomenijo samo breme. Medtem ko so zamisel o preselitvi zelo hitro zavrnil, so se predstave o izmenjavi prebivalstva od časa do časa, lahko bi se reklo, da v določenih intervalih, vračale na plano. Jugoslovansko-madžarski dogovor o izmenjavi prebivalstva se ni uresničil. Medtem sta državi spletli uradne diplomatske vezi, o čemer sta se – na sicer dokaj neobičajen način – preko pisemske korespondence dogovorila vodji obeh delegacij 25. septembra 1946. 20. februarja 1947 so predstavniki jugoslovanske de-

legacije v Parizu podpisali mirovni sporazum z Madžarsko, s čimer se je začelo novo poglavje madžarsko-jugoslovanskih odnosov, ki je doseglo vrh 8. decembra 1947 s podpisom sporazuma o prijateljstvu in medsebojni pomoči.

Pregled madžarsko-srbskih (jugoslovanskih) odnosov čez skoraj sto let je dolgo obdobje in že sama primerjava z raznimi komponentami je nezanemarljiv in hvalevreden prispevek. S prikazi in ponujenimi razlagami se bo strokovni ali »laični« bralec lahko strinjal ali pa ne. Vsekakor pa bo v knjigi našel veliko iztočnic za nadaljnje študije in/ali poglobljene debate. Knjiga je opremljena tudi s podatki o prvih objavah sestavkov, ki nastopajo v knjigi, ter uporabljenimi viri in literaturo.

Dr. Árpád Hornyák je rojen 1971 in predava na Oddelku za moderno zgodovino na Univerzi v Pécsu na Madžarskem. Sodeloval je na več kot 40 domačih in mednarodnih konferencah, npr. pri nas na simpoziju Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države, ki ga je 28. in 29. novembra 2008 pripravil oddelek za zgodovino ljubljanske filozofske fakultete (*Hungary, Hungarians and the establishment of Yugoslavia*; objavljeno Jugoslavija v času, ur. B. Balkovec, Historia 15, Ljubljana 2009, str. 255-260). Dr. Hornyák, avtor več kot 30 publikacij, piše recenzije, sodeluje pri raznih znanstvenih projektih in je med drugim član več zgodovinskih društev.

Andreja Jakšič

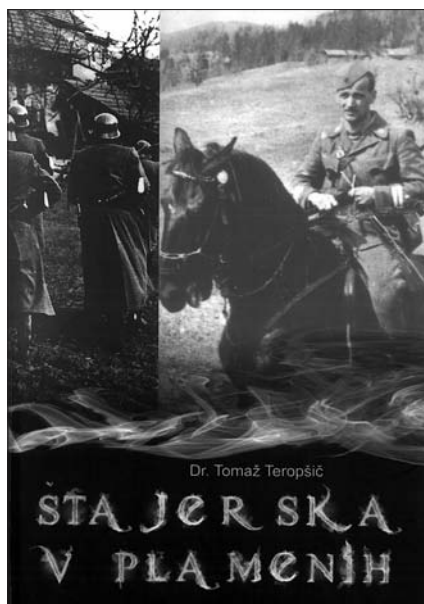
Tomaž Teropšič, Štajerska v plamenih: taktika, orožje in oprema štirih vojsk na Štajerskem v drugi svetovni vojni. Posavski muzej, Brežice 2012, 839 str., ilustr.

Tomaž Teropšič se je kot avtor knjige *Štajerska v plamenih* posvetil proučevanju taktike bojevanja, oborožitve in opreme partizanskih enot, nemške vojske in policije, njenih pomožnih formacij ter jugoslovanske vojske v domovini oziroma četnikov v času druge svetovne vojne na Spodnjem Štajerskem. Vsebino svojih raziskav in proučevanj nam v knjigi podaja na več načinov, hkrati pa se dotika razprav in komentarjev. Dodal je precej slikovnega materiala, kar znanstveno delo še dodatno bogati. V grobem pa deli vsebino na štiri dele. Prvi del je posvečen geografsko-gospodarskemu orisu »Spodnje« Štajerske med obema vojnama, drugi del se nanaša na položaj slovenskega naroda v prvih mesecih okupacije, v tretjem delu predstavi delovanje Četrte operativne cone NOV in POS, v četrtem, najobsežnejšem delu pa se posveča predstavitev partizanskih, nemških, četniških (Jugoslovanska vojska v domovini) in zavezniških enot v boju.

V prvem delu nam avtor predstavi kratek geografsko-gospodarski oris »Spodnje« Štajerske v času med obema vojnama. S tem uvodom bralca pripravi na nadaljnjo vsebino in mu hkrati na dober način predstavi položaj dežele pred začetkom nemške okupacije. Nadalje nam oriše tudi položaj slovenskega naroda ob nastopu nemške

okupacije, in posledice, ki jih je za slovenski narod imela okupacija slovenskega ozemlja s strani štirih okupatorjev: Kraljevine Italije, Kraljevine Madžarske, Nemčije in Neodvisne države Hrvatske. Čeprav avtor na tem mestu (str. 26) natančno opiše, kateri deli ozemlja so pripadli kateremu okupatorju, pa moramo opozoriti na majhno pomanjkljivost, ki jo avtor na tem mestu navaja. Avtor namreč zapiše »...Seveda so bili še manjši deli ozemlja, ki so prišli v to ali ono zasedbeno cono, npr. občina Jezersko h Gorenjski,...«. Prav v povezavi z Jezerskim bi bilo potrebno, da bi avtor razložil, da Jezersko ni bilo ves čas druge svetovne vojne priključeno Gorenjski, ampak je nemški okupator mejo med novim okupacijskim območjem na Gorenjskem (Besetzte Gebiete Kärntens und Krains/Zasedena območja Koroške in Kranjske) in koroškim gau potegnil po stari koroško kranjski deželni meji in je Jezersko konec leta 1941 oziroma v začetku leta 1942 prišlo v sklop koroškega deželnega okrožja v Velikovicu. V tem upravnem okviru je Jezersko ostalo do konca vojne. Seveda je podobno veljalo tudi za Mežiško dolino. Na podobno pomanjkljivost naj opozorimo tudi na str. 33 in 34, kjer avtor predstavi nemško upravo zasedenih slovenskih območij. Pri tem se omeji na izraz »okrožna uprava«, kar pa je za tako obsežno znanstveno delo pomanjkljivo. Nato na strani 48 popravi pomanjkljivost in nam poda podrobnejšo predstavitev nemške uprave na Spodnjem Štajerskem, ki pa je za tovrstno znanstveno delo tudi ustrezna. Upravna razdelitev zasedenih območij je bila namreč eden od temeljev nemške okupacijske politike, saj so nemške oblasti z uvedbo deželnih okrožij izenačile upravni okvir zasedenih območij s tistim v koroškem in štajerskem gau. Z avtorjem pa se ne moremo strinjati glede tega, kar zapiše na strani 46, da je »vojaška uprava na nemškem zasedbenem ozemlju trajala le nekaj dni in je skorajda ni bilo čutiti: ...lepila je razglase... o obvezni oddaji orožja, streliva in vojaške opreme...«. Glede tega je treba poudariti, da je to točno samo deloma, saj je pri vojaški upravi v prvi vrsti šlo za umiritev razmer po koncu vojaških spopadov in za zaseg strateških surovin in izdelkov. S tem pa je nemška vojaška uprava poskušala in hotela že v naprej onemogočiti kakršno koli sabotažno dejavnost. Poleg tega pa so iz Mežiške doline znani primeri, kjer so nemške vojaške oblasti oziroma njihovi sodelavci pogosto brez dokazov aretirali slovenske narodnozavedne politike, prosvetne delavce in duhovnike. Hkrati pa so zasegali ter plenili njihovo imetje. Kasnejša nemška civilna uprava je sicer sprejela uredbe o zasegu t. i. sovražnega premoženja, a so pogosto takšne uredbe popravljale stvari za nazaj.

Zapišemo lahko, da avtorju prva dva vsebinska sklopa služita kot osnova in te-

melj, na katerem gradi in podaja nadaljnjo vsebino v tretjem sklopu. Ta je povezana s predstavitvijo Četrte operativne cone NOV in POS, njenih začetkov, druge grupe odredov, pohoda Štirinajste divizije, vzpostavitve in uprave svobodnih ozemelj ter defenzivnih in sklepnih operacij v zadnjem letu vojne. V tem delu moramo opozoriti še na eno pomanjkljivost, ki jo je avtor spregledal na straneh 55 in 56, kjer govori o sabotažni akciji mariborskih komunistov, skojevcev in drugih iz Maribora, ki so 29. aprila 1941 uničili dva okupatorjeva avtomobila. Pri tem pa je avtor očitno pozabil navesti, da je ta akcija, čeprav je bila zelo odmevna, imela negativne posledice. Nemški okupator je namreč to »junaštvo« kaznoval s tem, da je postrelil deset nedolžnih ljudi, ki s to akcijo sploh niso imeli nobenih povezav. Med njimi so ustrelili Mihaela Štramca iz Sv. Jerneja nad Muto.

V prvem delu četrtega sklopa avtor nadaljuje z razlago strategije partizanskega odpora in načina bojevanja, hkrati pa predstavi razvoj taktike bojevanja in njene posledice na posamezne partizanske enote. Najprej se poslužuje teritorialnega načina podajanja vsebine, saj opisuje pojave partizanskega gibanja v različnih krajih na območju Spodnje Štajerske od prvih partizanskih skupin leta 1941 v Krškem, Celju in Brežicah do večjih partizanskih enot v letih 1944 in 1945, kot so: Kozjanska četa, Kozjanski bataljon, Kozjanski odred, Kozjanska grupa, Novi partizanski odred in 1. SNOUB Toneta Tomšiča. Avtor pri predstavitev posameznih enot uporablja enoten model. To pomeni, da osvetli ustanovitev posamezne enote, njene najpomembnejše pripadnike, njeno oborožitev, najpomembnejše vojaške akcije, ki jih je enota izvedla, in na koncu pojasni tudi usode posameznih enot, ki so se pogosto končale z razkritjem s strani nemškega okupatorja in posledičnim uničenjem celih oziroma večjih delov enot. A se avtor pri tem ne ustavi. Glede na obsežne raziskave arhivskega in dokumentarnega gradiva nam poda tudi oceno in svoje ugotovitve, zakaj je prišlo do razkritja in delnega ali celostnega uničenja partizanskih enot. V prvem sklopu nam avtor še pojasni razne sabotažne in diverzantske akcije, ki so jih izvajale partizanske enote, partizansko upravo osvobojenih ozemelj in ravnanje z vojnimi ujetniki. Avtor v podpoglavju o sabotažnih akcijah omenja že prej omenjeno sabotažno akcijo v Mariboru, kjer so komunisti in skojevci zažgali dva nemška avtomobila. A žal tudi na tem mestu manjka avtorju kritičnosti in objektivnosti, saj bi lahko na osnovi arhivskega gradiva navedel, da so bile pri tej akciji nedolžne žrtve v obliki za tem ustreljenih talcev. Žal pa teh akcij v nasprotju z ostalimi tudi ni ocenil z vojaškega vidika in njihove nujnosti za razplet vojne. Druga stvar, na katero želimo v tem sklopu opozoriti, je v podpoglavju o ravnanju z vojnimi ujetniki na nemški strani (str. 495). Avtor tu navaja, da so nemške oblasti preživele sovjetske vojne ujetnike, ki so bili do 15. aprila 1942 nastanjeni v meljski vojašnici v Mariboru, po tem datumu poslale na prisilno delo v Črneče pri Dravogradu, kjer naj bi v kratkem umrli. Pri tej vsebini bi avtorjev zapis samo dopolnili, da so sovjetski vojni ujetniki bili nastanjeni v Črnečah v delovnem taborišču in da so pomagali pri gradnji HE Dravograd. Zaradi izčrpanosti, nezadostne prehrane, neznosnih higienskih razmer in boleznih jih je veliko umrlo. Preostanek preživelih so leta 1943 preselili v taborišče Wolfsberg.

V drugem delu četrtega sklopa nam avtor predstavi delovanje nemških enot v

boju. Pri tem začne z nemškim napadom na Kraljevino Jugoslavijo in kasnejšo vzpostavitev okupacijske uprave. Nadaljuje s predstavitvijo nemškega operativnega štaba za uničevanje band, ki je bil ustanovljen z namenom boja proti partizanskim enotam. Pri tem predstavi namene njegove ustanovitve, taktike, ki so jih Nemci uporabljali v boju proti partizanskim enotam v posameznih akcijah, opremljenost in oborožitev nemških vojaških in policijskih enot, zaščitne ukrepe, ki so jih uvedli Nemci za zaščito pomembnejših gospodarskih subjektov, prometnih zvez in krajev ter posamezne vojaške akcije, ki so jih nemške enote vodile proti partizanskemu gibanju. Avtor pa nam v tem delu podrobneje približa tudi delovanje enot Vermanšaft (Wehrmannschaft), Folksšturm (Volkssturm) in Redarstverne policije (Ordnungspolizei) in njihovo oborožitev.

V tretjem delu četrtega sklopa nam avtor približa delovanje enot Jugoslovanske vojske v domovini oziroma četništva, ki je bilo aktivno na Spodnjem Štajerskem. Osvetli nam bojevanje četniških enot sprva še proti Nemcem in proti partizanom in »prestop« četnikov na nemško stran ter skupni boj proti partizanskim enotam. Avtor nam prikaže tudi usodo slovenskih četnikov, ki so se skupaj z nemško vojsko umaknili na Koroško in se predali angleški vojski.

V zadnjem delu četrtega sklopa se avtor posveča predstavitvi delovanja zahodnih zaveznikov in Sovjetske zveze s partizanskim gibanjem. Približa nam delovanje vojaških misij, zavezniške bombne napade na območje Spodnje Štajerske, predstavi zavezniško materialno pomoč slovenskemu partizanskemu gibanju in poda mnenja nekaterih zavezniških vojakov oziroma častnikov o slovenskih partizanih.

Ob pregledu tega znanstvenega dela (osnova je avtorjevo doktorsko delo) vidimo, da je avtor prebrskal in preučil precej arhivskega gradiva, ki se nahaja v domačih arhivskih in muzejskih ustanovah. V bodoče bi kazalo pregledati tudi arhivsko gradivo, ki se nahaja v avstrijskih in nemških arhivih na to tematiko. V dobro lahko avtorju štejemo tudi to, da je v opombah in v tekstu razlagal osnovne vojaške pojme, ki so pogosto novodobnemu bralcu kar malo tuji, poznavalcem pa sicer povsem domači. Pozitivno je tudi to, da je v opombah predstavil pomembnejše vojaške poveljnike na vseh vojskujočih se straneh, in oborožitev, ki so jo uporabljale vojskujoče se strani. Z bogatim slikovnim gradivom pa je avtor svojemu obsežnemu delu dodal t. i. »piko na i«. Verjamemo pa, da bi lahko bilo slikovnega gradiva v knjižnem delu še več, a je potem to tudi vprašanje finančnih stroškov, ki pa so v današnjih časih, kjer se ta krčijo na vseh področjih, tudi znanstvene institucije omejene. Verjamemo, da bo knjiga navdušila marsikaterega poklicnega in ljubiteljskega zgodovinarja in jo zato priporočamo in štejemo za zelo koristno branje, avtorju pa želimo v prihodnosti veliko raziskovalnih uspehov.

Vinko Skitek

Urška Stankovič Elesini, Estera Cerar, Alenka Pavko Čuden, Tekstilne poti po ljubljanskih ulicah. Ljubljana : Naravoslovnotehniška fakulteta, Oddelek za tekstilstvo, 2014, 64 str. : ilustr.

V knjigi *Tekstilne poti po ljubljanskih ulicah* avtorica Urška Stankovič Elesini, Estera Cerar in Alenka Pavko Čuden oživijo bogato tekstilno tradicijo in predstavijo mnogo več kot za Ljubljano značilni tekstilno obrt in industrijo. Mesto prikažejo kot središče številnih trgovskih podjetij, društev, centrov, združenj in sekcij, srednješolskega in visokošolskega izobraževanja s področja tekstilne tehnologije in oblikovanja. Ne pozabijo ga omeniti niti kot stičišče tekstilnih medijev, modnih revij, tekstilnih in modnih razstav ter prireditev. Tema, ki je zanimiva za vse generacije, saj tekstilstvo, oblačilstvo in moda sodijo med področja, s katerimi smo dnevno povezani.

Knjiga obravnava tekstilno in oblačilno tradicijo v Ljubljani, ki je (bila) pomemben gospodarski in socialni dejavnik prestolnice. Po krizi tekstilne industrije v devetdesetih letih 20. stoletja je večina tovarn zaprla svoja vrata, obrtniške delavnice in prodajalne pa so nadomestile trgovine z uvoženim tekstilnim blagom. Z monografijo avtorice ohranjajo spomin na pomemben segment zgodovine Ljubljane, ovrednotijo veliko in pomembno vlogo tekstilnih obratov in tovarn ter njihovih zaposlenih, spomnijo na pomembne in prepoznavne trgovine, opozorijo na sledove, ki jih je tekstilna dediščina pustila v prestolnici, hkrati pa obravnavajo vse še aktivne dejavnosti, povezane s tekstilstvom.

Monografija se začne s pregledom tekstilstva od srednjega veka do ustanovitev prvih manufaktur v začetku 18. stoletja, ko so glavnino osnovnih tekstilnih panog predstavljale volnarstvo, lanarstvo in konopnarstvo s proizvodnjo jute, svilarstvo in bombažarstvo. Razmahu tekstilne industrije v obdobju med vojnama je sledilo obdobje nacionalizacije, v katerem je tekstilna dejavnost še vedno zavzemala pomembno mesto. Iz podržavljenih podjetij so se razvijala večja podjetja, usmerjena v specializacijo in razvoj novih proizvodnih programov, vodilno vlogo so imele predvsem tovarne konfekcije in trikotažnih izdelkov.

Časovnici sledijo mikro študije o najpomembnejših ljubljanskih industrijskih podjetjih, ki so se ukvarjala z vsemi področji tekstilij: proizvodnjo vlaken, predenjem, tkanjem, pletenjem, konfekcijo in proizvodnjo drugih tekstilnih izdelkov ter pomožnih izdelkov za tekstilno industrijo. Minuciozna študija o tem, kdaj so bila podjetja ustanovljena, kje so bila locirana, za kaj so bila specializirana, na kakšen način so poslovala ... Razvojna pot mnogih se je, žal,

že končala, vendar bo to poglavje ohranjalo spomin ... na eno najstarejših suknarn v tedanji Avstriji (ki so jo leta 1724 ustanovili kranjski deželni stanovi), prvo mehanično bombažno predilnico in hkrati največjo ljubljansko tovarno (eno največjih tovrstnih v Avstriji, ustanovljeno leta 1837), Dekorativno, na mestu katere danes stoji trgovski center, Angoro, ustanovljeno leta 1909, ki je šla leta 2000 v stečaj, Pletenino, kjer so danes prostori arhiva in tehnično vzdrževalne službe Univerzitetnega kliničnega centra, Rašico, ki je nastala leta 1947 kot Čipkarska industrija Tacen iz predvojne delavnice za izdelovanje čipk Antona Osenarja ... in šla 2012 v stečaj ... ter na številne druge.

Zelo zanimivi sta tudi poglavji o ljubljanskih trgovskih podjetjih in o tekstilnih trgovinah ter nakupovalnih središčih, ki pokazuje, da je Ljubljana že od nekdaj nakupovalna prestolnica. Avtorice spomnijo na pred drugo svetovno vojno priljubljene trgovske hiše Urbanc, Meyer, Krisper, Souvan in Sukno, na po vojni vodilno veleblagovnico Nama in njene sopotnike, Centromerkur, Maximarket, Center mode Ljubljana, Astro, Balo, Volno, Ona-On in druge. V zgodbi najdejo svoje mesto tudi butikii, ki so postali popularni v sedemdesetih letih 20. stoletja, in modni oblikovalci, ki nastopajo z lastnimi blagovnimi znamkami in v lastnih modnih salonih, poimenovanih studii.

Poglavju, ki oriše organizacijo tekstilcev in modnih oblikovalcev (društva, centri in zavodi, združenja in sekcije), sledi poglavje o muzejih, ki hranijo bogate zbirke različnih predmetov tekstilne in oblačilne obrti in industrije, temu pa poglavji o tekstilnem izobraževanju in raziskovanju. Tudi na tem področju Ljubljana zaseda primat na nacionalnem nivoju. Tekstilstvo je svoje mesto našlo v kurikulumu v okviru obveznega izobraževanja že pri pouku gospodinjstva v osnovnih šolah, na naslednji stopnji pa na šolah tekstilne in oblačilne stroke, na Srednji poklicni in strokovni šoli Bežigrad in Srednji šoli za oblikovanje in fotografijo v Ljubljani. Visokošolsko strokovno in univerzitetno izobraževanje ima šestdesetletno tradicijo na Oddelku za tekstilstvo Univerze v Ljubljani, kjer učni programi pokrivajo tako področje tekstilne tehnologije kot tekstilnega in modnega oblikovanja.

Ker je namen študije celostna obravnava, predstavi Ljubljano tudi kot modno središče Slovenije, pri čemer izpostavi Gospodarsko razstavišče – vozlišče modnega dogajanja, sejmov in prireditev. To je vsako leto gostilo Ljubljanski modni sejem, na katerem so bila predstavljena tekstilna in oblačilna podjetja, potekale pa so tudi kultne modne revije. Tradicijo teh je nadaljevalo Društvo modnih delavcev z modno revijo Modni bazar, danes pa je aktualen teden mode Fashion week, s katerim se Ljubljana postavlja ob bok ostalim modnim prestolnicam.

Z zadnjim poglavjem, v katerem avtorice izpostavijo zanimivosti, povezane s tekstilstvom in Ljubljano, bralec konča na ljubljanskih ulicah in se sprehodi po poti, kjer so nekoč stale delavnice obrtnikov posameznih strok ... po Krojaški ulici, Usnjarski ulici, Strojarski stezi, Čevljarski ulici, nekdanj Šušarski gasi, čez Šušarski most ...

Avtorice v monografiji, ki obravnava zgodovino ljubljanske tekstilne in oblačilne industrije, ugotavljajo, da je Ljubljana bila in je še vedno središče slovenskega tekstilstva. To dokazujejo tudi tekstilne poti, ki preko »tekstilnih« ulic povezujejo zgradbe, v katerih se prepletajo tekstilne zgodbe preteklosti s sedanostjo.

Monografija, s katero je avtoricam tekstilne poti slovenske prestolnice uspelo umestiti med kulturnozgodovinske spomenike, predstavlja nepogrešljivo izhodišče za vsako nadaljnje raziskovanje tekstilstva v Ljubljani, vključno s tekstilno znanostjo in tehnologijo, industrijskim in unikatnim oblikovanjem, modo, ne nazadnje muzejsko in prireditveno dejavnostjo ter nepogrešljivo narodno in kulturno tradicijo. Knjiga, metodološko in konceptualno zasnovana v skladu s sodobnimi znanstvenimi trendi, je izvirno znanstveno delo, ki je zapolnilo vrzel tako v poznavanju same stroke kot v poznavanju zgodovine prestolnice. K listanju in branju pa bo pritegnila tudi širšo (domačo in tujo) javnost, saj odraža podobo Ljubljane nekoč in danes.

Mojca Šorn

Inštitut za novejšo zgodovino

UDC

94(497.4)"18/19"

UDK

ISSN 0353-0329